

ISSN 2518-7945 (Print)
ISSN 2663-5119 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

LAW
Series

№ 3(103)/2021

ISSN 2518-7945 (Print)
ISSN 2663-5119 (Online)
Индексі 74619
Индекс 74619

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDY
UNIVERSITY

ҚҰҚЫҚ сериясы

Серия ПРАВО

LAW Series

№ 3(103)/2021

Шілде–тамыз–қыркүйек
30 қыркүйек 2021 ж.

Июль–август–сентябрь
30 сентября 2021 г.

July–August–September
September, 30th, 2021

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2021
Караганда, 2021
Karaganda, 2021

Бас редакторы
заң ғыл. д-ры
Н.О. Дулатбеков

Жауапты хатишы
заң ғыл. канд.
Г.А. Ильясова

Редакция алқасы

Г.З. Кожаметов, заң ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды университеті (Қазақстан);
С.К. Амандыкова, заң ғыл. д-ры, АІУ Жоғары құқық мектебі, Нұр-Сұлтан (Қазақстан);
М.А. Сарсембаев, заң ғыл. д-ры, бас ғылыми қызметкер, «Болашақ» консалтингтік тобы» ЖШС, Нұр-Сұлтан (Қазақстан);
К.А. Бакишев, заң ғыл. д-ры, Қазтұтынуодағы ҚЭУ (Қазақстан);
Чанкова Добринка, PhD д-ры, Неофит Рильский атындағы Оңтүстік-Батыс университеті, Благоевград (Болгария);
Б.А. Тайторина, заң ғыл. д-ры, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы (Қазақстан);
Н.В. Мороз, заң ғыл. канд., «МИФИ» Ұлттық ядролық зерттеу университеті, Москва (Ресей);
Греджи Марко, PhD д-ры, Феррара университеті (Италия)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28.
Тел.: (7212) 35-64-16 (ішкі 1026); факс: (7212) 35-63-98.
E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: law-vestnik.ksu.kz

Редакторлары

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, Д.В. Волкова

Компьютерде беттеген

Г. Ерболқызы

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Құқық» сериясы.

ISSN 2518-7945 (Print). ISSN 2663-5119 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж. № KZ00VPY00027383 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 29.09.2021 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 26,63 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 72.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты. 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, 2021

Главный редактор

д-р юрид. наук

Н.О. Дулатбеков

Ответственный секретарь

канд. юрид. наук

Г.А. Ильясова

Редакционная коллегия

- Г.З. Кожаметов,** д-р юрид. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
- С.К. Амандыкова,** д-р юрид. наук, Высшая школа права АІU, Нур-Султан (Казахстан);
- М.А. Сарсембаев,** д-р юрид. наук, г.н.с., ТОО «Консалтинговая группа «Болашак», Нур-Султан (Казахстан);
- К.А. Бакишев,** д-р юрид. наук, КЭУ Казпотребсоюза (Казахстан);
- Чанкова Добринка,** д-р PhD, Юго-Западный университет «Неофит Рильский», Благоевград (Болгария);
- Б.А. Тайторина,** д-р юрид. наук, профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы (Казахстан);
- Н.В. Мороз,** канд. юрид. наук, Национальный исследовательский ядерный университет «МИФИ», Москва (Россия);
- Греджи Марко,** д-р PhD, Университет Феррары (Италия)

Адрес редакции: 100024, г. Караганда, ул. Университетская, 28.

Тел.: (7212) 35-64-16 (внутр. 1026); факс: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: law-vestnik.ksu.kz

Редакторы

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, Д.В. Волкова

Компьютерная верстка

Г. Ерболқызы

Вестник Карагандинского университета. Серия «Право».

ISSN 2518-7945 (Print). ISSN 2663-5119 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.

Свидетельство о постановке на переучет № KZ00VPY00027383 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 29.09.2021 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 26,63 п.л. Тираж 200 экз.

Цена договорная. Заказ № 72.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова».

100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2021

Main Editor
Doctor of law
N.O. Dulatbekov

Secretary
Cand. of law
G.A. Ilyassova

Editorial board

- G.Z. Kozhakhmetov**, Doctor of law Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
S.K. Amandykova, Doctor of law AIU Higher law school (Kazakhstan);
M.A. Sarsembayev, Doctor of senior research associate LLC Consulting group “Bolashak”, Nur Sultan (Kazakhstan);
K.A. Bakishev, Doctor of law KEU (Kazakhstan);
Chankova Dobrinka, PhD doctor South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad (Bulgaria);
B.A. Taitorina, Doctor of Law, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty (Kazakhstan);
N.V. Moroz, Cand. of law National research nuclear University “MEPhI”, Moscow (Russia);
Greggi Marco, PhD doctor University of Ferrara (Italy)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan.
Tel.: (7212) 35-64-16 (add. 1026); fax: (7212) 35-63-98.
E-mail: vestnikku@gmail.com. Web-site: law-vestnik.ksu.kz

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva, D.V. Volkova

Computer layout

G. Erbolkyzy

Bulletin of the Karaganda University. “Law” series.

ISSN 2518-7945 (Print). ISSN 2663-5119 (Online).

Proprietary: NLC “Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov”.

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ00VPY00027383 dated 30.09.2020.

Signed in print 29.09.2021. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 26,63 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 72.

Printed in the Publishing house of NLC “Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov”.
28, University Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov, 2021

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENTS

КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ, ӘКІМШІЛІК ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ
КОНСТИТУЦИОННОЕ, АДМИНИСТРАТИВНОЕ И МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО
CONSTITUTIONAL, ADMINISTRATIVE AND INTERNATIONAL LAW

<i>Сарсембаев М.А.</i> Юридические проблемы развития транспортных заводов и их решение в Казахстане, развитых государствах и ЮНИДО	7
<i>Бисалиев М.С., Шакиров К.Н.</i> Характеристика источников международного права в сфере кибербезопасности	15
<i>Ержанова Ф.А., Абыласимов М.Н.</i> Ұлттық және халықаралық құқықтың өзара әрекеті: конституциялық-құқықтық негіздер.....	28
<i>Тусупбекова С.К., Тайторина Б.А., Байсалова Г.Т.</i> Проблемы развития концепции охраны атмосферного воздуха в контексте взаимодействия международного и национального права	39
<i>Saniyazova E.K., Isayeva Zh.A.</i> Features of administrative proceedings in the Republic of Kazakhstan.....	49
<i>Khamzin A.Sh., Shakenov A.O., Boretskiy A.V.</i> International labor migration: features of the Eurasian midel.....	56

МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ТЕОРИЯСЫ МЕН ТАРИХЫ
ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА
THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW

<i>Амандықова С.К., Алтынбасов Б.О.</i> АҚШ-тың жоғары білім саласында неолиберализм идеясының қалыптасуы	65
<i>Volgina A.P., Turlayev A.V., Morozov N.V.</i> Functions of legal responsibility in the theory of law and state (analysis and synthesis of theoretical studies).....	74

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ
УГОЛОВНОЕ ПРАВО И УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС
CRIMINAL LAW AND CRIMINAL PROCEDURE

<i>Шнарбаев Б.К., Скиба А.П.</i> Проблемные аспекты трудозанятости осужденных.....	82
<i>Arenova L.K., Zhamiyeva R.M., Ryabinina T.K.</i> Legal aspects of biological safety in Kazakhstan	90
<i>Dzhansarayeva R.Y., Duzbayeva S.B., Borankulova K.B.</i> Features of forensic psychological examination in the investigation of criminal cases of crimes committed by minors	97
<i>Бижанова А.Р., Мейрбекова Г.Б., Жүнісова Г.Ә.</i> Ақпараттандыру мен байланыс саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтардың ұғымы жайлы.....	104
<i>Шнарбаев Б.К.</i> Перспективы развития уголовно-исполнительной системы.....	113

АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ПРОЦЕСС
ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО И ГРАЖДАНСКИЙ ПРОЦЕСС
CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE

<i>Сүлейменов М.К., Дуйсенова А.Е.</i> Смешанные юрисдикции и правовая система Республики Казахстан (публично-правовые и частноправовые аспекты).....	118
---	-----

<i>Лиясова Г.А., Әсетова Г.Б.</i> Қазіргі азаматтық іс жүргізу заңнамасында заңдық терминологияларды қолдану мәселесі	127
<i>Тоқатов Р.А., Акимжанова М.Т.</i> Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің (Жалпы бөлім) қазақ және орыс тілдеріндегі мәтіндерінің дәлме-дәлдігі туралы	135
<i>Нукушева А.А., Рустембекова Д.К.</i> Шет тілінен енгізілген заңдық терминологияларды азаматтық заңнамада қолдану туралы	142
<i>Alieva L.R., Ilyassova G.A.</i> The concept, conditions and legal consequences of adoption (adrogation) of a child under the Republic of Kazakhstan legislation	155
<i>Жетибаев Ж.К.</i> Запрет на совершение завещания в электронном виде по законодательству Республики Казахстан: проблемы и пути их решения.....	163
<i>Белхожаева Д.Ж., Байсымакова Д.С.</i> Жұмыскерлердің әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғаудың өзекті мәселелері	170
<i>Айтимов Б.Ж., Дусинов Е.Ш., Сериев Б.А.</i> Коммерциялық емес ұйым түсінігі, оның азаматтық құқық жүйесіндегі орны	180

**ЖАС ҒАЛЫМ МІНБЕСІ
Трибуна Молодого Ученого
TRIBUNE OF YOUNG SCIENTIST**

<i>Проскурина К.Ю.</i> Правовые формы установления платежной и накопительной денежных функций	191
<i>Габбасали Б.Г.</i> Особенности первоначального этапа расследования преступлений, связанных с созданием и руководством финансовой пирамиды.....	202

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР — СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ — INFORMATION ABOUT AUTHORS	211
--	-----

КОНСТИТУЦИОННОЕ, АДМИНИСТРАТИВНОЕ И МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО CONSTITUTIONAL, ADMINISTRATIVE AND INTERNATIONAL LAW

DOI 10.31489/2021 L3/7-14

УДК 346.26

М.А. Сарсембаев*

*Консалтинговая группа «Болашақ», Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: daneker@mail.ru, Scopus Author ID 57210853884)*

Юридические проблемы развития транспортных заводов и их решение в Казахстане, развитых государствах и ЮНИДО

В условиях Четвертой промышленной революции современная наука должна искать ответы на те вызовы и проблемы, которые сегодня стоят перед многими странами, в том числе и Казахстаном. Прежде всего, их надо решать в ключевых сферах экономики, куда относится и транспортное машиностроение как одна из ведущих отраслей национальной и мировой экономики. Настоящая статья посвящена рассмотрению основных тенденций и перспектив развития национального и международного права транспортного машиностроения, юридических проблем его заводов (концернов) в целях выработки предложений с тем, чтобы это развитие стало оптимальным, полезным, взаимовыгодным для государств, включая Казахстан, для регионов и международного сообщества в целом. Сегодня в сфере отрасли транспортного машиностроения достаточно интенсивно функционирует такое институциональное учреждение, как ЮНИДО (Организация Объединенных Наций по индустриальному развитию), которое занято решением организационно-экономических вопросов, проблем транспортного машиностроения с точки зрения как международного публичного права, так и международного частного права. Автором проанализированы внутренние законы Казахстана и ряда развитых государств, совокупность норм которых образует национальное, в том числе и казахстанское, право транспортного машиностроения.

Ключевые слова: транспорт, национальное и международное право транспортного машиностроения, международный договор в сфере транспорта, мировой транспорт, электромобиль, завод, роботизация, автоматизация, промышленная сборка.

Введение

В Республике Казахстан автомобиле- и локомотивостроение находятся на стадии промышленной сборки мировых брендов автомобилей, электромобилей, локомотивов при локации (при местном казахстанском содержании) на уровне 33 процентов. Ежегодное производство автомобилей (электромобилей) приближается к 100 тысячам единиц. Количество производимых локомотивов доходит до 100 единиц в год. Эти транспортные средства выпускаются 5-ю казахстанскими автозаводами: «СарыаркаАвтоПром» (г. Костанай), «КАМАЗ-Инжиниринг» (г. Кокшетау), СемАЗ (г. Семей), «Астана-Моторс», «Группа компаний Аллюр Авто» (г. Алматы). Железнодорожное машиностроение в Казахстане представлено Астанинским локомотивосборочным заводом (г. Нур-Султан), Актюбинским рельсобалочным заводом, Экибастузским конгломератом, состоящим из пяти машиностроительных компаний (ТОО): «Проммашкомплект», «Проммаш. KZ», «R.W.S. Binding», «R.W.S. Concrete», «R.W.S. Wheelset», специализирующихся в производстве колес для железнодорожного транс-

---

* Автор-корреспондент. E-mail: daneker@mail.ru

порта, стрелочной продукции, железнодорожных осей, железобетонных шпал, а также другими предприятиями.

Сегодня на планете есть четыре крупных региона машиностроения, в том числе транспортного машиностроения. К ним относятся: Северная Америка, Западная и Восточная Европа, Восточная и Юго-Восточная Азия, Содружество Независимых Государств (СНГ). К первому региону транспортного машиностроения и эксплуатации первоклассных транспортных средств следует отнести *Северную Америку*, где ключевую роль играют Соединенные Штаты Америки: здесь производят транспортные средства разной мощности, разных моделей и марок («Дженерал моторс», «Форд», «Крайслер», «Кенуорт», «Боинг»). Вторым регионом транспортного машиностроения значится *Западная и Восточная Европа*, заводы-концерны которого выпускают первоклассные престижные транспортные средства. Виды транспортного машиностроения особенно развиты в Западной Европе, где следует отметить такие государства и заводы, как концерны-заводы Германии («БМВ», «Мерседес», «МАН»), Франции («Ситроен», «Пежо», «Рено»), Италии («Фиат», «Ламборгини»), Швеции («Вольво», «Скания»). К третьему региону следует отнести *Восточную и Юго-Восточную Азию*, где лидерами являются Япония с ее заводами «Тойота», «Мицубиси», «Нисан», «Хонда» и Южная Корея с заводами «Хюндай», «КИА». В транспортном машиностроении, в том числе в производстве электронной техники отлично зарекомендовали «азиатские тигры», а также Китай. В качестве четвертого по производству разных видов транспорта можно назвать регион СНГ (Содружество Независимых Государств). Здесь застрельщиком транспортного машиностроения является Россия («КАМАЗ», «Лада»). Во всех регионах развито автомобилестроение, авиастроение, судостроение, локомотивостроение, вагоностроение, приборостроение, электротехническое машиностроение. Лидерами транспортного машиностроения во всемирном масштабе являются США и Япония. Объединение научно-технических и финансовых усилий государств, ученых, компаний транспортного машиностроения даст существенные результаты по созданию транспорта будущего уже в ближней перспективе.

Если в 1950 послевоенном году государства и их заводы организовали выпуск 10 миллионов 577 тысяч автомобилей, то уже в 2019 г. их производство увеличилось почти в 10 раз – 92 миллиона 176 тысяч единиц [1]. Причем резко повысилось качество производимых автомобилей. 63 страны в мире, в том числе Казахстан, сегодня заняты производством автотранспортных средств. Кроме локомотивов, заводы железнодорожного машиностроения Казахстана по итогам 2020 г. выпустили 55 тысяч 947 грузовых вагонов, 1 миллион 180 тысяч тонн железнодорожных рельсов, 1 миллион 463 тысячи цельно-катанных колес для грузовых вагонов [2]. В связи с 30-летием Независимости Республики Казахстан все транспортные заводы страны наращивают темпы производства транспортных средств, восстанавливают те участки производства, развитие которых замедлилось в связи с пандемией коронавируса.

Методы исследования

Метод изучения научных и теоретических материалов стал одним из основных методов исследования предложенной темы статьи. Аналитический метод используется в исследовании правовой базы Казахстана и развитых стран, ряда международных организаций с тем, чтобы использовать метод прогнозирования новых казахстанских законов, которые следует разработать и принять на основе зарубежных законов, а также инициирования Казахстаном новых международных конвенций, нормы которых могут стать средствами решения вызовов и проблем в деятельности заводов транспортного машиностроения страны.

Обсуждение

Обоснование новизны и значимости темы статьи. Новизна темы статьи состоит в том, что наше машиностроение, в том числе транспортное, должно не просто развиваться, а двигаться ускоренными темпами, причем не отставая от мирового развития машиностроения, а где-то опережая его. С одной стороны, отечественные ученые и технические специалисты должны изучать состояние транспортного машиностроения, динамично и творчески развивать его. Мы, юристы, должны тщательно изучать законы по вопросам транспортного машиностроения не только своей страны, но и законы продвинутых стран, уже имеющих цифровизированные производства, выпускающие цифровизированные, интеллектуализированные транспортные средства [3].

На основе этих законов, актов, стандартов этих технически развитых стран мы обязаны конструировать новые казахстанские законы по этим техническим вопросам, убедить законодателя при-

нять тексты этих законов. Причем предлагаемые нами законы должны отражать не только уровень развития казахстанского транспортного машиностроения на сегодняшний день, но и предлагать нормы и разделы в этих законах, которые призывали бы наших конструкторов и инженеров руководствоваться техническими идеями не только завтрашнего дня, но и более отдаленной перспективы. Другая грань новизны темы заключается в том, что государства отдельного региона могли бы достичь международно-правовой договоренности между собой о специализации каждой страны в производстве отдельных узлов, деталей, которые поступали бы на головной завод по сборке того или иного транспортного средства. Эти же страны по договоренности со страной – головным изготовителем могли бы производить запасные части для проведения ремонтных работ по конкретному транспортному средству. ЮНИДО как специализированное по промышленному развитию учреждение ООН могло бы оказывать организационное содействие в реализации таких договоренностей.

Изучение законов технологически развитых государств и принятие новых казахстанских законов по вопросам деятельности заводов транспортного машиностроения. Нами изучены следующие законы и акты развитых в транспортно-техническом, цифровизированном отношении государств: Закон Ирландии от 22 декабря 2019 г. «О развитии промышленности»; Директива ЕС 98/34/EG AB1. Nr. L 204 от 21 июля 1998 г. в редакции Директивы 98/48/EG, AB1. Nr. L 217 от 5 августа 1998 г. о телекоммуникациях, Закон США от 23 марта 2020 г. «О безопасности 5G»; Закон США от 3 декабря 2020 г. «О программе модернизации центров передового опыта в области информационных технологий», Закон Японии № 144 2000 г. «О формировании передового информационного и телекоммуникационного сетевого общества».

Одна группа новых казахстанских законов сформулирована нами на основе изученных законов развитых в экономико-техническом отношении государств. Эту группу составляют следующие казахстанские Законы РК: «О внедрении цифровизации во все производимые виды транспорта», «О производстве всех видов транспорта на электрической тяге», «О производстве беспилотных транспортных средств», «О промышленной сборке транспортных средств мировых брендов», Об углубленном исследовании и использовании солнечной энергии на транспорте», «Об использовании солнечных и электрических батарей на транспорте». Вторая группа новых казахстанских законов сформулирована нами на более творческой основе: «О создании и развитии всеобъемлющей отрасли транспортного машиностроения в республике», «О создании принципиально новых батарей для электромобилей и других видов электромашин», «О реализации норм подписанных международных договоров и соглашений о транспорте на территории страны».

Такие законы призваны регулировать деятельность заводов на основе достижений казахстанских технологий сегодняшнего дня, а также с учетом соединения казахстанских технологий с новейшими технологиями мирового уровня.

Новые международные конвенции и соглашения Казахстана как инструменты решения юридических проблем транспортной промышленности. Казахстан мог бы инициировать новые международные конвенции по вопросам сотрудничества государств по совместному решению юридических проблем государствами цифровизированной деятельности заводов транспортного машиностроения.

Поскольку во многих странах функционируют тысячи, десятки тысяч малых, средних и крупных машиностроительных предприятий, такой подход содействовал бы увеличению рабочих мест. В Казахстане, например, более 100 различных машиностроительных предприятий оказывают содействие крупным предприятиям, осуществляющим промышленную сборку автомобилей, а также электромобилей, электролокомотивов. Такое региональное международное соглашение может быть названо так: «О специализации государств региона по производству отдельных узлов, деталей, компонентов, запасных частей соответствующего транспортного средства для поставок в головное предприятие по сборке».

В состав международного права транспортного машиностроения входит совокупность правовых норм, имеющих отношение к промышленной сборке автомобилей мировых брендов различных государств. В настоящее время 40 стран, включая Казахстан, на основе двусторонних кооперационных, инвестиционных соглашений, в которых согласованы разные подходы и условия сотрудничества, осуществляют промышленную сборку легковых и грузовых автомашин, автомобилей на электрической тяге. Юридическая и экономическая суть этих соглашений состоит в том, что страна-производитель автомобилей мирового класса предоставляет стране, осуществляющей сборку этих автомобилей, максимальную возможность локализовать производство (использовать местные технические возможности); в свою очередь, страна, осуществляющая сборку, предостав-

ляет другой стороне право ввозить автокомпоненты без требования уплаты таможенных пошлин, либо по сниженным ставкам. Предъявленный текст соглашения на границе становится основой предоставления соответствующих таможенных и иных льгот. Соглашения по этой теме могут быть из сферы как международного публичного права, так и международного частного права. Так же, как и сейчас, в будущем соглашения сферы международного частного права должны подписываться и исполняться не только компаниями и корпорациями транспортного производства, но и государствами как субъектами международного частного права, поскольку без участия государства невозможно решение о предоставлении льгот в отношении таможенных пошлин и налогов. С государствами-производителями транспортных средств, с компаниями транспортного машиностроения государства, обеспечивающих промышленную сборку, заключают, как правило, двусторонние договоры и соглашения.

Такое согласование можно провести заранее, разработав и подписав соглашение со всеми странами-участницами под названием «Об особенностях осуществления промышленной сборки моторных транспортных средств на территории государства на двустороннем и региональном уровнях». В таком международно-правовом документе можно заложить положения о необходимости возможной унификации норм тех или иных государств-участников договора, имеющих отношение к промышленной сборке транспортных средств, к вопросам локализации. Целесообразно, чтобы страны-потребители создавали предприятия по промышленной сборке транспортных средств. Им можно оказывать содействие в предоставлении исходных материалов для производства запасных частей для сборки и ремонта транспортных средств на компьютере на основе «3D» принтера. Значительную часть опытных образцов автомашин в тестовых экземплярах уже произвели на основе этой технологии [4]. Это будет содействовать массовой покупке автомобилей, иных транспортных средств новейших поколений практически во всех странах, что приведет к удешевлению для покупателя цены каждого транспортного средства, а вырученные финансовые средства позволят поднять транспортное машиностроение на более высокий мировой уровень. Для этого Казахстану нужна цифровизированная экономика с цифровизированным машиностроением [5], заводы которого будут выпускать цифровизированные электромобильные транспортные средства, имеющие возможность передвигаться с солидной скоростью на беспилотной основе.

ООН по промышленному развитию как механизм по международно-правовому решению проблем транспортной промышленности. ЮНИДО как международная организация индустриального профиля может и должна стать средством решения юридических проблем Казахстана и развитых стран по вопросам цифровизации, роботизации заводов, производящих транспортные средства. На основе двусторонних соглашений о реализации тех или иных проектов соответствующее государство и ЮНИДО внедряли продвинутое технологии в транспортном машиностроении. Так, в Китае ЮНИДО реализовала проект по повышению эффективности транспортных средств, разработала долгосрочные стратегии по энергосбережению для автомобильной промышленности страны. Особое внимание было уделено энергоэффективным автомобилям. Это специализированное учреждение ООН совместно с Международным бюро труда (МОТ) в 2016 г. выполняло экспериментальную программу по укреплению конкурентоспособности и устойчивости, повышению производительности автомобилестроительных компаний автопромышленности Южной Африки. Эксперты ЮНИДО провели тысячи консультаций в этих и других странах по приведенным направлениям транспортного машиностроения. В качестве примера можно привести проект ЮНИДО «Повышение конкурентоспособности поставщиков автомобильных компонентов». Грамотное консультирование в рамках данного проекта привело к результатам стратегического свойства. В частности, это привело к повышению конкурентоспособности предприятий за счет сокращения простоев производственного оборудования, сокращения времени при перемещении товарно-материальных ценностей, повышения эффективности работы оборудования, повышения уровня качества и снижения брака в процессе выпуска продукции, повышения общей производительности труда. За весь 54-летний период своего существования ЮНИДО подписала несколько тысяч двусторонних договоров с государствами о промышленно-технологическом сотрудничестве, в том числе по вопросам транспортного машиностроения. ЮНИДО как специализированный субъект международного публичного права может в будущем оказать гораздо большее содействие государствам в организации ими производства и промышленной сборки транспортных средств.

В 2015 г. Казахстан и ЮНИДО подписали двустороннюю Декларацию о сотрудничестве по привлечению знаний экспертов ЮНИДО для содействия усилиям Правительства Казахстана по индуст-

риализации экономики. На этой правовой основе Казахстан мог бы проявить инициативу об открытии в Караганде, являющегося индустриальным центром республики, Центра ЮНИДО о промышленном сотрудничестве. Такой Центр мог бы оказать содействие машиностроительным предприятиям области, в том числе Саранскому шинному заводу, поставляющему шины на казахстанские заводы промышленной сборки автомобилей и электромобилей. Деятельность данного Центра и заводов машиностроения региона и республики могла бы обрести масштабность на основе многочисленных договоров, контрактов, соглашений в рамках казахстанского гражданского права и международного частного права. Под эгидой этого Центра, а также руководящего ядра ЮНИДО на основе международного публичного права Казахстан мог бы предложить в ближней и дальней перспективе разработку и принятие следующих универсальных и региональных международных договоров, конвенций и соглашений по направлениям в рамках исследуемой нами темы: «О взаимном согласовании промышленной политики государств в области машиностроения, в том числе транспортного машиностроения», «О внедрении государствами цифровизации, автоматизации производственных процессов заводов в сфере транспортного машиностроения», «Об объединении усилий государств и компаний (заводов) по запуску в серийное производство беспилотных транспортных средств», «Об оказании содействия развивающимся странам в осуществлении промышленной сборки транспортных средств продвинутых брендов мирового уровня», «Об оказании взаимного содействия государствами по обмену новейшими технологиями в сфере транспортного машиностроения».

Результаты

Какими способами развитые государства добиваются результатов цифровизации производства на своих транспортных заводах и концернах развитые государства? Эти государства исходят из того, чтобы Интернет-связь в стране и на предприятиях, между структурными подразделениями заводов, между станками была надежная, высокопродуктивная, чрезвычайно высокоскоростная связь. В США, к примеру, этому содействуют четко разработанные законы: Закон от 10 октября 2008 г. «Об улучшении широкополосных данных» (повышение качества данных на федеральном уровне и уровне штатов относительно доступности и качества широкополосных услуг и содействие развертыванию доступных широкополосных услуг во всех частях страны); Закон от 23 марта 2020 г. «О точности развертывания широкополосной связи и технологической доступности (или «Закон о широкополосных данных»); Закон от 25 сентября 2015 г. «Об электронной гарантии»; Закон от 18 декабря 2014 г. «О национальной защите и обеспечении кибербезопасности», Закон 23 марта 2020 г. «О безопасности 5G» (новое поколение мобильной связи). В этом же направлении работает Закон Чехии № 12/2020 «О праве на цифровые услуги». Странам Европейского союза определены основные направления развития технологий, а также обеспечение электронной защиты этих технологий посредством Европейской конвенции по борьбе с киберпреступностью от 23 ноября 2001 г. На государства-члены Европейского союза возложена ответственность за безопасность сетей 5G.

Казахстанцы должны в ускоренном темпе получить доступ к широкополосному Интернету – пока планируется обеспечить такой доступ только в 2022 г. Это значит, что казахстанские транспортные заводы будут опаздывать с цифровизацией производства и находиться в роли догоняющих предприятий. В Казахстане есть стратегия и концепция кибербезопасности, но нет закона на эту тему. В казахстанском правовом поле нет закона о безопасности 5G. Между тем новейшее поколение мобильной связи является основой цифровизированной экономики развитых стран. Поэтому мы в Казахстане должны не только быть знакомы с поколением 5G, но уже сегодня мы должны думать о поколениях 6G и 7G. Если мы не будем думать и внедрять эти вещи с опережением, мы всегда будем в числе отстающих. И всем нам, конструкторам, инженерам, юристам, надо использовать с наибольшей пользой для себя этот год. Мы, юристы, обязаны разработать и предложить на основе приведенных законов развитых государств тексты новых казахстанских законов: «О развертывании широкополосного Интернета и доступе граждан к нему», «Об обеспечении кибербезопасности», «Об обеспечении безопасности 5G и о возможностях перехода к 6G». Эти законы будут обслуживать все нужды общества, экономики, в том числе внедрять и регулировать цифровизированное производство всех промышленных заводов по выпуску всех видов транспортных средств, в том числе электромобилей, электробусов, электрогрузовиков, электроходов [6].

Как развитые государства соединяют промышленный Интернет вещей, компьютерные программы с технологиями искусственного интеллекта между собой, обеспечивают голосовую информацию о неполадках в производственном процессе заводов транспортного машиностроения? Такой вопрос

возникает потому, что информационные, цифровые технологии и производство транспортных средств представляют собой две разные профессии. В тех же США законодательно этот вопрос решили так. Они разработали и приняли Закон от 5 ноября 2002 г. «Об интеграции предприятий», смысл которого был сведен к объединению деятельности Национального института стандартов и технологий и крупных производственных предприятий, в том числе транспортных заводов, в целях разработки и внедрения стандартов для электронной интеграции предприятий. В Казахстане есть институт информационных и вычислительных технологий. Думается, что их должно быть немало, к тому же они должны быть с техническим уклоном. И тогда деятельность таких институтов и промышленных, транспортных предприятий можно объединять. Кроме того, должен быть принят новый Закон РК «Об объединении деятельности институтов по IT-технологиям и машиностроительных промышленных предприятий республики».

В Южной Корее, являющегося мировым лидером по робототехнике, разработан и официально принят Закон № 9014 от 28 марта 2008 г. «О содействии развитию и распространению умных роботов. Они преимущественно задействованы в цифровизированном, автоматизированном производстве данной страны. Поэтому есть смысл у нас, в Казахстане, разработать и принять закон «О промышленных роботах». Некоторые положения южно-корейского закона можно будет рецепировать. Целесообразно тщательно изучить практику реализации данного закона о роботах. Тогда наш закон о роботах может получиться более продвинутым. Такие роботы можно изобрести самим, а также импортировать из Южной Кореи. Желательно начать использовать их в цифровизированной деятельности транспортных заводов Казахстана, поскольку в автопроме республики уже сегодня функционируют роботы-манипуляторы и заводы именно этой отрасли имеют определенный опыт. Их также можно использовать на предприятиях железнодорожного транспорта упомянутого в начале статьи Экибастузского конгломерата, где используются немецкие роботы, которые за считанные минуты «превращают кусок стали в колесо» для вагона [7]. Нашим промышленным, машиностроительным предприятиям надо смелее, оперативнее выходить вперед: и я уверен – у нас все получится.

Заключение

Практически не исследовано настоящее и будущее национального и международного права транспортного машиностроения. Между тем нам необходимо с разных точек зрения и позиций на междисциплинарном уровне глубоко исследовать проблемы этих подотраслей международного экономического и международного частного права. Это связано с серьезными вызовами XXI века и ответами на них: тяжелая экология и электромобили, механизмы на электрической тяге; безопасность и беспилотное вождение всех видов транспорта; потребность в быстром получении необходимого груза, товара и создание высокоскоростных транспортных средств новейшего поколения на основе цифровизации, роботизации и автоматизации современного транспортного производства. В связи с истощением нефтяных запасов будущие транспортные средства должны передвигаться на принципиально новых видах энергии и топлива. В ближней перспективе это будут электромобили и другие виды электромашин. Производиться эти электромашины будут на заводах с цифровизированным, автоматизированным производством, которое будет совершенствоваться, в частности, на основе соответствующих законов разных стран, в том числе Казахстана, а также новых международных конвенций и соглашений на эту тему.

Список литературы

- 1 Список стран по производству автотранспортных средств [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%> (Дата обращения: 01.06.2021).
- 2 Железнодорожное машиностроение: итоги 2020 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.metalinfo.ru/ru/news/122165> (Дата обращения: 05.06.2021).
- 3 Patel N. (Eds.) Electric Vehicles: Modern Technologies and Trends / N. Patel, A.K. Bhoi, S. Padmanaban, J.B. Holm-Nielsen. — New York: Springer, 2021. — 292 p.
- 4 Рынок запчастей — наш прогноз. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.kolesa.ru/article/kak-3d-pechat-unichtozhit-traditsionnyj-gynok-zapchastej-nash-prognoz> (Дата обращения: 17.06.2021).
- 5 Басшиева Ж. Цифровизация экономики Республики Казахстан как новый этап экономического развития общества / Ж. Басшиева // Изв. НАН Республики Казахстан. Сер. обществ. и гуман. наук. — 2020. — № 2. — С. 92–96.

6 Arora S., Abkenar A., Jayasinghe S., Tammi K. Heavy-Duty Electric Vehicles: From Concept to Reality. ISBN 978-0-12-818126-3. — Butterworth-Heinemann, 2021. — 243 p.

7 Джалдинов А. Прямая дорога в Европу. В Экибастузе запускают новое предприятие, изделия которого позволят экономить нашим железнодорожникам миллиарды тенге / А. Джалдинов // Время. — 2021. — 3 июня. — С. 13.

М.А. Сәрсембаев

Көлік зауыттарын дамытудың заңдық мәселелері және оларды Қазақстанда, дамыған мемлекеттерде және ЮНИДО-да шешу

Төртінші өнеркәсіптік революция дәуірінде қазіргі заманғы ғылым бүгінде көптеген елдердің, соның ішінде Қазақстанның алдында тұрған қиындықтар мен проблемаларға жауап іздеуге тиіс. Ең алдымен, олар ұлттық және әлемдік экономиканың жетекші секторларының бірі ретінде көліктік машина жасауды қамтитын экономиканың негізгі салаларында шешілуі қажет. Мақала көліктік машина жасаудың ұлттық және халықаралық құқығын дамытудың негізгі үрдістері мен перспективаларын, оның зауыттарының (концерндерінің) заңдық проблемаларын қарауға арналған, бұл даму Қазақстанды қоса алғанда, мемлекеттер үшін, өңірлер және жалпы халықаралық қоғамдастық үшін оңтайлы, пайдалы, өзара тиімді болуы үшін ұсыныстар әзірлеу мақсатына арналған. Бүгінде көліктік машина жасау саласында ұйымдық-экономикалық мәселелерді, көліктік машина жасау проблемаларын халықаралық жария құқық, сондай-ақ халықаралық жеке құқық тұрғысынан шешумен айналысатын ЮНИДО (Индустриялық даму жөніндегі Біріккен Ұлттар Ұйымы) сияқты институционалдық мекеме жеткілікті түрде қарқынды жұмыс істейді. Автор Қазақстанның және бірқатар дамыған мемлекеттердің ішкі заңдарын талдаған, олардың нормаларының жиынтығы көліктік машина жасаудың ұлттық, соның ішінде қазақстандық құқығын құрайды.

Кілт сөздер: көлік, көліктік машина жасаудың ұлттық және халықаралық құқығы, көлік саласындағы халықаралық шарт, әлемдік көлік, электромобиль, зауыт, роботтандыру, автоматтандыру, өнеркәсіптік құрастыру.

M.A. Sarsembayev

Legal problems of the development of transport plants and their solution in Kazakhstan, developed countries and UNIDO

In the conditions of the fourth industrial revolution, modern science should look for answers to the challenges and problems that many countries, including Kazakhstan, are facing today. First of all, they need to be solved in key areas of the economy, which includes transport engineering as one of the leading branches of the national and world economy. This article is devoted to the consideration of the main trends and prospects for the development of national and international law of transport engineering and legal problems of its factories (concerns) in order to develop proposals so that this development becomes optimal, useful, mutually beneficial for states, including Kazakhstan, for the regions and the international community as a whole. Today in the field of transport engineering such an intensively functioning institution as UNIDO (United Nations Industrial Development Organization) is engaged in solving organizational and economic issues, problems of transport engineering from the point of view of both public international law and private international law. The article analyzes the internal laws of Kazakhstan and a number of developed countries, the set of norms of which forms the national, including the Kazakh, law of transport engineering.

Keywords: transport, national and international law of transport engineering, international agreement in the field of transport, world transport, electric vehicle, factory, robotization, automation, industrial assembly.

References

- 1 Spisok stran po proizvodstvu avtotransportnykh sredstv [List of countries producing motor vehicles]. *ru.wikipedia..* Retrieved from <https://ru.wikipedia.org/wiki/%20> (Data obrashcheniia: 01.06.2021) [in Russian].
- 2 Zheleznodorozhnoe mashinostroenie: itogi 2020 goda [Railway engineering: results of 2020]. *metalinfo.ru.* Retrieved from <https://www.metalinfo.ru/ru/news/122165> [in Russian].
- 3 Patel N., Bhoi A.K., Padmanaban S., & Holm-Nielsen J.B. (Eds.) (2021). Electric Vehicles: Modern Technologies and Trends. New York: Springer.

4 Rynok zapchastei — nash prognoz. *kolesa.ru*. [Spare parts market - our forecast]. Retrieved from <https://www.kolesa.ru/article/kak-3d-pechat-unichtozhit-traditsionnyj-rynok-zapchastej-nash-prognoz> [in Russian].

5 Basshiyeva, Zh. (2020). Tsifrovizatsiia ekonomiki Respubliki Kazakhstan kak novyi etap ekonomicheskogo razvitiia obshchestva [Digitalization of the economy of the Republic of Kazakhstan as a new stage in the economic development of society]. *Izvestiia Natsionalnoi akademii nauk Respubliki Kazakhstan. Serii obshchestvennykh i gumanitarnykh nauk — Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Social Sciences and Humanities Series*, 2, 92–96 [in Russian].

6 Arora S., Abkenar A., Jayasinghe S., & Tammi K. Heavy-Duty Electric Vehicles: From Concept to Reality. ISBN 978–0–12–818126–3. — Butterworth-Heinemann, 2021. — 243 p.

7 Dzhaldinov, A. (2021). Priamaia doroga v Evropu. V Ekibastuze zapuskaiut novoe predpriatie, izdeliia kotorogo pozvoliat ekonomit nashim zheleznodorozhnikam milliardy tenge [Direct road to Europe. A new enterprise is launched in Ekibastuz, the products of which will save our railway workers billions of tenge]. *Vremia – Time*, 13 [in Russian].

М.С. Бисалиев*, К.Н. Шакиров

*Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: mbissaliyev@gmail.com, kshakirov1954@mail.ru)*

Характеристика источников международного права в сфере кибербезопасности

Информационное право, включающее в себя в качестве основного компонента обеспечение кибербезопасности в международных отношениях, — относительно новая область юридических знаний, необходимый доктринальный уровень которой достигнут сегодня далеко не по всем поднимаемым ею вопросам. Авторы полагают, что наименование «правовое обеспечение кибербезопасности» вряд ли уместно, поскольку право регулирует вопросы любого обеспечения кибербезопасности (технического и технологического, организационного), а не только правового, хотя и исключительно правовыми средствами. В статье использованы общенаучные, частнонаучные и иные методы исследования: социологический, исторический, формально-логический, сравнительно-правовой. Нормативную правовую базу составили нормы международного права, опубликованные и неопубликованные материалы отечественной и международной юридической практики, авторские эмпирические исследования в области международного и информационного права. К выводу об обособленности и системной самостоятельности права кибербезопасности также можно прийти по итогам исследования основных элементов юридической технологии в сфере обеспечения кибербезопасности: стратегии и тактики, юридической техники (как совокупности средств) и ресурсообеспеченности, внешних и внутренних (процессуальных) форм и режимов. С учетом приведенных позиций вполне можно вести речь о праве кибербезопасности как о самостоятельном институте международного информационного права.

Ключевые слова: кибербезопасность, источники права кибербезопасности, информационная безопасность, информационное право, информатизация, цифровизация, электронная цифровая подпись, интернет, защита персональных данных.

Введение

Усилившаяся в XXI веке экономическая глобализация неизбежно повлекла за собой аналогичные политические, социальные, культурные и иные, в том числе правовые аспекты общественных отношений. Сегодня мы наблюдаем, что характер международных взаимосвязей уже перерос свои масштабные количественные характеристики и приобрел качественно новые черты. С развитием информационных технологий, постоянно растущим количеством пользователей сети Интернет возникли две тенденции: во-первых, существенно растет количество высококвалифицированных специалистов по всему миру, деятельность которых контролировать и идентифицировать практически невозможно, хотя среди профессиональных пользователей сети могут встречаться и достаточно слабо образованные люди. Во-вторых, покрытым сетью Интернет является практически весь мир со своими особенностями геолокации, создающей трудности региональной идентификации пользователей сети. Как правило, подобное огромное киберпространство пользователей с достаточно слабой возможностью отслеживания и контроля, создает условия для возникновения существенного и разнообразного количества процессов, нередко преследующих преступные цели. Эта ситуация затрагивает как отдельных лиц и организаций, так и целые государства. Обезличенность и возможность дистанционного влияния на юридические и физические лица с преступными намерениями является одной из самых актуальных проблем на уровне государств, требующих квалифицированного разрешения.

С одной стороны, появилось понимание того обстоятельства, что современные государства как субъекты международного права не только обязаны следовать неким «правилам равенства» на мировой арене в отношении к «себе подобными» публичными субъектами права, но и должны соблюдать эти правила внутри себя, на своей территории, в национальной правовой системе. В ином случае соблюдению данных правил поведения государство-нарушитель может быть принуждено мировым сообществом.

---

* Автор-корреспондент. E-mail: mbissaliyev@gmail.com

Основной ценностной категорией сегодня стали не государственные, а гуманистические начала. Положение о том, что человек, его права и свободы являются высшей ценностью мировой цивилизации в развитых странах мира уже вышли за пределы конституций и научных монографий в судебные инстанции и к иным правоприменителям. Следует отметить также, что права и свободы, признаваемые и гарантируемые согласно общепризнанным принципам и нормам международного права, являются неотъемлемой составной частью общего, отраслевого (специального) и индивидуального статуса личности, в силу чего участники правоотношений, использующие, соблюдающие и исполняющие нормы права во всех случаях, а не только в случаях коллизий и при отсылках вправе ссылаться на данные принципы и нормы, что не может не учитываться в ходе правоприменительной деятельности и должно находить отражение в правоприменительных актах.

Рассмотрение вопроса о правовом регулировании отношений в сфере обеспечения кибербезопасности невозможно без установления тех основных начал и принципов, а именно норм и иных руководящих положений о такого рода отношениях. Понятие «источник правового регулирования кибербезопасности» в данном контексте несколько шире, нежели «источник (форма) права». Источником правового регулирования здесь могут быть признаны как международные акты и соглашения (договоры), так и конституционные акты или же, например, модельные акты не правового, а, скорее, морального характера. Основными источниками правового регулирования остаются национальные нормативные акты в каждой национальной системе правопорядка. Например, в Республике Казахстан – Закон РК «Об информатизации», нормативные правовые акты и подзаконные акты, затрагивающие сферу информатизации.

В процессе построения отношений в сфере обеспечения кибербезопасности можно отметить, что фундаментальную основу для регулирования таких отношений должны, в числе прочего, составить общепризнанные нормы и принципы международного права, а также иные международные нормы, имплементированные в национальное право [1; 49–51]. С практической точки зрения из всего этого массива нормативно-правовых актов следует обратить внимание главным образом на принципы регулирования отношений в сфере обеспечения кибербезопасности, а также указание на формы и способы обеспечения кибербезопасности, принятые в международном сообществе.

Такого рода нормы и принципы можно подразделить на две группы: во-первых, это некие основополагающие начала (стратегемы), в основе которых лежат право человека на информацию, право человека на неприкосновенность частной жизни, на тайну переписки и т.п. Во-вторых, это так называемые нормы международного права, регулирующие отношения в сфере обеспечения кибербезопасности, которые не получили статуса общепризнанных и могут базироваться, в числе прочего, и на региональных источниках, а также на двусторонних договорах и соглашениях.

Методы и материалы

В данной работе использованы общенаучные, частнонаучные и иные методы исследования: социологический, исторический, формально-логический, сравнительно-правовой. Нормативную правовую базу составили нормы международного права, опубликованные и неопубликованные материалы отечественной и международной юридической практики, авторские эмпирические исследования в области международного и информационного права.

Обсуждение

Обратимся, первоначально, к нормам и принципам первой группы. Среди положений актов, содержащих такого рода общепризнанные нормы и принципы международного права, видимо, следует назвать в первую очередь нормы статьи 19 Всеобщей декларации прав человека 1948 г. [2], а также нормы статьей 19 и 20 Международного пакта о гражданских и политических правах [3]. Необходимо признать, что интересующие нас нормы правоположений сформулированы в достаточно общем виде. Их необходимая конкретизация сделана в иных международных документах, например, таком важнейшем акте, как Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод [4]. В частности, например, в статье 10 Конвенции провозглашено право свободно выражать свое мнение, которое (право) включает свободу получать и распространять информацию и идеи без какого-либо вмешательства со стороны публичных властей и независимо от государственных границ. Очевидно, что без реализации права на информацию не может быть речи и об ее защите. Между тем в п. 2 ст. 10 Конвенции установлены ограничения в материальном и формальном (процедурном) смысле этого слова для реализации этого права. Предпосылками «Конвенции о защите частных лиц в отношении

автоматизированной обработки данных личного характера» [5] служили вопросы о степени разработки европейского законодательства, которые обеспечивают адекватную защиту отдельных лиц, когда данные о них передаются через «границу». Компьютеры в сочетании с телекоммуникациями уже открывали новые перспективы для обработки данных в международном масштабе. Сетевые технологии позволили пользователям получить доступ в информационные системы в отдаленных странах. В некоторых секторах, например, в банковском, страховом деле, туризме такие приложения для трансграничной обработки данных уже стали обычным явлением. В принципе, в разных сферах должны применяться одни и те же фундаментальные правила независимо от того, где происходили операции обработки данных, а субъекты данных должны иметь одинаковые гарантии. Становится проблематично контролировать данные, когда они распределены в разных государствах: банковские данные в одной стране, персональные – во второй, медицинские данные – в третьей. Чтобы противостоять этим рискам, некоторые страны ввели в свое внутреннее законодательство специальные меры контроля, например, в виде требований и правил обработки данных. В казахстанском сегменте Интернет также существуют требования к размещению Интернет-ресурсов. Например, соответствии пп. 5 п. 16 о «Правилах регистрации, пользования и распределения доменных имен в пространстве казахстанского сегмента Интернета» от 13 марта 2018 г., приостанавливается пользование доменным именем KZ и .KAZ в случае, если физическое размещение данных находится вне территории Республики Казахстан [6]. Однако такой контроль мешает свободному международному потоку информации, что является принципом фундаментальной важности как для отдельных людей, так и для государств.

При таких обстоятельствах нужно исходить из примата международных норм, закрепленных Конвенцией №108, и считать, что предусмотренные законодательством о персональных данных случаи запрета и ограничения трансграничной передачи персональных данных напрямую не касаются случаев раскрытия этих данных их субъектами непосредственно иностранным операторам. Оценка действий субъектов персональных данных в такой ситуации должна производиться, исходя из природы права гражданина на персональные данные. В Европейском союзе имеются единые кодифицированные акты, которые регламентируют вопросы такого рода более подробным образом. В частности, к ним относится Регламент Европейского парламента и совета 2016/679 «О защите физических лиц в отношении обработки персональных данных и о свободном перемещении таких данных и отмене Директивы 95/46/ЕС (Общие правила защиты данных)» (GDPR) от 27 апреля 2016 г. [7]. В силу п. 1 ст. 2 указанного документа, Регламент применяется к обработке персональных данных полностью или частично автоматизированными средствами и к обработке неавтоматизированными средствами, которые являются или предполагаются частью системы регистрации документов. Регламент предусматривает правила по защите физических лиц в отношении обработки персональных данных и правила свободного обращения персональных данных. При этом особо оговаривается, что свободное обращение персональных данных в Союзе не должно быть ни ограничено, ни запрещено по причинам, связанным с защитой физических лиц при обработке персональных данных (п. 3 ст.1 Регламента). Согласно ст. 3 Регламента, он применяется в отношении обработки персональных данных, в связи с действиями, осуществляемыми контроллером или оператором данных по месту предпринимательской деятельности в Союзе, независимо от того, проводится обработка в Союзе или нет. Также указано, что Регламент применяется в отношении обработки персональных, находящихся в Союзе субъектов данных, которую осуществляет контроллер или оператор данных, не ведущий предпринимательскую деятельность в Союзе, если действия по обработке связаны либо с предоставлением товаров и услуг такого рода субъектам данных в Союзе, независимо от того, требуется ли оплата от субъекта данных, либо с мониторингом их поведения, поскольку их поведение происходит в Союзе. Регламентом предусмотрены принципы обработки персональных данных (ст. 5 Регламента), среди которых основным является принцип законности обработки (ст. 6 Регламента). Регламент достаточно гибко подходит к условиям для согласия на обработку данных, отдельно выделяя даже условия, применяемые к согласию ребенка на такие действия (ст. 8 Регламента). Помимо обычных условий обработки персональных данных, Регламент предусматривает также особенности их обработки в трех случаях: когда эти персональные данные относятся к специальной категории, когда они связаны с приговорами или правонарушениями в целом, когда обработка не требует идентификации (ст. 9-11 Регламента). Право доступа к персональным данным увязывается Регламентом с возможностью действовать по двум алгоритмам: когда личные данные собираются от субъекта персональных данных, или были получены помимо указанного субъекта. В рамках процесса исправления и удаления данных Регламентом предусмотрены не только права, признаваемые в национальных правовых порядках, вроде права на

исправление (ст. 16 Регламента) или на переносимость данных (ст. 20 Регламента), но и такие права, как «право на забвение» (ст. 17 Регламента), право на ограничение обработки (ст. 18 Регламента) и т.п. Основными фигурами процесса работы с персональными данными являются контроллер и оператор. Контроллер данных — это тот, кто взаимодействует с клиентом, собирает данные и определяет, каким образом их дальше обрабатывать. Оператор данных — получает персональные данные от контроллера, хранит их или каким-то образом обрабатывает, по указанию контроллера. Оператор не работает с физическими лицами, а только обрабатывает их персональные данные, строго по поручению контроллера. Согласно GDPR статус оператора можно потерять, если оператор начинает сам определять, каким образом обрабатывать данные, а не следовать указаниям контроллера. Регламентом предусмотрена ответственность контроллера, отдельные проверочные действия предусмотрены и в отношении оператора. Регламент устанавливает требования к безопасности обработке (ст. 32 Регламента). О взломе персональных данных, если таковой произойдет, уведомляется надзорный орган, а также сам субъект данных (ст. 33, 34 Регламента). Особую важность среди объектов критической инфраструктуры, нуждающихся в защите от киберугроз, приобрели в современных условиях медицинские учреждения. Основная (но не единственная) проблема здесь – обеспечение сохранности персональных данных. К сожалению, не все наиболее значимые вопросы этой области уже разрешены на международно-правовом уровне, однако законодательство Евросоюза о защите персональных данных может служить образцом для построения общемировой модели. В материальном смысле слова в Конвенции установлены «обязанности и ответственность» в рамках указанных взаимоотношений, которые сводятся по своей целевой характеристике к интересам демократического общества, а именно, решают задачи: а) национальной безопасности; б) территориальной целостности; в) общественного порядка; г) предотвращения беспорядков или преступлений; д) охраны здоровья и нравственности; е) защиты репутации или прав других лиц, ж) предотвращения разглашения информации, полученной конфиденциально и з) обеспечения авторитета и беспристрастности правосудия. Таким образом, уже на уровне международных норм права создаются условия для национального правового регулирования вопросов безопасности государства и личности (в части вредной информации) [8; 21–33]. Из указанного примера видно, что общепризнанные нормы и принципы международного права могут и должны служить значимым источником правового регулирования отношений в сфере обеспечения кибербезопасности.

В российском правовом пространстве проблематика применения международных правоположений достаточно подробно исследована в современной литературе, причем очевидно, что судами и иными органами правоприменения общепризнанные нормы и принципы международного права применяются (за исключением случаев, когда это происходит в связи с необходимостью исполнения решений Европейского суда по правам человека или иных международных судебных инстанций) при рассмотрении (разрешении) конкретных правовых споров лишь в двух случаях: в первом случае, в дополнение к существующей норме национального права при ее нечеткости или неопределенности – для лучшей правовой аргументации и мотивировки решения и, во втором случае, в связи с тем, что стоящая выше судебная инстанция уже сослалась на данную норму при разрешении схожей ситуации и нижестоящий суд попросту «переписывает» ее из решения стоящего выше суда в мотивировочную часть решения по рассматриваемому им делу. При этом применяются лишь общепризнанные нормы и принципы международного права, которые содержатся либо в международных договорах Российской Федерации, либо в международных нормативных правовых актах, то есть применяются, по сути, не сами общепризнанные принципы и нормы международного права, а указанные источники права, содержащие их [9; 45–60].

Вторая группа международно-правовых источников (нормы международного права, непосредственно регулирующие отношения в сфере обеспечения кибербезопасности) часто имеют технологический и организационный характер, что не снижает их значимости, однако отводит им некоторую вспомогательную роль. Например, Законом РК от 07 марта 2002 г. N 300 «О ратификации Устава и Конвенции Международного союза электросвязи» Республика Казахстан ратифицировала Устав и Конвенцию Международного союза электросвязи, подписанную в Женеве 22 декабря 1992 г. [10, 11]. В данных документах, в частности, предусмотрена обязанность государства по поддержанию передачи информации путем сети Интернет, что создало новый сложный объект для защиты информации, информационных прав и интересов граждан, государства и общества. Свободу передачи информации и соответствующие обязанности государств в названной сфере подтверждает и Окинавская хартия глобального информационного общества, принятая на совещании стран восьмерки 22 июля 2000 г.

[12]. Часть вопросов доступа к судебной информации рассматривается в Соглашении стран СНГ от 21.10.1994 г. «Об обмене правовой информацией» [13].

Странами ШОС (Шанхайское общество сотрудничества) также проводится работа в области обеспечения международной информационной безопасности. Шесть стран (Казахстан, Россия, Таджикистан, Узбекистан, Кыргызстан, Китай) в рамках ШОС подписали «Правила поведения в области обеспечения международной информационной безопасности». Правила обязывают государства-участников использовать приемлемое использование систем защиты информации, не имея средств к информационному оружию и источнику угрозы. Документ был подан в ООН и ратифицирован шестью государствами [14]. В рамках Организации исламского сотрудничества (ОИС) странами-участницами принята Резолюция о «Сотрудничестве групп реагирования на компьютерные чрезвычайные ситуации (OIC-CERT) между странами-членами ОИС». Резолюция была одобрена на 35-й сессии Совета министров иностранных дел встречи ОИК в Кампале, Уганда, «18–20» июня 2008 г., Резолюция № 3/35-INF. OIC-CERT открыт для частного сектора и специалистов по информационной безопасности из стран-членов ОИС [15]. Цель состоит в том, чтобы способствовать беспрепятственному сотрудничеству и взаимодействию между группами реагирования и профессионалами в области информационной безопасности среди участников для достижения целей OIC-CERT, а именно:

- укрепление отношений между CERT в странах-членах ОИС;
- улучшение обмена информацией в области кибербезопасности;
- предотвращение или сокращение киберпреступлений;
- содействие образовательным и просветительским программам;
- содействие совместным исследованиям и разработкам технологий;
- предоставление кибернетических каналов связи между странами-членами.

В Стратегии Организации Договора о коллективной безопасности на период до 2025 г. (ОДКБ) от 2016 г. подчеркивается, что формирование безопасного информационного пространства государств-членов ОДКБ является основной стратегической целью информационной безопасности ОДКБ, что, несомненно, включает в себя также киберпространство [16]. При этом, согласно Стратегии, ОДКБ должна предпринять следующий комплекс действий для обеспечения комплексной информационной безопасности государств-членов:

- формирование системы информационной безопасности государств-членов ОДКБ;
- развитие межгосударственной и межгосударственной информационной безопасности;
- межведомственное сотрудничество в области информационной безопасности;
- модернизация механизмов противодействия угрозам в информационном пространстве;
- проведение совместных мероприятий по противодействию и нейтрализации угроз в информационно-коммуникационной сфере ОДКБ пространства;
- взаимодействие в вопросах обеспечения международной информационной безопасности;
- разработка согласованных правил поведения в информационном пространстве и продвижение их на международный уровень;
- разработка условий для создания основы для согласованной информационной политики.

Один из основных компонентов электронного обмена является наличие электронной подписи. В первую очередь, необходимо подчеркнуть, что значение термина «электронная подпись» в праве Англии и Уэльса отличается от значения этого понятия в иных национальных правовых порядках, например, в Законе Республики Казахстан от 7 января 2003 г. № 370-III «Об электронном документе и электронной цифровой подписи» [17]. В казахстанских реалиях под электронной подписью обычно понимается способ криптографического преобразования информации. В то же время ч. 3 ст. 152 ГК РК позволяет совершать сделки при помощи электронного обмена. В английском же праве термин имеет более широкое значение и применяется по отношению к любому тексту, предназначенному играть роль подписи в конце письма в том числе. Таким образом, безопасность использования электронной подписи в Великобритании имеет куда большее значение для субъектов соответствующих правоотношений в рамках национального права. На практике, разумеется, не всегда та или иная сторона возникшего обязательства считает себя связанной. Зачастую электронная переписка воспринимается менее серьезно, чем, например, обмен бумажными документами, и в особенности тогда, когда к электронным сообщениям не прикрепляются никакие электронные файлы, что зачастую негативно сказывается на участниках такого обмена сообщениями.

Тем не менее электронные сообщения, если они составляют единую логическую цепочку и являются последовательными ответами одно на другое, могут представлять собой юридически обязывающий договор. Причем не имеет значения, было ли сообщение прочитано и прочитано достаточно внимательно, если на него был дан ответ. Так, в деле *Nicholas Prestige Homes v Neal (2010)* женщина отправила сообщение: «*Hi Mark, That's fine, look forward to some viewings. Sally*» в ответ на письмо, к которому был прикреплен типовой договор и которое содержало оферту [18]. В суде она утверждала, что ее слова были ответом на телефонный звонок, который ранее поступил ей от контрагента. Тем не менее в истории переписки видно, что ее сообщение является ответом на сообщение контрагента, содержащее оферту и типовой договор, и составляет с ним логическую цепочку, а не является заново и независимо отправленным сообщением. Более того, суд постановил, что только лишь имена, указанные в конце сообщений, являются подписью, и отправленные сообщения, таким образом, приравниваются к отправке бумажного подписанного письма. Английские судьи уделяют большое внимание формальной стороне вопроса, что подтверждает решение по указанному выше делу, где ответчица была признана стороной по договору, исходя из формального и фактического наличия цепочки сообщений, хотя она не имела намерения вступить в данный договор.

Рассмотрим понятие электронной подписи, а также вопрос о намерении лица поставить подпись. Согласно Акту «Об электронных сообщениях 2000 года» (Electronic Communications Act 2000), электронная подпись является действительной, если она включена в электронное сообщение или логически связана с ним [19]. Споры возникают относительно того, что именно считать электронной подписью. Сложности имеют место, когда речь идет не о подписях, вставленных в электронный документ с помощью специальных программ, а о подписях, содержащихся в тексте электронного сообщения просто в виде напечатанного имени лица. Чтобы иметь юридическую силу, электронное сообщение должно содержать наименование лица, которое отправляет сообщение. Такое наименование будет являться электронной подписью. Большое значение при заключении письменного договора имеет намерение лица поставить именно подпись, данное правило применяется и к электронным сообщениям. Электронный адрес, с которого отправлено сообщение, вставленный в письмо автоматически, не является электронной подписью лица, которому этот адрес принадлежит. Также электронной подписью не является просто наименование лица или ссылка на лицо в тексте сообщения. Лицо должно указать свое имя с намерением поставить именно подпись и таким образом подтвердить подлинность отправляемого электронного письма, то есть, например, указать его в конце сообщения. Благодаря принятым законодательным мерам, в Великобритании сегодня не имеется каких-либо проблем с возможностью заключения с помощью обмена электронными сообщениями договоров, относящихся к категории устных сделок при соблюдении, разумеется, требований, обращенных законом к устной форме сделки. Вне зависимости от способа (вида, типа, формы) обмена такими сообщениями речь идет об опосредованном электронными устройствами непосредственном общении физических лиц, где важными остаются наличие воли на заключение договора и ее изъяснение. Однако современное гражданское законодательство романо-германской правовой семьи, в том числе российское, в случае его расширительного толкования позволяет осуществлять заключение гражданско-правовых договоров путем обмена электронными сообщениями в самых разнообразных формах, по крайней мере, прямые запреты на это отсутствуют.

Как отмечалось выше, среди отдельных актов следует выделить Закон о неправомерном использовании компьютерных технологий 1990 г. (Computer Misuse Act, 1990) [20]. Этим актом предусмотрены уголовно-правовые меры в области борьбы с киберпреступностью. Помимо ожидаемых для такого закона вопросов, формулировки признаков состава преступления, установления уголовно-правовых санкций и т.п., Закон содержит и важные принципиальные положения. Например, в его рамках в качестве основного нарушения рассматривается попытка получения доступа или доступ к компьютеру или данным, которые он хранит, путем принуждения компьютера к выполнению любой функции с намерением обеспечить безопасный доступ. Таким образом, хакеры, которые программируют свои компьютеры на поиск перестановок паролей, несут ответственность, даже если их попытки войти в систему отклоняются целевым компьютером. Единственным предварительным условием ответственности является то, что хакер должен знать, что попытка доступа неавторизована. Таким образом, использование имени пользователя или идентификатора (ID) и пароля другого лица без надлежащих полномочий для доступа к данным или программе, или для изменения, удаления, копирования или перемещения программы или данных, или просто для вывода программы или данных на экран или принтер, или выдавать себя за другое лицо с помощью электронной почты, онлайн-чата, Ин-

тернета или других служб, является правонарушением. Даже если первоначальный доступ разрешен, последующее исследование, если в системе существует иерархия привилегий, может привести к входу в те части системы, для которых отсутствуют необходимые привилегии, и нарушение будет совершено. Интересно, что «взгляд через плечо пользователя», или использование сложного электронного оборудования для отслеживания электромагнитного излучения, излучаемого дисплеями («электронное подслушивание»), не входит в сферу действия данного правонарушения. Аналогичным образом использование методов фишинга или троянского коня для получения идентификационных данных или любых других данных из неавторизованного источника, или изменение файлов операционной системы или некоторых аспектов функций компьютера, чтобы помешать его работе или предотвратить доступ к любым данным, включая уничтожение файлов или преднамеренное создание кода, вызывающего полную неисправность системы, являются преступными «модификациями».

В Законе о защите данных 1998 г. (Data Protection Act, 1998) разрешаются вопросы уголовной за незаконное разглашение персональных данных, в том числе с использованием компьютерных технологий [21]. Следует отметить, что по данному акту уголовная ответственность наступает за незаконное разглашение персональных данных, если эти действия причинили или могли причинить существенный вред человеку, персональные данные которого разглашены или причинили существенный вред его правам и свободам. Одной из актуальных проблем британский законодатель считает спам, рассматривая его как способ кибератаки через внедрение вредоносного или шпионского программного обеспечения. В целях борьбы со спамом (нежелательной компьютерной информацией) в Великобритании в 2003 г. были приняты положения «Правил о конфиденциальности и электронных коммуникациях (Директива ЕС) 2003 г.» (The Privacy and Electronic Communications (EC Directive) Regulations 2003) [22]. Данным Положением выстроена интересная схема защиты прав: компании обязаны получить разрешение физического лица, прежде чем посылать ему сообщения по электронной почте или СМС-сообщений (положения закона относятся также к телефонным звонкам и факсам). Между тем юридические лица по данному закону не защищены от спама: его положения применимы только к сообщениям, отправляемым на адреса физических лиц, хотя, очевидно, что в реальности это отследить сложно. Более того, в современных условиях юридические лица нуждаются в явно не меньшей защите от спама, чем физические.

В работе Дж. Козефа структурирована проблема регламентации кибербезопасности США на несколько уровней: оценка текущего состояния законодательства и разъединенность между структурами национальной безопасности и корпоративным правам. К вопросам национальной безопасности отнесены вопросы о персональных данных физических и юридических лиц. Более того, директивным органам следует рассмотреть возможность предоставления компаниям экономических стимулов для принятия мер кибербезопасности [23; 985]. И. Киловаты описывает глобальную роль таких технических гигантов, как Microsoft, Google и Facebook, и их роль в «Приватизации законодательства в области кибербезопасности» [24; 1181]. В статье представлен анализ того, как технологические компании эффективно становятся регуляторами глобальной кибербезопасности, основываясь на неспособности государств преодолеть геополитические разногласия в отношении того, как киберпространство должно регулироваться на глобальном уровне. Основное назначение такого рода актов – зафиксировать требования к деятельности государств (в том числе в межгосударственном общении) в части обеспечения свободного и безопасного обмена информацией в виде организационной обязанности способствовать претворению в жизнь общепризнанных норм и принципов международного права, регулирующих право граждан на свободный информационный обмен, одновременно, информационный обмен, соответствующий требованиям кибербезопасности.

Кроме того, отметим, что у массива норм права, регулирующих вопросы обеспечения кибербезопасности, имеет место наличие признаков относительной однородности и системности. Специфика предмета правового регулирования (отношения в сфере обеспечения кибербезопасности) и особенности правового подхода к регулированию общественных отношений, в котором преобладают императивные нормы права, запреты и предписания, позволяют большинству авторов говорить об обособленности указанных норм в институт или подотрасль права. Вместе с тем единства позиций по данному вопросу в литературе не наблюдается. В частности, многие авторы просто презюмируют обозначение системы норм в сфере обеспечения кибербезопасности как институт информационного права, поскольку это им представляется очевидным. А.К. Костылев обосновывает институциональность норм права об обеспечении кибербезопасности их обособленностью и стоящими перед ними специфическими задачами, однако прямо право информационной безопасности институтом (подот-

раслью) информационного права и не именуется [25; 147]. Т.А. Полякова выделяет в качестве самостоятельной подотрасли информационного законодательства законодательство в области обеспечения кибербезопасности с учетом определения самостоятельности предмета и комплексности применяемых методов правового регулирования, но не указывает на обособленность права кибербезопасности как самостоятельного института (подотрасли) самого информационного права, хотя в самом тексте диссертационного исследования автор признает право кибербезопасности все-таки подотраслью информационного права, причем такой подотраслью, которая в свою очередь подразделяется на институты [26; 118]. Анализ же начальных работ указанного автора позволяет нам полагать, что это далеко не просто оговорка: ученый не считает, что право кибербезопасности «не доросло» пока еще в процессе своей институализации до такой обособленной совокупности правовых норм, как институт (подотрасль) права, однако законодательство о кибербезопасности уже может быть выделено в отдельную, обособленную систему. В.Н. Лопатин также указывает право в сфере обеспечения кибербезопасности как подотрасль информационного права, представляющую совокупность правовых норм, регулирующих общественные отношения по защите национальных интересов в информационной сфере. По его мнению, предметом здесь выступает кибербезопасность, а объектом – общественные отношения, связанные с ее обеспечением [27; 141]. И.Л. Бачило также относит институт кибербезопасности к общим правовым институтам информационного права [28; 126]. Схожую позицию и аргументацию несколько ранее представлял и В.А. Копылов [29; 219]. Множество субинститутов и суботраслей выделяет в рамках информационного права и П.У. Кузнецов [30; 115]. В то же время существуют и достаточно оригинальные позиции. Например, П.Г. Андреев предлагает говорить о кибербезопасности как о новом правовом образовании, именуя его при этом «правовым обеспечением кибербезопасности», как подотраслью информационного права. Среди признаков правового обеспечения кибербезопасности как подотрасли информационного права он выделяет: обособленный предмет правового регулирования, логически связанную структуру, особый правовой режим, комплексное использование отраслевых методов правового регулирования, высокую степень специализации и интеграции входящих в его состав правовых институтов, каждый из которых в свою очередь также имеет структуру (субинституты), единство цели правового регулирования (обеспечение кибербезопасности), единством комплексной природы подотрасли правового обеспечения информационной безопасности и комплексной природы информационного права, включенность правоотношений, связанных с обеспечением кибербезопасности, в состав отраслевых информационных правоотношений [31; 91].

Результаты

Мы полагаем, что наименование «правовое обеспечение кибербезопасности» вряд ли уместно, поскольку право регулирует вопросы любого обеспечения кибербезопасности (технического и технологического, организационного), а не только правового, хотя и исключительно правовыми средствами. С точки зрения выделения указанных П.Г. Андреевым оснований для обособления норм права кибербезопасности в системе информационного права, то здесь автор приводит как и достаточно верные, так и весьма спорные для этого критерии. Наша позиция в указанной части сводится к следующим основным соображениям. Прежде всего, вопрос о степени институализации указанных норм (выступает ли право кибербезопасности в качестве подотрасли или же института информационного права) очень оценочен: он зависит от множества выделяемых авторами критериев и свидетельствует не о целевой, методологической и предметной самостоятельности указанных норм, сколько о степени их развитости в обособленной системе, их месте в самом информационном праве. Поэтому данный вопрос достаточно субъективен и не слишком важен. Интересно и то обстоятельство, что авторами не дискутируется, как это нередко бывает, вопрос о возможности признания кибербезопасности комплексным институтом права (например, во взаимосвязи с административным правом в части доступа к государственной тайне или лицензионным разрешением на ту или иную деятельность по защите информации, с гражданским правом в связи с правовым регулированием вопросов защиты прав на информационные продукты как на результаты интеллектуальной деятельности, уголовным и уголовно-процессуальным правом в части киберпреступности и пр.). Все-таки о комплексности здесь вряд ли можно вести речь, хотя теоретически такое правопонимание и не исключается. В частности, А.А. Стрельцов полагает, что правовое обеспечение кибербезопасности базируется на совокупности институтов и норм информационного, конституционного, гражданского, административного и уголовного права, регулирующих отношения в области противодействия угрозам безопасности объектов

национальных интересов в информационной сфере [32; 105], причем его позицию активно поддерживают представители отраслевых наук, включая ученых-криминологов [33; 21]. Более принципиален сам вопрос о том, является ли право кибербезопасности самостоятельной системой обособленных норм права в рамках информационного права или же нет. Решению такого вопроса должны предшествовать выводы об: 1) относительной обособленности указанных правовых норм; 2) об их однородности. К такого рода выводам можно прийти на основании совокупности субъективных и объективных факторов. К субъективным факторам мы относим относительно развитое законодательство, наличие некоторой практики его применения, существование развитой доктрины по данным вопросам, логическая связанность и структурность системы таких норм, их собственный функционал и целевые установки (единство цели правового регулирования (обеспечение кибербезопасности)). По нашему мнению, в той или иной степени указанные субъективные критерии в нашем случае присутствуют, однако приоритет все-таки должен быть отдан наличию двух объективных факторов, а именно, собственному предмету правового регулирования, обособленному от других предметов в данной отрасли права и особой методологии правового регулирования выделяемых общественных отношений. Очевидно, что собственный предмет правового регулирования здесь присутствует: информационные отношения в сфере обеспечения кибербезопасности явно выделяются среди других видов информационных отношений по своему субъектно-объектному составу, фактическим и юридическим действиям, особенностям возникновения, изменения и прекращения, целям и результатам среди других общественных отношений, регулируемых информационным правом. Авторы отмечают, что законодательство в сфере кибербезопасности образует два блока, первый из которых включает нормы, устанавливающие правовой режим информации, права, обязанности, ответственность субъектов информационных отношений, меры по созданию и обеспечению состояния информационной защищенности тех или иных объектов, а второй – нормы, устанавливающие требования к техническим средствам, сетям связи, условия передачи информации и ко всему тому, что формирует их свойство обеспечивать защищенность информации и, в конечном счете, защищенность самих объектов [34; 100]. Немного сложнее обстоит дело со спецификой метода правового регулирования. Помимо обычных запретов и предписаний, в целом характерных для информационного права, здесь можно говорить, например, о санкционирующем методе правового регулирования, который И.М. Рассолов определяет как такой способ, при котором законодатель предоставляет тому или иному участнику информационных отношений право самому принимать решения по интересующим его проблемам, но эти решения в то же время должны быть санкционированы в установленном законом порядке [35; 79].

Заключение

Одним из важнейших методов в праве кибербезопасности выступает метод ограничений, который обладает определенной универсальностью, например, в части ограничения доступа к той или иной информации. Итоги анализа субъектно-объектного состава правоотношений в сфере обеспечения кибербезопасности, основания возникновения данных отношений и их результаты, фактические и юридически значимые действия сторон отношений позволяют сделать вывод о том, что правоотношение в сфере кибербезопасности явно следует считать самостоятельным типом информационных отношений.

К выводу об обособленности и системной самостоятельности права кибербезопасности также можно прийти по итогам исследования основных элементов юридической технологии в сфере обеспечения кибербезопасности: стратегии и тактики, юридической техники (как совокупности средств) и ресурсообеспеченности, внешних и внутренних (процессуальных) форм и режимов. С учетом приведенных позиций вполне можно вести речь о праве кибербезопасности как о самостоятельном институте международного информационного права.

Таким образом, в международном праве в настоящее время происходит обособление норм, регулирующих вопросы обеспечения кибербезопасности. Данное обособление является системным и отвечает обычным требованиям, предъявляемым к институтам международного права. Данная ситуация предполагает усиление внимания учёных к рассмотренной формирующейся отрасли (подотрасли) знания и требует более серьёзного подхода в связи с многочисленными противоречиями, встречающимися в оценке не только её предметно-объектной и методологической составляющей, но и в связи с недооценкой влияния киберправонарушений не только в практике международных отношений, но и в региональном и национальном контексте правового развития государств.

Список литературы

- 1 Максуров А.А. Соотношение общепризнанных принципов международного права и общепризнанных норм международного права / А.А. Максуров и др. // Ростов н/Д.: Вестн. Южн. федер. ун-та, 2019. — Т. 6. — № 3. — С. 49–51.
- 2 Всеобщая декларация прав человека от 10 декабря 1948 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml
- 3 Международный пакт о гражданских и политических правах от 16 декабря 1966 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml
- 4 Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод от 4 ноября 1950 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.coe.int/ru/web/compass/the-european-convention-on-human-rights-and-its-protocols>
- 5 Конвенция о защите физических лиц при автоматизированной обработке персональных данных от 28 января 1981 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://pd.rkn.gov.ru/law/document170.htm>
- 6 Приказ министра оборонной и аэрокосмической промышленности Республики Казахстан от 13 марта 2018 года № 38/НК «Об утверждении Правил регистрации, пользования и распределения доменных имен в пространстве казахстанского сегмента Интернета» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/document/? doc_id=35205534
- 7 Общие правила защиты данных от 27 апреля 2016 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://gdpr-info.eu/>
- 8 Микеле де Сальвиа. Европейская конвенция по правам человека / Микеле де Сальвиа. — СПб.: Юрид. центр «Пресс», 2004. — 310 с.
- 9 Максуров А.А. Общепризнанные принципы и нормы международного права: понятие и проблемы применения в Российской Федерации / А.А. Максуров. — М.: ИНФРА-М, 2020. — 189 с.
- 10 Закон Республики Казахстан от 7 марта 2002 года N 300 «О ратификации Поправочных документов к Уставу и Конвенции Международного союза электросвязи» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000300_
- 11 Устав Международного союза электросвязи 1994 года [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.itu.int/en/council/2019/Documents/basic-texts/Constitution-R.pdf>.
- 12 Окинавская хартия глобального информационного общества от 22 июля 2000 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://docs.cntd.ru/document/901770887>
- 13 Соглашение стран СНГ от 21 ноября 1994 «Об обмене правовой информацией» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://normativ.kontur.ru/document? moduleId=1&documentId=13378>
- 14 Правила поведения в области обеспечения международной информационной безопасности от 14 сентября 2011 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://digitallibrary.un.org/record/786846/files/A_69_723-RU.pdf? version=1
- 15 Resolutions on Information Affairs. 35th Session of the Council of Foreign Ministers [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.oic-oci.org/docdown/? docID=427&refID=30>
- 16 Стратегия коллективной безопасности организации договора о коллективной безопасности на период до 2025 года от 18 октября 2016 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://odkb-csto.org/documents/statements/strategiya_kollektivnoy_bezопасnosti_organizatsii_dogovora_o_kollektivnoy_bezопасnosti_na_period_do_/
- 17 Закон Республики Казахстан от 7 января 2003 года № 370 «Об электронном документе и электронной цифровой подписи» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/document/? doc_id=1035484
- 18 Case: Nicholas Prestige Homes v Neal (2010) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.casemine.com/judgement/uk/5a8ff70660d03e7f57ea603b>
- 19 Electronic Communications Act 2000 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2000/7/pdfs/ukpga_20000007_en.pdf
- 20 Computer Misuse Act 1990 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1990/18/pdfs/ukpga_19900018_en.pdf
- 21 Data Protection Act 1998 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/29/pdfs/ukpga_19980029_en.pdf
- 22 The Privacy and Electronic Communications (EC Directive) Regulations 2003 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.legislation.gov.uk/uksi/2003/2426/pdfs/uksi_20032426_en.pdf
- 23 Kosseff Jeff. Defining Cybersecurity Law /Kosseff Jeff. — Iowa: Iowa Law Review, 2017. — V. 103. — С. 985.
- 24 Kilovaty Ido. Privatized Cybersecurity Law / Kilovaty Ido // California: UC Irvine Law Review — 2019. — P. 1181.
- 25 Костылев А.К. Информационное право / А.К. Костылев. — Тюмень: Изд-во Тюмен. гос. ун-та, 2010. — 244 с.
- 26 Полякова Т.А. Правовое обеспечение информационной безопасности при построении информационного общества в России: дис. ... д-ра юрид. наук / Т.А. Полякова. — М., 2008. — С. 118–122.
- 27 Лопатин В.Н. Информационная безопасность: дис. ... д-ра юрид. наук / В.Н. Лопатин. — СПб., 2000. — С. 141–150.
- 28 Бачило И.Л. Информационное право / И.Л. Бачило. — М.: Юрайт, 2019. — 419 с.
- 29 Копылов В.А. Информационное право / В.А. Копылов. — М.: Юристъ, 2002. — 512 с.
- 30 Кузнецов П.У. Теоретические основания информационного права: дис. ... д-ра юрид. наук / П.А. Кузнецов. — СПб., 2005. — С. 321.

31 Андреев П.Г. Институциональное развитие правового обеспечения информационной безопасности в российском информационном праве: дис. ... д-ра юрид. наук / П.Г. Андреев. — Екатеринбург, 2012. — С. 247.

32 Стрельцов А.А. Теоретические и методологические основы правового обеспечения информационной безопасности России: дис. ... д-ра юрид. наук / А.А. Стрельцов. — М., 2004. — С. 146.

33 Ефремова М.А. Информационная безопасность как объект уголовно-правовой охраны / М.А. Ефремова. — М.: Информационное право, 2014. — № 5. — С. 21–25.

34 Терещенко Л.К. Информационная безопасность органов исполнительной власти на современном этапе / Л.К. Терещенко // Журн. рос. права. — 2015. — 8. — № 224. — С. 100–109.

35 Рассолов И.М. Информационное право: учеб. и практ. для академического бакалавриата / И.М. Рассолов. — М.: Юрайт, 2017. — 347 с.

М.С. Бисәлиев, К.Н. Шәкіров

Киберқауіпсіздік саласындағы халықаралық құқық қайнаркөздерінің сипаты

Халықаралық қарым-қатынастағы киберқауіпсіздікті қамтамасыз ететін негізгі құрамдас бөлігі болып табылатын ақпараттық құқық – заң білімдерінің салыстырмалы жаңа саласы, бүгінгі күнде ағымға қойылатын сұрақтардың барлығын аса қамти бермейтін, қажетті жаңа доктриналық деңгей болып табылады. Авторлар "киберқауіпсіздікті құқықтық қамтамасыз ету" атауын қолайсыздау деп санайды, өйткені құқық құқықтық құралдар арқылы тек құқықтық ғана емес, кез келген киберқауіпсіздікті (техникалық, технологиялық және ұйымдастырушылық) қамтамасыз ету мәселелерін де реттеп отырады. Мақалада жалпы ғылыми, жеке ғылыми және басқа да: әлеуметтану, тарихи, формальды-логикалық, салыстырмалы-құқықтық зерттеу әдістері қолданылды. Нормативтік құқықтық базаны халықаралық құқық нормалары, отандық және халықаралық заң тәжірибелерінің жарияланған және жарияланбаған материалдары, халықаралық және ақпараттық құқық саласындағы авторлық эмпирикалық зерттеулер құрады. Киберқауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы заң технологиясының негізгі элементтерін: стратегия мен тактиканы, заң техникасын (құралдар жиынтығы ретінде) және ресурстармен қамтамасыз етуді, сыртқы және ішкі (іс жүргізудегі) нысандары мен режимдерін зерттеу қорытындылары бойынша киберқауіпсіздік құқығының ерекшеленуі және жүйелі дербестігі туралы қорытынды жасауға болады. Қарастырылған ұстанымдарды ескере отырып, халықаралық ақпараттық құқықтың тәуелсіз институты ретінде киберқауіпсіздік құқығы туралы айтуға болады.

Кілт сөздер: киберқауіпсіздік, киберқауіпсіздік заңының қайнар көздері, ақпараттық қауіпсіздік, ақпараттық заң, ақпараттандыру, цифрландыру, электрондық цифрлық қолтаңба, интернет, жеке деректерді қорғау.

M.S. Bissaliyev, K.N. Shakirov

Characteristic of the sources of international law in cybersecurity

Information law, which includes cybersecurity in international relations as its main component, is a relatively new area of legal research, the required doctrinal level of which has not been achieved today on all the issues it raised. We believe that the name “legal support of cybersecurity” is hardly appropriate, since the law regulates the issues of any provision of cybersecurity (technical, technological and organizational), and not only legal, albeit exclusively by legal means. In this work general scientific, specific scientific and other research methods were used, such as sociological, historical, formal logical, comparative legal. The normative legal base was formed by the norms of international law, published and unpublished materials of domestic and international legal practice, author's empirical research in the field of international and information law. The conclusion about the isolation and systemic independence of cybersecurity law can also be reached based on the results of the study of the main elements of legal technology in the field of cybersecurity: strategy and tactics, legal framework and resource availability, external and internal (procedural) forms and types. Taking into account the above positions, it is quite possible to talk about the law of cybersecurity as an independent institution of international information law.

Keywords: cybersecurity, sources of cybersecurity law, information security, information law, informatization, digitalization, electronic digital signature, Internet, personal data protection.

References

- 1 Maksurov, A.A. (2019). Sootnoshenie obshchepriznannykh printsipov mezhdunarodnogo prava i obshchepriznannykh norm mezhdunarodnogo prava [Correlation between generally recognized principles of international law and generally recognized norms of international law]. *Vestnik Yuzhnogo federalnogo universiteta — Bulletin of the Faculty of Law of the Southern Federal University*, 3, 49–51. Rostov-na-Donu [in Russian].
- 2 Vseobshchaia deklaratsiia prav cheloveka ot 10 dekabria 1948 goda [Universal Declaration of Human Rights of 10 December, 1948]. *un.org*. Retrieved from https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml [in Russian].
- 3 Mezhdunarodnyi pakt o grazhdanskikh i politicheskikh pravakh ot 16 dekabria 1966 goda [International Covenant on Civil and Political Rights of 16 December, 1966]. *un.org*. Retrieved from https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml [in Russian].
- 4 Evropeiskaia konventsiiia o zashchite prav cheloveka i osnovnykh svobod ot 4 noiabria 1950 goda [European Convention on Human Rights of 4 November, 1950]. *coe.int*. Retrieved from <https://www.coe.int/ru/web/compass/the-european-convention-on-human-rights-and-its-protocols> [in Russian].
- 5 Konventsiiia o zashchite fizicheskikh lits pri avtomatizirovannoi obrabotke personalnykh dannykh ot 28 yanvaria 1981 goda [Convention for the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data of 28 January, 1981]. *pd.rkn.gov.ru*. Retrieved from <https://pd.rkn.gov.ru/law/document170.htm> [in Russian].
- 6 Prikaz ministra oboronnoi i aierokosmicheskoi promyshlennosti Respubliki Kazakhstan ot 13 marta 2018 goda № 38 / NK «Ob utverzhenii Pravil registratsii, polzovaniia i raspredeleniia domennykh imen v prostranstve kazakhstanskogo segmenta Interneta» [Order of the Minister of Defense and Aerospace Industry of the Republic of Kazakhstan dated March 13, 2018 No. 38 / NK «On approval of the Rules for registration, use and distribution of domain names in the space of the Kazakhstani segment of the Internet»]. *online.zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/document/? doc_id=35205534 [in Russian].
- 7 General Data Protection Regulation of April 27, 2016 [General Data Protection Regulation of 27 April, 2016]. *gdpr-info.eu/gdpr-info.eu*. Retrieved from <https://gdpr-info.eu/>.
- 8 Mikele de Salvia. (2004). *Evropeiskaia konventsiiia po pravam cheloveka [European Convention on Human Rights]*. Saint-Petersburg: Yuridicheskii tsentr «Press» [in Russian].
- 9 Maksurov, A.A. (2020). *Obshchepriznannye printsipy i normy mezhdunarodnogo prava: poniatie i problemy primeneniia v Rossiiskoi Federatsii [Generally recognized principles and norms of international law: the concept and problems of application in the Russian Federation]*. Moscow: INFRA-M [in Russian].
- 10 Zakon Respubliki Kazakhstan ot 7 marta 2002 goda N 300 «O ratifikatsii popravochnykh dokumentov k Ustavu i Konventsii Mezhdunarodnogo soiuzu elektrosviazi» [Law of the Republic of Kazakhstan dated March 7, 2002 No. 300 «On ratification of the Amendment documents to the Charter and Convention of the International Telecommunication Union»]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000300_ [in Russian].
- 11 Ustav Mezhdunarodnogo soiuzu yelektrosviazi 1994 goda [Statute of the International Telecommunication Union of 1994]. *itu.int*. Retrieved from <https://www.itu.int/en/council/2019/Documents/basic-texts/Constitution-R.pdf> [in Russian].
- 12 Okinawa Charter of the Global Information Society of 22 June, 2000. *docs.cntd.ru*. Retrieved from <https://docs.cntd.ru/document/901770887>.
- 13 Soglashenie stran SNG ot 21 noiabria 1994 goda «Ob obmene pravovoi informatsiei» [Agreement of the CIS countries of November 21, 1994 «On the exchange of legal information»]. *normativ.kontur.ru*. Retrieved from <https://normativ.kontur.ru/document? moduleId=1&documentId=13378> [in Russian].
- 14 Pravila povedeniia v oblasti obespecheniia mezhdunarodnoi informatsionnoi bezopasnosti ot 14 sentiabiia 2011 goda [Rules of Conduct in the Field of International Information Security of September 14, 2011]. *digitallibrary.un.org*. Retrieved from https://digitallibrary.un.org/record/786846/files/A_69_723-RU.pdf? version=1 [in Russian].
- 15 Resolutions on Information Affairs. 35th Session of the Council of Foreign Ministers. *oic-oci.org*. Retrieved from <https://www.oic-oci.org/docdown/? docID=427&refID=30>
- 16 Strategiia Kollektivnoi bezopasnosti organizatsii dogovora o kollektivnoi bezopasnosti na period do 2025 goda ot 18 oktiabria 2016 goda [The Collective Security Strategy of the Collective Security Treaty Organization for the period up to 2025 dated October 18, 2016]. *odkb-csto.org*. Retrieved from https://odkb-csto.org/documents/statements/strategiya_kollektivnoy_bezopasnosti_organizatsii_dogovora_o_kollektivnoy_bezopasnosti_na_period_do_/ [in Russian].
- 17 Zakon Respubliki Kazakhstan ot 7 yanvaria 2003 goda N 370 «Ob elektronnom dokumente i elektronnoi tsifrovoy podpisi» [Law of the Republic of Kazakhstan dated January 7, 2003 N 370 «On electronic document and electronic digital signature»]. *online.zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/document/? doc_id=1035484 [in Russian].
- 18 Case: Nicholas Prestige Homes v Neal (2010). *casemine.com*. Retrieved from <https://www.casemine.com/judgement/uk/5a8ff70660d03e7f57ea603b>
- 19 Electronic Communications Act 2000. *legislation.gov.uk*. Retrieved from https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2000/7/pdfs/ukpga_20000007_en.pdf
- 20 Computer Misuse Act 1990. *legislation.gov.uk*. Retrieved from https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1990/18/pdfs/ukpga_19900018_en.pdf
- 21 Data Protection Act 1998. Retrieved from https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/29/pdfs/ukpga_19980029_en.pdf
- 22 The Privacy and Electronic Communications (EC Directive) Regulations 2003. *legislation.gov.uk*. Retrieved from https://www.legislation.gov.uk/uksi/2003/2426/pdfs/uksi_20032426_en.pdf

- 23 Kosseff, Jeff. (2017). Defining Cybersecurity Law. *Iowa: Iowa Law Review*, 103, 985.
- 24 Kilovaty Ido Privatized Cybersecurity Law. (2019). California: UC Irvine Law Review, 1181.
- 25 Kostylev, A.K. (2010). *Informatsionnoe pravo [Information Law]*. Tiumen: Izdatelstvo Tiumenskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 26 Poljakova, T.A. (2008). Pravovoe obespechenie informatsionnoi bezopasnosti pri postroenii informatsionnogo obshchestva v Rossii [Legal support of information security when building an information society in Russia]. *Doctor's thesis*. Moscow [in Russian].
- 27 Lopatin, V.N. (2000). Informatsionnaia bezopasnost Rossii [Information security of Russia]. *Doctor's thesis*. Saint-Petersburg [in Russian].
- 28 Bachilo, I.L. (2019). *Informatsionnoe pravo [Information Law]*. Moscow: Yurait [in Russian].
- 29 Kopylov, V.A. (2002). *Informatsionnoe pravo [Information Law]*. Moscow: Yurait [in Russian].
- 30 Kuznecov, P.A. (2005). Teoreticheskie osnovaniia informatsionnogo prava [Theoretical foundations of information law]. *Doctor's thesis*. Saint-Petersburg [in Russian].
- 31 Andreev, P.G. (2012). Institutsionalnoe razvitie pravovogo obespecheniia informatsionnoi bezopasnosti v rossiiskom informatsionnom prave [Institutional development of legal support for information security in Russian information law]. *Doctor's thesis*. Ekaterinburg [in Russian].
- 32 Strelcov, A.A. (2004). Teoreticheskie i metodologicheskie osnovy pravovogo obespecheniia informatsionnoi bezopasnosti Rossii [Theoretical and methodological foundations of legal support of information security in Russia]. *Doctor's thesis*. Moscow [in Russian].
- 33 Efremova, M.A. (2014). Informatsionnaia bezopasnost kak obekt ugovovno-pravovoi okhrany [Information security as an object of criminal law protection]. *Informatsionnoe pravo — Information Law*, 5, 21–25 [in Russian].
- 34 Tereshhenko, L.K. & Tiunov, I.T. (2015). Informatsionnaia bezopasnost organov ispolnitelnoi vlasti na sovremennom etape [Information security of executive authorities at the present stage]. *Zhurnal rossiiskogo prava — Journal of Russian Law*, 8, 224, 100–109 [in Russian].
- 35 Rassolov, I.M. (2017). *Informatsionnoe pravo [Information Law]*. Moscow: Yurait [in Russian].

Ф.А. Ержанова, М.Н. Абыласимов*

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: erzhanova_farida@mail.ru, murager1985@mail.ru, Scopus autor ID: 85075614087)*

Ұлттық және халықаралық құқықтың өзара әрекеті: конституциялық-құқықтық негіздер

Мақалада Қазақстан Республикасының және шет елдердің қолданыстағы конституциялық заңнамасын, ғылыми әдебиетті зерделеу мен талдау негізінде Қазақстан мен шет елдердегі ұлттық және халықаралық құқықтың өзара іс-қимылын конституциялық-құқықтық реттеудің өзекті мәселелері қаралған. Ішкі және халықаралық құқықтың арақатынасын бекітетін конституцияларды зерттеуге басты орын берілген, халықаралық және ішкі құқықтың өзара әрекеттесуін бекітудегі негізгі заңдардың әртүрлі тәсілдеріне талдау жасалған. Авторлар халықаралық және конституциялық құқық нормаларының өзара іс-қимылына қатысты теориялық және практикалық мәселелерді жария етеді. Салыстырмалы-құқықтық талдау арқылы ұлттық және халықаралық құқықтың арақатынасын конституциямен реттеудің өзіне тән белгілері мен ерекшеліктері ашылған. Жалпыға бірдей жаһандану және интернационализация жағдайында отандық Конституция жалпы конституционализм дамуының әлемдік тенденцияларына сәйкес келетіні анықталды. Ішкі және халықаралық құқықтың өзара іс-қимылын конституциялық-құқықтық реттеуді жетілдіру мақсатында халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидалары мен нормаларының ұғымы мен мазмұнын, олардың ұлттық құқықтық жүйелер иерархиясындағы рөлі мен орнын айқындаумен байланысты теориялық және практикалық мәселелерді одан әрі ғылыми тұрғыдан әзірлеу қажеттігі негізделеді. Сонымен қатар, авторлар конституциялық заңнамаға адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидалары мен нормаларына сәйкес және конституцияға сәйкес танылатындығы және оларға кепілдік берілетіндігі туралы ережені енгізуді ұсынған.

Кілт сөздер: Қазақстан Республикасының Конституциясы, шет елдердің конституциялары, конституциялық-құқықтық заңнама, халықаралық-құқықтық заңнама, мемлекетішілік және халықаралық құқықтың арақатынасы, конституцияның басымдығы.

Kipicne

Жаһандану процестері жан-жақты және қайтымсыз сипатқа ие болатыны анық. Бұл бүкіл әлемдік қоғамдастық, барлық халықтар мен мемлекеттер үшін маңызы бар проблемалардың бірінші орынға қойылуына байланысты және оларды жеке мемлекет жалғыз өзі шеше алмайды. Бұл қоғамдық қауіпсіздік, халықаралық терроризмге, есірткі бизнесіне қарсы күрес, экологиялық мәселелерді шешу, жалпыадамзаттық құндылықтарды, оның ішінде адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау мәселелері. Сондықтан барлық мемлекеттердің алдында барлық халықтар мен елдердің қауіпсіздігін қамтамасыз ететін, ұлттық және халықаралық мүдделерді үйлестіру қағидаты негізінде олардың ынтымақтастығына ықпал ететін әлемдік тәртіпті қалыптастыру міндеті тұр.

Әлемдік дамудың қазіргі кезеңінің ерекшелігі — бұл адам құқықтары, әсіресе оларды қорғау тұрғысынан, ұлттық конституционализмге үстемдік ететін аймақтық немесе жаһандық құқықтық тәртіпті қалыптастыру құралы болып табылады [1; 9].

Жаһанданудан туындаған, әртүрлі құқықтық жүйелердің жақындасуына, олардың белсенді өзара іс-қимылына және өзара енуіне әкелетін қазіргі заманғы халықаралық саяси және экономикалық шындықтар әлемдік конституциялық процестерге үлкен әсер етеді. Халықаралық қоғамдастық адам құқықтарының әмбебап тұжырымдамасын қалыптастырды, оларды құрметтеу халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидалары дәрежесіне көтерілді. Бұл барлық мемлекеттерге халықаралық қоғамдастықтың ортақ мүдделерінің басым саласын құрайтын адам құқықтарының тарихи қол жеткізілген стандарттарын сақтау және оларға кепілдік беру міндетін жүктейді. Адам құқықтары мемлекет демократиясының басты өлшемі болып табылады. Олар басқа мемлекеттермен және бүкіл әлемдік қауымдастықпен қарым-қатынаста саясаттың негізін құрайды. Адам құқықтары

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: murager1985@mail.ru

проблемасының интернационализациясы оның мемлекеттің ішкі істерінен халықаралық саясат пен құқық факторына, адам құқықтары мәселелері бойынша халықаралық юрисдикцияны тануға көшуіне әкелді.

Адам құқықтарын бүкіл халықаралық қауымдастық жалпыадамзаттық құндылық ретінде таниды. Бұл мемлекеттердің жеке адамның құқықтары мен бостандықтары стандарттарын сақтауға қатысты келісілген саясат жүргізуін, мемлекеттердің адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сақтауын бақылау жөніндегі арнайы халықаралық органдар құруды көздейді.

Қазіргі заманғы құқықтың дамуының маңызды заңдылықтарының бірі халықаралық және ішкі құқықтың өзара іс-қимылын тереңдету болып табылады. Халықаралық және ішкі құқықтың тереңдеп келе жатқан өзара іс-қимылы ХХІ ғасырдағы құқық дамуының негізгі үрдістерінің бірін құрай отырып, мемлекетшілік құқықтың интернационализациясын негіздейді [2; 115]. Құқықты интернационалдандыру деп құқық қағидаттары мен ұлттық заңнамалардың жақындасуын, әртүрлі құқықтық жүйелердің өзара ықпалын тереңдетуді түсінуге болады. Жаңа әлемдік экономикалық және әлеуметтік жағдайлар әртүрлі мемлекеттердің құқықтық жүйелерінің үйлесімділігі мен олардың бір-бірімен өзара әрекеттесуі қажеттілігін талап етеді. Бұған, ең алдымен, халықаралық құқықтың ішкі құқықтан басымдығын мойындау, сондай-ақ халықаралық құқықтың әсерінен ішкі құқықтың қарқынды өзгеруі арқылы қол жеткізіледі.

Әдістер мен материалдар

Мақаланың тақырыбын зерттеуде: салыстырмалы құқықтық, логикалық-құқықтық, тарихи, жүйелік-құрылымдық, сондай-ақ құқықтық нормаларды түсіндірудің арнайы құқықтық әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қазақстан Республикасының Конституциясында республика бекіткен халықаралық шарттардың республика заңдарынан басымдығы болады деп белгіленген (4-бап, 3-т.), халық конституцияны әлемдік қоғамдастықта лайықты орын алуды тілей отырып қабылдайды (кіріспе) [3], сол арқылы Қазақстанның жалпыадамзаттық құндылықтарға бейімділігі атап көрсетіледі.

Қазақстанның құқықтық жүйесіндегі халықаралық нормалардың мәні мен орны конституцияның ережелерімен айқындалады. Қазақстан Республикасының Конституциясы жалпыға бірдей танылған халықаралық-құқықтық актілерде қамтылған, өзіне неғұрлым құнды, демократиялық, адамгершілік қасиеттерді сіңірген құжат болып табылады [4; 84].

Халықаралық құқық нормалары ішкі құқық нормаларымен әртүрлі дәрежеде реттелетін кеңістікте қолданылады. Сонымен қатар, нормалар арасында бәсекелестік және заңды қолдануда қарама-қайшылықтар туындауы мүмкін. Объективті және субъективті себептерге байланысты ұлттық заңнаманың нормалары халықаралық құқық нормаларына қарағанда нақты құқықтық қатынастарды реттеуге анағұрлым адекватты қарай алады. Бұл әртүрлі факторларға байланысты болуы мүмкін: ұлттық дамудың ерекшеліктері, тарихи дәстүрлер, оны кейінірек қабылдау арқылы ұлттық құқық нормаларын реттеудің жетілдірілген механизмі және т.б. Сондықтан халықаралық құқықтың белгілі бір нормасын ішкі заңнамаға енгізу мәселесі әр нақты нормативтік-құқықтық актіге қатысты жеке шешілуі керек. Сонымен бір уақытта ұлттық құқықтық жүйе ықтимал коллизиялар мен біртектес құқықтық қатынастарды реттеудің әртүрлі тәсілдерін болдырмау үшін осындай жалпы механизмдерді орнатуға тиіс.

Бұл мәселе бойынша екі негізгі ұстанымды бөлуге болады. Бірінші тәсіл халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған нормалары мен қағидаттарына қатысты конституцияның басымдығын болжайды. Екінші тәсілдің негізін қалаушы — Х. Кельзен болып табылады. Оның мәні халықаралық құқық нормаларының үстемдігінен тұрады, содан кейін конституцияның нормалары, содан кейін конституциялық заңдардың нормалары, содан кейін заңдар және т.б.

Дамудың неғұрлым алғашқы сатысында қабылданған негізгі заңдар халықаралық және ұлттық құқық нормаларының арақатынасы туралы мәселені реттейді. Сонымен, 1787 жылы қабылданған және қазіргі уақытта қолданыста болған АҚШ конституциясының 6-бабында бүкіл ел бойынша АҚШ конституциясы мен заңдарының басымдығы белгіленеді, алайда федералды билік жасасқан шарттармен қатар болса. [5]. Осылайша, АҚШ конституциясы өз нормаларын шарттардан жоғары қояды. Сонымен қатар, бұл норма АҚШ Жоғарғы сотының шешімдерінде бірнеше рет расталды [6; 14].

Халықаралық шарттарға келетін болсақ, көптеген шет мемлекеттердің конституциялары халықаралық шарттың ішкі қатынастарға әсер етудегі басымдығын белгілейді, халықаралық шарт елдің құқықтық жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде енгізіледі. Мысалы, АҚШ конституциясы халықаралық шартты ел құқығының бір бөлігі деп жариялады. Сол 6-бапта «осы Конституция және оны орындау үшін шығарылған Америка Құрама Штаттарының заңдары, сондай-ақ Америка Құрама Штаттары жасаған немесе жасасатын барлық шарттар елдің ең жоғарғы заңдары болып табылады және әр штаттың судьялары оларды орындауға міндетті», дегенмен конституция мен жекелеген мемлекеттердің заңдарында қарама-қайшы ережелер кездестірілген» [5].

Шет мемлекеттердің ішкі құқығы, бір жағынан, әдет-ғұрып түріндегі жалпыға бірдей танылған принциптер мен халықаралық құқық нормалары мен екінші жағынан шарттар арасындағы айырмашылықты тудырады. Халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормалары жалпы трансформация тәртібімен елдің ішкі құқығына енгізіледі. Олардың жалпы қабылдануына және объективті қажеттілігіне байланысты олардың ұлттық құқыққа қайшы келуі сирек кездеседі. Сондықтан мемлекеттер ұлттық құқықтағы шарттық нормалардың мәртебесіне ерекше назар аударады [7; 226].

АҚШ-тың сот практикасы халықаралық құқықтың әдеттегі нормаларды заңдардан төмен қояды. Сонымен, АҚШ Жоғарғы сотының «Пакетбот Гавана» ісі бойынша шешімі (1900 ж.) әдеттегі халықаралық құқық «егер халықаралық келісім немесе атқарушы немесе заң шығарушы биліктің басқа нормативтік актісі немесе сот шешімі болмаса» соттардың қолдануы үшін елдің құқығының бөлігі болып табылады деп тапты. АҚШ соттары осы ережені әлі де ұстанады. Көріп отырғандарыңыздай, әдеттегі нормалар тіпті сот шешімдерінен, іс жүргізу құқығынан да төмен болады [6; 12–13].

Еуропаның жаңа құқықтық жүйелеріндегі әдеттегі нормалар туралы мәселе басқаша шешілуде. Германияда жалпы халықаралық құқық нормалары елдің құқығына ғана емес, сонымен қатар заңдарға қарағанда басым күшке ие. Голландияда әдеттегі халықаралық құқықтың барлық нормалары қолданылуға жатады. Португалия конституциясының 8-бабында: «жалпы немесе әдеттегі халықаралық құқықтың нормалары мен принциптері Португалия құқығының ажырамас бөлігі болып табылады», — деп жазылған [8].

Көптеген шет мемлекеттердің жаңа конституциялары халықаралық құқық нормаларының мемлекетішілік құқықтан үстемдігі қағидасын бекітеді. Мысалы, 1991 жылғы Болгария Республикасы конституциясының 5-бабында: «Болгария Республикасы үшін конституциялық тәртіппен ратификацияланған, жария етілген және күшіне енген халықаралық шарттар елдің ішкі құқығының бөлігі болып табылады. Олар өздеріне қайшы келетін ішкі заңнама нормаларынан басым болады» [9].

Француз Республикасының конституциясында «Халықаралық шарттар мен келісімдер туралы» — деп көрсетілген. VI бөлімде тиісті түрде ратификацияланған немесе мақұлданған шарттардың немесе келісімдердің, әрбір келісімді немесе шартты екінші тарап қолданған жағдайда, жарияланған кезден бастап ішкі заңдардың күшінен басым күші болады», — деп айтылады (55-б.) [10].

Испания конституциясы Испанияда заңды түрде жасалған және ресми түрде жарияланған халықаралық шарттар оның ішкі заңнамасының бір бөлігін құрайды деп жариялады. Олардың ережелері шарттардың өзінде көрсетілген тәртіппен немесе халықаралық құқықтың жалпы нормаларына сәйкес ғана жойылуы, өзгертілуі немесе тоқтатыла тұруы мүмкін (96/1-бап) [11].

Нидерланды конституциясына сәйкес халықаралық шарттар тікелей қолданылатын құқық болып саналады және ұлттық құқықтан басым болады. Мәселен, Нидерланды конституциясының 93-бабына сәйкес халықаралық шарттар мен халықаралық ұйымдардың барлық тұлғалардың орындауы міндетті болып табылатын актілерінің ережелері олар жарияланғаннан кейін ғана қолданылуға тиіс [12].

Халықаралық құқықтың ішкі құқықтан басымдығын мойындау Ресей Федерациясының конституциясында көрініс тапты. Конституцияның 15-бабының 4 тармағында «халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормалары және Ресей Федерациясының халықаралық шарттары оның құқықтық жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Егер Ресей Федерациясының халықаралық шарттарында заңмен қарастырылғаннан басқа ережелер белгіленсе, онда халықаралық шарттың ережелері қолданылады» [13].

Сонымен бірге, шет елдердің конституциясында халықаралық шарттардың ұлттық конституцияға, яғни оларды жасасу, ратификациялау және қолданысқа енгізу сатыларында сәйкестігін қамтамасыз ететін механизмді құруға бағытталған ережелер одан сайын артып келеді. Сонымен, Испания конституциясы бірқатар халықаралық шарттар немесе келісімдер жасасу үшін

мемлекеттік органдар кез келген заңды өзгертуге немесе жоюға немесе оларды орындау үшін заңнамалық сипаттағы шаралар қабылдауға әсер ететін шарттар мен келісімдерді қоса алғанда, Бас Кортестерден алдын ала рұқсат алуы керек деп анықтайды (94/1 бап) [11].

Польша Республикасы конституциясының 89-бабының 1-тармағында «Польша Республикасының халықаралық шартты ратификациялауы және оның күшін жоюы, заңда көрсетілген Сеймнің алдын ала келісімін талап етуі бойынша егер шарт: 1) бейбітшілікке, одаққа, саяси уағдаластықтарға немесе әскери уағдаластықтарға; 2) осы Конституцияда бекітілген азаматтық бостандықтарға, құқықтарға немесе міндеттерге; 3) Польша Республикасының халықаралық ұйымға мүшелігіне; 4) Польша Республикасының халықаралық ұйымға қаржылық тұрғыдан елеулі ауыртпалығына қатысты болса; 5) заңда реттелген не Конституция заң шығаруды талап ететін мәселелер бойынша шығарылады» деген. 90-баптың 1-тармағында Польша Республикасы халықаралық шарт негізінде кейбір істер бойынша жария билік органдарының құзыретін халықаралық ұйымға немесе халықаралық органға бере алады деп көзделген [14].

Көптеген жаңа шетелдік конституцияларда конституцияға қайшы келетін ережелерді қамтитын шарт жасасу конституция тиісті түрде қайта қаралғаннан кейін ғана орын алуы мүмкін деген ереже бар. Мысалы, 1978 жылғы Испания конституциясында «Конституцияға қайшы келетін ережелерді қамтитын халықаралық шарт жасасудың алдында соңғысын қайта қарау керек» деген норма бар (Испания Конституциясының 95-бабы) [11]. Бұл ережені ол конституциялық түрде бекітілмеген мемлекеттер де ұстанады.

Франция конституциясында ұлттық егемендікті халықаралық-құқықтық актінің, шарттың ережелерімен келісу идеясы көрініс табады. Мемлекеттің егемендігін білдіретін конституцияда тек заң негізінде ратификациялануы немесе мақұлдануы мүмкін шарттар мен келісімдердің тізімдемесі бар. Егер Конституциялық кеңес қандай да бір халықаралық міндеттеме конституцияға қайшы келетін ережелер бар деп мәлімдесе, онда оны ратификациялауға немесе мақұлдауға рұқсатты тек конституцияны қайта қарағаннан кейін ғана беруге болады (54-бап) [10].

Мемлекетшілік және халықаралық құқықтың екі құқықтық жүйесінің өзара іс-қимылы туралы ережелер Германия, Австрия, Португалия, Италия Федеративтік Республикасының конституцияларында бекітілді. Сонымен, Федерация жоғарғы билікті заң шығару арқылы мемлекетаралық органдарға бере алады (Германияның негізгі Заңының 24/1 бабы); халықаралық құқықтың жалпы ережелері федерация құқығының ажырамас бөлігі болып табылады, олардың заңдардан артықшылығы бар және федералды аумақтың тұрғындары үшін құқықтар мен міндеттерді тікелей тудырады. Германияның негізгі Заңының 25-бабында «халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған нормалары федералды құқықтың ажырамас бөлігі болып табылады. Олардың заңдардан артықшылығы бар және федерация аумағында тұратын адамдар үшін тікелей құқықтар мен міндеттер туғызады» [15].

Австрия конституциясының 9–1-бабының 1-тармағына сәйкес «халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған нормалары федералды құқықтың құрамдас бөлігі ретінде әрекет етеді» және осы баптың 2-бөлігі: «заң немесе мемлекеттік келісім негізінде жекелеген егемендік құқықтар мемлекетаралық мекемелер мен олардың органдарына берілуі мүмкін» [16]. Италия конституциясының 10-бабының 1-тармағына сәйкес «Италияның құқықтық тәртібі халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған нормаларына сәйкес келеді» [17].

Нидерланд конституциясы конституцияға қайшы келетін шартты мақұлдауға мүмкіндік береді, алайда бұл шешім қарапайым емес, Бас Штаттар палаталары құрамының 2/3 көпшілік дауысымен қабылдануы мүмкін (Нидерланд Корольдігінің Негізгі Заңының 91-бабы) [12].

Шетелдік заңнамада халықаралық құқық пен ұлттық заңнама нормаларын қатар қолдану мүмкіндігі де белгіленген. Мысалы, 1976 жылғы Португалия конституциясы халықаралық шарттардың мәні немесе формасы тұрғысынан конституциялық емес сипаты оларды Португалияның сақтауына кедергі келтірмейді деп белгілейді. Сонымен, Португалия конституциясының 277-бабының 2-тармағы: «халықаралық шарттардың органикалық немесе ресми емес конституциялық емес болуы оларды Португалияның ішкі құқықтық жүйесінде қолдануға кедергі келтірмейді...» [8].

Ресей конституциясы адам құқықтары туралы халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларының ерекше мәртебесін белгіледі. Ресей Федерациясының Негізгі Заңының 17-бабының 1-тармағында бекітілген: Ресей Федерациясында халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларына сәйкес және осы конституцияға сәйкес адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары танылады және кепілдік беріледі. Осылайша, адам

құқықтары саласындағы халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормалары Ресей конституциясы алдында басымдыққа ие [13].

Конституциялық құқықта халықаралық құқықтық құжаттарға сілтемелер де қолданылады, нәтижесінде мұндай актілер заңды күшке ие болады. Мұндай сілтемелерді Португалия конституциясынан табуға болады: «Конституцияда және заңдарда қамтылған және азаматтардың негізгі құқықтарына қатысты ережелер адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясына сәйкес түсіндірілуі және болуы керек» (16-бап) [8].

Кейбір шет елдерде халықаралық құқықтық акт ұлттық, оның ішінде конституциялық құқықтың қайнар көзі бола алмайды. Оны қолдану үшін имплементация, яғни тиісті заң шығару талап етіледі (мысалы, Үндістан, Малайзия конституциясы). Осылайша, Малайзия конституциясының 76-бабының 1-бөлігі а) тармағына сәйкес Парламент федерация мен басқа мемлекет арасындағы шартты, келісімді немесе конвенцияны, федерация мүшесі болып табылатын халықаралық ұйым қабылдаған шешімді орындау мақсатында заңдар қабылдай алады [18]. Үндістан конституциясының 253-бабына сәйкес «халықаралық келісімдерді жүзеге асыруға арналған заңнама» Парламент кез келген басқа елмен немесе елдермен кез келген шартты, келісімді немесе конвенцияны немесе кез келген халықаралық конференция, халықаралық қауымдастық немесе басқа орган қабылдаған кез келген шешімді орындауға байланысты Үндістан аумағының барлық немесе кез келген бөлігіне қатысты кез келген заң шығаруға құқылы [19].

Қазақстанның Негізгі Заңының 4-бабы 2-тармағына сәйкес, конституцияның ең жоғары заңды күші бар және Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында ол тікелей қолданылады. Оған Қазақстанда қабылданатын заңдар мен өзге де құқықтық актілер қайшы келе алмайды.

ҚР Конституциясының 12-бабына сәйкес, адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті және иеліктен шығарылмайтын болып табылады (2-т.), Қазақстан Республикасында адам құқықтары мен бостандықтары конституцияға сәйкес танылады және оларға кепілдік беріледі (1-т.) [3].

1995 жылғы Қазақстан Республикасының Конституциясы республиканың халықаралық шарттық міндеттемелерін оның аумағында қолданылатын құқық жүйесіне енгізді (Конституцияның 4-бабы 1-тармағы); Республика ратификациялаған халықаралық шарттардың республика заңдарынан басымдығын мойындады; Қазақстан қатысушысы болып табылатын халықаралық шарттардың қолданылу тәртібі мен талаптары елдің заңнамасымен айқындалатынын жариялады; Республика қатысушысы болып табылатын барлық заңдарды, халықаралық шарттарды жариялауды қарастырды (ҚР 1995 жылғы Конституциясының 4-бабы 3-тармағы).

1995 жылғы ҚР Конституциясы Қазақстан Республикасы халықаралық құқықтың принциптері мен нормаларын құрметтейді, мемлекеттер арасында ынтымақтастық пен тату көршілік қарым-қатынас жасау, олардың теңдігі мен бір-бірінің ішкі істеріне араласпау, халықаралық дауларды бейбіт жолмен шешу саясатын жүргізеді, қарулы күшті бірінші болып қолданудан бас тартады (8-бап) [3].

Қазақстандық Негізгі Заңның 54-бабының 1-тармағының 7-тармақшасында Парламент Палаталардың бөлек отырысында мәселелерді әуелі – Мәжілісте, ал содан кейін Сенатта өз кезегімен қарау арқылы конституциялық заңдар мен заңдар қабылдайды, оның ішінде республиканың халықаралық шарттарын ратификациялайды және олардың күшін жояды.

Ресей Конституциясы 15-баптың 4-бөлігі халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормалары және халықаралық шарттар оның құқықтық жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Егер халықаралық шартта заңда көзделгеннен өзгеше ережелер белгіленсе, онда халықаралық шарттың ережелері қолданылады [13]. Осылайша, Ресей Федерациясының конституциясы халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған нормалары мен принциптерін және ұлттық құқықтық жүйенің құрамына Ресей Федерациясының халықаралық шарттарын қамтиды. Алайда, ол құқықтық жүйенің өзінде осы актілердің иерархиясын белгілемейді. Ресей Федерациясының конституциясының 15-бабының 4-бөлігі Ресей Федерациясының халықаралық шартында белгіленген ережелердің заңда көзделген ережелерден басымдығы туралы ғана айтады.

Жаһандану саяси функцияның мазмұнына мемлекеттің демократия институттары мен қоғамды демократиялық басқарудың жан-жақты және толық дамуы үшін оңтайлы жағдайларды қамтамасыз ету міндеті тұрғысынан белгілі бір өзгерістер енгізеді. Біз профессор И.И. Лукашукпен қазіргі уақытта демократиялық құндылықтардың жаһандануы бар екендігімен келісуіміз керек. Демократия жалпыға ортақ құндылық қағидаты ретінде танылады. Оған деген құқық жаһандық құқыққа айналады, оны халықаралық қоғамдастық өсіп келе жатқан дәрежеде қолдайды [20; 23]. Халықаралық

құқық нормалары мемлекеттік биліктің демократиялық ұйымын көтермелейді. Бұл нормалар Қазақстан Республикасының Конституциясында дәйекті түрде жүргізіледі [4; 81].

Талқылаулар

Қазіргі заманғы конституциялық іс жүргізу халықаралық және ішкі құқықтың өзара іс-әрекеті саласындағы белсенді интеграциялық процестермен сипатталады. Халықаралық және мемлекетішілік құқық институттарының, оның ішінде ішкі құқықтың ерекше түрі ретіндегі конституциялық құқықтың өзара енгізілуінің екі аспектісі бар: 1) халықаралық және мемлекетішілік құқықтың арақатынасы; 2) егеменді мемлекеттік өкілеттіктердің бір бөлігін ұлтүсті ұйымдарына беру [21; 38].

Қоғамдық өмірдің көптеген салаларын интернационалдандыруға, интеграциялық процестердің күшеюіне, адам құқықтарының халықаралық стандарттарын белгілеуге және осы құқықтарды халықаралық қорғауға байланысты, ең алдымен, адам құқықтарына қатысты халықаралық-құқықтық актілер — шарттар, конвенциялар, декларациялар және ұлттықтан жоғары ұйымдардың (ЕО) актілері сияқты конституциялық құқықтың көздерін пайдаланудың жандануы байқалады. А. Сман «адам құқықтары мен бостандықтары мемлекеттің ішкі ісі ғана болудан қалды. Енді олар — бүкіл халықаралық қоғамдастықтың басты назарында» — деп атап өтті [22; 81].

Халықаралық құқық нормаларының ұлттық заңнамаға әсері туралы айта отырып, Ғ.С. Сапарғалиев атап өткендей, халықаралық құқық нормалары өздігінен қалыптаспады, бірақ әртүрлі елдердің мемлекеттік-құқықтық құрылыс заңнамаларының ең прогрессивті бөлігін өзіне алды. Енді бұл нормалар жаңа сапада, енді жекелеген елдер халықтарының ерік-жігерін емес, алдыңғы қатарлы халықаралық қоғамдастық тұлғасындағы халықтардың бірлескен ерік-жігерін білдіріп, қайтадан жекелеген мемлекеттерге оралады [4; 77].

Адам құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету проблемасының маңыздылығын ескере отырып, профессор В.А. Карташкин БҰҰ Бас Ассамблеясының «халықаралық құқықтың үстемдігі туралы» резолюцияны әзірлеу және қабылдау туралы және де ол әлемнің барлық мемлекеттерін халықаралық құқықтың мемлекетішілік басымдығын мойындауға шақыруы тиіс деген ұсыныс айтты. Бұл жағдайда автордың пікірінше, адамның негізгі құқықтары мен бостандықтары жалпыға бірдей мойындалады және барлық жерде қорғалады [23; 85].

Осыған байланысты біз «халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормалары» ұғымы туралы мәселені қарастырамыз. Ресейлік ғалым И.И. Лукашуктың пікірінше, халықаралық құқықтың негізгі қағидалары деп нормативтік жүйенің сипаттамалық белгілері мен оның негізгі мазмұнын көрсететін әлеуметтік анықталған жалпыланған нормалар, идеялар түсініледі [6; 82]. Осы автордың ұстанымына сәйкес, қоғамдық дамудың белгілі бір кезеңінде бұрын моральдық-саяси доктриналар түрінде болған бұл идеялар БҰҰ Жарғысында және оны дамытатын халықаралық құқықтық актілерде бекітілген [6; 83].

А.Н. Талалаев халықаралық құқықта жалпыға бірдей танылған нормаларды, яғни әлеуметтік құрылымына қарамастан, барлық мемлекеттер ресми түрде жалпыға бірдей міндетті деп таныған нормаларды ажыратады. Ол халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаларын халықаралық құқықтың ең маңызды жалпы, жалпыға бірдей танылған, императивті нормалары ретінде айқындайды [24; 5]. В.Г. Бояршинов «халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларының мәні оларды халықаралық қоғамдастық құратындығында және барлық мемлекеттер үшін міндетті болып табылады» деген пікірді ұстанады [25; 60].

Халықаралық тәжірибеге сәйкес, мемлекет халықаралық міндеттемелерді орындамауды ақтау үшін конституцияға сілтеме жасай алмайды. Бұл қағида 1932 жылы «Данцигтегі поляк азаматтарымен қарым-қатынас» ісі бойынша халықаралық сот төрелігінің тұрақты палатасының шешімінде бекітілді [6; 14]. Бұл ереже ҚР Конституциясының нормасында да бекітілді. Мұнда әңгіме Қазақстан үшін өзі жасасқан халықаралық шарттардың міндеттілігі туралы болып отыр.

Шет елдер конституцияларының мазмұнын талдау ұлттық, тарихи сипаттағы айырмашылықтарға қарамастан, мазмұны жағынан әртүрлі елдердің конституцияларын жақындастыру процестері де айқын екенін көрсетеді. Профессор К.К. Айтхожин атап өткендей, шетелдік конституциялар көбінесе ішкі заңнамаға қатысты халықаралық құқықтың приматын бекіте отырып, Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабының 1-тармағы сияқты, конституциялардың өздеріне қатысты халықаралық құқықтың басымдығы туралы айтпайды [21; 38].

Әдебиетте кейбір мемлекеттердің конституциялары халықаралық құқықтың приматы мен тікелей әрекетін мойындады деген пікір жиі айтылады. Осыған байланысты профессор

И.И. Лукашук бұл дұрыс емес деп орынды айтады. Конституциялар халықаралық құқықтың қазіргі приматын мойындамады, бірақ оны өздері орнатты [7; 224].

«Халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларының» нормативтік мазмұнын анықтау және белгілеу мәселелері халықаралық құқық мамандары арасында көптеген даулар туғызады. Ішкі құқықтық жүйеде «халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормалары» ұғымын түсіндіру халықаралық-құқықтық жүйенің ерекшеліктерін ескеруі тиіс. Халықаралық деңгейде халықаралық-құқықтық әдебиетте «халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары» ұғымы жалпы халықаралық әдеттегі құқықты білдіреді.

Қазақстан Республикасында ратификацияланған халықаралық шарттар нормаларының өздеріне қайшы келетін заң ережелеріне қатысты басымдығы конституцияда жеткілікті түрде айқын айқындалған, ал көптеген мемлекеттердің, оның ішінде Қазақстандағы құқықтық жүйедегі «халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларының» иерархиялық жағдайы дау туғызады. «Халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормалары» деген сөздің мағынасы қандай болуы керек? Біздің ойымызша, жалпыға бірдей танылған қағидаттар мен нормалар бойынша тек халықаралық-құқықтық әдет-ғұрыптарды түсіну дұрыс емес, өйткені халықаралық-құқықтық әдет-ғұрыптар халықаралық құқық нормаларын білдірудің бір ғана түрі болып табылады [26; 17]. Халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормалары басқа да білдіру нысанына ие — бұл халықаралық шарттар.

Халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормалары мінез-құлықтың неғұрлым маңызды қағидалары болып табылады. Олардың көпшілігі императивті сипатқа ие, бұл олардың халықаралық құқықтық нормалардың иерархиясындағы ерекше орнын анықтайды.

Қазақстан Республикасының Конституциясы адам құқықтары саласында халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған нормаларын толық көлемде негізге алады. Сонымен бірге, нормалардың осы санатының құқықтық мәртебесін күшейту және Қазақстан Республикасының Негізгі қазақстандық заңының мазмұнына адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларына сәйкес және конституцияға сәйкес танылатындығы және оларға кепілдік берілетіндігі туралы ережені енгізу туралы мәселені қараған орынды болар еді.

Жаһанданушы әлем үшін оның құқықтық дамуында өзара байланысты 2 қарама-қарсы процесс тән: ішкі реттеуді интернационаландыру, әсіресе гуманитарлық салада және халықаралық қатынастарды конституцияландыру үрдісі. Соңғысы ұлттық трансұлттық (аймақтық, континенталды және тіпті жаһандық) конституционализмнің қалыптасуының заңды процестерін көрсетеді, оның заңды негізі жалпыға бірдей танылған халықаралық құқықтың императивті нормалары болып табылады [1; 6].

Қорытындылар

Шет елдер конституцияларының және Қазақстанның негізгі заңының мазмұнын талдау конституциялардың конституциялық құқық дамуының прогрессивтік үрдістерін, оның ішінде халықаралық құқық нормаларына ішкі заңдар алдында басымдық беруін көрсететінін көрсетеді. Халықаралық құқықтың мәселелері мен тікелей әрекеті ұлттық құқықтың құзыретіне жатады. Конституциялық құқық мемлекеттің құқықтық жүйесінің негізі болып табылады. Конституцияның нормалары заңнама жүйесінде барлық басқа нормаларға қатысты ең жоғары заңды күшке ие.

Қазақстан Республикасының Конституциясы халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған нормаларына бағдарланған ұлттық құқықтық жүйені қалыптастырудың негізі болып табылады.

Жаһандану барлық мемлекеттер үшін демократия институттарының жан-жақты және толық дамуы үшін оңтайлы жағдайларды қамтамасыз ету қажеттілігін талап етеді. Халықаралық және мемлекетішілік құқық жүйелерінің өзара іс-қимылы әрбір мемлекеттің сыртқы және ішкі саясаты арасындағы өзара ықпал мен тәуелділіктің объективті сипатына, тұтастай алғанда әлемдік қоғамдастықтың даму үрдістеріне, сондай-ақ мемлекеттердің ұлттық-құқықтық және халықаралық-құқықтық нормаларды құрушылар болып табылатындығына байланысты [27; 79–80].

Конституциялық және халықаралық құқықтың өзара іс-қимылын дамытуда екі маңызды бағытты бөліп көрсетуге болады: біріншіден, халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттарын, нормалары мен стандарттарын, ең алдымен, адам құқықтары саласында тану, Екіншіден, елдің құқықтық жүйесіндегі халықаралық құқық нормаларының басымдығын тану.

Конституциялардағы жалпы элементтердің өсу тенденциясы тарихи жолдың барлық айырмашылықтарына қарамастан, тұтастай алғанда барлық елдер әлеуметтік-саяси дамудың бір бағытында жүретіндігімен анықталады [28; 118].

Қазақстан Республикасы өзінің заңнамасында адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында, саяси және азаматтық, экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы пактілерде, азаматтардың қандай да бір санаттарын (балалар, әйелдер және т.б.) қорғау туралы халықаралық конвенцияларда бекітілген, XX ғасырда қалыптасқан адам құқықтарының халықаралық стандарттарын ескереді.

Жалпыға ортақ адам табиғатымен алдын ала анықталған құндылықтар конституциялық ғана емес, сонымен бірге халықаралық құқықтық тәртіпке негізделген негіз болды. Адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары бүгінде ұлттық та, халықаралық та құқықты объективті сипаттаудың жалпыға ортақ критерийіне айналды [1; 10].

Халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларының түсінігі мен мазмұнына, демократия стандарттарына қатысты теориялық және практикалық мәселелерді одан әрі ғылыми әзірлеу, олардың ұлттық құқықтық жүйелер иерархиясындағы орнын айқындау қажеттігі пісіп-жетілді.

Отандық негізгі заң тұтастай алғанда құқықтың жалпы жаһандануы мен интернационализациялануына негізделген конституциялық құқық дамуының әлемдік үрдістеріне сәйкес келеді. Қазақстан Конституциясы елдің құқықтық жүйесін жетілдіру үшін, оның ішінде халықаралық құқықты ескере отырып, жақсы негіз қалады. Жалпыға бірдей танылған қағидаттар мен адам құқықтары туралы халықаралық құқық нормаларына ерекше мәртебе беру мақсатында Қазақстан Республикасында адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларына және Конституцияға сәйкес танылатындығы және оларға кепілдік берілетіндігі туралы ережені ҚР Конституциясына қосуға болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Эбзеев Б.С. Глобализация и становление транснационального конституционного права / Б.С. Эбзеев / Государство и право. — 2017. — № 1. — С. 5–15.
- 2 Лукашук И.И. Взаимодействие международного и внутригосударственного права в условиях глобализации / И.И. Лукашук / Журн. рос. права. — 2002. — № 3. — С. 113–119.
- 3 Конституция Республики Казахстан 1995 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution
- 4 Сапарғалиев Г. Конституционное право Республики Казахстан / Г.Сапарғалиев. — Алматы: Жеті жарғы, 2002. — 528 с.
- 5 Конституция США [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://worldconstitutions.ru/?p=168>
- 6 Лукашук И.И. Нормы международного права в правовой системе России / И.И. Лукашук. — М.: Спарк, 1997. — 90 с.
- 7 Лукашук И.И. Международное право. Общая часть: учеб. / И.И. Лукашук. — М.: БЕК, 1996. — 371 с.
- 8 Конституция Португальской Республики [Электронный ресурс]. — Режим доступа: // http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/portugal/portug-r.htm
- 9 Конституция Болгарии [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.parliament.bg/en/const/>
- 10 Конституция Французской Республики [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://worldconstitutions.ru/?p=138>
- 11 Конституция Испании [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://worldconstitutions.ru/?p=149>
- 12 Конституция Королевства Нидерландов [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/nethrlnld/holand-r.htm
- 13 Конституция Российской Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.constitution.ru/>
- 14 Конституция Республики Польша [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.worldconstitutions.ru/?p=112>
- 15 Основной Закон Федеративной Республики Германии [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/germany/german-r.htm
- 16 Конституция Австрийской Республики [Электронный ресурс]. — Режим доступа: // <http://worldconstitutions.ru/?p=160>
- 17 Конституция Итальянской Республики [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://worldconstitutions.ru/?p=148>
- 18 Конституция Малайзии [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://worldconstitutions.ru/?p=655>

- 19 Конституции Индии [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/india/india-r.htm#sub_para_N_11000
- 20 Лукашук И.И. Глобализация, государство, право, XXI век / И.И. Лукашук. — М.: Спарк, 2000. — 262 с.
- 21 Айтхожин К.К. О конституционных реформах: Казахстан и мировой опыт / К.К. Айтхожин // Юрист. — 2007. — № 2. — С. 37–41.
- 22 Сман А. О естественных правах и свободах личности и их закрепление в Конституции Республики Казахстан / А. Сман // Юрист. — 2007. — № 7. — С. 80–82.
- 23 Карташкин В.А. Права человека: международно-правовая защита в условиях глобализации / В.А. Карташкин. — М.: Норма, 2009. — 289 с.
- 24 Талалаев А.Н. Соотношение международного и внутригосударственного права в Конституции Российской Федерации / А.Н. Талалаев // Журн. междунар. права. — 1994. — № 4. — С. 3–9.
- 25 Бояршинов Б.Г. Международные договоры в правовой системе Российской Федерации / Б.Г. Бояршинов / Законодательство. — 1997. — № 4. — С. 58–61.
- 26 Ержанова Ф.А. Конституционно-правовые аспекты соотношения внутригосударственного и международного права / Ф.А. Ержанова // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Право. — 2020. — № 1. — С. 12–20.
- 27 Международное публичное право: учеб. / Под ред. К.А. Бекашева. — М.: Проспект, 1999. — 640 с.
- 28 Лукашук И.И. Конституции государств и международное право / И.И. Лукашук. — М.: Спарк, 1998. — 124 с.

Ф.А. Ержанова, М.Н. Абыласимов

Взаимодействие национального и международного права: конституционно-правовые основы

В статье на основе изучения и анализа действующего конституционного законодательства Республики Казахстан и зарубежных стран, научной литературы рассмотрены актуальные вопросы конституционно-правового регулирования взаимодействия национального и международного права в Казахстане и зарубежных странах. Центральное место отведено исследованию Конституций, закрепляющих соотношение внутригосударственного и международного права, дан анализ различных подходов Основных законов к закреплению взаимодействия международного и внутреннего права. Авторами освещены теоретические и практические вопросы, касающиеся взаимодействия норм международного и конституционного права. Посредством сравнительно-правового анализа раскрыты характерные черты и особенности регулирования Конституциями соотношения национального и международного права. Установлено, что в условиях всеобщей глобализации и интернационализации права отечественная Конституция, в целом, соответствует мировым тенденциям развития конституционализма. В целях совершенствования конституционно-правового регулирования взаимодействия внутреннего и международного права обоснована необходимость дальнейшей научной разработки теоретических и практических вопросов, связанных с определением понятия и содержания общепризнанных принципов и норм международного права, их роли и места в иерархии национальных правовых систем. Авторами предложено включить в конституционное законодательство положение о том, что права и свободы человека и гражданина в Республике Казахстан признаются и гарантируются согласно общепризнанным принципам и нормам международного права и в соответствии с Конституцией.

Ключевые слова: Конституция Республики Казахстан, конституции зарубежных стран, конституционно-правовое законодательство, международно-правовое законодательство, соотношение внутригосударственного и международного права, приоритет Конституции.

F.A. Yerzhanova, M.N. Abylasimov

Interaction of national and international law: constitutional and legal basics

In this article, based on the study and analysis of the current constitutional legislation of the Republic of Kazakhstan and foreign countries, scientific literature, topical issues of constitutional and legal regulation of the interaction of national and international law in Kazakhstan and foreign countries are considered. The central place is given to the study of the Constitutions that establish the relationship between domestic and international law, an analysis of various approaches of the Basic Laws to consolidating the interaction of international and domestic law is given. The authors highlight theoretical and practical issues related to the interaction of international and constitutional law. By means of comparative legal analysis the authors reveal the characteristic features and peculiarities of regulation by the Constitutions of the correlation of national and international law. It has been established that in the context of general globalization and internationalization of

law the domestic Constitution as a whole corresponds to the world tendencies in the development of constitutionalism. In order to improve the constitutional and legal regulation of the interaction of domestic and international law, further scientific development of theoretical and practical issues related to the definition of the concept and content of generally recognized principles and norms of international law, their role and place in the hierarchy of national legal systems is necessary. The authors propose to include in the constitutional legislation a provision that human and civil rights and freedoms in the Republic of Kazakhstan are recognized and guaranteed in accordance with generally recognized principles and norms of international law and in accordance with the Constitution.

Keywords: Constitution of the Republic of Kazakhstan, Constitutions of foreign countries, constitutional and legal legislation, international legal legislation, interaction of national and international law, priority of the Constitution.

References

- 1 Ebzeev, B.S. (2017). Globalizatsiia i stanovlenie transnatsionalnogo konstitutsionnogo prava [Globalization and the emergence of transnational constitutional law]. *Gosudarstvo i pravo — State and law*, 1, 5–15 [in Russian].
- 2 Lukashuk, I.I. (2002). Vzaimodeistvie mezhdunarodnogo i vnutrigosudarstvennogo prava v usloviakh globalizatsii [The interaction of international and domestic law in the context of globalization]. *Zhurnal rossiiskogo prava — Journal of russian law*, 3, 113–119 [in Russian].
- 3 Konstitutsiia Respubliki Kazakhstan ot 30 avhusta 1995 goda (1995) [The Constitution of the Republic of Kazakhstan]. (n.d.) *akorda.kz*. Retrieved from http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution [in Russian].
- 4 Sapargaliev, G. (2002). Konstitutsionnoe pravo Respubliki Kazakhstan [Constitutional law of the Republic of Kazakhstan]. *Almaty: Zhety zhargy* [in Russian].
- 5 Konstitutsiia Soedinennikh Shtatov Ameriki [United States Constitution]. (n.d.) *worldconstitutions.ru*. Retrieved from <https://worldconstitutions.ru/?p=168> [in Russian].
- 6 Lukashuk, I.I. (1997). *Normy mezhdunarodnogo prava v pravovoi sisteme Rossii [Norms of international law in the legal system of Russia]*. Moscow: Spark [in Russian].
- 7 Lukashuk, I.I. (1996). *Mezhdunarodnoe pravo. Obshchaia chast [International law. Common part]* Moscow: BEK [in Russian].
- 8 Konstitutsiia Portugalskoi Respubliki [Constitution of the Portuguese Republic]. (n.d.) *concourt.am*. Retrieved from http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/const/portugal/portug-r.htm [in Russian].
- 9 Konstitutsiia Bolgarii [Bulgarian Constitution]. (n.d.) *parliament.bg*. Retrieved from <http://www.parliament.bg/en/const/> [in Russian].
- 10 Konstitutsiia Frantsii [French Constitution]. (n.d.) *worldconstitutions.ru* Retrieved from <http://www.worldconstitutions.ru/?p=138> [in Russian].
- 11 Konstitutsiia Ispanii [Constitution of Spain]. (n.d.) *worldconstitutions.ru*. Retrieved from <http://www.worldconstitutions.ru/?p=149> [in Russian].
- 12 Konstitutsiia Korolevstva Niderlandov [Constitution of the Kingdom of the Netherlands]. (n.d.) *world_constitutions* Retrieved from http://www.world_constitutions/const/nethrInd/holand-r.htm [in Russian].
- 13 Konstitutsiia Rossiiskoi Federatsii [Constitution of the Russian Federation]. (n.d.) *constitution.ru*. Retrieved from <http://www.constitution.ru> [in Russian].
- 14 Konstitutsiia Respubliki Polsha [Constitution of the Republic of Poland].(n.d.) *worldconstitutions.ru*. Retrieved from <http://www.worldconstitutions.ru/?p=112> [in Russian].
- 15 Osnovnoi zakon Federativnoi Respubliki Germanii [Basic Law of the Federal Republic of Germany]. (n.d.) *concourt.am*. Retrieved from http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/const/germany/german-r.htm [in Russian].
- 16 Konstitutsiia Avstriiskoi Respubliki [Constitution of the Republic of Austria]. (n.d.) *worldconstitutions.ru*. Retrieved from <http://worldconstitutions.ru/?p=160> [in Russian].
- 17 Konstitutsiia Italiiskoi Respubliki [Constitution of the Italian Republic]. (n.d.) *worldconstitutions.ru*. Retrieved from <https://worldconstitutions.ru/?p=148> [in Russian].
- 18 Konstitutsiia Malaizii [Constitution of Malaysia]. (n.d.) *worldconstitutions.ru*. Retrieved from <https://www.worldconstitutions.ru/?p=655> [in Russian].
- 19 Konstitutsiia Indii [Constitution of india]. (n.d.) *concourt.am*. Retrieved from http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/const/india/india-r.htm#sub_para_N_11000 [in Russian].
- 20 Lukashuk, I.I. (2000). *Globalizatsia, gosudarstvo, pravo, XXI vek [Globalization, State, Law, XXI Century]*. Moscow: Spark [in Russian].
- 21 Aythozhin, K.K. (2007). O konstitutsionnykh reformakh: Kazakhstan i mirovoi opyt [About constitutional reforms: Kazakhstan and world experience]. *Yurist — Lawyer*, 2, 37–41 [in Russian].

22 Sman, A. (2007). O estestvennykh pravakh i svobodakh lichnosti i ikh zakreplenie v Konstitutsii Respubliki Kazakhstan. [On the natural rights and freedoms of the individual and their enshrining in the Constitution of the Republic of Kazakhstan]. *Yurist — Lawyer*, 7, 80–82 [in Russian].

23 Kartashkin, V.A. (2009). *Prava cheloveka: mezhdunarodno-pravovaia zashchita v usloviakh globalizatsii* [Human rights: international legal protection in the context of globalization]. Moscow: Norma [in Russian].

24 Talalaev, A.N. (1994). Sootnoshenie mezhdunarodnogo i vnutrigosudarstvennogo prava v Konstitutsii Rossiiskoi Federatsii [Correlation of international and domestic law in the Constitution of the Russian Federation]. *Zhurnal mezhdunarodnogo prava — Journal of international law*, 4, 3–9 [in Russian].

25 Boiarshinov, B.G. (1997). Mezhdunarodnye dogovory v pravovoi sisteme Rossiiskoi Federatsii [International treaties in the legal system of the Russian Federation]. *Zakonodatelstvo — Legislation*, 4, 58–61 [in Russian].

26 Yerzhanova, F.A., & Abdakimova, M.Yu. (2020). Konstitutsionno-pravovye aspekty sootnosheniia vnutrigosudarstvennogo i mezhdunarodnogo prava [Constitutional and legal aspects of the ratio of international and domestic law]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Pravo — Bulletin of the Karaganda University. Law series*, 1, 12–20 [in Russian].

27 Bekiashev, K.A. (Eds.). (1999). *Mezhdunarodnoe publichnoe pravo* [International public law] Moscow: Prospekt [in Russian].

28 Lukashuk, I.I. (1998). Konstitutsii gosudarstv i mezhdunarodnoe pravo [Constitutions of states and international law]. Moscow: Spark [in Russian].

С.К. Тусупбекова¹, Б.А. Тайторина^{2*}, Г.Т. Байсалова³

¹Казахский национальный медицинский университет им. С.Д. Асфендиярова, Алматы, Казахстан;

²Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан;

³Казахский национальный аграрный исследовательский университет, Алматы, Казахстан
(E-mail: s.tussupbekova@kazntmu.kz, binur.a@mail.ru, gulzira_06041967@mail.ru)

Проблемы развития концепции охраны атмосферного воздуха в контексте взаимодействия международного и национального права

Вопросы охраны атмосферного воздуха от загрязнения уже давно обрели планетарный масштаб. Проблема противодействия загрязнению атмосферного воздуха является актуальной в общем контексте исследования актуальных проблем правового и политического обеспечения устойчивого развития государства, общества, экономики всех стран мира. Исследовательская цель заключается в комплексном анализе проблемы развития концепции охраны атмосферного воздуха в контексте взаимодействия международного и национального права. Целевая установка предопределила основные направления и идеи настоящего исследования: в статье подвергнуты анализу такие акты международного права и национального законодательства, как правовые средства охраны атмосферного воздуха от загрязнения; состояние правового регулирования охраны атмосферного воздуха от загрязнения в Республике Казахстан; подчеркивается необходимость продуманной экологической политики на основе строгих мер государственного и общественного контроля. На основе современных научных методов, широкого круга зарубежных и отечественных источников осуществлен анализ исследуемого объекта. В исследовательском процессе использованы следующие методы: системно-структурный, формально-юридический, сравнительно-правовой, исторический и метод правового моделирования. Авторы статьи на основе исследования комплекса международных, государственных, региональных и локальных административно-хозяйственных, технологических, политических и общественных мер по обеспечению социально-экономического, культурно-исторического, физического, химического и биологического комфорта, необходимого для сохранения здоровья человека, предлагают модель правового регулирования в сфере охраны атмосферного воздуха от загрязнения.

Ключевые слова: атмосфера, атмосферный воздух, загрязнение, правовое регулирование, охрана, международно-правовые средства, национальное законодательство, экологическое законодательство, модернизация.

Введение

В первом докладе об охране атмосферы Комиссии международного права Генеральной Ассамблеи ООН (Женева, 2014) отмечено, что «атмосфера является природным ресурсом, имеющим существенно важное значение для устойчивого поддержания жизни на земле, здоровья и благополучия человека» [1]. Последствия загрязнения атмосферного воздуха в современном мире обрела глобальные масштабы: в специальных исследованиях обоснована обусловленность данным фактором до 30 % общих заболеваний населения [2; 3]; доказана связь между концентрациями атмосферных загрязнений и распространенностью болезней органов дыхания, сердечно-сосудистой системы, бронхиальной астмы, обосновывается факт проживания 15 % городского населения на территории с уровнем загрязнения атмосферы в пределах допустимых нормативов [3; 4]. Экспертные оценки дают ошеломляющие результаты: в докладе Специального докладчика ООН по вопросам окружающей среды Дэвида Бойда (2019) резюмируется, что от последствий загрязнения каждый год в мире умирают 7 миллионов человек [4]. ВОЗ признает, что загрязнение воздуха является одним из важнейших факторов развития заболеваний. На долю этого фактора приходится около четверти (24 %) всех случаев смерти среди взрослого населения от болезни сердца, 25 % — от инсульта, 43 % — от хронической обструктивной болезни сердца и 29 % — от рака легких [5].

Актуализируется проблема в условиях пандемии: «учитывая большие различия в уровнях токсичности воздуха в разных странах, исследования показывают, что люди в загрязненных районах гораздо чаще умирают от коронавируса, чем те, кто живет в более чистых районах. Ученые заявили, что уже известно, что загрязненный воздух увеличивает риск развития острого респираторного дист-

* Автор-корреспондент. E-mail: binur.a@mail.ru

ресс-синдрома, который является чрезвычайно смертельным и является причиной смерти, связанной с COVID-19, а также других респираторных и сердечных проблем» [6].

Научно обоснованы данные различных исследований, посвященных проблеме влияния уровня загрязнения атмосферного воздуха на здоровье населения планеты [7, 8]. Закономерность: воздействие загрязнения воздуха увеличилось из-за роста численности населения и выбросов в странах с низким и средним уровнем дохода [9]. Таким образом, в результате загрязнения атмосферного воздуха от естественного и антропогенного загрязнения под угрозой оказывается наивысшая из ценностей — здоровье граждан, народов, по сути — право на жизнь, право на охрану здоровья, что является определяющим фактором модернизации действующего законодательства в сфере экологии.

В связи с изложенным, актуализируется проблема охраны атмосферного воздуха как важнейшей составной части окружающей среды. Представляется обоснованной позиция, предлагающая «под охраной (защитой) окружающей среды понимать комплекс международных, государственных, региональных и локальных административно-хозяйственных, технологических, политических и общественных мер по обеспечению социально-экономического, культурно-исторического, физического, химического и биологического комфорта, необходимого для сохранения здоровья человека» [10; 23]. Именно такой исследовательской позицией обусловлена цель статьи — на основе современных данных осуществить концептуализацию основных положений эффективной модели правового регулирования в сфере охраны атмосферного воздуха от загрязнения.

Методы исследования

Исследование научной проблемы охраны атмосферного воздуха от загрязнения осуществлено на основе комплекса методов для достижения поставленной цели и решения взаимообусловленных задач: в равной степени использованы как методы эмпирического исследования (наблюдение, сравнение), так и методы теоретического исследования (идеализация, формализация, логические и исторические методы). Методология работы включает в себя методы накопления фактов, имеющих отношение к объекту исследования, методы описания фактов, методы анализа фактов, свойств, факторов и явлений по разным показателям и критериями (оценка, сопоставление, сравнение), методы обоснования научных выводов (синтеза, доказывания, оценки достоверности), методы выбора и обоснования научных рекомендаций, оценки и оптимизации. В исследовательском процессе использованы следующие методы: системно-структурный, формально-юридический, сравнительно-правовой, социологический и метод правового моделирования.

Обсуждение

Отличительным свойством атмосферного воздуха от других компонентов природы с точки зрения правового регулирования его охраны является сам факт, что он позиционируется в законодательстве не столько в позиции объекта использования, сколько в качестве охраняемого объекта [11; 342–343]. Концепция охраны атмосферного воздуха заложена в международно-правовых актах на универсальном уровне и является результатом правотворчества таких организаций мирового масштаба, как Всемирная организация здравоохранения, Программа ООН по окружающей среде, Всемирный союз охраны природы; регионального уровня: Европейская экономическая комиссия ООН, Европейский союз, Организация экономического сотрудничества и развития, Европейское агентство по окружающей среде, Межгосударственный экологический совет. Следует также иметь в виду, что генезис законодательства в данной сфере восходит к национальному праву, главным образом к актам европейских государств во 2-й половине XIX века в области здравоохранения. Начало XX века характеризуется проявлением международного сотрудничества на уровне норм международного гуманитарного права (Протокол о запрещении применения на войне удушающих, ядовитых или других подобных газов и бактериологических средств от 17 июня 1925 г. к Конвенции о законах и обычаях сухопутной войны 1907 г.).

Важное историческое значение для международно-правовой регламентации охраны атмосферного воздуха на соответствующем этапе международного сотрудничества имели первый международный экологический форум — Стокгольмская конференция ООН по окружающей среде 1972 года; программная основа ООН — Повестка дня на XXI век; Европейская конвенция о трансграничном загрязнении воздуха на большие расстояния 1979 г. (Швейцария), Венская конвенция об охране озонового слоя 1985 года с последующими в начале 90-х изменениями и Монреальский протокол по веществам, разрушающим озоновый слой, 1987 г.; Найробийская декларация, Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН № A/RES/S-19/21 1997 г., Декларация Мальме 2000 года; Рамочная конвенция

ООН об изменении климата от 9 мая 1992 г. и Киотский протокол к ней от 11 декабря 1997 г. (с Дохинской поправкой 2012 г.), Парижское соглашение 2015 г. [12; 458–460]. Заслуживает внимания проблема отсутствия в содержании современных международно-правовых актов по охране окружающей среды, в частности, в тексте Парижского соглашения 2015 г., конкретных механизмов санкций и принудительных механизмов для загрязнителей [13].

Гармонизация природоохранного законодательства государств мира имеет важное значение для охраны атмосферного воздуха от загрязнения, от каких бы то ни было негативных последствий антропогенного воздействия [14]. Климатической политикой озабочены многие государства мира, взявшие на себя обязательства или намерение сократить выбросы углерода до чистого нуля [15].

Участие Республики Казахстан в международном сотрудничестве в области охраны окружающей среды и природопользования, в том числе атмосферного воздуха, в соответствии с нормами национального экологического законодательства основывается на следующих приоритетах: 1) охрана окружающей среды, благоприятной для жизни и здоровья человека; 2) достижение устойчивого развития; 3) защита интересов Республики Казахстан в области охраны окружающей среды и природопользования; 4) предотвращение, снижение и контроль трансграничных загрязнений; 5) развитие и поддержка свободной международной торговли и инвестиций на основе соблюдения экологических стандартов и требований; 6) оказание международной помощи в случае чрезвычайных экологических ситуаций; 7) применение норм и принципов международного права для решения трансграничных и региональных экологических проблем; 8) участие в международных инициативах в области охраны окружающей среды и устойчивого развития. Приоритетные задачи международного сотрудничества Республики Казахстан в области охраны окружающей среды и природопользования решаются на глобальной, трансграничной, региональной и двусторонней основе. Международное сотрудничество Республики Казахстан в области охраны окружающей среды и природопользования базируется на следующих принципах: 1) добросовестное выполнение международных обязательств; 2) уважение суверенного права государств на разработку собственных природных ресурсов; 3) интеграция охраны окружающей среды и экономического развития для достижения устойчивого развития; 4) ответственность государства за обеспечение мер по предотвращению ущерба окружающей среде других государств или районов, находящихся за пределами юрисдикции Республики Казахстан; 5) предосторожность и принятие превентивных мер; 6) мирное разрешение международных споров; 7) предварительное уведомление и взаимные консультации по деятельности с потенциальным значительным трансграничным воздействием на окружающую среду; 8) взаимодополняемость усилий, прилагаемых на глобальном, региональном, национальном и местном уровнях; 9) ответственность загрязнителя за издержки, связанные с загрязнением окружающей среды.

Экономическую основу международного сотрудничества Республики Казахстан в области охраны окружающей среды и природопользования составляют: 1) обязательные и добровольные взносы в международные организации; 2) участие в финансировании международных программ, форумов и иных международных мероприятий; 3) ответственность за ущерб, нанесенный в результате трансграничного воздействия; 4) возмещение затрат на эксплуатацию сооружений, предназначенных для совместного использования природных ресурсов, на принципе долевого участия в используемых природных ресурсах; 5) предоставление на компенсационной основе одним государством другому своей доли (часть доли) природных ресурсов, установленной на основе международных договоров, ратифицированных Республикой Казахстан. В соответствии с Экологическим кодексом Республики Казахстан реализация международных договоров в области охраны окружающей среды может включать: 1) разработку и утверждение плана необходимых действий по обеспечению их выполнения; 2) определение государственного органа, ответственного за обеспечение выполнения международного договора в области охраны окружающей среды; 3) проведение постоянного анализа эффективности участия Республики Казахстан в международных договорах в области охраны окружающей среды; 4) осуществление трансграничных процедур [16].

Результаты

Состояние правового регулирования охраны атмосферного воздуха от загрязнения в Республике Казахстан: пробелы, возможности модернизации экологического законодательства

Проводившийся в рамках разработки Стратегии национального развития Казахстана до 2025 г. опрос фокус-группы показал, что уровень удовлетворенности качеством воздуха более половины граждан республики является низким [17]. Как и во всем мире, при определении подходов к проблеме загрязнения атмосферного воздуха на противоположных чашах весов оказываются соответственно

жизнь, здоровье населения и прибыль от бизнеса предприятия, являющегося основным загрязнителем. Характеризуя Республику Казахстан в парадигме рассматриваемой проблематики, необходимо прежде всего отметить, что доминирующими в плане загрязнения атмосферы вредными веществами являются такие секторы экономики, как энергетика с источниками сжигания, как обрабатывающая промышленность, горнодобывающая промышленность и транспорт. Негативные показатели загрязнения атмосферного воздуха обусловлены такими факторами, как беспощадная эксплуатация генерирующей инфраструктуры электростанций на протяжении многих десятилетий без модернизации, работа электростанций на твердом топливе низкого качества с высоким содержанием золы. Аналогичная ситуация в двух других указанных выше секторах.

Казахстан подписал Конвенцию о трансграничном загрязнении воздуха на большие расстояния, однако процесс присоединения к столь важному международно-правовому акту не нашел логического завершения — не осуществлена процедура ратификации протоколов к Конвенции. Необходимость активизации процесса присоединения Казахстана к важнейшим международным стандартам охраны атмосферного воздуха от загрязнения обусловлена тем фактором, что в атмосфере республики определен весь перечень загрязняющих веществ, входящих в Отчет Организации экономического сотрудничества и развития об индикаторах загрязнения воздуха [18].

Как указывалось, выше, Экологический кодекс Республики Казахстан регламентирует базовые критерии в сфере охраны окружающей среды и борьбы с изменением климата. Обзор ООН об экологической деятельности Казахстана фиксирует факт отсутствия национальной стратегии государства по вопросам охраны воздуха и конкретных программ по обеспечению качества воздуха. Вместе с тем приоритеты национальной политики Казахстана в области охраны атмосферного воздуха от загрязнения прослеживаются в общей стратегии страны по вопросам охраны окружающей среды. В республике в 2013 г. принята Концепция по переходу к «зеленой экономике» для достижения цели перехода к экономике новой формации. Экономика новой формации направлена на повышение уровня жизни населения страны, при которой основной тенденцией становится минимизация нагрузки на природную среду и деградации ресурсов. Цель государственной Концепции весьма амбициозна: к 2030 г. максимально приблизиться к показателям эффективности использования природных ресурсов стран ОЭСР [19].

Современные международные практики представляют образцы (стандарты) терминологии экологического нормативного правового массива, которые должны быть учтены при проведении правовой реформы. К примеру, принцип «загрязнитель платит» в казахстанском законодательстве применяется некорректно. Сама концепция возмещения ущерба является ошибочной, целевое назначение средств от платы за эмиссии и компенсации за ущерб размывается, средства расходуются не на продвижение экологической политики, а теряются в общем бюджете страны.

Таким образом, главная цель принципа остается не достигнутой, ибо приоритетный его посыл — предотвращение, сокращение и контроль загрязнения атмосферного воздуха. Искажение сущности мер во исполнение принципа нивелирует его значение. Между тем данный принцип в современной интерпретации лучших мировых практик существенно расширяет границы принципа экологической ответственности. Ценность принципа «загрязнитель платит» заключается в том, что в обязанности потенциального загрязнителя воздуха атмосферного воздуха входит оплата расходов на профилактические меры, что означает стимулирование к снижению рисков и инвестированию в соответствующую программу управления рисками. Логично предположить, что для загрязнителя целесообразнее предотвращать пагубные последствия, поскольку вполне вероятно, что устранение ущерба (налоговые платежи, штрафные санкции, суммы возмещения ущерба) выльется в большие суммы, чем прибыль от производственной деятельности, связанной с загрязнением воздуха.

Современное состояние процесса реализации принципа «загрязнитель платит» в Казахстане свидетельствует об искажении самой сути принципа, что ярко проявляется в регулировании деятельности субъектов естественных монополий и энергопроизводящих предприятий. Речь идет об организациях, относящихся к категории наиболее «грязных» производств — ТЭЦ и ТЭС, работающих на твердом топливе — угле. В данном контексте уместно упомянуть об обосновании выдвигаемой в современный период идеи отказа от ископаемого топлива [20], тогда как в казахстанской практике применяются понижающие коэффициенты к ставкам платы за эмиссии, что противоречит принципу «загрязнитель платит» и, по сути, является субсидированием загрязнителей.

Казахстанское экологическое законодательство является пробельным с точки зрения правового регулирования экологических нормативов качества атмосферного воздуха. Частично восполняется

пробел нормами национального законодательства о санитарно-эпидемиологическом благополучии населения [21]. Односторонность подобного правового регулирования проявляется в том, что ориентированные на охрану здоровья человека нормативы не в полной мере могут учитывать условия сохранности и стабильности экосистемы. Действующее экологическое законодательство Казахстана нуждается в гибкой модернизации с тем, чтобы обеспечить эффективный переход от практики применения санитарно-гигиенических нормативов к чисто экологическим нормативам качества атмосферного воздуха в соответствии с международно-правовыми стандартами [22]. Учитывая территориальную специфику страны, необходимо воспринять лучшие мировые практики в плане утверждения целевых показателей качества атмосферного воздуха каждого региона высшим законодательным органом республики — Парламентом. Эти показатели должны учитываться исполнительными органами всех уровней при принятии любых управленческих решений в границах определенной административно-территориальной единицы. Вопросом чрезвычайной важности при проведении мероприятий по внедрению в экологическое законодательство республики стандартов международного экологического права является учет норм и положений по организации мониторинга атмосферного воздуха. Все проводимые мероприятия по охране атмосферного воздуха от загрязнения на всех этапах должны находиться в поле государственного и общественного контроля.

Экологическое благополучие городов страны должно стать главным приоритетом в деятельности правительства республики и местных городских исполнительных органов

Рассмотрение данной проблемы целесообразно на примере одного из городов Казахстана, поскольку ситуация с загрязнением атмосферного воздуха в крупных населенных пунктах страны практически одинакова.

Основной экологической проблемой крупнейшего мегаполиса страны, города республиканского значения Алматы, как и практически всех городов Казахстана, является загрязнение атмосферного воздуха. Некогда один из самых чистых и зеленых городов на земле, уютная и архитектурно выверенная Алма-Ата, в буквальном переводе означающая «город яблок», превратилась в типичный урбанистический конгломерат третьего мира. Алматы, некогда имевший статус города-сада, расположен в непосредственной своей близости к Иле-Алатаускому национальному природному парку и имеет обширные плодовые земли, соединенные широкими зелеными коридорами вдоль горных хребтов. Благоприятны условия для использования естественной городской структуры речных коридоров для создания взаимосвязанного зеленого коридора в городе с севера на юг, соединенные транспортными коридорами с востока на запад; расширения сети зеленых насаждений к равнинам для обеспечения постоянной связи горных и равнинных экосистем; создания новых городских парков мирового уровня для жителей Алматы; поддержания существующих древесных массивов и высадки дополнительных деревьев в окрестностях и периферии; формирования зеленого «каркаса» в городе и прилегающих территорий. Приходится констатировать факт, что объекты водной инфраструктуры находятся в неудовлетворительном состоянии, являются бесхозными, частично разрушены, не используются и не охраняются должным образом. Соответственно, не используется потенциал естественных ресурсов для снижения уровня загрязненности атмосферного воздуха.

Согласно данным местных исполнительных органов, уровень загрязнения атмосферного воздуха в городе является высоким. Основные источники загрязнения Алматы: транспорт — 64 %, выбросы от стационарных источников — 35 (только одна ТЭЦ-2 — 27 %), выбросы частного сектора, отапливаемого твердым топливом — 1 %. Тенденция последних 10 лет показывает снижение выбросов от транспорта с 128 тыс. до 80 тыс. т, частного сектора с 16 тыс. до 1 тыс. т. Вместе с тем наблюдается увеличение выбросов от стационарных источников, такое увеличение связано преимущественно с работой ТЭЦ-2 и ТЭЦ-3.

Объективно для города республиканского значения большой проблемой является снижение выбросов от транспорта. В связи с этим актуализируется вопрос принятия правовых мер по выводу за территорию города большей части нагрузки на улично-дорожную сеть и уровень загрязнения воздуха строительство.

К сожалению, вопросы охраны окружающей среды в стране десятилетиями оставались без должного внимания, и лишь в последние годы властями города в целях вывода всех транзитных грузопотоков предпринят проект строительства Большой алматинской кольцевой автодороги (БАКАД) для повышения пропускной способности и конкурентоспособности транзитных маршрутов. Соответственно реализация этого проекта даст возможность увеличения объемов региональной и международной торговли, поскольку БАКАД входит в состав трансконтинентальной магистрали «Западная

Европа — Западный Китай». Проект БАКАД реализуется на условиях концессионного договора, заключенного между Министерством индустрии и инфраструктурного развития Республики Казахстан и консорциумом четырех компаний.

Мерой решения вопроса снижения уровня загрязнения атмосферного воздуха является ускоренное строительство алматинского метрополитена, сроки строительства которого не выдерживаются в течение многих лет. Действующие в настоящее время 9 станций перевозят около 16 млн пассажиров в год. В 2021 г. предполагается введение двух новых станций («Сарыарка» и «Достык»), что позволит увеличить пассажиропоток до 32 млн пассажиров в год. Для начала строительства станции «Калкман» и линии протяженностью 2,5 км выделено из местного бюджета 201 млн тг (общая сумма проекта составляет 42,7 млрд тг, срок реализации проекта — 3 года). Дальнейшее развитие алматинского метро является важным фактором снижения автотрафика и количества личных автомобилей на улицах города. Город остро нуждается в рассмотрении вопроса ускоренного финансирования и строительства новых веток метро для расширения охвата жилых зон и микрорайонов города.

Проведенный анализ показывает, что в пригородной зоне Алматы 450 тыс. жителей городов Талгар и Иссык, жителей поселков Узынагаш, Каскелен и Чемолган ежедневно прибывают в Алматы. При этом отсутствует железнодорожная транспортная инфраструктура, иногородние граждане заезжают в город на личном автотранспорте. В этой связи рассматривается вопрос развития пригородной железнодорожной инфраструктуры протяженностью 156 км и введения электропоездов развитие по трем направлениям: западном, северном и восточном.

Актуальным является вопрос расширения веток городского общественного транспорта и создания значительного количества парковочных зон на въезде в город с целью предоставления возможности парковки для иногородних граждан, въезжающих в Алматы и пересаживающихся на городской общественный транспорт. На стадии рассмотрения находится проект строительства двух новых автовокзалов: «Восточного» и «Западного», включающих в себя современные перехватывающие парковки.

Отставание от цивилизованных методов борьбы с загрязнением атмосферного воздуха ярко можно обосновать анализом состояния общественного транспорта города: 69 % автобусного парка Алматы работает на дизельном топливе, что негативно отражается на состоянии атмосферного воздуха. Лишь в последние годы поднимаются вопросы об обновлении автобусных парков города транспортными средствами на газе и электричестве, восстановления и развития троллейбусного парка города. На фоне данной проблемы весьма нелогичным является решение городских властей о ликвидации трамвайного парка вопреки общественному мнению и целесообразности.

Уровень загрязнения атмосферного воздуха города требует принятия безотлагательных регуляторных мер по снижению нагрузки на транспортную инфраструктуру, начиная с установки на блок-постах при въезде в город оборудования и персонала для экологического контроля всех видов авто- и мототранспорта, запуска мобильных экологических патрулей для проведения замеров выбросов автотранспорта, передвигающегося по городу, поэтапного ограничения движения грузового и транзитного грузового транспорта в дневное время, с определением транзитной схемы проезда без права въезда в центральную часть города; перевода всей грузовой логистики на ночное время суток; территориального зонирования города с частичным и полным запретом автотранспорта по примеру Лондона, Парижа, Сингапура и других цивилизованных городов планеты; модернизации автотехосмотра путем полного запрета допуска на улицы города технически неисправных автомобилей; полного перевода городского общественного и коммунального транспорта на экологически чистые виды топлива; постоянного мониторинга качества топлива, реализуемого через автозаправочные станции. Все указанные меры должны осуществляться в рамках правового поля.

Необходимость комплексного и скоординированного подхода к транспортной системе является основанием для будущего успеха Алматы и прилегающих территорий. Транспортная система призвана поддерживать различные направления развития города с огромным сдвигом в отношении пространственного планирования города в сторону транзитно-ориентированного развития. Конечной целью должно быть обеспечение системы общественного транспорта высокого качества, обслуживающего плотно заселённые мультифункциональные районы.

Отсутствие стратегии в контексте рассматриваемой экологической проблемы в отношении городов проявляется также в полувековом забвении проблемы необходимости модернизации и перевода на газ ТЭЦ-2, ТЭЦ-3 — крупнейшие теплоэлектроцентрали города. Между тем ТЭЦ являются основным загрязнителем атмосферного воздуха, работающим на твердом топливе.

Газификация частного жилого фонда, расположенного в пригородной зоне на территории Алматинской области, все еще остается острой проблемой. Выбросы от печного отопления в пригородах

негативно влияют на состояние атмосферного воздуха в городе Алматы. Газификация частного сектора города, численность населения которого приближена к 2 млн чел, также полностью не произведена, 1 % городских домов остаются неподключенными к центральной системе газоснабжения.

Важное значение для решения проблемы загрязнения атмосферного воздуха имеют правовые меры по озеленению города Алматы. В соответствии с концепцией по переходу к «зеленой экономике» властями города взят курс на увеличение площади зеленых насаждений, обновление аварийного зеленого фонда, усиление ответственности за вырубку деревьев и компенсационную посадку (в новых Правилах озеленения предусмотрено компенсационная посадка 10 деревьев за 1 вырубленное, прописаны требования к высаживаемым саженцам). В рамках программы «Новый Алматы» создаются новые парки, скверы и зеленые зоны в новых и окраинных районах города. Любой план развития должен быть основан на принципах улучшения биоразнообразия. Путем создания крупных зеленых поясов, связывающих зоны развития с более широкой зеленой сетью, такой как речные системы, сельскохозяйственные и горные ландшафты, окружающие город. Большинство существующих экологических элементов должны быть сохранены в рамках планируемых и осуществляемых проектов развития, с минимизацией нанесения вреда окружающей среде. Очень важна правовая регламентация проводимых мероприятий. Для каждой зоны развития должны быть проведены подробные экологические исследования по вопросам натурализации речных коридоров, особенно там, где они взаимодействуют с предполагаемым зеленым поясом и общественными пространствами; включения открытых пастбищ и местных видов растений для привлечения гнездящихся птиц и защиты их существующей популяции, включения участков лугового парка для обеспечения зоны биоразнообразия, подходящей для влаголюбивых видов; создания среды обитания для охраны представителей фауны, находящихся в зоне развития, и недопущение негативных последствий для них вплоть до создания «темных» коридоров по всей зоне развития для обеспечения кормодобывания и перемещения ночных видов животных.

Изложенное выше свидетельствует, что основу разработки и реализации современных проектов должен составлять продуманный план экологических мероприятий. Между тем существует целый ряд факторов, препятствующих проведению природоохранных мероприятий, в числе которых отсутствие свободных земельных участков для увеличения зеленого фонда; несовершенные методы замера и оценки уровня загрязнения атмосферы, из-за чего не представляется возможным ставить реалистичные и достижимые цели на перспективу по улучшению экологической обстановки; отсутствие нормативно-правовой базы по принятию мер реагирования при неблагоприятных метеоусловиях; отсутствие нормативно-правовой базы по введению запрета на территории города Алматы на работу котельных на угле, на использование твердого топлива (уголь, отходы резины и пр.) в газифицированных районах; отсутствие единого оператора по содержанию водохозяйственных сооружений; несовершенная нормативно-правовая база по уходным работам при содержании зеленых насаждений; низкое качество уходных работ за зелеными насаждениями, выполняемых подрядными организациями акиматов районов (санитарная обрезка, омоложение, вырубка аварийных деревьев, полив).

На сегодняшний день открытым остается вопрос о выведении промышленных предприятий за пределы города, с разработкой государственной программы поддержки предприятий.

Реализация всех указанных мер позволит значительно сократить выбросы вредных веществ в атмосферу, кардинально улучшить экологическую ситуацию в городе и, как следствие, улучшить качество жизни и здоровья жителей Алматы и всей агломерации. Данная работа должна проводиться во взаимодействии с экспертами, гражданскими активистами, бизнес-сообществом.

Заключение

Программным документом национальной политики является Стратегический план развития Республики Казахстан до 2025 г., определивший коренной пересмотр экологического законодательства республики, регламентирующего систему оценки воздействия на природную среду, снижение эмиссий, модернизацию механизмов экологического регулирования. Модернизация экологического законодательства предусматривает деятельное развитие отрасли переработки и утилизации твердых отходов, эффективное внедрение принципа «загрязнитель платит», стимулирование комплексных разрешений для предприятий, всестороннюю активизацию развития и выполнения политики охраны окружающей среды.

Частое и бессистемное внесение изменений в действующее экологическое законодательство страны свидетельствует о необходимости совершенствования механизмов правового регулирования,

начиная с обогащения текста кодифицированного акта, наряду с принципом «загрязнитель платит», другими современными принципами — предосторожности, предотвращения и контроля, интеграции, участия и вовлеченности общества, неотвратимости ответственности за причинение экологического ущерба. Основу разработки и реализации современных проектов должен составлять продуманный план экологических мероприятий.

Список литературы

- 1 A/CN.4/667 Первый доклад об охране атмосферы Комиссии международного права Генеральной Ассамблеи ООН (Женева, 2014 г.) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://undocs.org/pdf?symbol=ru/A/CN.4/667>.
- 2 Оганова Е.В. Экологические факторы роста распространенности аллергических заболеваний: дис. ... канд. биол. наук / Е.В. Оганова. — Краснодар, 2006. — 24 с.
- 3 Лежнев О.К. Особенности зависимости заболеваемости населения от уровня загрязненности атмосферного воздуха в региональных условиях: дис. ... канд. мед. наук. О.К. Лежнев и др. — М., 2012. — 24 с.
- 4 От загрязнения воздуха каждый год умирают 7 миллионов человек // Новости ООН. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://news.un.org/ru/story/2019/03/1350211>
- 5 Во всем мире 9 человек из 10 дышат загрязненным воздухом. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.who.int/ru/news/item/02-05-2018-9-out-of-10-people-worldwide-breathe-polluted-air-but-more-countries-are-taking-action> (Дата обращения: 28.11.2020).
- 6 Чем грязнее воздух, тем выше смертность от COVID-19 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://kz.media/archives/10346> (Дата обращения: 28.11.2020).
- 7 Всемирная организация здравоохранения. Глобальная обсерватория здравоохранения [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.who.int/gho/en/> (Дата обращения: 28.11.2020).
- 8 Jos Lelieveld, Andrea Pozzer, Ulrich Pöschl, Mohammed Fnais, Andy Haines, Thomas Münzel Loss of life expectancy from air pollution compared to other risk factors: a worldwide perspective // *Cardiovascular Research*, Volume 116, Issue 11, 1 September 2020, Pages 1910–1917, <https://doi.org/10.1093/cvr/cvaa025>
- 9 Pozzer A, Zimmermann P, Doering UM, van Aardenne J, Tost H, Dentener F, Janssens-Maenhout G, Lelieveld J. Effects of business-as-usual anthropogenic emissions on air quality. *AtmosChemPhys* 2012 г.; 12:6915–6937
- 10 Дикусар В.М. Международно-правовые проблемы охраны окружающей среды: дис. ... д-ра юрид. наук / В.М. Дикусар. — М., 2007. — 327 с.
- 11 Балашенко С. Экологическое право: учеб. / С. Балашенко. — Минск: Изд. центр БГУ, 2013. — 501 с.
- 12 Тусупбекова С.К. Международно-правовой режим охраны атмосферного воздуха от загрязнения // *Материалы VIII Междунар. науч.-практ. конф. «Трансформационные процессы в сфере права, региональной экономики и экономической политики: актуальные экономико-политические и правовые проблемы».* — Рига: Балт. междунар. акад., 2019. — С. 357–462.
- 13 Kemp L.A Systems Critique of the 2015 Paris Agreement on Climate [Electronic resource] / L.A. Kemp // *Pathways to a Sustainable Economy*. — 2017. — 25–41. — doi:10.1007/978-3-319-67702-6_3. — Access mode: https://scihub.tw/https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-67702-6_3
- 14 Percival R.V. Environmental regulation: law, science, and policy. Wolters Kluwer Law & Business [Electronic resource] / R.V. Percival, C.H. Schroeder, A.S. Miller, J.P. Leape (2017). — Access mode: https://books.google.com/books?id=KoBeDwAAQBAJ&pg=PA582&lpg=PA582&dq=Percival+RV,+Schroeder+CH,+Miller+AS,+Leape+JP,+2017,+Environmental+regulation:+law,+science,+and+policy,+Wolters+Kluwer+Law+%26+Business&source=bl&ots=8unD8vTrMD&sig=ACfU3U3710ijrYDa4zHJneUzfXc-2KjHYA&hl=ru&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=conseq&f=false
- 15 Nukusheva A. Global warming problem faced by the international community: international legal aspect [Electronic resource] / A. Nukusheva, G. Ilyassova, D. Rustembekova et al. // *Int Environ Agreements*. — 2020. — Access mode: <https://doi.org/10.1007/s10784-020-09500-9>
- 16 Кодекс Республики Казахстан от 2 января 2021 года № 400-VI ЗПК «Экологический кодекс Республики Казахстан» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39768520&doc_id2=39768520#pos=425;-93.39999389648438&pos2=5573;-94.39999389648438 (Дата обращения: 28.03.2021).
- 17 Решение проблемы промышленного загрязнения воздуха в Казахстане / Руководящие принципы реформирования политики в области экологических платежей [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.oecd-ilibrary.org/environment/4a86e63d-ru> (дата обращения: 28.11.2020).
- 18 Обзоры результативности экологической деятельности. Казахстан. Третий обзор. ООН. Женева, 2019 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.unesc.org/fileadmin/DAM/env/epr/epr_studies/ECE_CEP_185_Rus.pdf (Дата обращения: 28.11.2020).
- 19 Указ Президента Республики Казахстан от 30 мая 2013 года № 577 «О Концепции по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31399596 (дата обращения: 28.11.2020).
- 20 Pomeroy R. 5 things we learned about climate change at Davos 2020 [Electronic resource] / R. Pomeroy. — 2020. — Access mode: URL:<https://www.weforum.org/agenda/2020/01/climate-change-crisis-what-we-learned-at-davos-2020/>
- 21 Приказ Министра национальной экономики Республики Казахстан от 28 февраля 2015 года № 168 Об утверждении гигиенических нормативов к атмосферному воздуху в городских и сельских населенных пунктах [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=37815283#pos=0;0 (Дата обращения: 28.11.2020).
- 22 Directive 2008/50/EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2008 on ambient air quality and cleaner air for Europe. OJ L 152, 11.6.2008, p. 1–44 (BG, ES, CS, DA, DE, ET, EL, EN, FR, IT, LV, LT, HU, MT, NL, PL, PT, RO, SK, SL, FI, SV) Special edition in Croatian: Chapter 15 Volume 029 P. 169–212. [Electronic resource]. — Access mode: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A32008L0050>.

С.К. Тусупбекова, Б.А. Тайторина, Г.Т. Байсалова

Халықаралық және ұлттық құқықтың өзара қарым қатынасы аясында атмосфералық ауаны қорғау тұжырымдамасын дамыту мәселелері

Атмосфералық ауаны ластанудан қорғау мәселесі әлдеқашан планетарлық масштабты иеленді. Атмосфералық ауаның ластану проблемасы мемлекеттің, қоғамның, әлемнің барлық елдерінің экономикасының тұрақты дамуын құқықтық және саяси қамтамасыз етудің өзекті мәселелерін зерттеудің жалпы контекстінде жаһандық болып табылады. Зерттеу мақсаты халықаралық және ұлттық құқықтың өзара қарым-қатынасы аясында атмосфералық ауаны қорғау тұжырымдамасын дамыту проблемасын кешенді талдау. Көздеген нысаналы бағдар осы зерттеудің негізгі бағыттары мен идеяларын алдын ала айқындады: мақалада атмосфералық ауаны ластанудан қорғаудың құқықтық құралдары ретінде халықаралық құқық пен ұлттық заңнама актілері және Қазақстан Республикасында атмосфералық ауаны ластанудан қорғауды құқықтық реттеудің жай-күйі талданған; мемлекеттік және қоғамдық бақылаудың қатаң шаралары негізінде ойластырылған экологиялық саясаттың қажеттілігі атап өтілген. Қазіргі заманғы ғылыми әдістердің, шетелдік және отандық дереккөздердің кең ауқымының негізінде зерттелетін объектіге талдау жүзеге асырылды; зерттеу процесінде жүйелік-құрылымдық, формальды-құқықтық, салыстырмалы-құқықтық, тарихи, құқықтық модельдеу әдістері пайдаланылды. Мақала авторлары адам денсаулығын сақтау үшін қажетті әлеуметтік-экономикалық, мәдени-тарихи, физикалық, химиялық және биологиялық жайлылықты қамтамасыз ету бойынша халықаралық, мемлекеттік, аймақтық және жергілікті әкімшілік-шаруашылық, технологиялық, саяси және қоғамдық шаралар кешенін зерттеу негізінде атмосфералық ауаны ластанудан қорғау саласындағы құқықтық реттеу моделін ұсынылған.

Кілт сөздер: атмосфера, атмосфералық ауа, ластану, құқықтық реттеу, қорғау, халықаралық құқықтық құралдар, ұлттық заңнамалар, экологиялық заңнамалар, жаңғырту.

S.K. Tussupbekova, B.A. Taitorina, G.T. Baisalova

The issues of the development of the concept of protection of atmospheric air in context of interaction between international and national law

The issue of protecting atmospheric air from pollution has reached a planetary scale. The problem of combating atmospheric air pollution is relevant in the general context of the study of urgent problems of legal and political support for the sustainable development of the state, society, and the economy of all countries of the world. Comprehensively analyzing the problem of the development of the concept of air protection, in the context of the interaction of international and national law, is an aim of the research. The goal setting predetermined the main directions and ideas of this research: the article analyzes acts of international law and national legislation as legal means of protecting atmospheric air from pollution; the state of legal regulation of the protection of atmospheric air from pollution in the Republic of Kazakhstan; emphasizes the need for a well-thought-out environmental policy based on strict measures of state and public control. On the basis of modern scientific methods and a wide range of foreign and domestic sources an analysis of the object under study was carried out; in the research process the system-structural method, the formal-legal method, the comparative legal method, the historical method, and the method of legal modeling were used. The authors of the article, based on a study of a complex of international, state, regional and local administrative, economic, technological, political and social measures to ensure socio-economic, cultural, historical, physical, chemical and biological comfort, necessary to preserve human health, suggest a model of legal regulation in protection of atmospheric air from pollution.

Keywords: atmosphere, atmospheric air, pollution, legal regulation, protection, international legal means, national legislation, environmental legislation, modernization.

References

1 A/CN.4/667 Pervyi doklad ob okhrane atmosfery Komissii mezhdunarodnogo prava Generalnoi Assamblei OON (Zheneva, 2014) [A / CN.4 / 667 First report on the protection of the atmosphere of the International Law Commission of the UN General Assembly]. (Geneva, 2014). *undocs.org*. Retrieved from <https://undocs.org/pdf?symbol=ru/A/CN.4/667> [in Russian].

2 Oganova, E.V. (2006). Ekologicheskie faktory rosta rasprostranennosti allergicheskikh zabolevanii [Ecological factors of growth of prevalence of allergic diseases]. *Candidate's thesis*. Krasnodar [in Russian].

- 3 Lezhnev, O.K. (2012). Osobennosti zavisimosti zaboлеваemosti naseleniia ot urovnia zagriaznennosti atmosfernogo vozdukh v regionalnykh usloviakh [Peculiarities of dependence of morbidity of the population on the level of pollution of atmospheric air in regional conditions]. *Candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 4 Ot zagriazneniia vozdukh kazhdyi god umiraiut 7 millionov chelovek [7 million people die every year from air pollution]. *Novosti OON — UN News. news.un.org* Retrieved from <https://news.un.org/ru/story/2019/03/1350211> [in Russian].
- 5 Vo vsem mire 9 chelovek iz 10 dyshat zagriaznennym vozdukhom [Globally, 9 out of 10 people breathe polluted air]. *who.int*. Retrieved from <https://www.who.int/ru/news/item/02-05-2018-9-out-of-10-people-worldwide-breathe-polluted-air-but-more-countries-are-taking-action> [in Russian].
- 6 Chem griaznee vozdukh, tem vyshe smertnost ot COVID-19 [The dirtier the air, the higher the death rate from COVID-19]. *kz.media*. Retrieved from <https://kz.media/archives/10346> [in Russian].
- 7 Vsemirnaia organizatsiia zdavoookhraneniia. Globalnaia observatoriia zdavoookhraneniia [World Health Organization. Global Health Observatory]. *who.int*. Retrieved from <http://www.who.int/gho/en/> [in Russian].
- 8 Jos Lelieveld, Andrea Pozzer, Ulrich Pöschl, Mohammed Fnais, Andy Haines, Thomas Münzel Loss of life expectancy from air pollution compared to other risk factors: a worldwide perspective // *Cardiovascular Research*, Volume 116, Issue 11, 1 September 2020, Pages 1910–1917, Retrieved from <https://doi.org/10.1093/cvr/cvaa025>.
- 9 Pozzer, A., Zimmermann, P., Doering, U.M., van Aardenne J, Tost, H., Dentener, F., et al. (2012). Effects of business-as-usual anthropogenic emissions on air quality. *Atmos Chem Phys*, 12, 6915–6937.
- 10 Dikusar, V.M. (2007). Mezhdunarodno-pravovye problemy okhrany okruzhaiushchei sredy [International legal problems of environmental protection]. *Doctor's thesis*. Moscow [in Russian].
- 11 Balashenko, S. (2013). *Ekologicheskoe pravo: uchebnik* [Environmental law: textbook]. Minsk [in Russian].
- 12 Tusupbekova, S.K., Baysalova, G.T. & Mauryayeva, S.T. (2019). Mezhdunarodno-pravovoi rezhim okhrany atmosfernogo vozdukh ot zagriazneniia [International legal regime for the protection of atmospheric air from pollution]. *Transformational Processes in the Sphere of Law, Regional Economy and Economic Policy: Actual Economic, Political and Legal Problems: Materialy VIII Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii — Materials of the VIII International Scientific and Practical Conference* (pp. 357–462). Riga: Baltiiskii mezhdunarodnaia akademiia [in Russian].
- 13 Kemp, L. (2017). A Systems Critique of the 2015 Paris Agreement on Climate. *Pathways to a Sustainable Economy*, 25–41. doi:10.1007/978-3-319-67702-6_3. *sci-hub.tw* Retrieved from https://sci-hub.tw/https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-67702-6_3 [in English].
- 14 Percival, R.V., Schroeder, C.H, Miller, A.S., & Leape, J.P. (2017). *Environmental regulation: law, science, and policy*. Wolters Kluwer Law & Business. *books.google.com* Retrieved from https://books.google.com/books?id=KoBeDwAAQBAJ&pg=PA582&lpg=PA582&dq=Percival+RV,+Schroeder+CH,+Miller+AS,+Leape+JP.+2017.+Environmental+regulation:+law,+science,+and+policy.+Wolters+Kluwer+Law+%26+Business&source=bl&ots=8unD8vTrMD&sig=ACfU3U3710ijrYDa4zHjneUzfXc-2KjHYA&hl=ru&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=conseq&f=false.
- 15 Nukusheva, A., Ilyassova, G., Rustembekova, D., Zhamiyeva, R., & Arenova, L. Global warming problem faced by the international community: international legal aspect. *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics*, 1–16. DOI <https://doi.org/10.1007/s10784-020-09500> link.springer.com Retrieved from <https://link.springer.com/article/10.1007/s10784-020-09500-9#article-info>.
- 16 Kodeks Respubliki Kazakhstan ot 2 yanvara 2021 goda № 400-VI «Ekologicheskii kodeks Respubliki Kazakhstan» [Code of the Republic of Kazakhstan dated January 2, 2021 No. 400-VI «Environmental Code of the Republic of Kazakhstan»]. *online.zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39768520&doc_id2=39768520#pos=425;-93.39999389648438&pos2=5573;-94.39999389648438 [in Russian].
- 17 Reshenie problemy promyshlennogo zagriazneniia vozdukh v Kazakhstane / Rukovodiashchie printsipy reformirovaniia politiki v oblasti ekologicheskikh platezhei [Solving the problem of industrial air pollution in Kazakhstan / Guidelines for reforming the policy in the field of environmental payments]. *oecd-ilibrary.org*. Retrieved from <https://www.oecd-ilibrary.org/environment/4a86e63d-ru> [in Russian].
- 18 Obzory rezultativnosti ekologicheskoi deiatelnosti. Kazakhstan. Tretii obzor. OON. Zheneva, 2019 [Environmental Performance Reviews. Kazakhstan. Third review. UN. Geneva, 2019]. *unece.org*. Retrieved from https://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/epr/epr_studies/ECE_CEP_185_Rus.pdf [in Russian].
- 19 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 30 maia 2013 goda № 577 «O Kontseptsii po perekhodu Respubliki Kazakhstan k «zelenoi» ekonomike [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated May 30, 2013 No. 577 «On the Concept for the transition of the Republic of Kazakhstan to a green economy»]. *online.zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31399596 [in Russian].
- 20 Pomeroy, R. (2020) 5 things we learned about climate change at Davos 2020. *weforum.org*. Retrieved from <https://www.weforum.org/agenda/2020/01/climate-change-crisis-what-we-learned-at-davos-2020/>.
- 21 Prikaz Ministra natsionalnoi ekonomiki Respubliki Kazakhstan ot 28 fevralia 2015 goda № 168 «Ob utverzhdenii gigienicheskikh normativov k atmosfernomu vozdukh v gorodskikh i selskikh naselennykh punktakh» [Order of the Minister of National Economy of the Republic of Kazakhstan dated February 28, 2015 No. 168 On approval of Hygienic standards for atmospheric air in urban and rural settlements]. *online.zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/document/?doc_id=37815283#pos=0;0 [in Russian].
- 22 Directive 2008/50/EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2008 on ambient air quality and cleaner air for Europe. OJ L 152, 11.6.2008, p. 1–44 (BG, ES, CS, DA, DE, ET, EL, EN, FR, IT, LV, LT, HU, MT, NL, PL, PT, RO, SK, SL, FI, SV) Special edition in Croatian: Chapter 15, Vol. 029, 169–212. *eur-lex.europa.eu*. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A32008L0050>.

E.K. Saniyazova*, Zh.A. Isayeva

*Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan
(E-mail: erkem_84@mail.ru, jannat1701@mail.ru
Scopus autor ID: 57216933738)*

Features of administrative proceedings in the Republic of Kazakhstan

The purpose of the article is to analyze the new Administrative Procedural Code of the Republic of Kazakhstan, which will enter into effect on July 1, 2021. The relevance of the problem is due to the fact that with the adoption and introduction of the new APPC in Kazakhstan the institute of administrative justice is being created, the purpose of which is to create a system of constitutional checks and balances. The newly created specialized administrative court will ensure the interests of the public in the sphere of the legality of the activities of the executive authorities. Analyzing the norms of the new APPC of the Republic of Kazakhstan, the authors rightly believe that the adoption of the APPC will lead to increased transparency and efficiency of the activities of state bodies, will become an effective mechanism for protecting the rights of citizens when considering public law disputes, as well as a guarantee that allows our citizens to take part in the decision-making process of the authorities.

Keywords: administrative justice, administrative courts, jurisdiction of disputes, public law disputes, pre-trial settlement of disputes, administrative discretion, administrative proceedings, administrative process.

Introduction

Administrative justice, as a system of special judicial (quasi-judicial) organizations that address public law disputes, is the most significant attribute of the supremacy of law. It can be defined as a form of court procedure that provides specialized oversight of executive authority's activities.

The Republic of Kazakhstan professes to be a democratic, secular, legal, and social state, according to Article 1 (1) of the Constitution of the Republic of Kazakhstan of 1995 [1]. That is, one of the indicators of the rule of law is the limitation (connection) of the government's own law, as well as the state's and citizens' mutual accountability. This means that if a state violates laws, it is also subject to laws or other regulations, such as international obligations. Accordingly, there should be a detailed mechanism for responding to violations of laws committed as a result of illegal acts and actions of state bodies.

Disassembling the actual issues of the new Administrative Procedural Code of the Republic of Kazakhstan as legislative acts, empirical data and other materials is the main objective of this article on the justification of this research.

Methods and materials

In order to study the problem, scientific sources and legislation of the Republic of Kazakhstan and foreign countries were studied and analyzed. To achieve the purpose of this article general and specific methods have been used. The general scientific methods were analysis, synthesis, induction, deduction. With the help of system analysis the main directions in the field of defining the conceptual apparatus were determined. The private-law methods used in the article are: comparative-legal, legal-dogmatic, historical-legal.

Results

The Constitution guarantees citizens a number of rights in the public sphere. However, the existing capacity to protect these rights is insufficient. In this regard, by the President of the Republic of Kazakhstan's proclamation dated January 26, 2021, specialized inter-district administrative courts were established [2]. And the existing specialized administrative courts that deal with cases of administrative offenses have been renamed specialized inter-district administrative courts for administrative offenses. From July 1, 2021, specialized courts will operate from the competent, most trained judges, who will consider disputes arising from public law relations.

In connection with the establishment of the republic's administrative court system an independent branch of legal science and judicial system law appears as an administrative process, an integral part of which is administrative legal proceedings (administrative justice).

Administrative justice is an established legal institution with an almost two-hundred-year-old history; in today's states, there are a variety of its manifestations. This institute has been the subject of numerous research works, notably in post-Soviet countries. Many scientists believe that in administrative proceedings a dispute about the law is resolved, which is considered as a conflict between a citizen (or other subject), on the one hand, and a powerful public legal body, on the other [3; 16–17]. However, some researchers, especially representatives of civil procedure science, believe that all disputes arising from administrative-legal relations are the subject of civil proceedings, and therefore there can be no question of an independent branch — administrative proceedings [4; 142]. According to a number of authors who proceed from the established traditional understanding of the content of the concept of “administrative process”, the subject of this form of legal proceedings should be the production only in administrative cases [5; 68–79], or “development of administrative justice as a means of judicial control” [6; 78].

Previously, administrative justice institutions were established in France. After the French Revolution, the concept of separation of powers became a reality, and justice and administration were separated (judicial and administrative jurisdictions). According to the ideals of French philosophers, the administration should have been fully independent of the judiciary, even in areas of dispute settlement relating to the administration's functions. In succession, the judiciary has to consider criminal and civil cases while avoiding interfering with the work of administrative agencies, otherwise the separation of powers will be disrupted. Consequently, bodies were established (prefectural councils and the State Council) that were part of the state machinery but solely responsible for supervising the administration's activities by adjudicating conflicts according to a set of rules [7; 120]. Administrative justice bodies were born out of these institutions.

The experience of France has had a great impact on other European countries — Italy, Spain, Belgium, and Portugal. D.T. Karamanukyan also quite accurately states in his scientific research that the system of administrative justice in France served as the foundation for the formation and functioning of the institute of administrative justice in Great Britain, the Federal Republic of Germany and other countries [8; 259]. Now, in modern states, there are different models of the organization of administrative justice. Three models are most often distinguished: French, German, and Anglo-Saxon [9; 12–17]. These models differ mainly in terms of the institutional structure of the bodies dealing with public law disputes.

If the French model is characterized by the verification of acts and actions of the state administration of special bodies (tribunals, courts, commissions) that are a part of the state administration itself, then according to the German model, the bodies (administrative courts) that deal with administrative justice are isolated from the state administration (executive power). However, being a part of the judicial power, they occupy a separate place within this power, existing in parallel with the general courts [10].

Based on the Anglo-Saxon model, all disputes with the state administration are subject to the general courts. No special judicial bodies are being created. However, in the countries of this model, there are a large number of administrative institutions (courts, tribunals, councils, commissions, bureaus) created within the executive branch of government. For example, in the United Kingdom, one of the most prominent representatives of the Anglo-Saxon model, since the 1930s a largely spontaneous process of creating administrative justice institutions has emerged. This process was justified by the practical need to ensure optimal and prompt resolution of administrative disputes and to relieve the general courts [11; 81–82].

Many post-Soviet countries, including Kazakhstan, are also close to this model, with the exception that no administrative tribunals are established outside the judicial system to deal with disputes.

Azerbaijan has established courts for administrative and economic disputes as courts of first instance, and at a higher level there are judicial panels for administrative and economic disputes of regional courts of appeal and the Supreme Court. In Estonia, the courts of first instance are the administrative courts, while the courts of appeal and cassation are the district courts and the State Court. In Armenia, there is an Administrative Court with divisions in various regions, and its decisions are appealed to the Courts of Appeal and Cassation. In Latvia, there are administrative district and administrative district courts, the highest instance here is the General Supreme Court, which has a Department for Administrative Affairs (as a cassation instance). Georgia has found a different solution, they do not have administrative courts, but administrative divisions can be created in the courts of general jurisdiction, and administrative chambers can be created in the regional courts and the Supreme Court. Lithuania has established administrative courts, district administrative courts and the Supreme Administrative Court. The same approach is also present in Ukraine.

In all these countries, there are procedural regulations on administrative proceedings [12; 122].

Despite the different approaches to the formation and organization of administrative justice there are some common elements that are inherent in this institution:

- jurisdiction of disputes is a public-law dispute, where the parties are an executive authority or other public administration body on the one hand, and citizens or their associations, various non-state legal entities on the other;
- in public law disputes it is primarily about protecting the public rights and interests of citizens and their associations (civil and political rights, public interests, rights in the field of governance);
- legal proceedings are conducted on the basis of special procedural acts, where, taking into account the specifics of public law disputes, the time of proof is assigned to the state body;
- mandatory pre-trial settlement of the dispute, i.e., preliminary appeal of an administrative act or action (inaction) to a higher administrative body.

Discussion

In Kazakhstan administrative justice is still in the process of its development.

For a very long time, more than 10 years, the feasibility of introducing administrative justice in the Republic of Kazakhstan was discussed. There were great opponents, especially the institutions of executive power. They were afraid that citizens would start demanding the restoration of their violated rights in the administrative and legal sphere. President of the Republic of Kazakhstan, Kassym-Jomart Tokayev, in his Address to the people of Kazakhstan, dated September 2, 2019, noted that citizens, in public legal disputes, are often in unequal conditions when appealing decisions and actions of authorities [13; 46]. Therefore, he initiated the introduction of administrative justice as a special mechanism for resolving disputes, leveling this difference.

In order to improve the norms set out in the draft APPC of the Republic of Kazakhstan and bring them into compliance with international standards, while taking into account the peculiarities of Kazakhstan's legislation, the development bodies (the Ministry of Justice and the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan) have done a lot of work to study the foreign experience of the leading countries of the world, including those that, like Kazakhstan are part of the continental system of law, namely France, Germany, the Baltic States and some Central Asian republics.

On June 29, 2020, the Administrative Procedural Code of the Republic of Kazakhstan (hereinafter referred to as the “APPC of the Republic of Kazakhstan”) and the accompanying law on amendments and Additions to various legislative acts of the Republic of Kazakhstan were adopted [14; 192].

In Kazakhstan public law disputes between individuals and state bodies were resolved in accordance with the requirements of the Civil Procedure Code of the Republic of Kazakhstan by general courts in the order of special claim proceedings. For example, the case of a dispute between a citizen and a state body was considered by a court of general jurisdiction. A dispute between a legal entity and a state body is settled in a specialized economic court. Now, according to the APPC of the Republic of Kazakhstan, which will be put into effect from July 1, 2021, the current Laws of the Republic of Kazakhstan “On Administrative Procedures” and “On the Procedure for Considering Appeals of Individuals and Legal Entities” will become invalid, a number of norms of the CPC of the Republic of Kazakhstan, including Chapters 27–29, norms of other codes and laws, will cease to apply.

The new Code is a unique legislative act that combines the norms for regulating administrative procedures and the norms for regulating administrative proceedings. It is intended to regulate the procedure for the implementation of administrative procedures, internal administrative procedures of state bodies, as well as the procedure for resolving disputes in the field of public legal relations. Its main goal is, on the one hand, to provide guarantees that allow citizens to actively participate in the process of making managerial decisions and on the other hand, to establish effective mechanisms for protecting the rights of citizens when considering public law disputes in a higher state body and an administrative court.

The APPC of the Republic of Kazakhstan is designed to regulate public-law disputes related to cases when an individual or legal entity disagrees with a particular decision of a state body or other organization that is somehow endowed with authority through regulatory legal acts.

Along with the general constitutional principles, completely new principles of administrative justice have been introduced, such as the limits of the exercise of administrative discretion, the protection of the right to trust, the prohibition of the use of formal requirements, proportionality, and others. The content and application of these principles by administrative authorities and courts are disclosed in the APPC. When re-

solving administrative disputes, both in pre-trial and in court, the courts should prioritize the rights and interests of citizens (legal entities), their right to trust in public authorities, and the right to justice. The legislator establishes that an illegal burdensome act is always subject to mandatory cancellation, and when canceling an illegal favorable act, the principle of protecting the right to trust of the participant in the administrative procedure is taken into account. This principle is a guarantee that an administrative act once adopted is legal and consistent, and that a mistake made by a public authority cannot be turned to harm a person if it is not their fault.

In the framework of administrative proceedings the parties are not in an equal position: a public authority, an official is endowed with authority unlike the other party – an individual or a legal entity. To eliminate this inequality the principle of the active role of the court has been introduced, the essence of which is the active participation of the court in administrative proceedings, aimed at maintaining a balance between the parties and ensuring equal opportunities for them. That is why, the peculiarity of the administrative process is the imposition of the burden (weight) of proof on the defendant: the administrative body will have to prove its rightness, that it has adopted a legitimate and justified administrative act or committed an administrative action (inaction), or otherwise it can be said that the presumption of guilt of the administrative body is provided. The plaintiff must prove, regardless of the claim filed, only the time when they learned about the violation of rights and the losses incurred by them.

Before applying to the court with a claim, the plaintiff must appeal against the actions of the administrative body that adopted the administrative unfavorable act to a higher body by filing a complaint with the body that made the decision. The administrative body has the opportunity to correct its mistake within three days from the moment of receipt of the complaint against the act, without sending the case to a higher authority, or to end the case in peace. It follows that departmental control over the activities of lower-level bodies will increase, which, in turn, will lead to uniformity in the adoption of administrative acts — an administrative body will not be able to adopt different acts in the same situations.

Finally, the higher authority has the right to cancel the burdensome act due to inexpediency, which the court does not have. The court is authorized to exercise exclusively legal control over the decision, action (inaction) of the administration.

This once again proves that the introduction of the APPC of the Republic of Kazakhstan is expected to establish effective mechanisms for protecting the rights of citizens when considering disputes with authorities in a higher body and in court, as well as to consolidate a set of guarantees that will actually allow them to participate in the management decision-making process [15].

Administrative proceedings are initiated on the basis of a claim, which, depending on the occurrence of legal consequences, are divided into four types:

- 1) claims for contestation with the requirement to cancel the administrative act in whole or in part;
- 2) claims for coercion, for which the plaintiff may demand to adopt a favorable administrative act, the adoption of which was refused or not accepted due to the inaction of the administrative body, official;
- 3) claims for the commission of an action for which the plaintiff may demand to perform certain actions or refrain from such actions that are not aimed at the adoption of an administrative act;
- 4) claims for recognition, in which the plaintiff may demand to recognize the presence or absence of any legal relationship.

Administrative cases will be considered by specialized district and equivalent administrative courts, while some categories of cases will be considered by the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan and the court of the city of Nur-Sultan according to the rules of the court of first instance.

It is also important to note that the provisions of the Civil Procedure Code of the Republic of Kazakhstan will be applied in administrative proceedings, but with the features that are provided for in the APPC of the Republic of Kazakhstan.

Prior to the start of the trial, the judge to whom the claim is automatically assigned performs the actions and orders that are necessary to resolve the case on the merits and appoints a preliminary hearing. In the preliminary hearing, the court decides in which proceedings to consider the claim, since the trial of the case can be both oral and written but only by agreement of the parties.

In the cases provided for in part 2 of Article 138 of the APPC the judge makes a procedural decision only in the form of a decision on the return. Thus, it follows that the stages are reduced: termination of the proceedings, abandonment of the claim without consideration, refusal to accept the claim [13; 46].

The trial itself takes place with the mandatory participation of the defendant, except in cases where this does not prevent a full, objective and comprehensive review of the administrative case and within a reasona-

ble time: no more than three months. However, due to the legal and factual complexity of the case, the terms of consideration can be extended up to six months. The specified period does not apply when considering certain categories of cases: appeals against bailiffs and appeals against the conclusions of the authorized body for public procurement.

Also, one of the innovations in the consideration of administrative cases is the conduct of conciliation procedures, where there is administrative discretion. Administrative discretion is the power of an administrative body, an official, to make one of the possible decisions for the purposes and limits established by law, based on an assessment of their legality, i.e., when such a body can choose from several legally permissible decisions. Such a rule allows the parties to reach a peaceful settlement of the dispute in the shortest possible time.

The parties may, on the basis of mutual concessions, fully or partially terminate the administrative case by adopting an agreement on reconciliation, mediation or settlement of the dispute through a participatory procedure. They can reach this decision at all stages of the process until the court is removed to make a decision. This is necessary to ensure a fair and individual decision, to be able to correlate and weigh public and private interests, to increase the mobility and flexibility of management, as well as to make decisions in a difficult situation that cannot be calculated by the legislator.

To improve the quality of the activities of public authorities, a special mechanism of “judicial supervision” over the legality and validity of their decisions and actions has been created. When considering a claim in an administrative court, the court checks whether the given authority had the right to administrative discretion in a particular situation, whether its limits were met and whether there was abuse on the part of the authority, excess of the authority to apply administrative discretion. Thus, one of the important differences between the administrative process and the civil one is the judicial control and execution of the judicial act.

So, the court may oblige the defendant to provide a written response, within the prescribed period not exceeding ten working days. The failure to submit a review within the specified period may be the basis for the application of a monetary penalty. In addition, the administrative body is obliged to notify about the execution of the procedural decision of the court.

By virtue of the rules of the APPC, the court imposes a monetary penalty in the amount of fifty monthly calculation indices for non-execution of a court decision, a court ruling on the approval of an agreement of the parties on reconciliation, mediation or settlement of a dispute in the order of a participatory procedure, with an indication in the same court act of a period not exceeding one month, during which it is subject to execution. Thus, the introduced new institution of procedural coercion in the form of a monetary penalty is imposed by the court on the participants of the process on an individual, official, legal entity or its representative in the amount of ten to one hundred monthly calculation indices for abuse of procedural rights or failure to perform procedural duties, as well as for actions (inaction) that clearly indicate contempt of court.

Conclusion

The implementation of the norms of the APPC of the Republic of Kazakhstan will increase the transparency and efficiency of the activities of state bodies and in making decisions in the business sphere, when considering disputes with state bodies in a higher body and court reduces corruption risks and the burden on the judicial system. The investment attractiveness, the entry of investors into a particular national jurisdiction is predetermined by the presence of administrative justice in this jurisdiction. In international practice, where administrative justice investors feel more secure and it is easier to go to this jurisdiction with their investments. Therefore, another positive aspect of the introduction of administrative justice is that it will facilitate the influx of foreign investors.

Analyzing these features of the consideration of a claim in court, we would like to note that the provided mechanism for the consideration of public law disputes will ensure the observance of the rights and legitimate interests of citizens and organizations, and increase the efficiency of the work of state bodies. At the same time, for the formation of effective administrative justice, it is necessary to create effective institutions and an appropriate system of bodies that contribute to its full implementation.

References

1 Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/>

- 2 Указ Президента Республики Казахстан от 26 января 2021 года № 500 «О специализированных административных судах» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/>
- 3 Бахрах Д.Н. Юридический процесс и административное судопроизводство / Д.Н. Бахрах / Журн. рос. права. — 2000. — № 9. — С. 16, 17.
- 4 Боннер А.Т. Судебная практика по делам, возникающим из административно-правовых отношений / А.Т. Боннер / Государство и право. — 1992. — № 2. — С. 142–147.
- 5 Зеленцов А.Б. Административно-правовой спор (теоретико-методологические подходы к исследованию) / А.Б. Зеленцов / Правоведение. — 2000. — № 1. — С. 68–79.
- 6 Клейн Н.И. Судебная реформа и развитие арбитражного процессуального законодательства / Н.И. Клейн / Судебная реформа в России: проблемы совершенствования процессуального законодательства. По материалам научно-практической конф. — М.: Городец, 2001. — С. 84–92.
- 7 Жуйков В.М. Несовершенство, искушаемое неисполнением / В.М. Жуйков / Отечественные записки. — 2003. — № 2. — С. 120–125.
- 8 Алехин А.П. Административное право Российской Федерации / А.П. Алехин. — М.: Зерцало, 2003. — 608 с.
- 9 Салищева Н.Г. Административный процесс в СССР / Н.Г. Салищева. — М.: Юрид. лит, 1984. — 158 с.
- 10 Баймолдина З. Взгляд на судебную систему в контексте обеспечения прав человека [Электронный ресурс] / З. Баймолдина. — Режим доступа: <http://www.inform.kz/showarticle.php?lang=rus&id=121740>
- 11 Административная юстиция: конец XIX – нач. XX в.: хрест. /сост., авт. вступ. ст. Ю.Н. Старилова. — Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 2004. — 720 с.
- 12 Караманукян Д. Т. Административная юстиция США / Д.Т. Караманукян. — Омск: Ом. юрид. акад, 2014. — 124 с.
- 13 Административное право зарубежных стран: учеб. для студ. юрид. вузов / под. ред. В.Я. Кикотя, Г.А. Василевича, Н.В. Румянцева. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2017. — 431 с.
- 14 Административный процедурно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 29 июня 2020 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: /<http://adilet.zan.kz/rus/docs/K2000000350>
- 15 Как рассматривается публично-правовой спор в административном суде [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.inform.kz/ru/kak-rassmatrivaetsya-publichno-pravovoy-spor-v-administrativnom-sude_a3765122

Е.К. Саниязова, Ж.А. Исаева

Қазақстан Республикасындағы әкімшілік сот ісін жүргізудің ерекшеліктері

Мақаланың мақсаты 2021 жылғы 1 шілдеден бастап қолданысқа енгізілген Қазақстан Республикасының жаңа Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексын (ӘРПК) талдау. Мәселенің өзектілігі Қазақстанда жаңа ӘРПК-нің қабылдануы және енгізілуімен әкімшілік әділет институты құрылуына байланысты, оның мақсаты конституциялық тежеу мен тепе-теңдік жүйесін құру мәселенің өзектілігін айқындайды. Жаңадан құрылған мамандандырылған әкімшілік сот атқарушы билік органдары қызметінің заңдылығы саласында қоғамның мүдделерін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Қазақстан Республикасының жаңа ӘРПК-нің нормаларын талдай отырып, авторлар ӘРПК-ны қабылдау мемлекеттік органдар қызметінің ашықтығы мен тиімділігін арттырады, жария-құқықтық дауларды қарау кезінде азаматтардың құқықтарын қорғаудың тиімді тетігіне, сондай-ақ азаматтарымызға билік органдарының шешімдер қабылдау процесіне нақты қатысуға мүмкіндік беретін кепілдікке айналады деп есептейді.

Кілт сөздер: әкімшілік әділет, әкімшілік соттар, даулардың соттылығы, жария-құқықтық даулар, дауды сотқа дейін реттеу, әкімшілік қалау, әкімшілік іс жүргізу, әкімшілік процесс.

Е.К. Саниязова, Ж.А. Исаева

Особенности административного судопроизводства в Республике Казахстан

Целью статьи является анализ нового Административного процедурно-процессуального кодекса (АППК) Республики Казахстан, вводимый в действие с 1 июля 2021 г. Актуальность проблематики обусловлена тем обстоятельством, что с принятием и введением в Казахстане нового АППК создается Институт административной юстиции, целью которого является создание системы конституционных сдержек и противовесов. Вновь созданный Специализированный административный суд позволит обеспечить интересы общества в сфере законности деятельности органов исполнительной власти.

Анализируя нормы нового АППК РК, авторы справедливо считают, что принятие АППК приведет к повышению прозрачности и эффективности деятельности государственных органов, станет эффективным механизмом защиты прав граждан при рассмотрении публично-правовых споров, а также гарантией, позволяющими нашим гражданам реально принимать участие в процессе принятия решений органами власти.

Ключевые слова: административная юстиция, административные суды, подсудность споров, публично-правовые споры, досудебное урегулирование спора, административное усмотрение, административное производство, административный процесс.

References

- 1 Konstitutsiia Respubliki Kazakhstan. 30.08.1995 g. [The Constitution of the Republic of Kazakhstan of August 30, 1995]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/> [in Russian].
- 2 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan o spetsializirovannykh administrativnykh sudakh [Executive order of the President of the Republic of Kazakhstan dated January 26, 2021 No. 500 «On Specialized Administrative Courts»]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/> [in Russian].
- 3 Bahrakh, D.N. (2000). Yuridicheskii protsess i administrativnoe sudoproizvodstvo [Legal process and administrative proceedings]. *Zhurnal rossiiskogo prava — Journal of Russian Law*, 9, 16–17 [in Russian].
- 4 Bonner, A.T. (1992). Sudebnaia praktika po delam. Voznikaiushchim iz administrativno-pravovikh otnoshenii [Judicial practice in cases arising from administrative and legal relations]. *Gosudarstvo i pravo — State and Law*, 2, 142 [in Russian].
- 5 Zelentsov, A.B. (2000). Administrativno-pravovoi spor (teoretiko-metodologicheskie podkhody k issledovaniiu) [Administrative-legal dispute (theoretical and methodological approaches to research)]. *Pravovedenie — Jurisprudence*, 1, 68–79 [in Russian].
- 6 Klein, N.I. (2001). Sudebnaia reforma i razvitie arbitrazhnogo protsessualnogo zakonodatelstva [Judicial reform and development of arbitration procedural legislation]. *Sudebnaia reforma v Rossii: problemy sovershenstvovaniia protsessualnogo zakonodatelstva: Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaia konferentsiia — International Scientific and Practical Conference*. (Pp.84–92). Moscow: Gorodets [in Russian].
- 7 Zhuikov, V.M. (2003). Nesovershenstvo, iskupaemoe neispolneniem [Imperfection, redeemed by non-fulfillment]. *Otechestvennye zapiski — Domestic notes*, 2, 120 [in Russian].
- 8 Alyokhin, A.P., & Kozlov, Yu.M. (1995). *Administrativnoe pravo Rossiiskoi Federatsii [Administrative law of the Russian Federation]*. Moscow: Zertsalo [in Russian].
- 9 Salishcheva, N.G. (1984). *Administrativnyi protsess v SSSR [Administrative process in the USSR]*. Moscow: Yuridicheskaiia literatura [in Russian].
- 10 Baimoldina, Z.A. Vzgliad na sudebnyiu sistemu v kontekste obespecheniia prav cheloveka [A look at the judicial system in the context of ensuring human rights]. *inform.kz*. Retrieved from <http://ww.inform.kz/showarticle.php?lang=rus&id=121740> [in Russian].
- 11 Starilov, Yu.N. (2004). Administrativnaia yustitsiia: konets XIX — nach. XX v.: khrest. [Justice and Administration/ Cit. in: *Administrative Justice: the end of the XIX — beginning of the XX century: A textbook*]. Voronezh: Izdatelstvo Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 12 Karamanukyan, D.T. (2014). *Administrativnaia yustitsiia SShA [Administrative justice of the USA]*. Omsk: Omskaia yuridicheskaiia akademiia [in Russian].
- 13 Kikoty, V.Ya., Vasilevich, G.A., & Romyantsev, N.V. (2017). *Administrativnoe pravo zarubezhnykh stran [Administrative law of foreign countries]*. Moscow: UNITY-DANA [in Russian].
- 14 Administrativnyi protsedurno-protsessualnyi kodeks Respubliki Kazakhstan [Administrative Procedural Code of the Republic of Kazakhstan dated June 29, 2020]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K2000000350> [in Russian].
- 15 Kak rassmatrivaetsia publchno-pravovoi spor v administrativnom sude [How a public-law dispute is considered in an administrative court]. *inform.kz*. Retrieved from http://www.inform.kz/ru/kak-rassmatrivaetsya-publichno-pravovoy-spor-v-administrativnom-sude_a37651222988 [in Russian].

A.Sh. Khamzin¹, A.O. Shakenov², A.V. Boretskiy^{1*}

¹*Innovative University of Eurasia, Pavlodar, Kazakhstan*

²*Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan*
(E-mail: 480609@mail.ru, alexey1977.77@mail.ru, shakenov_ao@mail.ru)

International labor migration: features of the Eurasian model

The authors of the article consider the issues of the current state and prospects for improving the regulatory framework of the Eurasian Economic Union and the legislation of the Republic of Kazakhstan in the context of further development of the legal framework for cooperation in the field of labor migration, as well as in the field of integration and migration policy of the countries of the Eurasian Economic Union and the Republic of Kazakhstan. The purpose of the study is to develop proposals for improving the regulatory framework of the EAEU countries and the legislation of the Republic of Kazakhstan in the field of regulation of labor migration, as well as countering its negative consequences such as illegal migration on the territory of this integrational association. The methodological basis of the research consists of traditional general scientific and special legal methods used in comparative law: system-structural, historical-legal, socio-legal and comparative-legal. The authors conclude that it is necessary to develop and adopt the Law "On Labor Migration" in the Republic of Kazakhstan, which will be aimed at regulating both the departure of citizens of the Republic of Kazakhstan for employment abroad and the attraction of foreign labor to the Republic of Kazakhstan, with all the legal relations arising from these processes. The results of this study will contribute to improve the regulatory framework in the field of legal regulation of labor migration, countering illegal migration and other illegal manifestations, which are largely the result of insufficient regulation of the sphere of labor migration.

Keywords: legal regulation of labor, labor migration, unemployment, economic crisis, economic integration, illegal migration, forced labor.

Introduction

After the collapse of the USSR, post-Soviet states have embarked on the path of their sovereign development, and pragmatically seek the most acceptable ways to capitalize on the globalization that they have entered. Upon opening to the rest of the world post-Soviet space remains closely interconnected in the economic and social context. Visa-free movement of the population between most of the former Soviet republics is a "natural" and humane migration regime for the space, in which families, relatives and compatriots – people who lived in one country called the USSR – were separated by state borders. At the same time, the countries of the region demonstrate significant differences in the rates of economic development, GDP per capita, poverty level and economic opportunities of their citizens [1]. The growing role of socio-economic factors in determining the nature and intensity of migration flows, including the expansion of short-term, labour and undocumented migration [2], is especially pronounced in the territory of the former USSR.

Over time, the former Soviet states, bound by centuries-long history and ties following global trends, directed their efforts towards economic integration, creating the Eurasian Economic Union. The creation of integration associations of states in various regions of the world is associated with the problems of the world community, which has entered a long period of globalization when the ability of nation-states to ensure their sustainable social-economic development and security is objectively reduced, and they cannot be independently resolved by one state. At the same time, scientific justification of new approaches to the joint actions of the member states of integration associations is required, including the Eurasian integration, which may result in the use and development of the competitive advantages of the EAEU member states to ensure their continued sustainable development and security in qualitatively new conditions.

One of the problems that arose on the territory of the EAEU is the problem of migration, including labour migration, as well as the problems of its legal regulation, both within the national legislation and the international legal acts of the EAEU.

---

* Corresponding author's e-mail: alexey1977.77@mail.ru

It should be noted that the problem of labour migration and the rights of migrants is typical and relevant for the whole world community, which has entered the globalization and economic integration processes. According to international experts, globally there are 258 million international migrants [3].

Both historically and at present, migration is determined by the economy. One of the famous laws of migration of Ravenstein was formulated as follows: “Economic factors are the main cause of migration” [4].

According to experts of the UN Economic and Social Commission for Asia and the Pacific (UN ESCAP), labour migration is dynamic and constantly growing... Variable rates of economic growth, deepening regional integration and growing inequality in welfare both within and between countries create powerful incentives to move workers across borders [5].

Today, the agenda of the world community includes the issues of legalizing the migrants’ labour, protecting their legal rights, and forming a regulatory framework in the member states retirement systems. The real situation of the citizens of our countries, the ability to freely work in any country in the world as a whole, and the EAEU, in particular, largely depend on the solutions to these problems. Thus, UN experts note that “...illegal migration creates many problems, both for states and migrants. This can lead to migrants being exposed to various forms of exploitation, forced labour and human trafficking...” [6].

Around 10 years have passed since the creation of the Customs Union in 2010, which grew into the EAEU later in 2014. During this period the EAEU included five states (the Republic of Kazakhstan, the Russian Federation, the Republic of Belarus, the Kyrgyz Republic, the Republic of Armenia) with a total population of about 184 million people. At the same time, participating countries have accumulated considerable experience in the economic and foreign policy cooperation and coordination in the social and labour sphere. The EAEU member states not only achieved positive results in the field of economic, labour and foreign policy integration but also faced several important, previously little-known problems that have now become topical.

Thus, the “open borders” and the lack of a proper regulatory framework for migrant labour within the EAEU entailed a significant increase in violation of migration laws, as well as the facts of forced labour and human trafficking within the EAEU, especially concerning the environment of labour migrants. It is noteworthy that the economic development of the EAEU countries is relatively different, which is why some participating countries with a higher level of economic development are “recipients” of labour migrants (the Republic of Kazakhstan, the Russian Federation), and others are “suppliers” (the Kyrgyz Republic).

Additionally, many states main suppliers of labour migrants to the EAEU, are planning their further entry into the EAEU, having the status of an observer country, such as the Republic of Moldova [7], the Republic of Uzbekistan [8], the Republic of Cuba [9] and the Islamic Republic of Iran [10], or are moving to join as observer countries, for example and the Republic of Tajikistan [11]. As a result, soon, provided that new members join in, the population of the EAEU can reach 325 million people. These factors indicate that the flow of labour migration within the EAEU will inevitably grow shortly.

Currently, labour migration in the territory of the EAEU is quite spontaneous, since, despite the relative settlement, it needs further legal regulation both within the EAEU and the national legislation of the Republic of Kazakhstan.

All of the above testifies to the relevance and necessity of research in the framework of this article, since its implementation, taking the expected results into account, will further improve the regulatory framework in the field of combating illegal migration and other illegal manifestations resulting from insufficient regulation of the labour migration sphere.

Recent studies of unregulated population migration indicate that illegal migration for labour and other purposes, including from Asian countries, is currently growing, which requires attention from regional politicians. In the last decade, there has also been an increase in the criminalization of migration in the form of lucrative human capital – human trafficking [12].

All of the above necessitates a comprehensive study and consideration of the issues of labour migration as a social phenomenon in the EAEU, the study of methods and techniques for its settlement, as well as methods and forms of counteracting its negative consequences such as illegal migration, forced labour and human trafficking. Additionally, it is necessary to develop recommendations for improving the legislation of the Republic of Kazakhstan in this area, as well as a comprehensive strategy against its negative consequences.

Currently in the Republic of Kazakhstan there are no comprehensive studies of the theoretical and practical foundations of integration in the social and labour sphere in the modern period in the Eurasian (post-Soviet) space. Scientific sources reflect the results of the analysis of only certain issues of legal support for

cooperation in the field of social and labour partnerships and the provision of labour rights in the member states of the Eurasian Economic Union.

Currently available studies by domestic (A.M. Djobekova et al.) [13], (Y.A. Buribayev et al.) [14] and foreign (I. Ivakhnyuk) [1], (A.V. Korobkov) [2], (R. King and M. Collyer) [4], (W. Anukoonwattaka and A. Heal) [5], (M.G. Curley) [12], (C.A. Hartwell) [15], (D. Cadier) [16] scientists are devoted to the study of general issues of integration processes, the problems of legal support of mechanisms for the implementation of labour rights, and the fulfilment of the state social function.

All of the above indicates the insufficient study of the problems of legal regulation of labour migration within the EAEU and its negative consequences, as well as the relevance and novelty of this study.

Experimental

The methodological basis of the article is made up of traditional general scientific and special legal methods used in comparative jurisprudence: system-structural, historical-legal and comparative-legal. The systemic-structural approach made it possible to form a holistic view of the subject of study, to identify the multiplicity of relationships of its components and bring them together into a single theoretical system. The use of historical and legal analysis directly followed from the need to study the history of the formation and development of labour migration, forced labour and human trafficking, as well as the protection of social and labour rights in various periods, both in Kazakhstan and abroad. The comparative legal method made it possible to analyze the foreign experience in the legal regulation of labour migration, combating forced labour and human trafficking, as well as the implementation and protection of the social and labour rights of workers and compare it with the practice of their application in Kazakhstan, to develop a mechanism for cooperation in the social and labour sphere of the EAEU participants.

The study will apply the doctrinal provisions of the general theory of law, constitutional law, administrative, international, labour, criminal and social security law.

Based on the principle of complexity, the article takes into account both the political and socio-economic aspects of cooperation among the EAEU member states in the regulation of labour migration, the establishment and development of a modern level of legal support for social and labour rights. The analysis of the problems of international legal regulation of the research object carried out in a systematic connection with the study of the problems of organization and activity of intra-national institutions. The area of legal support for the cooperation of the EAEU member states in the social and labour sphere requires such a methodological approach to its implementation, in which all regulatory legal acts adopted in this field must undergo mandatory examination for compliance with international agreements and obligations of the Republic of Kazakhstan of the relevant draft laws to exclude the autonomous development of the social and labour legislation of the Republic of Kazakhstan without taking into account its international obligations.

Results and Discussion

Legal regulation of the legal status of migrant workers is the most effective way to strengthen the guarantees of protection of their vulnerability. Accordingly, improving the regulatory framework for the legal regulation of the status of all workers, as well as facilitating and adapting the existing rules for migrant workers to simplified application, is an important condition for further integration of states.

To date, both in the Republic of Kazakhstan and in other EAEU member states, a fairly wide list of legal acts aimed at regulating various aspects of labor migration has been adopted. In addition, there are also norms of international legislation, as well as various legal documents of the EAEU in this area. According to the results of the analysis carried out by the authors, it is necessary to recognize the validity of the thesis of the Russian authors: "...we believe it is expedient to designate two levels of legal regulation of labor migration – supranational, or the law of the EAEU, and national, including the legislation of the member states of the Union" [17].

If we pay attention to the supranational level of legal regulation of labor migration, we can see that it accumulates a significant number of legal documents that can be divided into acts of primary and secondary law, by analogy with the generally accepted classification in such an integration association as the European Union.

Among the acts of primary law the founding agreement — the Treaty on the Eurasian Economic Union (Astana, May 29, 2014) [18]; other international agreements within the framework of the EAEU, international agreements of the EAEU with a third party should be mentioned. Therefore, acts of primary law are international treaties, the norms of which have the highest legal force in relation to the norms of acts of secondary

law. In turn, acts of secondary law are issued by the relevant institutions of the EAEU member states with the necessary powers: decisions and orders of the Supreme Eurasian Economic Council, the Eurasian Economic Commission, the Eurasian Intergovernmental Council. These acts are adopted based on the constituent agreement.

In addition, it is proposed to pay attention to the thesis of A.V. Vinnitskiy that "a significant part of the provisions relating to the law of the EAEU are norms of direct action, i.e., they are directly intended to regulate relations, including with the participation of private individuals and public administration. The other part of the provisions is addressed to the member States of the Union and requires the publication of national legislation" [19].

The national level of legal regulation of labor migration contains several legal acts that specify the provisions of the norms of acts at the supranational level. In particular, they should include:

1) Laws of the Republic of Kazakhstan: "About employment of the population" dated April 6, 2016 No. 482-V; "About migration of the population" dated July 22, 2011 No. 477-IV; "About the legal status of foreigners" dated June 19, 1995 No. 2337; "About amnesty in connection with the legalization of illegal labor immigrants" dated July 4, 2006 No. 149.

2) By-laws: Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated January 21, 2012 No. 148 "About approval of the Rules for entry and stay of immigrants in the Republic of Kazakhstan, as well as their departure from the Republic of Kazakhstan and the Rules for Migration Control, as well as registration of foreigners and stateless persons illegally crossing the State Border of the Republic of Kazakhstan, illegally staying in the territory of the Republic of Kazakhstan, as well as persons who are prohibited from entering the territory of the Republic of Kazakhstan"; Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 15, 2016 No. 802 "About approval of the Rules for establishing a quota for attracting foreign labor to the Republic of Kazakhstan and its distribution among the regions of the Republic of Kazakhstan, determination of persons whose employment does not require the permission of local executive bodies to attract foreign labor" and other acts.

Thus, it can be stated that labor migration is covered by legal regulation, both at the domestic level and within the framework of integration education. At the same time, the existing legal acts contain a few errors that allow some aspects of labor migration to stay unsettled, which in turn generate a number of negative consequences.

In our opinion, the main problem lies in the unsettled legal status of a migrant worker at both the national and supranational levels, and it entails a chain of complex tasks in the field of legal, social, and economic development of the sphere of migration for the purpose of labor.

Regarding the national legislation, it should be noted that in the Kazakh legislation there is no normative definition of the term "labor migrant", "migrant worker" or "working migrant".

The term "labor migrant" as "a person who will, is or has been engaged in paid activities in a state of which he or she is not a citizen" [20] is defined in the UN Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families, which was approved by UN General Assembly Resolution 45/178 of December 18, 1990, which has not yet been ratified.

This term is defined a little differently in the Convention on the Legal Status of Migrant Workers and Members of Their Families of the member States of the Commonwealth of Independent States: "a person who is a citizen of one of the Parties, as well as a stateless person permanently residing on the territory of one Party, lawfully located and legally engaged in paid work on the territory of the other Party, of which he is not a citizen and in which he does not permanently reside" [21].

The Law of the Republic of Kazakhstan dated July 22, 2011 No. 477-IV "About Population Migration" defines the term "labor migration", as: "temporary movement of individuals from other states to and from the Republic of Kazakhstan, as well as within the state for carrying out labor activities" (paragraph 4 of Article 1) [22].

The term "labor migrant" itself, although used in subsequent provisions of the law, is not defined, but this is necessary for a uniform understanding of the terminology used in various branches of law in this area. At the same time, analyzing this term, it is necessary to pay attention to two interrelated and mutually dependent elements, namely, "labor" (working, who works) and "migrant". In turn, we note that the element of "labor" (working, who works) allows us to talk about a person as a participant in labor relations, endowed with the status of a subject of labor relations. "Labor (working) migrant" is a person who moves from the country of permanent residence to another country for the purpose of employment with a foreign individual or legal entity.

We believe that in the Article 1 of the Law of the Republic of Kazakhstan "About Migration of the Population" dated July 22, 2011 No. 477-IV, namely, it is proposed to make additions to subparagraph 4-2 of Article 1 of the above Law by clarifying the term "labor migrant" and to state in the following wording: "4-2 labor migrant is "an individual legally moving from the country of permanent residence to another country in which he was engaged, is engaged or will be engaged in paid labor activity for a period specified by an employment contract".

In accordance with the norms of the current legislation of the Republic of Kazakhstan, foreign citizens must obtain a temporary residence permit or registration for legal residence on the territory of Kazakhstan. According to the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan "About the approval of the Rules of entry and stay of immigrants in the Republic of Kazakhstan dated January 21, 2012, No. 148, as well as their departure from the Republic of Kazakhstan", foreign citizens have a period of three days for their receiving party to notify the migration service of their arrival in Kazakhstan. There are several ways to do this: a) using the e-government website; b) through the visa and migration portal; c) by means of a written notification, appearing at the migration service in person. For citizens of the EAEU member States, there is an exception to this rule provided for by the Treaty on the Eurasian Economic Union (Astana, May 29, 2014), which states that they have a period of up to 30 days from the date of entry to register with the migration service.

For labor immigrants a temporary residence permit is issued for the duration of a special invitation to work, with the exception of immigrants from the EAEU member states, for whom a temporary residence permit is issued for one year with the possibility of an annual extension but cannot exceed the validity period of an employment contract or a civil contract for the performance of work (provision of services).

The extent of their rights and freedoms on the territory of the host country, in particular, access to medical, pension and social security, largely depends on whether individuals have legally entered the listed States. The most protected among migrant workers are those who are permanently or temporarily legally located on the territory of another country and have a corresponding employment permit.

A permit for permanent residence and employment in the host country, as a general rule, means that this person is equal in his rights to citizens of this state, including in the field of social security. Experience shows that such persons have almost no problems while exercising their labor rights, in particular, the right to appropriate conditions and proper remuneration for work, employment guarantees, as well as the right to medical protection, because such persons, as a rule, conclude a written contract with the employer and are protected by the current labor legislation of the host country.

If the rules of entry and stay of labor immigrants in the Republic of Kazakhstan are not observed, the person will be considered to have entered illegally and their legal status will not be regulated.

As the members of the research mission of the International Federation for Human Rights (Federation internationale des ligues des Droits de l'Homme - FIDH) determined in their review "Labor migrants in Kazakhstan: without status and rights", in Kazakhstan, migrant workers whose status is not regulated are considered as: "1. migrants who have entered the territory of the country illegally; 2. who do not have a temporary residence permit (or registration); 3. working without the right to work or for an employer who has not received a permit to hire a foreign employee, even if these migrants have completed all the registration procedures prescribed by law and legally reside in the country" [23].

These categories of labor migrants that are in the zone of increased risk due to the lack of protection by the labor legislation of the receiving party. The risks associated with the employment of migrants include unsatisfactory working conditions, violations by the employer of a preliminary agreement regarding various parameters of the production process, low wages, and so on. In addition, they also need special control of state bodies since they often become the subjects of various offenses themselves. Their frequent commission of illegal actions, as well as their involvement in various unseemly acts, is rooted in the reasons that encourage them to become illegal labor migrants. The severity of the control forces of the social states to introduce of selection criteria and procedures for deterring migrants are often incentive for illegal migration.

First of all, it is necessary to find out what are the factors of forcing people to migrate to find a job. We believe that this is a whole complex of factors that allow a person to feel dissatisfaction with the material, social, spiritual conditions in which he lives and in the need of changing his place of residence, in search of the most favorable environment. The complex of factors pushing people out of the country of residence can include lack of work, low wages, systematic delay or non-payment, and the like. Sometimes, illegal labor migration has more global reasons due to the political situation in a particular country.

For example, a considerable proportion of migrants, trying to avoid various conflicts occurring in the country of permanent residence, become illegal migrants using this most affordable method of changing their place of residence.

In addition to the factors that determine illegal labor migration, which in fact forces people to "voluntarily" leave their country of residence, there are other factors. Particularly, we should not ignore the activities of criminal groups that earn money by importing migrants, trafficking in people for forced labor. And this human trafficking market will grow due to its high profitability and low risk, since the objectively developing situation in this area indicates the weak work of law enforcement agencies to counter this type of crime.

It is well known that today the scale of human trafficking has become global, which is associated with the expansion of communication opportunities and ensuring transparency of borders. The growth of those who want to work in a country with a high level of economic well-being makes it easier to overcome barriers to recruiting people for the purpose of their exploitation.

The authors propose to identify several conditions that contribute to the growth of demand and supply in the "live goods" trade market and conditionally divide them into:

1) socio-economic (low wages, late payment of wages, poverty, unemployment, underemployment, low or lack of education, illiteracy, etc.);

2) legal (insufficient activity of law enforcement agencies, systematic violation of human rights, gaps in domestic legislation on migration, inadequate legislation, low efficiency of the judicial system, corruption of migration officials, etc.);

3) organizational (poorly organized procedure for legal migration, lack of channels for legal migration, weak and ineffective control of state authorities, lack of proper coordination of executive authorities, etc.);

4) informational (lack of materials for training specialists to identify child and forced labor, lack of information about legal employment opportunities abroad; lack of information about the risks accompanying the process of labor migration; excess advertising and entertainment information about life in the country of arrival, insufficient awareness of people about the consequences of illegal migration, etc.).

These conditions, which determine the growth of human trafficking for the purpose of exploitation, as well as the causes of illegal labor migration, in general, are not exhaustive and stable. Some of them are universal for different states, and often the nature of the reasons encouraging labor migration depends on the level of socio-economic development of states, political well-being and stability, the moral and psychological climate in society, the level of efficiency of state authorities, etc. It should be noted that the variety of reasons for labor migration is influenced by various factors of objective life, which significantly allows them to change.

As a rule, the desire to migrate for the purpose of employment is caused not only by one reason, but also by a combination of factors that make it possible to improve their standard of living by improving material well-being. Therefore, we can safely say that the process of globalization of the world economy, the development of which significantly increases the formation of the migration motive, is at the basis of all labor migration.

Consequently, the authors of the article came to a reasonable conclusion that the determinant of labor migration is proposed to recognize an interconnected set of factors that define the formation of a migration motive and the actions of a potential migrant involved in the process of labor migration.

Conclusions

Today, in the Republic of Kazakhstan, as well as in all the EAEU member states in general, one of the important tasks is to develop a comprehensive program of legal regulation of labor migration, within the framework of which it is proposed to provide for aspects of countering illegal labor migration. We believe that this program should take into account that labor migration is a special type of economic migration, and therefore the measures provided for in it should be aimed at solving socio-economic problems.

We suppose that in the Republic of Kazakhstan, it is necessary to develop a Law "About labor Migration" (in some of EAEU countries they have already been adopted: Belarus, Kyrgyzstan), which will be aimed at regulating both the departure of citizens of the Republic of Kazakhstan for employment abroad and the attraction of foreign labor to the Republic of Kazakhstan, with all the legal relations arising from these processes.

Acknowledgments

This research has been was is funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP09261183).

References

- 1 Ivakhnyuk I. Migration in the CIS Region: Common Problems and Mutual Benefits / I. Ivakhnyuk // International Symposium on International Migration and Development. Population Division. Department of Economic and Social Affairs. United Nations Secretariat. — Turin, 2006, 28–30 June.
- 2 Korobkov A.V. Migration trends in Central Eurasia: Politics versus economics / A.V. Korobkov // Communist and Post-Communist Studies. — 2007. — Vol. 40. — P. 169–189.
- 3 David, F., Bryant, K. and Larsen, J.J. Migrants and Their Vulnerability / F. David, K. Bryant, J.J. Larsen. — Geneva, 2019.
- 4 King R., Collyer M. Migration and Development Framework and Its Links to Integration / R. King, M. Collyer // Integration Processes and Policies in Europe. — IMISCOE Research Series, 2016.
- 5 Anukoonwattaka W. and Heal A. Regional Integration and Labour Mobility. Linking Trade, Migration and Development / W. Anukoonwattaka, A. Heal // Studies In Trade And Investment 81. United Nations Publication: ESCAP, 2014.
- 6 Refugees and Migrants Issue Brief #6 Irregular migration and regular pathways, including decent work, labour mobility, recognition of skills and qualifications and other relevant measures // United Nations, 2017. [Электронный ресурс] — Режим доступа: https://refugeesmigrants.un.org/sites/default/files/ts6_issues_brief_0.pdf.
- 7 Молдова получила статус наблюдателя в ЕврАзЭС // Информационный портал «Корреспондент.net», 2018. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://korrespondent.net/world/3970782-moldova-poluchyla-status-nabluidatelia-v-evrazes>.
- 8 Узбекистан получил статус наблюдателя в ЕАЭС // Информационный портал «Газета.UZ», 2020. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://www.gazeta.uz/ru/2020/12/11/eaeu>.
- 9 Куба стала наблюдателем в ЕАЭС для углубления связей с Россией и Беларусью — кубинский эксперт // Информационный портал «Евразия. Эксперт», 2020. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://zen.yandex.ru/media/eurazia/kuba-stala-nabluidatelem-v-eaes-dlia-uglubleniia-sviazei-s-rossiei-i-belarusiu—kubinskii-ekspert-5fc743936d4e6a5c3f938a8d>
- 10 Цоц Е. Иран вступает в ЕАЭС: какую выгоду получит Россия? / Е. Цоц // Информационный портал «Regnum». — 2021. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://regnum.ru/news/3197862.html>.
- 11 Таджикистан интересовался получением статуса наблюдателя в ЕАЭС // Информационный портал «Спутник». — 2017. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://tj.sputniknews.ru/world/20170414/1022073677/shuvalov-tadzhikistan-interesoalsya-polucheniye-statusa-nablyudatelya-yeaes.html>.
- 12 Curley M.G. Security and Illegal Migration in Northeast ASIA / M.G. Curley // Written for the Center for East Asian Studies. — Monterey Institute of International Studies: University of Hong Kong, 2004.
- 13 Djobobekova A.M. Labour migration and forced labour in the context of economic integration: new challenges and realities: statement of the problem / A.M. Djobobekova, A.Sh. Khamzin, A.V. Boretskiy, Sh.F. Fayziev // Вестн. Инновационного Евразийского ун-та. — 2020. — № 4. — С. 56–61.
- 14 Buribayev Y.A. Legal Regulation of Labor Migration in the Republic of Kazakhstan / Y.A. Buribayev, G.B. Meirbekova, A. Kassymbek, A.Z. Zharbolova, E.M. Muratova // Indian Journal of Science and Technology. — 2016. — № 9(16). — P. 1–7.
- 15 Hartwell C.A. Improving competitiveness in the member states of the Eurasian Economic Union: a blueprint for the next decade / C.A. Hartwell // Post-Communist Economies. — 2016. — Vol. 28. — Issue 1. — P. 49–71.
- 16 Cadier D. Eastern Partnership vs Eurasian Union? The EU-Russia Competition in the Shared Neighborhood and the Ukraine Crisis / D. Cadier // Global Policy. — 2014. — Vol. 5. — Issue S 1. — P. 76–85.
- 17 Иванов Д.В. О правовых возможностях ограничения трудовой миграции в рамках Евразийского экономического союза: от теории к практике в условиях пандемии COVID–19 / Д.В. Иванов, М.М. Левина // ДЕМИС. Демографические исследования. — 2021. — Т. 1. — № 2. — С. 77–85.
- 18 Договор об Евразийском экономическом союзе (г. Астана, 29 мая 2014 г.) (с изм. от 15.03.2018 г.) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31565247#pos=93;20.
- 19 Винницкий А.В. Право Евразийского экономического союза и Российское административное законодательство: актуальные вопросы соотношения и взаимодействия / А.В. Винницкий // Международное право и международные организации. — 2017. — № 4. — С. 9–20.
- 20 Конвенция ООН о защите прав всех трудящихся-мигрантов и членов их семей. Утверждена Резолюцией 45/178 Генеральной Ассамблеи ООН от 18 декабря 1990 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/O9000000002>.
- 21 Закон Республики Казахстан от 31 декабря 2009 г. № 235-IV «О ратификации Конвенции о правовом статусе трудящихся-мигрантов и членов их семей государств-участников Содружества Независимых Государств» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z0900000235>.
- 22 Закон Республики Казахстан от 22 июля 2011 г. № 477-IV «О миграции населения» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000477>.
- 23 Трудовые мигранты в Казахстане: без статуса и прав. — *Dépôt légal* Septembre, 2016. — 48 с.

А.Ш. Хамзин, А.О. Шәкенов, А.В. Борецкий

Халықаралық еңбек көші-қоны: Еуразиялық үлгінің ерекшеліктері

Мақалада еңбек көші-қоны саласындағы, сондай-ақ Еуразиялық экономикалық одақ елдері мен Қазақстан Республикасының интеграциялық және көші-қон саясаты саласындағы ынтымақтастықтың құқықтық негіздерін одан әрі дамыту тұрғысынан Еуразиялық экономикалық одақтың нормативтік базасы мен Қазақстан Республикасының заңнамасын жетілдірудің қазіргі жай-күйі мен болашақ мәселелері қарастырылған. Зерттеудің мақсаты ЕАЭО елдерінің нормативтік-құқықтық базасын және еңбек көші-қонын нормативтік-құқықтық реттеу саласындағы ҚР заңнамасын жетілдіру, сондай-ақ оның осы интеграциялық бірлестік аумағындағы заңсыз көші-қон сияқты жағымсыз салдарларына қарсы іс-қимыл бойынша ұсыныстар әзірлеу. Зерттеудің әдіснамалық негізін салыстырмалы құқықтық зерттеулерде қолданылатын дәстүрлі жалпы ғылыми және арнайы құқықтық әдістер құрайды: жүйелік-құрылымдық, тарихи-құқықтық, әлеуметтік-құқықтық және салыстырмалы-құқықтық. Сонымен қатар, авторлар Қазақстан Республикасында «Еңбек көші-қоны туралы» заңды әзірлеу және қабылдау керек деген қорытындыға келген, ол Қазақстан Республикасы азаматтарының шетелге жұмысқа орналасу үшін баруын, осы процестерден туындайтын барлық құқықтық қатынастармен бірге Қазақстан Республикасына шетелдік жұмыс күшін тартуды да реттеуге бағытталған. Осы зерттеудің нәтижелері еңбек көші-қонын құқықтық реттеу, заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимыл және еңбек көші-қоны саласын жеткіліксіз регламенттеудің салдары болып табылатын өзге де құқыққа қарсы көріністерге қарсы іс-қимыл саласындағы нормативтік құқықтық негіздерді жетілдіруге ықпал ететін болады.

Кілт сөздер: еңбекті құқықтық реттеу, еңбек көші-қоны, жұмыссыздық, экономикалық дағдарыс, экономикалық интеграция, заңсыз көші-қон, мәжбүрлі еңбек.

А.Ш. Хамзин, А.О. Шәкенов, А.В. Борецкий

Международная трудовая миграция: особенности Евразийской модели

В статье рассмотрены вопросы современного состояния и перспектив совершенствования нормативной базы Евразийского экономического союза и законодательства Республики Казахстан в контексте дальнейшего развития правовых основ сотрудничества в сфере трудовой миграции, а также в области интеграционной и миграционной политики стран Евразийского экономического союза и Республики Казахстан. Цель исследования заключается в разработке предложений по совершенствованию нормативно-правовой базы стран ЕАЭС и законодательства РК в сфере нормативно-правового регулирования трудовой миграции, а также противодействию такому её негативному последствию, как незаконная миграция на территории данного интеграционного объединения. Методологическую основу исследования составляют традиционные общенаучные и специальные юридические методы, использующиеся в сравнительном правоведении: системно-структурный, историко-правовой, социоправовой и сравнительно-правовой. Авторы приходят к выводу о необходимости разработки и принятия в Республике Казахстан Закона «О трудовой миграции», который будет направлен на регулирование как выезда граждан Республики Казахстан для трудоустройства за границу, так и привлечения иностранной рабочей силы в Республику Казахстан, со всеми вытекающими из этих процессов правоотношениями. Результаты настоящего исследования будут способствовать совершенствованию нормативно-правовых основ в области правового регулирования трудовой миграции, противодействия незаконной миграции и иным противоправным проявлениям, являющимся во многом следствием недостаточной регламентации сферы трудовой миграции.

Ключевые слова: правовое регулирование труда, трудовая миграция, безработица, экономический кризис, экономическая интеграция, незаконная миграция, принудительный труд.

References

- 1 Ivakhnyuk, I. (2006). Migration in the CIS Region: Common Problems and Mutual Benefits. International Symposium on International Migration and Development. Population Division. Department of Economic and Social Affairs. United Nations Secretariat. Turin, Italy, 28–30 June.
- 2 Korobkov, A.V. (2007). Migration trends in Central Eurasia: Politics versus economics. Communist and Post-Communist Studies. 40, 169–189.
- 3 David, F., Bryant, K. and Larsen, J.J. (2019) Migrants and Their Vulnerability. International Organization for Migration (IOM). Geneva. Switzerland.
- 4 King R., & Collyer, M. (2016). Migration and Development Framework and Its Links to Integratio. Integration Processes and Policies in Europe. IMISCOE Research Series.

- 5 Anukoonwattaka, W. and Heal A. (2014). Regional Integration and Labour Mobility. Linking Trade, Migration and Development. Studies In Trade and Investment, 81. United Nations Publication. ESCAP.
- 6 Refugees and Migrants (2017). Issue Brief #6 Irregular migration and regular pathways, including decent work, labour mobility, recognition of skills and qualifications and other relevant measures. refugeesmigrants.un.org Retrieved from https://refugeesmigrants.un.org/sites/default/files/ts6_issues_brief_0.pdf.
- 7 Information portal «Correspondent.net» (2018). Moldova poluchila status nabliudatelja v EvrAzES [Moldova received observer status in the EAEU]. May 14, 2018. *Korrespondent.net*. Retrieved from <https://korrespondent.net/world/3970782-moldova-poluchyla-status-nabliudatelja-v-evrazes>. [in Russian].
- 8 Information portal «Gazeta.UZ» (2020). Uzbekistan poluchil status nabliudatelja v EAES [Uzbekistan has received the observer status in the EAEU]. December 11, 2020. *gazeta.uz*. Retrieved from <https://www.gazeta.uz/ru/2020/12/11/eaes>. [in Russian].
- 9 Information portal «Eurasia. Expert» (2020). Kuba stala nabliudatelem v EAES dlja uglublennia svjazei s Rossiei i Belarusiu — kubinskii ekspert [Cuba has become an observer in the EAEU to deepen ties with Russia and Belarus — Cuban expert]. December 2, 2020. *zen.yandex.ru*. Retrieved from <https://zen.yandex.ru/media/eurazia/kuba-stala-nabliudatelem-v-eaes-dlja-uglublennia-svjazei-s-rossiei-i-belarusiu-kubinskii-ekspert-5fc743936d4e6a5c3f938a8d> [in Russian].
- 10 Tcote, E. (2021). Iran vstupaet v EAES: kakuiu vygodu poluchit Rossiia? [Iran joins the EEU: what benefits will Russia get?]. Information portal «Regnum». *regnum.ru*. Retrieved from <https://regnum.ru/news/3197862.html> [in Russian].
- 11 Information portal «Sputnik» (2017). Tadžikistan interesovalja polucheniem statusa nabliudatelja v EAES [Tajikistan was interested in obtaining observer status in the EAEU]. April 14, 2017. *tj.sputniknews.ru*. Retrieved from <https://tj.sputniknews.ru/world/20170414/1022073677/shuvalov-tadžikistan-interesovalsja-polucheniyem-statusa-nabliudatelya-yeaes.html> [in Russian].
- 12 Curley, M.G. (2004). Security and Illegal Migration in Northeast ASIA. Written for the Center for East Asian Studies. Monterey Institute of International Studies. University of Hong Kong.
- 13 Djorobekova, A.M., Khamzin, A.Sh., Boretskiy, A.V., & Fayziev, Sh.F. (2020). Labour migration and forced labour in the context of economic integration: new challenges and realities: statement of the problem. *Vestnik Innovacionnogo Evraziiskogo universiteta — Bulletin of the Innovative University of Eurasia*, 4, 56–61.
- 14 Buribayev, Y.A., Meirbekova, G.B., Kassymbek, A., Zharbolova, A.Z., & Muratova, E.M. (2016). Legal Regulation of Labor Migration in the Republic of Kazakhstan. *Indian Journal of Science and Technology*, 9(16), 1–7.
- 15 Hartwell, C.A. (2016). Improving competitiveness in the member states of the Eurasian Economic Union: a blueprint for the next decade. *Post-Communist Economies*, Vol. 28, Issue 1, 49–71.
- 16 Cadier, D. (2014). Eastern Partnership vs Eurasian Union? The EU-Russia Competition in the Shared Neighborhood and the Ukraine Crisis. *Global Policy*, Vol. 5, Issue 51, 76–85.
- 17 Ivanov, D.V., & Levina, M.M. (2021). O pravovykh vozmozhnostiakh ogranichenija trudovoi migratsii v ramkakh Evraziiskogo ekonomicheskogo soiuza: ot teorii k praktike v usloviakh pandemii COVID–19 [About the legal possibilities of restricting labor migration within the framework of the Eurasian Economic Union: from theory to practice in the context of the COVID-19 pandemic]. *DEMIS. Demograficheskie issledovaniia — DEMIS. Demographic research*, 1(2), 77–85 [in Russian].
- 18 Dogovor ob Evraziiskom ekonomicheskom soiuze [Treaty on the Eurasian Economic Union] (Astana, May 29, 2014) (as amended from 15.03.2018). *online.zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31565247#pos=93; 20. [in Russian].
- 19 Vinnitskiy, A.V. (2017). Pravo Evraziiskogo ekonomicheskogo soiuza i Rossiiskoe administrativnoe zakonodatelstvo: aktualnye voprosy sootnosheniia i vzaimodeistviia [The law of the Eurasian Economic Union and Russian administrative legislation: topical issues of correlation and interaction // International Law and International Organizations]. *Mezhdunarodnoe pravo i mezhdunarodnye organizatsii — International Law and International Organizations*, 4, 9–20 [in Russian].
- 20 Konventsiia OON o zashchite prav vsekh trudiashchikhsia-migrantov i chlenov ikh semei. Utverzhdena Rezoliutsiei 45/178 Generalnoi Assamblei OON ot 18 dekabria 1990 goda [UN Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families. Approved by UN General Assembly Resolution 45/178 of December 18, 1990]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/O9000000002> [in Russian].
- 21 Zakon Respubliki Kazakhstan ot 31 dekabria 2009 goda № 235–IV «O ratifikatsii Konventsii o pravovom statuse trudiashchihhsia-migrantov i chlenov ikh semei gosudarstv-uchastnikov Sodruzhestva Nezavisimyykh Gosudarstv» [Law of the Republic of Kazakhstan No. 235-IV dated December 31, 2009 About Ratification of the Convention on the Legal Status of Migrant Workers and Members of Their Families of the Member States of the Commonwealth of Independent States. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000235> [in Russian].
- 22 Zakon Respubliki Kazakhstan ot 22 iulia 2011 goda № 477–IV «O migratsii naseleniia» [Law of the Republic of Kazakhstan No. 477-IV «About Population Migration» dated July 22, 2011]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000477> [in Russian].
- 23 FIDH. (2016). Trudovye emigranty v Kazakhstane: bez statusa i prav [Labor migrants in Kazakhstan: without status and rights]. Dépôt légal Septembre [in Russian].

МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ТЕОРИЯСЫ МЕН ТАРИХЫ

ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW

DOI 10.31489/2021 L3/65-73

ӘОЖ 342

С.К. Амандықова^{1*}, Б.О. Алтынбасов²

¹ АІУ Жоғары құқық мектебі, Нұр-Сұлтан, Қазақстан;

² Бристоль университетінің құқық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Ұлыбритания
(E-mail: amandykova@mail.ru, Scopus Author ID 56028909300,
E-mail: Altynbasov@yandex.ru)

АҚШ-тың жоғары білім саласында неолиберализм идеясының қалыптасуы

Мақалада теориялық талдау, жоғары білімнің тарихи дамуы және АҚШ-тың жоғары білім беру саласындағы неолиберализм идеясының қалыптасуы зерттелген. АҚШ-тың жоғары білім беру жүйесін тарихи тұрғыдан талдай отырып, мақала авторлары жоғары білімнің тарихи дамуының әр кезеңін және жаһандандудың жоғары білім саласындағы неолибералды идеялардың пайда болуына әсерін жан-жақты зерттеуге тырысқан. Жоғары білім беру саласындағы басқару жүйесіне қатысты әртүрлі ғылыми және философиялық көзқарастар суреттелген. Атап айтқанда, АҚШ-тағы жоғары оқу орындарын басқарудың әртүрлі жүйелері қаралды. Басқару жүйесін зерделеу жұмыстың басты мақсаттарының бірі болып табылатынын ескере отырып, авторлар АҚШ-тың тәжірибесі қазақстандық жағдайда қалай көрініс табатынына талдау жүргізді. Жетекші әлем елдерінің неолиберализм идеясын қалыптастырудағы тиімді тәжірибесі қарастырылды. Жоғары білім сияқты неолиберализм идеясын қалыптастыруға ықпал ететін негізгі факторлар айқындалды, сондай-ақ ұлттық жоғары білім мен ғылымның өзекті проблемалары, атап айтқанда: жаһандану және интеграция кезеңіндегі ұлттық жоғары білім мәселелері; шетел тілін, университеттердегі және ғылыми-зерттеу институттарындағы ғылыми кадрларды қалыптастыру және дамыту мәселелері баяндалды. Сонымен қатар, мақалада Қазақстан Республикасында АҚШ тәжірибесін қолдану мәселелері талқыланды. ҚР Ұлттық ғылымын жетілдіру және бәсекеге қабілеттілігінің факторы ретінде неолиберализм идеясын дамыту бойынша нақты деректерге негізделген ұсынымдар ұсынылған.

Кілт сөздер: жоғары білім, неолиберализм, жаһандану, даму, экономика, қоғам, мемлекеттік басқару жүйесі.

Kipicne

Бүгінгі таңда АҚШ-тың жоғары білім саласы әлемде көш бастап тұрғаны белгілі және оқу орындарының саны мен сапасы жағынан да әлем бойынша алғашқылардың қатарында. Тәжірибе көрсетіп отырғандай, Америкада оқитын шетелдік студенттердің және қызмет ететін атақты ғалымдардың саны мен олардың шығарған ғылыми жаңалықтары әлемді мойындатты. Американың жоғары білімін түсіну үшін оның тарихи тұрғыда қандай саяси-экономикалық жағдайда қалыптасқанын қарастырғанымыз жөн. Бұл тақырыпта жазған ғалымдардың еңбектері жеткілікті. Тарихшылар АҚШ-тың жоғары білімінің дамуын бірнеше кезеңге бөліп қарастырады: отарлық және ерте американдық колледждер кезеңі (1636–1800), өсу және өзгеру кезеңі (1800–1900), жоғары білімнің кеңінен таралу кезеңі (1900–1960) және қолжетімділік пен таңдау бар кезең (1960–XXI ғасыр) [1].

---

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: amandykova@mail.ru

Отарлық және ерте американдық колледждер кезеңі (1636–1800). Осы тарихи кезеңде американдық колонияларда алғаш рет 1636 жылы Гарвард колледжі және өзге де сегіз жоғары оқу орны құрылды. Ол кезде жаңа қалыптасып жатқан өркениетті қоғамға білімді және тәжірибелі көшбасшылар қажет болды және ол бастама жоғары оқу орындарының негізгі мақсаты ретінде танылды [1]. Қаржыландыру негізінен мемлекет қазынасынан және ішінара демеушілер тарапынан жүзеге асырылды. Бұл колледждерді басқарма кеңестері және сайланбалы президент басқарды. Ол кезде қара нәсілділер мен әйел адамдарға оқуға түсуге рұқсат етілмеді. Яғни, қоғамда адам құқықтарына қатысты теңсіздік кездесіп, жоғары білімге деген қолжетімділік мәселесі көрініс тапты.

Осы кезде колледждердің басқару кеңесінің құрамына мүдделі тараптар ретінде штаттардың үкіметінен өкілдер қатыса бастады. Яғни, жоғары оқу орнының корпоративтік басқару жүйесіндегі сырттан қатысатын мүдделі тұлғалардың басқаруға қатысуы сол заманда басталды деп айтуға болады. Бірақ сол кезеңде колледждер толығымен академиялық және өзге де қызметте автономияға ие болды деп саналады. Әрине, колледждердің басқару органына сырттан мүшелердің сайлануы немесе патшамен мүшелікке тағайындалуы Орта ғасырда Еуропа елдерінде көрініс тауып отырған құбылыс [2]. Тарихшылардың айтуынша XX ғасырдағы мемлекет пен жеке меншік арасындағы өзара қатынастар тиімділігі жағынан сол колониялық кездегі штаттар мен жоғары оқу орындарының арасындағы әріптестікке жетпейді.

Өсу және өзгеру кезеңі (1800–1900). Осы кезеңде АҚШ-та халық саны айтарлықтай өсіп, Ұлыбританияның бодандығынан шығып, жоғары білім саласы кең тарай бастады. Ел көлемінде гуманитарлық бағытта 182 колледж ашылып, жеке меншік жоғары оқу орындарын ашуға рұқсат етілді. 1837 жылы қыздарға арналған «Seven Sisters» оқу орындары ашылды. 1890 жылға дейін АҚШ-тың аумағында қара нәсілділерге арналған 200-ден астам жоғары оқу орны ашылды. Алайда, әйел адамдарға оқуға түсуге қатысты кедергілер мен шектеулер XX ғасырдың екінші жартысына дейін сақталды [3].

1862 жылы АҚШ Үкіметі ғылымды дамытуды мемлекеттің негізгі мақсаттарының бірі ретінде танып, арнайы заң қабылдады (Morrill Federal Land Grant Act of 1862). Осы заңға сәйкес, штаттарда жоғары оқу орындарын ашу үшін жергілікті жерлерді сату өкілеттігін федералдық деңгейден штаттардың өкілеттігіне берілді. Жер сатудан түскен қаржыны штаттар мемлекеттік университеттер ашуға жұмсады. Бұл заңда инженерлік, жаратылыстану және ауылшаруашылық ғылымдарын дамыту мақсатында әр штатта кем дегенде бір колледж ашылу қажет деп көзделді. Алайда, бұл бастамалар 1890 жылы ғана Конгрестің екінші рет Morrill Act қабылдаған соң ғана іске аса бастады. Осы кездері жоғары оқу орындарының саны 563-тен 977-ке дейін өсті [4].

Жоғары білімнің кеңінен таралу кезеңі (1900–1960). XX ғасырда жоғары білім саласы күрделі модернизация және модификация негізінде өзінің «алтын ғасырын» бастан өткерді. Оған түрлі әлеуметтік және экономикалық күштер, соның ішінде дүниежүзілік соғыстар, экономикалық дағдарыс, ғарышты игеру және зерттеу сияқты факторлар ықпал етті. Әйелдерге білім алуға шектеулер алынып, олар XX ғасырда студенттердің жалпы санының жартысын құрады. Жоғары білім алудың басымдықтары мен мотивтері өзгерді, білім беру заманауи университеттің басты мақсатына айналды.

XX ғасырдың алғашқы жылдарында штаттардың басым көпшілігінде жоғары білімді басқару және ұйымдастыру саясатында ішкі мәселелер туындады. Осы кезде штаттың жоғары білім саласындағы мүдделері қайта қаралып, орталық басқару жүйесіне көшу саясаты қолға алынды. Осы орайда 1905 жылы Флорида штатында алғаш рет барлық жоғары оқу орындары келісе отырып, бірлескен басқарушы кеңестің құрамына біріктірілді. 1932 жылы АҚШ-тың 11 штатында бірлескен басқару жүйесі енгізілді. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін жоғары білім саясатына штаттардың араласуы күшейе түсті, қаржылық дағдарыс және басқа да көптеген мәселелер алаңдаушылық тудырды. Тиімді бақылау және реттеу үшін үйлестіруші және басқарушы құрылымдар құру талап етілді [3].

Қолжетімділік пен таңдау бар кезең (1960 — XXI ғасыр). Бұл кезеңде АҚШ қоғамында маңызды әлеуметтік, экономикалық және саяси өзгерістер орын алды, яғни адам құқықтары бойынша қозғалыстар, феминистік қозғалыстар, ғылыми және технологиялық революциялар және т.б. Жоғары білімнің қолжетімділігі мәселесін шешу мақсатында мемлекет тарапынан бірқатар заңнамалық актілер қабылданды. Әл-ауқаты нашар отбасылардың мүшелеріне арналған арнайы бағдарламалар енгізілді. Жоғары оқу орындарының ішкі басқару жүйесінде реформалар орын алды.

Әдістер мен материалдар

АҚШ-тың жоғары білім беру саласында неолиберализм идеясын қалыптастыру мәселесін зерттеу барысында статистикалық талдау әдістері, АҚШ-тың жоғары білім беруді басқару жүйесін формальды-құқықтық, аналитикалық-жүйелік талдау, ҚР жағдайында АҚШ тәжірибесін қолдану арқылы салыстыру және зерттеудің логикалық әдістері қолданылды. АҚШ ғалымдары мен мамандарының зерттеу материалдары талданды және зерттелді.

Нәтижелер және оларды талқылау

1960–1970 жылдары АҚШ-тың федералдық және штаттарының бюджетінен жоғары білім саласына үлкен көлемде қаржы бөлінді. Сондай-ақ, ақылы бөлімде оқитын студенттерден де қаражат көп түсті. Осы кездері жоғары білім кеңінен дамып, университеттердің басқару органдарында сырттан тартылатын мүшелер белсенді қызмет атқарды. Бірақ, 1970 жылдары мұнай өндіру саласындағы әлемдік экономикадағы дағдарыстан соң білім саласында нарықтық қатынастар жұмыс істеу керек деген идеялар пайда болды.

АҚШ жоғары біліміндегі нарықтық тұжырымдамалардың ықпалын арттыру ХХ ғасырдың орта шенінде Чикаго университетінің экономистері Смиттің классикалық либералды экономикасына негізделіп жаңа экономикалық даму саясатын ұсынды. Экономикадан Нобель сыйлығының лауреаты Фридман өз еңбектерінде әлеуметтік мәселелерді шешуде мемлекеттік-құрылымдық басқаруға қарағанда нарықтық қатынастарды көтермелеу тиімді екенін ұсынды. Қайта құрылған либералды экономикалық қағида немесе неолиберализм идеялары қоғамдық мүдделерді нарықтық қатынастар арқылы қамтамасыз етуде ұтымды деп таныды [5].

Бұл саяси-экономикалық концепция «Жаңа мемлекеттік басқару» деген атпен белгілі болды. Осы кездері мемлекеттік сектордағы экономика тиімсіз және экономикалық дағдарысқа әкелуі мүмкін деген болжамдар жасалды. Неолиберализм американдық қоғамда гегемонияға айналды деуге болады, ал кейбір ғалымдардың пікірінше, ол біздің заманымыздың ең қауіпті идеологиясы болып отыр. Неолиберализм кең мағынада «идеялардың, тәжірибелердің, саясаттардың және дискурсивті көріністердің жиынтығы ретінде қаралып, үш негізгі қағидамен байланыстырылады: еркін нарықтың орын алуы, мемлекеттің экономикаға араласуы мен реттеуде рөлінің шектелуі жеке тұлғалардың тиімді экономикалық субъект ретінде танылуы».

Жаһанданудың негізінде жоғары білім саласында неолибералдық идеялардың пайда болуына ықпалы

1980 жылдары әлемдік экономикада жаһандану идеялары кең тарай бастады. Мұны Батыстың экономикалық саясатында Вашингтон келісімі және өзге де саяси бастамалардың негізінде жүргізгенін байқауға болады. Алғаш рет дамушы елдерде неолиберализм саясатының таралуына 1982 жылы Мексикада орын алған қаржылық дағдарыс басты себеп болды [5]. Сол кездері Мексика, Бразилия, Аргентина сияқты Латын Америка елдері өнеркәсіп пен инфрақұрылымды дамыту мақсатында Халықаралық қаржы институттарынан несие алған. Осы процестің барысында Мексика үлкен қаржылық қарызға түсіп, нәтижесінде шетелдік банктердің алдындағы қарызын жабуға қаржылық қабілеті жоқ болып шықты. Бұл жағдайдан соң Әлемдік банк пен Халықаралық валюталық қор тарапынан дамушы елдерге қатысты жаңа экономикалық құралдар механизмі, яғни неолиберализм концепциясына негізделген экономикалық саясат ұсынылды. Бұл саясат *Жүйелі қайта құру саясаты* (Structural Adjustment Policies) [6] деп аталды. Ғылыми әдебиетте осы саясаттың басталуына АҚШ пен Ұлыбританияның тікелей қатысы бар екені және сол кезде екі елдің экономикасында күрделі реформалар жүргізілуінен көрініс табады. Бұл саясат өз кезегінде Маргарет Тэтчер мен Рональд Рейганның аттарымен байланыстырылып, *Вашингтон келісімі* (Washington Consensus) деген атпен әдебиетте таралды [5].

АҚШ пен Ұлыбритания жаһанданумен байланысты саяси бастаманың басты авторлары екені анық. Сол себепті де, жаһандық өзгерістер барысында 1979 жылы билікке келген Маргарет Тэтчер басқарған консервативті үкімет Ұлыбританияда жоғары білім саласында күрделі нарықтық реформалар жүргізді. Жоғары білім саласына бөлінетін қаржының көлемі алғашқы төрт жылдың ішінде-ақ 15 %-ға қысқартылды. Англияда 1983 жылы алғаш рет жеке меншік университет ашылды [7]. Сол кездері Англияда шетелдік студенттерге оқу ақысын төлеу міндеті енгізіліп, келесі онжылдықтарда нарықтық бәсекелестік пен бизнестік тәсілмен басқару идеялары қолға алынды.

Көріп отырғанымыздай, Ұлыбританияда жоғары білімнің нарық заңдарымен қатаң бәсекелестікте қызмет ету саясаты бүгін де жалғасуда.

Жаһандану процесі және неолиберализм концепциясының негізінде Ұлыбританияның жоғары оқу орындарына мемлекеттік бюджеттен бөлінетін қаржы жыл санап шектелуде. Осындай қаржылық дағдарыстардың салдарынан Ұлыбританияның жоғары білім саласында бірқатар күрделі реформалар орын алды. 1990-шы жылдардың басында жоғары оқу орындары дағдарыстан аман шығу жолдарын іздеді. Ұлыбританияның атақты жоғары оқу орындары басқа төмен деңгейдегі оқу орындарына қарағанда ерекше мәртебеде болу мақсатында және ғасырлар бойы қалыптасып келген университеттік мәдениет пен ғылымның деңгейін сақтап қалу үшін үкіметпен келіссөздер жүргізіп, бірқатар ұсыныстар жасады. Осындай жұмыстардың нәтижесінде Оксфорд және Кембридж бастаған бірқатар университеттер 1994 жылы Russell Group қауымдастығын құрды. Бүгінгі таңда бұл қауымдастықтың құрамында Ұлыбританияның атақты 24 университеті кіреді [8]. Бұл қауымдастық қазіргі кезде Ұлыбританияны әлемдік деңгейде білім мен ғылымда көшбасшылар қатарына енуіне зор үлес қосып отырған ұйым. Әрине, мұнда біз Ұлыбританияның басқа да 138 жоғары оқу орындарының мемлекетке әкеліп жатқан кірісін кемітпеуіміз керек. Сондай-ақ, Ұлыбританияның бюджеті осы университеттердің қызметінен жыл сайын қыруар қаржы табыс алып отырғанын айта кеткен жөн.

Жүйелі қайта құру бағдарламасының негізінде экономикада неолибералдық идеология орын алып, Әлемдік банк пен Халықаралық валюта қоры қаржылық дағдарыстан шығуда экономикасы нашар және дамушы елдердің үкіметтеріне аталған бағдарламаны қабылдауға жәрдем беріп отырды. Бұл Бағдарламаға сәйкес, экономиканы қайта қалпына келтіру шаралары ретінде мемлекеттік меншіктегі мүлікті иеліктен шығару және ұлттық валютаны девальвация жасау ұсынылды. Ал реттеу құралдары ретінде шетелдік инвестиция тарту, жекешелендіру, салықтық реформа, қаржылық көмек көрсетуді және еңбек ақының төменгі мөлшерін бекітуді тоқтату, еркін сауда саясатына көшу қолға алынды.

Экономикадағы дағдарыстың салдарынан және 1973 жылғы мұнай өндірісі саласындағы тоқыраудың негізінде дамушы және экономикасы нашар елдер Халықаралық қаржы институттарының ұсынған бағдарламасын қабылдауға мәжбүр болды. Жалпы алғанда, 1980–1998 жылдар аралығында Әлемдік банк пен Халықаралық валюталық қор әлем бойынша 958 рет несие беріпті [9]. Яғни, жоғарыда аталған елдердің экономикасын қалпына келтіру мақсатында халықаралық қауымдастық тарапынан бірқатар жүйелі жұмыстар жүргізілгенін байқауға болады. Алайда, жүйелі қайта құру саясатының нәтижесінде аталған елдерде білім саласына бөлінетін мемлекеттік бюджет күрт қысқартылып, оқытушылардың жалақысын төлей алмау мен техникалық құрал жабдықтар алуға қаржының жетіспеушілігі және өзге де қаржымен байланысты мәселелер пайда болды.

Жаһандану барысында жүргізілген жүйелі қайта құру саясаты ғалымдар арасында көп сын тудырған соң Әлемдік банк, азаматтық қоғам өкілдері және жекелеген елдердің үкіметі бірігіп төрт жылдық зерттеу жүргізіп, аталмыш Бағдарламаның нәтижесі қандай болғаны туралы арнайы баяндама жасалды [10]. Бірлескен зерттеу жұмысына төрт құрлықтағы тоғыз елден мәліметтер жиналды. Баяндаманың қорытындысы бойынша жүйелі қайта құру бағдарламасы негізінде жасалған реформалар әсіресе білім мен денсаулық сақтау саласына тиімсіз және негативті салдар туғызды деп шешім шығарылды.

Жалпы алғанда, Халықаралық қаржы институттарының тарапынан жасалған аталмыш бағдарлама дамушы елдердің экономикасына өсім әкелмеді және білім саласындағы бюджеттің қысқаруына әкеп соқты деп саналады. Латын Америка және Африка елдерінде зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалымдардың пікірінше аталған бағдарлама бойынша реформаны басынан кешірген елдерде басқа елдерге қарағанда білімге бөлінетін мемлекеттік қаржының көлемі күрт қысқартылған [11].

Осының нәтижесінде «тиімді басқару» концепциясы дамып, қалыптасты. Бұл концепция Вашингтон келісімі шеңберіндегі даму моделінің кемшіліктерін түсіндіруде және жаңаша шешім қабылдауда маңызды болды. 1990 жылдардың соңына қарай Вашингтоннан кейінгі консенсус деп аталатын әлдеқайда кең және тұрақты альтернативті модель пайда болып, «тиімді басқару» концепциясының көптеген мәселелерін одан әрі кеңейтіп, шоғырландырды.

«Тиімді басқару» термині алғаш рет 1989 жылы Дүниежүзілік банктің Африка туралы баяндамасында қолданылды (Дүниежүзілік банк, 1989). Баяндамада «нашар басқару» Африкадағы құрылымдық түзету бағдарламаларының сәтсіздігінің басты себебі және табысы төмен елдердегі,

әсіресе Африка елдеріндегі экономикалық өсудің төмен деңгейінің себебі ретінде аталып көрсетілді. Бұл ретте атап өтерлік жайт, аталған бағдарламалардың сәтсіздікке ұшырауы бұл бағдарламалардың қандай да бір кемшіліктеріне байланысты болмады, керісінше, жекелеген елдердегі үкімет қызметіндегі кемшіліктер, жемқорлық, тиімсіз саясат жүргізу, есеп берушіліктің болмауы және заңға бағынбау кері әсерін тигізді. Осы орайда, жаңа «тиімді басқару» моделі аталған кемшіліктерді жоюдың құралы ретінде енгізілді [10].

Кейбір авторлар «тиімді басқару» моделін батыс идеологиясының жемісі мен құндылықтары ретінде қарастырады. Нәтижесінде, Батыс елдері белгілеген бағытты ұстанбайтын елдерге түрлі жазалау шаралары қолданылады, ал дұрыс саясатты ұстанған елдер марапатталады және тікелей шетелдік инвестицияларды тарту арқылы технологияларды дамытып, нарыққа белсенді түрде қатыса алады.

Байқағанымыздай, әлемдік деңгейде жаһандану процесінде білім саласына нарықтық бастамалар келген және ол әр елде түрліше сипатта болған. Әрине, Вашингтон келісімі және онымен байланысты саясат Батыс елдерінің мүддесінен шыққаны және ол дамушы елдерге айтарлықтай пайда әкелмегені байқалады. Дамыған, яғни капиталистік елдердің дамушы елдерде өз саясатын жүргізу Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталған соң басталды. Дамушы елдерді қаржыландыру және экономикалық тұрғыдан «жәрдем көрсету» деген идеялар 1960 жылдары АҚШ-тың Үкіметі тарапынан Латын Америкасында бастама алғанын білеміз. Неолиберализм концепциясының білім саласына енгізілуі және оның теориялық негізін дайындаған да АҚШ-тың Чикаго университетінің экономист ғалымдары екені ғылыми әдебиетте кеңінен айтылған.

АҚШ-тың жоғары білім саласының осы неолиберализм концепциясына қатысты ғылыми әдебиетте көп еңбектер бар. Бірқатар ғалымдардың пікірінше, жаңа мемлекеттік басқарудың қағидалары жоғары білімнің бас менеджерлері және басқару органдары тарапынан қолдау тапқанымен, бұл идеялар оқытушы-профессорлық құрамның көңілінен шықпады. Реформа барысында жоғары білімді басқару жүйесіне жеке меншік компанияларын басқарудың бизнестік басқару әдістерін тікелей қолдану орынсыз деп саналды. Бұл бастамалар бұдан әрі жоғары білімді қоғамдық игілік және мемлекеттің қызметінің бір түрі ретінде тануға сәйкес келмейді деп саналды. Себебі, жоғары білім саласына нарықтық қатынастардың келуі білімнің табиғатын өзгертті. Фридманның білімді нарықтық қатынастар тұрғысынан қарау теориясына дейін ағылшынның атакты экономисты Дж. Кейнстің теориясы, яғни білімді әлеуметтік игілік ретінде қарау және ол мүмкіндігінше тегін берілу керек деген концепция кеңінен танылған болатын [12]. Сондықтан да, білімнің ақылы болуы, білімге бөлінетін мемлекеттік қаржының қысқартылу идеялары көпшіліктің санасынан алыс болды.

Жоғары білім саласындағы заманауи өзгерістер және оның басқару жүйесіне ықпалы

Бүгінгі таңда жоғары білім саласы ұдайы даму және өзгеріс үстінде. Жаһандану үрдістері жаңа нарықтық қатынастар орнатып, жаңа мәселелер туындатып отыр. Көптеген елдерде жоғары білім саласында бірқатар қиындықтар орын алуда. Ол: мемлекеттік қаржыландырудың қысқаруы, жыл сайын саны өсіп келе жатқан студенттерді оқуға қабылдауға университеттердің мүмкіндігінің шектелуі, қолжетімділік пен теңдік, ортақ бірлесіп басқару, академиялық еркіндік, жекешелендіру, жауапкершіліктің жоғарылауы, жаһандану, интернационализация, әртараптандыру және т.б. [13].

Ньюман нарыққа бейімделген жүйенің негізінде жоғары білім жүйесінің тиімділігі мен жауапкершілігіне бағытталған төрт саяси бағытты анықтап көрсетті: (а) автономия, кәсіпкерлік және есеп берушілік қамтамасыз етілген жоғары оқу орындары; (б) студенттердің білім алуына қатысты жауапкершілікті жоғары оқу орындарының мойнына арту; (в) оқу үлгерімі мен білім бағдарламасын аяқтағандардың үлесін арттыру және (d) оқыту мен қызмет көрсетуді бәсекенің негізінде қаржыландыру [14].

Жоғары білім саласындағы заманауи мәселелер экономикасы нашар деп саналатын Африка елдерінен бастап дамыған Батыстың АҚШ, Ұлыбритания және өзге де елдерінің бәрінде кездеседі. Дамыған Батыс елдері жоғары білім саласын ондаған және жүздеген жылдар бойы ірі көлемде қаржыландырып, бүгінгі таңда өзін-өзі қаржыландыратындай деңгейге жеткізді. Сондықтан да, Батыстың жоғары оқу орындарының басты мақсаты мен мәселесі — білім нарығында бәсекеге төтеп беру, яғни шетелдік студенттерді тарту мен пайда табу. Әрине, сонымен қатар, мықты ғалымдарды өздеріне тарту, сапалы адами капитал қалыптастыру, ғылым мен инновацияны дамыту саясаттары да жүзеге асуда. Дегенмен, жаһандану барысында жоғары білім саласына кері ықпал болуы да мүмкін деген пікірлер бар. Мысалы, әлемге танымал жаһандық жоғары білім саясатының маманы профессор

Альтбахтың пікірінше, Батыстың жоғары оқу орындары ашық нарықтық қатынастарға түскен соң жоғары білімді алуда массификация және макдональдизация орын алады, соның салдарынан білімнің сапасы түсіп, білім саласында теңсіздік туындады [15]. Альтбахтың айтуынша, жаһандану барысында дамыған елдер мен дамушы елдердің арасында теңсіз қатынастар көрініс тауып отыр, яғни дамушы елдерден сапалы адами капиталдың кетуі, батыс елдерінде дамушы елдердің студенттеріне оқу ақысының анағұрлым жоғары болуы, ғылыми материалдар мен оқу құралдарын сатып алуда үлкен көлемде қаражат төлеу қажеттігі және тағы басқа теңсіз қатынастар.

Ал дамушы және экономикасы нашар елдердің жоғары білім саласында елдің экономикалық және әлеуметтік жағдайына байланысты келесідей мәселелерді байқауға болады: тұрақты қаржылық дефицит, білім сапасының төмен болуы, басқару жүйесіндегі ұдайы реформалар, оқытушы-профессорлық құрамның әлеуметтік мәртебесінің төмен болуы, басқарудағы және білім берудегі сыбайлас жемқорлық және т.б. Әрине, бұл елдер үшін басты және шешімін таппай отырған мәселе қаржылық дефицит екені анық. Алайда, мемлекеттің жүргізіп отырған саясатына университет қабырғасында орын алып жатқан ішкі реформалар да маңызды болып отыр.

АҚШ-тың жоғары білім жүйесін тарихи тұрғыдан талдау арқылы олардың қандай саяси-экономикалық жолмен дамып келгенін көріп отырмыз. Соның ішінде, АҚШ-тың жоғары оқу орындарын басқару жүйесін де қарастырып өттік. Басқару жүйесін зерттеу осы жұмыстың басты мақсаттарының бірі болғандықтан АҚШ тәжірибесі қазақстандық жағдайда қалай көрініс табатынын қарастырсақ. Алдымен басқару жүйесіне және оның бүгінгі таңда жоғары білім саласында қалай көрініс тауып отырғанына қысқаша тоқталайық. Басқару ұғымын білім саласындағы саясатты халықаралық және ұлттық деңгейде қалыптастыру, жүзеге асыру және реттеуге қатысты қарым қатынастар жиынтығы, күрделі жүйе және процесс ретінде таныды. Оның мағынасына білім саласындағы заңнамалық база, институционалдық сипаты, қаржыландыру механизмі мен жауапкершілік ұғымдары кіреді [16]. Mortimer және Sathre жоғары білім басқаруына әсер ететін жеті негізгі факторды атап көрсетті: нарықтық күштердің маңыздылығының өсуі; есеп берушілікке қойылатын талаптар; мемлекеттік және жүйелік деңгейдегі іс-әрекеттің жоғарылауы; университет пен қоғам арасында тығыз байланыстың болуы; студенттік қоғамның табиғатының өзгеруі; ғылым мен техниканың жаһандануы; білім беру технологиясының маңыздылығын арттыру [17].

De Voeг және Huisman айтып кеткендей, бүгінгі таңда әлемдік тәжірибеде жоғары білімді басқарудың дәстүрлі жүйесінен жаңа басқару жүйесіне ауысуына бірнеше себептер негіз болды. Біріншіден, жоғары білімге деген сұраныстың өсуі мен экономикалық дағдарыста мемлекет халықтың мүддесін қорғауда шешуші роль атқаруы бұдан әрі мүмкін емес болды. Екіншіден, мемлекеттің әлеуметтік мәселелерді шешу қабілетіне деген сенім жоғалып, нарықтық қатынастар күшейе түсті. Нәтижесінде, неолибералдық құндылықтар басымдыққа ие болып, жаңа мемлекеттік менеджмент саясаты енгізілді. Үшіншіден, жаһандану нәтижесінде жоғары білім саласы жаһандық индустрияға айналды және бұл жағдай мемлекет пен өзге де стейкхолдерлердің ролі мен функцияларын қайта қарастыруға әкеп соқты. Төртіншіден, қоғамда сапалы және бәсекеге қабілетті жоғары білім саласын дамытудың маңыздылығы туралы пікір қалыптасты [18].

Көріп отырғанымыздай, Батыс елдерінде жоғары білім саласында неолиберализм идеялары үстемдік етіп, университеттер бизнес компаниялар нысанында қаржы табудың құралына айналған. Мемлекеттік бюджеттен бөлінетін қаржының жыл санап шектелуі университеттердің өзін-өзі қаржыландыру режимінде жұмыс істеуіне жағдай жасап, нарықтық қатынастардың субъектісіне айналдырған.

Қорытынды

Жоғарыда АҚШ-тың жоғары білім саласындағы басқару жүйесіне қарасақ, оның әр кезеңде түрліше дамығанын және әр штатта өзіндік ерекшеліктері бар екенін көріп отырмыз. Сондықтан да, АҚШ-тағы басқарудың қазақстандық жүйеге жақын және қолдануға болады деген келесідей тұстарын атап кетуге болады:

Біріншіден, АҚШ мемлекетінің және штаттарының басшылықтары мен өкілдік органдары жоғары білім саласын стратегиялық тұрғыдан маңызды сала ретінде таниды. Яғни, АҚШ-тың экономикасы — білімге негізделген инновациялық идеяларды қажет ететін экономика. Штат губернаторлары мен университет басшылығы тығыз жұмыс істеп жергілікті әлеуметтік, экономикалық, мәдени және өзге де мәселелерді бірлесе шешеді. Университеттердің басқаратын үйлестіруші және басқарушы кеңестер де штаттардың биліктің өкілеттігінде. АҚШ-тың заңдарына

сәйкес, Бас прокуратура тіпті кез келген жеке меншік университет пен колледждің қызметінде заңсыздық бар деп тапса, тексеріп, жауып тастауға құқылы. Жоғары оқу орындарының қызметіндегі жариялылық пен ашықтық мемлекет үшін маңызды екенін АҚШ-тың басқару саясатынан көруге болады.

АҚШ-тың мемлекеттік университеттері 1960-шы жылдары үлкен көлемде федералдық және штаттардың бюджетінен қаржыландырылған. АҚШ-тың әр штатында үйлестіруші және басқарушы ортақ кеңестердің болуы және оның құрамында штаттардың өкілдері қатысуы қолдайтын жағдай. Қазақстандық мемлекеттік университеттерде 2016 жылдан бастап Байқау кеңестері жұмыс істейді және ол басқару органына облыстық әкімдіктердің басшылары мүше болып жатқанын көріп отырмыз. Ендігі кезде осы әкімдіктердің жоғары оқу орындарын дамытуға қаншалықты мүдделі және қандай деңгейде ықпал ете алады деген сұрақтар туындайды. Мұнда, облыстық немесе қалалық әкімдіктердің Байқау кеңесінің мүшесі, яғни мүдделі тарап ретінде қатысып, олардың мүддесі нақты белгісіз болып отыр. Сондықтан да, Байқау кеңесіне қандай органдар мен ұйымдардан мүшелер тартылу қажеттігі анықталуы қажет.

Екіншіден, Байқау кеңестері жекелеген университеттердің құрамындағы басқарушы орган, ал АҚШ-та бір штатта орналасқан бірнеше университеттер мен колледждердің ортақ басқару органы бар. Әрине, АҚШ студенттері мен жоғары оқу орындары бойынша біздің жүйеден 40 есе көп және қаржының бөліну механизмінде де айырмашылықтар көп. АҚШ-тың мемлекеттік басқару жүйесі мейлінше жария және ашық, сондықтан да, сыбайлас-жемқорлық әрекеттері кездесуі өте сирек. Алайда, АҚШ-тың жоғары білім саласындағы басқару жүйесін біздің елге ендіру үшін бірқатар саяси, экономикалық, құқықтық және әлеуметтік мәселелер шешімін табу керек және үлкен көлемдегі мемлекеттік қаржыландыру мен басқару саласында реформаларды қажет етеді.

Үшіншіден, АҚШ-тың жоғары білім саласындағы басқару жүйесі нарыққа бейімделген модельге негізделеді, яғни неолиберализм идеяларына сүйенетін ашық саясат. Ал қазақстандық университеттер әлі де кеңестік жүйеден қалған мемлекетпен немесе университет жетекшілігімен басқарылатын модельді ұстанады. АҚШ-та жоғары білім саласынан мемлекеттік бюджетке миллиардтаған қаржы түседі, яғни ол мемлекеттің экспорттық қызметінің негізгі түрі және бүгінде әлемдік білім кеңістігіндегі негізгі білім мен ғылым шоғырланған хаб. Осы тұрғыдан қарағанда, қазақстандық жоғары білім саласын халықаралық деңгейде бәсекеге қабілетті нарыққа айналдыру мүмкін үлкен іс-шараларды қажет етеді.

Төртіншіден, АҚШ-тың жоғары білім саласының үлкен артықшылығы бар — ағылшын тілі. Ол бүгінгі таңда әлемнің басым көпшілік елінде білім мен ғылымның негізгі тілі. Сондықтан да, барлық дамушы елдер тек ағылшын тілін үйрену арқылы халықаралық аренаға шығуға болатынын мойындады. Тіпті кезінде әлемді колонизация жасаған Франция, Германия, Италия, Нидерланды елдері де ағылшын тілінде университеттер ашып, ғылыми орталықтар ашу үстінде. Тек ағылшын тілінде ғылыми жұмыстар жариялау арқылы университеттің рейтингін көтеруге және халықаралық әріптестік орнатуға болады. Сонда ғана басқа отандық жоғары оқу орындарынан артықшылығы болып, басқа ұйымдарға үлгі болуға болады. Оның куәсі ретінде Назарбаев университеті және КИМЭП-тің жетістіктерін мысалға келтіруге болады. Мемлекеттік тіл ұлттың мәдениеті мен салт-дәстүрін сақтап қалудың кепілдігі, алайда жаһандық жағдайда ағылшын тілін игермей сапалы білім мен ғылыми-технологиялық жетістіктерге жету мүмкін емес екенін өмір көрсетті. Осы және басқа да факторларды ескере отырып, Қытай және Араб елдерінің тәжірибесіне қарап, ағылшын тілінде білім беру мен ғылыми зерттеу жұмыстарын белсенді жүргізу саясатын ұстану керек.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Cowley, W.H., & Williams, D. (1991). *International and historical roots of American higher education*. New York: Garland Publishing, Inc.
- 2 McLendon, M. K. (2003). State governance reforms of higher education: Patterns, trends, and theories of the public policy process. In J. C. Smart (Ed.), *Higher education: Handbook of theory and research* (Vol. 18, pp. 57–144). Boston: Kluwer Academic Publishers.
- 3 Thelin, J.R. (1982). *Higher education and its useful past: Applied history in research and planning*. Cambridge, MA: Schenkman Publishing Company
- 4 Douglas M. Priest and Edward P. St. John. (Eds.). *Privatisation and Public universities* / Indiana University press
- 5 Branford, S. and Kucinski B. (1988) *The Debt Squads: The US, the Banks and Latin America*, London: Zed Books.

- 6 Berg, E. (1994). *Poverty and Structural Adjustment in the 1980s: Trends in Welfare Indicators in Latin America and Africa*, Bethesda, Md., DAI.
- 7 Shattock, M. (2012). *Making policy in British higher education 1945–2011*. Maidenhead: Open University Press.
- 8 The economic impact of Russell Group universities. *russellgroup.ac.uk*. Retrieved from <https://russellgroup.ac.uk/about/the-economic-impact-of-our-universities/>
- 9 Streeten, P. (1988). 'Beyond adjustment: the Asian experience', Paper for seminar on 'Adjustment and Economic Growth: the Asian Experience', Washington, DC.: IMF.
- 10 SAPRIN (2002). *The Policy Roots of Economic Crisis and Poverty: A Multi-Country Participatory Assessment of Structural Adjustment*, Washington, DC: SAPRIN.
- 11 Reimers, F. (1994). 'Education and structural adjustment in Latin-America and sub-Saharan Africa', *International Journal of Educational Development*, 14(2): 119–129.
- 12 Deem, R., Hillyard, S. and Reed, M. (2007). *Knowledge, Higher Education, and the New Managerialism. The Changing Management of UK Universities*. Oxford University Press, Oxford.
- 13 Vidovich, L., & Currie, J. (2011). Governance and trust in higher education. *Studies in Higher Education*, 36(1), 43–56.
- 14 Newman, F., Couturier, L., & Scurry, J. (2004). *The future of higher education: Rhetoric, reality, and the risks of the market*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- 15 Altbach P. G. (2004). Globalisation and the university: Myths and realities in an unequal world. *Tertiary Education and Management*, 10(1), 3–25.
- 16 Organization for Economic Cooperation and Development (OECD). (2008). *Tertiary education for a knowledge society* (Volume 1 & 2). Paris: OECD. Retrieved from <http://www.oecd.org/education/skills-beyond-school/41314497.pdf>
- 17 Mortimer, K.P., & Sathre, C.O. (2007). *The art and politics of academic governance: Relations among boards, presidents, and faculty*. Westport, CT: Praeger Publishers.
- 18 De Boer, H. & Huisman J. (2019). Governance trends in European higher education. In: D. Jarvis & G. Capano (eds), *Convergence and diversity in the governance of higher education: Comparative Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.

С.К. Амандықова, Б.О. Алтынбасов

Формирование идеи неолиберализма в сфере высшего образования США

В статье представлен теоретический анализ исторического развития высшего образования и формирования идеи неолиберализма в сфере высшего образования США. Изучая систему высшего образования США с исторической точки зрения, авторы статьи попытались всесторонне проанализировать каждый из этапов исторического развития высшего образования и влияние глобализации на возникновение неолиберальных идей в сфере высшего образования. Проиллюстрированы различные научные и философские мысли в отношении системы управления в сфере высшего образования. В частности, были рассмотрены разные системы управления высшими учебными заведениями в США. Учитывая, что изучение системы управления является одной из главных целей работы, авторами проведен анализ, как опыт США отразится в казахстанских условиях. Была рассмотрена эффективная практика ведущих мировых стран в формировании идеи неолиберализма. Определен основной фактор, влияющий на формирование идеи неолиберализма, такой как высшее образование, также были освещены актуальные проблемы национального высшего образования и науки, а именно вопросы национального высшего образования в период глобализации и интеграции; вопросы формирования и развития иностранного языка, научных кадров в университетах и научно-исследовательских институтах. Кроме того, обсуждались проблемы применения опыта США в условиях Республики Казахстан. Представлены основанные на фактических данных рекомендации по совершенствованию национальной науки РК и развитию идеи неолиберализма как фактора конкурентоспособности Республики Казахстан.

Ключевые слова: высшее образование, неолиберализм, глобализация, развитие, экономика, общество, система государственного управления.

S.K. Amandykova, B.O. Altynbasov

Formation of the idea of neoliberalism in the sphere of higher education in the USA

This article presents a theoretical analysis, the historical development of higher education and the formation of the idea of neoliberalism in the field of higher education in the United States of America. Analyzing higher education system in the USA from a historical point of view, the authors of the article tried to comprehensively study each stages of the historical development of higher education and the impact of globalization on the emergence of neoliberal ideas in the field of higher education. Various scientific and philosophical thoughts regarding the management system in the field of higher education are illustrated. In

---

particular, various management systems of higher educational institutions in the United States of America were examined. Considering that the study of the management system is one of the main goals of the work, the authors analyzed how the USA experience will be reflected in the Kazakh conditions. The effective practice of the world's leading countries in the formation of the idea of neoliberalism was considered. The main factors influencing on the formation of the idea of neoliberalism, such as higher education, were identified, and actual problems of national higher education and science were highlighted, namely: issues of national higher education in the period of globalization and integration; issues of formation and development of a foreign language, scientific personnel at universities and research institutes. In addition, this article are the problems of applying the USA experience in the conditions of the Republic of Kazakhstan discussed. The article presents evidence-based recommendations for improving the national science of the Republic of Kazakhstan and developing the idea of neoliberalism as a factor of competitiveness of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: higher education, neoliberalism, globalization, development, economy, society, public administration system.

A.P. Volgina^{1*}, A.V. Turlayev¹, N.V. Morozov²

¹Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan;

²National research nuclear University MEPhI, Moscow, Russia

(E-mail: volganna@mail.ru, turlaev_a@mail.ru, nvmorozov@mephi.ru)

Functions of legal responsibility in the theory of law and state (analysis and synthesis of theoretical studies)

The article reveals different approaches to defining the functions of legal responsibility, which are given by different authors. The functions of legal responsibility are considered as a category of theory and history of law, which are detailed in sectoral legislation and expressed in legislation in the form of punishments, penalties and other forms. Different approaches and views underline the dynamism of this phenomenon. The aim of the study is to identify the main features of the functions of legal responsibility and various types of functions as directions of the legal impact of legal responsibility on public relations. With the help of general and special research methods, the analysis and generalization of theoretical material, consideration of various types of functions of legal responsibility in order to identify the patterns of development of this theoretical category are carried out. As a result of the study, we presented our own approach to understanding the functions of legal responsibility, which, in addition to the sanctions of a legal norm, also includes psychological impact aimed at correcting the behavior of a person brought to legal responsibility. The functions of legal responsibility include upbringing and education as a necessary element of the process of correcting the offender in order to more effectively influence the mind of the offender. The article draws conclusions that reveal the concept and signs of functions of legal responsibility, which are in constant development, substantiates the provision that in the category of legal responsibility, in addition to punishment, other positive and negative measures of a coercive nature should be included, provided by the coercive force of the state, directed to correct the person who committed the offense.

Keywords: theory of law, functions, types, forms, legal responsibility, punishment, penalty, legal norms, legislation.

Introduction

In the modern theory of law, the definition of legal responsibility is an established category that summarizes the entire set of measures of coercive influence of the state on social relations. Basically, these are measures that are of an unfavorable nature, which in the legislation have the form of punishment, while the categories of punishment and legal liability are not identical, which is due to the goals, objectives of legal responsibility, which is reflected in the concept of the functions of legal responsibility. The problems of determining the functions of legal responsibility are quite relevant in modern legal science, since this is a legal impact on public relations in order to prevent and reduce the number of offenses. At the same time, the functions of legal responsibility are correlated with the goals, social values of a particular society, which expects effective influence on the prevention of offenses and bringing offenders to justice from the state. The allocation of the main types of legal liability, such as criminal, administrative, civil, disciplinary, involves the allocation of functions of legal responsibility in each form, while it should be noted that it is generally accepted to highlight the general functions of legal responsibility in the theory of law. The selection of this category is an important and necessary stage in the study of the functions of legal responsibility as a theoretical category that summarizes the entire set of signs of responsibility as a type of social responsibility clothed in a legal form.

In modern conditions more and more attention is paid to the issues of legal responsibility, since based on the modern approach to understanding the state-regulatory impact on public relations, namely through legal responsibility, the modern state assumes to implement its main functions. It should be noted that the question of the number and quality of the functions of legal responsibility remains open, since during the entire existence of the state as a politically organized society the issues of prosecution and the application of punishments are central, which is especially important in our time. In the twenty-first century, new approaches to understanding the functions of legal responsibility are required, which is due to the goals and

---

*Corresponding author's e-mail: volganna@mail.ru

objectives of a modern society, built on such principles as humanism, justice, protection and provision of human rights, non-discrimination on various (generally recognized) grounds, which also presupposes the formation of a new approach to understanding the functions of legal responsibility.

In the system of law of the Republic of Kazakhstan there are various branches and institutions of law, which is the result of the development, improvement, and complication of law as a political and legal phenomenon; accordingly, the functions of legal responsibility are being improved and complicated, which must meet the requirements of modern society. At the same time, legal responsibility is often attributed to functions unusual for it, forgetting that these functions are to a certain extent developed by legal science and it is also unproductive to take the position of legal idealism, as it is to deny the role and effectiveness of legal responsibility altogether. In this perspective, not only and not so much the punitive function of legal responsibility, but also the preventive and educational functions, the purpose of which is to prevent the commission of offenses, becomes of great importance. In this aspect legal education and legal training are becoming increasingly important as the most important components of legal culture, which should become the basis for the lawful behavior of all participants in legal relations, thereby excluding offenses. It is impossible to achieve this goal in the foreseeable future, however, it is possible to significantly reduce the number of offenses with the competent and consistent use of scientific recommendations aimed at the practical application of the results of scientific research in the field of legal responsibility.

Methods and materials

During the research general and specific methods of scientific knowledge are used. Owing to analysis and generalization, legal sources, various approaches and definitions of individual scientists, individual opinions and provisions are considered that reveal the problems of implementing the functions of legal responsibility in the theory of law. The research is based on a dialectical approach that reflects the variability and dynamic development of the concept of functions of legal responsibility. At the same time, the general functions of law and legal values are considered as a metaphysical basis, which serve as the foundation of legal regulation in a specific historical period. The considered phenomenon is studied in the inextricable connection of social relations, general functions of law and legal regulation of social relations. Based on the method of comparison, analogy, by studying theoretical institutions in the theory of law, the definition and main features of the functions of legal responsibility as one of the main legal institutions of law are revealed. The comparative legal method allowed us to consider different approaches, theories, concepts and categories in a dialectical relationship that reveal the concept and main features of the functions of legal responsibility given by various authors, which made it possible to form our own approach to the phenomenon under study and formulate our own definition of the functions of legal responsibility.

Results

In the research, various viewpoints of the authors, who devoted their research to the category of legal responsibility, were observed. Throughout the study, we obtained the following results based on the analysis of scientific sources reflecting the modern understanding of the functions of legal responsibility. The authors analyze the functions of legal responsibility based on the understanding of the term “legal responsibility”, while referring to the etymology of the term “functions”, as well as in relation to the category of “functions of law”. Despite the fact that in the scientific and educational literature there are many definitions and opinions about what to mean by the category of “function of legal responsibility”, there is currently no single definition of it. Most of the authors still highlight the same characteristic features of the functions of legal responsibility. We are in solidarity with the opinion of the authoritative Russian scientist in the field of the theory of law B.T. Bazylev, who notes the need to disclose the concept of the function of legal responsibility as an important factor in modern legal science with the aim of a more detailed and deep penetration into the essence of this social phenomenon and legal institution. Ultimately, this is due to the need for more effective implementation of the use and further improvement of legal norms on legal responsibility [1; 47]. A.V. Katasonov notes the need to study the functions of legal responsibility based on the general functions of law, considering this ratio as general and particular. At the same time, he notes that the functions of legal responsibility are specific manifestations of the functions of law [2; 14, 15]. T.N. Radko notes that legal responsibility acts as a general form of implementation of the social functions of law [3; 10], while the main criterion will be the social purpose of law. The social purpose of law follows from the social nature of law as the main regulator of the most important social relations for society. It is this aspect that is decisive — the social orientation of the functions of law and the functions of legal responsibility. The Soviet legal theorist

M.S. Strogovych in one of his works noted that the correct understanding of responsibility is important in the political, social and legal sense, since it is important for the scientific development of the problem of individual rights and for increasing the responsibility of state bodies, public organizations, official persons [4; 76]. We must agree with the position that the legal institution of legal responsibility is one of the basic institutions for ensuring human rights and freedoms, as well as the interests of society and guaranteeing the rule of law and order [5; 13]. Legal responsibility's functions are determined as a connecting link, because of which the goals of legal responsibility turn into an objective reality, a specific result of legal impact on a certain public attitude [6; 387]. The functions of legal responsibility are determined by the historical development of law and society. Depending on the goals set for the society and its political institutions, the functions of legal responsibility also develop. These functions are due to the objective laws of the historical development of society and the state, as well as the tasks of legal regulation in a specific historical period [7; 169]. The fact that the functions of legal responsibility are determined by the laws of social development and follow from the goals, essence and social purpose of legal responsibility is noted by many authors [8; 128]. This emphasizes the dynamic nature of the category of "functions of legal responsibility", which is determined by the goals and objectives that society sets before the state — the imperious, political organization of this society. It seems important to timely identify the needs and interests of society, analyze these interests and develop recommendations for the formation of functions of legal responsibility that are adequate to the modern needs of society.

A great influence on the formation and consolidation of the functions of law in legal sources is played by the essence of law, that is, its social purpose, which in general predetermines the main functions of legal responsibility [9; 155]. It is the social expectations from legal regulation that are embodied in the category of "legal responsibility" since it is the proper behavior of the subjects of legal relations that is formed through this institution. We must agree with the provisions of the author, who notes that the functions of legal responsibility are the main directions of the impact of legal norms on social relations, through which the goals of legal regulation of social relations are achieved [10; 7]. Indeed, from the point of view of the theory of law, any legal norm must be provided with a sanction as a necessary element of a typical rule of law. Without such a guarantee of obligation, a legal norm can be regarded as a recommendatory wish of the state, which in general can be equated with other wishes and commands of social power. This allows us to consider such norms as social norms enshrined in a legal form, but in the absence of a sanction for execution or non-fulfillment, such a norm does not acquire its legal quality — an obligation secured by the coercive force of the state. Nevertheless, any regulation of social relations presupposes the establishment of certain boundaries of behavior, through which it is prohibited to transgress. The functions of legal responsibility are the establishment of special legal boundaries in public relations regulated by legal norms. At the same time, legal responsibility is the reaction of state authorities to the violation of boundaries outlined by legal norms. Accordingly, one should take into account the opinion of the authors who note that the functions of legal responsibility are the main directions of regulatory impact on social relations which are expressed in the establishment of special legal boundaries and measures of state and power influence [11; 54]. This is carried out in order to regulate specific social relations, through stimulation or coercion in order to implement legal norms, which is due to the systemic legal purpose of responsibility as a social institution.

The functions of legal responsibility are determined by the general functions of law, among which the main ones are the regulatory function, the protective function, the evaluative function, and also the educational function. This is the most common approach to understanding the functions of law, which determines the main directions of the impact of law on public relations. It is generally accepted to understand functions as a social purpose of law in its regulatory essence. Based on the axiological approach to understanding the functions of law, in this study the understanding of the functions of legal responsibility follows from the generally recognized functions of law, being their theoretical continuation. Based on this, the functions of legal responsibility should be defined as the main directions of the influence of state authorities on public relations in order to punish the offender, prevent an offense, restore violated rights, and foster lawful behavior. These functions are in constant development due to the constantly changing needs and interests of modern society.

Discussion

The discussion about the functions of legal responsibility and their classification is carried out throughout the entire existence of law as a social phenomenon. Throughout the history of human development, the issues of punishment, education and proper behavior were very important and required their solution. This is

always due to the needs and interests of a concrete historical society. For example, historical development has resulted in a more humane understanding of legal responsibility. Currently, such important changes are taking place as the gradual receding into the past of mass intimidation by the severity of punishment; consolidation of the principle of individual responsibility; refraining from corporal punishment; the circle of crimes for which the death penalty is assigned has been narrowed; the main type of punishment becomes a fine, not imprisonment. On the whole, this is evidence of the humanization of punishments. Measures of influence on the offender began to bear a humanistic character and instead of the punitive function, the preventive, restorative and educational functions of legal responsibility gradually come out. Accordingly, the effectiveness of legal responsibility currently depends on the adequacy of the reflection in the legislation of the functions of legal responsibility.

In the theory of law, the issue of identifying and classifying the functions of legal responsibility is controversial, since there are different points of view, as well as different expectations of society from the role of state bodies in preventing offenses and bringing offenders to legal responsibility. For example, J.Yu. Yuzefovich proposes to consider the goals of legal responsibility as the main criterion for classifying the functions of legal responsibility. This makes it possible to single out such functions as punitive, penal, preventive, compensatory, educational [11; 66–68]. M.P. Trofimova suggests highlighting the following types of functions of legal responsibility: regulatory, preventive, restorative, punitive, educational functions [10; 6]. P.V. Gagolev considers the following functions of legal responsibility: punitive, restorative, regulatory, preventive and educational, proposing to consider them as factors that have a legal impact on the implementation of legal responsibility systematically, in aggregate, ensuring the implementation of the general legal goal — effective and correct regulation of public relations. The functions of legal responsibility are of a systemic nature, they are closely interrelated and interact with each other. Acting systematically, each function of legal responsibility becomes the owner of a new quality, which does not have a separate function of legal responsibility [12; 13–14]. Considering the issues of classification of functions of legal responsibility, it is necessary to proceed from the objectives of the study, while it is necessary to consider it expedient and justified to single out such functions of legal responsibility as punitive, organizing, preventive, restorative and educational [13; 12], which generally reflects the needs and interests modern society in the field of legal regulation.

It should be noted that, despite the progressive development of social relations, the scientific literature notes that the primary function of legal responsibility is punishment, that is, a punitive (penalty) direction. Despite the social, humanitarian development in modern society, a large number of people still understand legal responsibility as punishment for a wrongful act. People expect the same from the state (from state bodies), which, in the opinion of a part of modern society, should first of all punish, and only then educate. This is noted by many researchers who write that the main and most important area of legal liability is a penalty, punitive appointment. The legislation emphasizes that punishment is not an end in itself, but a means of re-educating the offender, while, along with punishment, legal responsibility is designed to fulfill a legal function (that is, to help restore violated rights through legal and other measures) [14; 487]. This feature is also emphasized by P.A. Kabanov, who notes the punitive function of legal responsibility as the main direction of legal impact on social relations, behavior and consciousness of the offender. This is due to the laws of social development, which determines the priority of the punitive function, along with the prevention, restoration of violated rights and education [15; 6]. In general, since the creation of the state, a person's responsibility to the state has been formed, mainly in the form of punishment, as a rule, this punishment was applied in various historical periods on grounds that are often not related to responsibility in the modern sense. The creation of a modern state formalized punishment, forming the concept of legal responsibility. However, the theoretical understanding of responsibility, appeared in the period of modern times. During the period of enlightenment, Voltaire advocated proportionality between crime and punishment, between the severity of crime and punishment, and was also opposed to the death penalty. G. Grotius defined punishment as a retribution for a crime, the transfer of the evil caused by the crime to the culprit. It pursues a threefold goal: the benefit of the perpetrator of the criminal act, the benefit of the victim, or the benefit of all. Montesquieu sees the reasons for all licentiousness in the impunity of crimes, and not in the weakness of punishments. The punishment must be consistent with the nature of the crime. I. Kant defined punishment as causing suffering for a crime committed [16]. Currently, the humanization of all spheres of social life leads to changes in legislation, such as the transformation of punitive legal responsibility into milder forms of punishment. This is the expansion of legal liability in the form of fines, as well as the introduction of new approaches to the implementation of legal liability of a punitive nature: a) optimization of criminal penalties; c) refusal of capital punishment; c)

widespread use of conditional sentences. The most significant changes in the practical implementation of legal responsibility in recent times are the establishment of norms on the responsibility of the state before citizens, recognition of the right of citizens to the possibility of judicial protection of violated rights, to compensation for moral harm, and the humanization of criminal responsibility. The emergence of a variety of relatively new functions of legal responsibility.

Compared with the punitive function of legal responsibility, new functions of legal responsibility which are currently developing should include the preventive function of legal responsibility, the essence of which is the prevention of new offenses. The preventive function of legal responsibility is the legal impact of norms containing legal responsibility on the behavior of subjects of public relations. The main purpose of the function is to prevent offenses and displace antisocial behavior, as well as to reduce the actual and legal possibility of committing a new offense. In his research, A.V. Katasonov argues that the preventive function is aimed at achieving the goals of general and private prevention. Along with this, an important aspect is the displacement from the consciousness of the individual of antisocial attitudes, legal nihilism and the formation of attitudes of obligatory lawful behavior, respect for the law in general and the rights of others [2; 8]. Some authors, along with the preventive function of legal responsibility, highlight the educational function of legal responsibility as a directed legal impact of the norms of legal responsibility on individual and public consciousness, which consists in the formation of legal awareness, legal culture [17; 7]. It seems that the preventive and educational functions pursue one goal — the prevention of offenses. It seems more correct to consider the preventive function of legal responsibility in the form of legal education, legal education and in other forms of impact on individual and public consciousness.

An important function of legal responsibility is the restorative function, as one of the areas of legal impact on disturbed public relations, while the goal is to restore public relations and their ordering [17; 6]. Even so, the restorative function can be carried out in the form of restoration of violated rights, payment of compensation and other forms of redressing harm and other material and non-material consequences and results of illegal behavior.

As a separate function of legal responsibility, some authors highlight the organizing function of legal responsibility, which consists in regulating public relations by establishing certain prohibitions, restrictions, obligations, as well as establishing specific rights of subjects in the implementation of legal responsibility [13; 13]. Currently, new approaches to understanding the functions of legal responsibility are being developed, while new functions are being identified that are designed to reflect the needs of society in modern conditions.

Conclusions

The functions of legal responsibility are the main directions of the impact of legal responsibility on public relations. When carrying out scientific research it is necessary to determine the criteria for the classification of functions, as well as to separate the types of functions and forms in which the functions are implemented. Accordingly, the criteria for distinguishing the functions of legal responsibility should be determined by social purpose (essential criterion): punitive, preventive, legal. In addition, it is necessary to highlight the forms in which the functions of legal responsibility can be realized: the punitive function is implemented in the form of criminal punishments, administrative and disciplinary sanctions. The preventive function of legal responsibility is implemented in the form of legal education and legal education. The restorative function of legal responsibility is implemented in the form of regulation of public relations with the aim of restoring the legal status of subjects of law and restoring the procedure for regulating public relations that existed before the offense. Based on this understanding of legal responsibility and its functions, various types of legal responsibility can be distinguished. In addition to the traditional types of legal responsibility, in which there is a punitive function, other types of legal responsibility can be distinguished in which there is no punitive function, but there are preventive and legal restorative functions. These types of legal responsibility can include constitutional, financial, family, environmental responsibility. The functions of these types of legal responsibility will consist of a preventive function and a law restorative function. Based on the definition of legal responsibility, which enshrines the obligation of state coercion, the preventive function and the law restorative function must be provided with measures of state coercion.

In the theory of law legal responsibility is considered as the application of measures of state coercion against a person who committed an offense, however, legal responsibility in a broad sense can also be considered as an obligation to comply with legal norms. This approach is reflected in the concept of division of legal responsibility into prospective and retrospective responsibility, which emphasizes that this division is

carried out according to the following criterion: the time of implementation of responsibility. Accordingly, the function of prospective legal responsibility, as a responsibility directed to the future, is a preventive function, which is designed to prevent the commission of new offenses. This function can be implemented in the following forms: legal education, legal training, legal education (informing on legal issues in necessary cases), treatment in cases specified by law. In our opinion, prospective legal responsibility from a person's obligation to comply with the law is distinguished by the provision of coercive power of the state, while obligations in the legal sphere, as a rule, are implemented by the subjects voluntarily, based on the obligation based on social norms. At the same time, at present, prospective legal responsibility is not developed and cannot realize its preventive function due to the fact that this direction is not fully developed in the theory of law. It should be noted that the preventive function of prospective legal responsibility is implemented by bringing persons with deviant behavior to prospective legal responsibility. It seems important to carry out a more detailed development and regulation of the preventive function of legal responsibility in the theory of law and consolidate this function in the legislation of the Republic of Kazakhstan.

References

- 1 Базылев Б.Т. Юридическая ответственность: теоретические вопросы / Б.Т. Базылев. — Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1985. — 120 с.
- 2 Катасонов А.В. Превентивная функция юридической ответственности: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / А.В. Катасонов. — Казань, 2010. — 26 с.
- 3 Радько Т.Н. Юридическая ответственность как общая форма реализации социальных функций права / Т.Н. Радько // Тр. ВСЛ МВД СССР. — Волгоград, 1974. — № 9. — С. 9–17.
- 4 Строгович М.С. Сущность юридической ответственности / М.С. Строгович // Советское государство и право. — 1979. — № 5. — С. 72–77.
- 5 Носков С.А. О понятии института юридической ответственности / С.А. Носков // Право и политика. — 2007. — № 3. — С. 13–19.
- 6 Хачатуров Р.Л. Общая теория юридической ответственности: моногр. / Р.Л. Хачатуров. — СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр «Пресс», 2007. — 950 с.
- 7 Габричидзе Б.Н. Юридическая ответственность: учеб. пос. / Б.Н. Габричидзе. — М.: Альфа-М, 2005. — 686 с.
- 8 Мелкумян М.Г. О воспитательной функции юридической ответственности / М.Г. Мелкумян // Вектор науки ТГУ. — 2010. — № 3(3). — С. 127–129.
- 9 Шевченко Я.Н. Повышение роли гражданско-правовой ответственности в охране прав и интересов граждан и организаций / Я.Н. Шевченко. — Киев: Наук. думка, 1988. — 261 с.
- 10 Трофимова М. П. Функции юридической ответственности: дис... канд. юрид. наук / М. П. Трофимова. — Самара, 2000. — 209 с.
- 11 Юзефович Ж.Ю. Функции юридической ответственности и формы их реализации по российскому законодательству: дис... канд. юрид. наук / Ж.Ю. Юзефович. — М., 2004. — 172 с.
- 12 Гаголев П. В. Юридическая ответственность в системе мер государственного принуждения: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Саратов 2007. — 22 с
- 13 Мацкевич А.В. Реализация функций юридической ответственности органами государственной власти (на примере прокуратуры): автореф. ... канд. юрид. наук. — М., 2006. — 26 с.
- 14 Музыченко П.Б. Правовой анализ юридической ответственности иностранных граждан по законодательству РФ / П.Б. Музыченко / Ученые заметки ТОГУ. — 2013. — Т. 4. — № 4. — С. 486–494.
- 15 Кабанов П.А. Карательная функция в системе функций юридической ответственности: автореф. ... канд. юрид. наук — Казань, 2005. — 22 с.
- 16 Кант И. Метафизика нравов / И. Кант // Собр. соч.: [В 8 т]. — Т. 6. — М., 1994. — С. 366.
- 17 Соломеник Н.Л. Восстановительная функция юридической ответственности: автореф. ... канд. юрид. наук / Н.Л. Соломеник. — Казань, 2007. — 24 с.

А.П. Волгина, А.В. Турлаев, Н.В. Морозов

Құқық және мемлекет теориясындағы құқықтық жауапкершіліктің функциялары (теориялық зерттеулерді талдау және жалпылау)

Мақалада құқықтық жауапкершіліктің функцияларының анықтамасын ашуға бағытталған әртүрлі авторлармен берілген көзқарастардың мазмұны ашылған. Құқықтық жауапкершіліктің функциялары салалық заңнамада егжей-тегжейлі көрсетілген және заңдарда жаза және басқа нысандарда көрсетілген теория мен құқық тарихының категориясы ретінде қарастырылды. Әртүрлі көзқарастар бұл құбылыстың динамизмін айғақтайды. Зерттеудің мақсаты — құқықтық жауапкершілік функцияларының негізгі ерекшеліктерін және қоғамдық жауапкершілікке құқықтық жауапкершіліктің құқықтық әсер ету бағыттары ретінде әртүрлі функцияларды анықтау. Жалпы және арнайы зерттеу әдістерінің көмегімен теориялық деректерді талдау және жинақтау; осы теориялық категорияның даму заңдылықтарын анықтау мақсатында құқықтық жауапкершіліктің әртүрлі функцияларын қарастыру жүзеге асырылады. Зерттеу нәтижесі ретінде құқықтық жауапкершіліктің функцияларын түсінуге өзіндік көзқарасымыз ұсынылды, ол құқықтық норманың санкцияларынан басқа, құқықтық жауапкершілікке тартылған адамның мінез-құлқын түзетуге бағытталған психологиялық әсерді де қамтиды. Құқықтық жауапкершіліктің функцияларына қылмыскердің ақыл-ойына тиімді әсер ету мақсатында қылмыскерді түзету процесінің қажетті элементі ретінде тәрбиелеу мен оқыту кіреді. Мақалада үнемі даму үстіндегі құқықтық жауапкершілік функцияларының түсінігі мен ерекшеліктерін ашатын қорытындылар жасалған, құқықтық жауапкершілік санатына жазадан басқа, құқық бұзушылық жасаған адамды түзеуге бағытталған мемлекеттің мәжбүрлеу күшімен қамтамасыз етілген мәжбүрлеу сипатындағы басқа да негативті және позитивті шаралар кіруі керек деген ереже негізделеді.

Кілт сөздер: құқық теориясы, функциялар, құқықтық жауапкершілік түрлері мен нысандары, құқықтық жауапкершілік, жаза, құқықтық нормалар, заңнама.

А.П. Волгина, А.В. Турлаев, Н.В. Морозов

Функции юридической ответственности в теории права и государства (анализ и обобщение теоретических исследований)

В статье раскрыты разные подходы к определению функций юридической ответственности, которые даны разными авторами. Функции юридической ответственности рассмотрены как категории теории и истории права, которые детализируются в отраслевом законодательстве и выражаются в законодательстве в форме наказаний, взысканий и других формах. Разные подходы и точки зрения подчеркивают динамизм этого явления. Целью исследования является выявление основных признаков функций юридической ответственности и различные виды функций как направлений правового воздействия юридической ответственности на общественные отношения. При помощи общих и специальных методов исследования осуществлены анализ и обобщение теоретического материала, рассмотрение различных видов функций юридической ответственности с целью выявления закономерностей развития этой теоретической категории. В качестве результата проведенного исследования представлен собственный подход к пониманию функций юридической ответственности, в которую включается, помимо санкций правовой нормы, еще и психологическое воздействие, направленное на исправление поведения лица, привлеченного к юридической ответственности. В функции юридической ответственности включаются воспитание и образование как необходимые элементы процесса исправления правонарушителя, с целью более эффективного воздействия на сознание правонарушителя. В статье сделаны выводы, раскрывающие понятие и признаки функций юридической ответственности, которые находятся в постоянном развитии, обосновывается положение о том, что в категорию юридической ответственности, помимо наказания, должны быть включены и другие позитивные и негативные меры принудительного характера, обеспеченные принудительной силой государства, направленные на исправление лица, совершившего правонарушение.

Ключевые слова: теория права, функции, виды, формы, юридическая ответственность, наказание, взыскание, правовые нормы, законодательство.

References

- 1 Bazylev, B.T. (1985). *Yuridicheskaya otvetstvennost: teoreticheskie voprosy [Legal responsibility (theoretical issues)]*. Krasnoyarsk: Izdatelstvo Krasnoyarskogo universiteta [in Russian].

- 2 Katasonov, A.V. (2010). Preventivnaia funktsiia yuridicheskoi otvetstvennosti [Preventive function of legal responsibility]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kazan [in Russian].
- 3 Radko, T.N. (1974). Yuridicheskaiia otvetstvennost kak obshchaia forma realizatsii sotsialnykh funktsii prava [Legal responsibility as a general form of implementation of social functions of law]. *Proceedings of the AFL of the USSR Ministry of Internal Affairs — Trudy VSL MVD SSSR. Volgograd* 9, 9–17 [in Russian].
- 4 Strogovich, M.S. (1979). Sushchnost yuridicheskoi otvetstvennosti [The essence of legal liability]. *Sovetskoe gosudarstvo i pravo — Soviet state and law*, 5, 72–77 [in Russian].
- 5 Noskov, S.A. (2007). O poniatii instituta yuridicheskoi otvetstvennosti [On the concept of legal liability institution]. *Pravo i politika — Law and policy*, 3, 13–19 [in Russian].
- 6 Khachaturov, R.L. & Lipinskiy, D.A. (2007). *Obshchaia teoriia yuridicheskoi otvetstvennosti [General theory of legal responsibility]*. Saint Petersburg: Publishing house of R. Aslanov «Legal Center «Press» [in Russian].
- 7 Gabrichidze, B.N. & Chernyavskiy, A.G. (2005). *Yuridicheskaiia otvetstvennost [Legal responsibility]*. Moscow: Alfa-M [in Russian].
- 8 Melkumyan, M.G. (2010). O vospitatelnoi funktsii yuridicheskoi otvetstvennosti [On the educational function of legal responsibility]. *Vektor nauki TGU — TSU science vector*, 3, 127–129 [in Russian].
- 9 Shevchenko, Ya.N., Sobchak, A.A. & Luts, V.V. et al. (1988). *Povyshenie roli grazhdansko-pravovoi otvetstvennosti v okhrane prav i interesov grazhdan i organizatsii [Enhancing the role of civil responsibility in protecting the rights and interests of citizens and organizations]*. Kiev: Naukova dumka [in Russian].
- 10 Trofimova, M. P. (2000). Funktsii yuridicheskoi otvetstvennosti [Functions of legal responsibility]. *Candidate's thesis*. Samara [in Russian].
- 11 Yuzefovich, Zh.Yu. (2004). Funktsii yuridicheskoi otvetstvennosti i formy ikh realizatsii po rossiiskomu zakonodatelstvu. [Functions of legal responsibility and forms of their implementation under Russian law]. *Candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 12 Gagolev, P.V. (2007). Yuridicheskaiia otvetstvennost v sisteme mer gosudarstvennogo prinuzhdeniia [Legal responsibility in the system of measures of state coercion]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Saratov [in Russian].
- 13 Matskevich, A.V. (2006). Realizatsiia funktsii yuridicheskoi otvetstvennosti organami gosudarstvennoi vlasti (na primere prokuratury). [Implementation of the functions of legal responsibility by public authorities (by the example of the prosecutor's office)]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 14 Muzychenko, P.B. & Muzychenko, Yu.P. (2013). Pravovoi analiz yuridicheskoi otvetstvennosti inostrannykh grazhdan po zakonodatelstvu RF [Legal analysis of the legal responsibility of foreign citizens under the legislation of the Russian Federation]. *Uchenye zametki TOGU — Scientific Notes TOGU*, 4, 486–494 [in Russian].
- 15 Kabanov, P.A. (2005). Karatelnaia funktsiia v sisteme funktsii yuridicheskoi otvetstvennosti [Punitive function in the system of functions of legal responsibility]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kazan [in Russian].
- 16 Kant, I. (1994). *Metafizika nravov [The metaphysics of morals]*. Moscow: ChORO [in Russian].
- 17 Solomenik, N.L. (2007). Vosstanovitelnaia funktsiia yuridicheskoi otvetstvennosti [Restorative function of legal responsibility]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kazan [in Russian].

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ УГОЛОВНОЕ ПРАВО И УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС CRIMINAL LAW AND CRIMINAL PROCEDURE

DOI 10.31489/2021 L3/82-89

УДК 343.81

Б.К. Шнарбаев^{1*}, А.П. Скиба²

¹Костанайский филиал Челябинского государственного университета, Казахстан;

²Академия Федеральной службы исполнения наказаний России, Рязань, Россия
(E-mail: shnarbaev@mail.ru; apskiba@mail.ru)

Проблемные аспекты трудоустройства осужденных

Вопросы обеспечения трудом осужденных носят актуальный характер не только для уголовно-исполнительной системы Казахстана, но и для всех стран СНГ, где вопросы занятости трудом осужденных вытекают из общих проблем экономики. Рассмотрена актуальность реализации программ, направленных на реализацию занятости осужденных в уголовно-исполнительной системе Казахстана. Отражены общие проблемы занятости осужденных и причины, которые привели к ситуации, имеющей место в этой сфере уголовно-исполнительной системы. Определены пути разрешения сложившейся ситуации, на основе использования возможностей государственно-частного партнерства и подготовки специалистов для уголовно-исполнительной системы (УИС) по новым специальностям. Перед УИС стоит задача обеспечить всех осужденных работой, и эта задача решается разными путями. Здесь можно использовать зарубежный опыт о совершенствовании действия системы организации труда и учебы осужденных в корректировке нормативных правовых актов, регулирующих эти правоотношения. Одним из направлений в области создания рабочих мест в учреждениях может быть помощь Правительства. Наиболее эффективной помощью в уголовно-исполнительной системе явилось бы размещение на предприятиях государственного заказа. Этот путь наиболее сложный и требует внесения изменений в целый ряд законов. Прототипом госзаказа мог бы послужить перевод группы товаров, потребляемых государственными структурами, в разряд имеющих стратегическое значение и производить их в секторе УИС.

Ключевые слова: трудоустройство осужденных, государственно-частное партнерство, уголовно-исполнительная система, возмещение ущерба, государственный заказ.

Введение

Проблема обеспечения трудом осужденных является вопросом, требующим разрешения как законодателем, так и правоприменителем в лице уголовно-исполнительной системы Казахстана. В Программе развития уголовно-исполнительной системы в Республике Казахстан на 2012–2015 годы, утвержденной Постановлением Правительства Республики Казахстан от 9 июня 2012 года № 775 «Об утверждении Программы развития уголовно-исполнительной системы в Республике Казахстан на 2012–2015 годы», обращалось внимание на «незанятость осужденных трудом».

В данной статье отражены не только общие проблемы занятости осужденных, но и определены причины, которые привели к ситуации, имеющей место в этой сфере уголовно-исполнительной системы, а также предложены некоторые пути разрешения сложившейся ситуации.

---

* Автор-корреспондент. E-mail: shnarbaev@mail.ru

Методы и материалы

Методологическая основа исследования включает систему научных методов приемов познания, таких как диалектический, исторический, сравнительно-правовой, статистический, формально-логический, а также сравнительно-правовой. Обсуждение, результаты и выводы построены на основе исследования трудов ученых, посвященных проблемам трудового устройства осужденных. Информационную базу исследования составляют результаты изучения и обобщения материалов практики, статистических данных.

Результаты и их обсуждение

Изложение проблемных аспектов трудоустройства осужденных произведем пошагово, от более сложного к реальному.

1. В вопросах организации труда осужденных имеется большой спектр вопросов, усложняющих его реализацию, носящих объективный характер.

Например, в уже утратившей силу Концепции развития уголовно-исполнительной системы Российской Федерации до 2020 г, утвержденной распоряжением Правительства Российской Федерации от 14 октября 2010 года № 1772-р, в сфере трудовой деятельности и профессиональной подготовки осужденных предполагалось: создание условий для трудовой занятости осужденных в зависимости от вида исправительного учреждения, совершенствование производственно-хозяйственной деятельности уголовно-исполнительной системы и повышение экономической эффективности труда осужденных; широкое использование в качестве одного из основных способов ресоциализации, вовлечение в трудовую деятельность осужденных, отбывающих наказание в колониях-поселениях; создание небольших рабочих камер-мастерских и внедрение индивидуальных форм занятости; совершенствование и развитие системы начального профессионального образования и профессиональной подготовки осужденных, сохранение, передислокация, перепрофилирование и создание новых образовательных учреждений начального профессионального образования, реализующих все формы организации образовательного процесса с различным объемом обязательных занятий осужденных; осуществление профессионального обучения и профессиональной подготовки осужденных с учетом результатов мониторинга прогнозных потребностей в рабочих кадрах учреждений уголовно-исполнительной системы и региональных рынков труда, в том числе по дефицитным рабочим специальностям, в целях создания высоких гарантий трудоустройства и возвращения в общество законопослушных граждан; участие учреждений и органов уголовно-исполнительной системы в региональных целевых программах занятости населения и развитии системы социального партнерства в сфере подготовки рабочих кадров из числа осужденных.

Эта позиция не всеми поддерживается и подвергается критике. Так, некоторые российские ученые объективно констатируя, что проблема трудового воспитания встала перед администраций исправительных учреждений после реформирования уголовно-исполнительной системы, а труд теперь не главное в деятельности исправительных учреждений, в то же время считают, что «трудно понять руководителей ФСИН, принявших решение отказаться от трудоустройства лишенных свободы на промышленных предприятиях и ограничиться центрами трудовой адаптации в производственных мастерских». Понимая объективную вынужденность такого решения, авторы делают оговорку, «видимо, такое решение в какой-то мере объясняется тем, что в государствах с рыночными отношениями в местах лишения свободы нет промышленных предприятий, а Россия следует по их пути: конкуренция и рынок отразились на производстве в местах лишения свободы» [1; 236].

Тем не менее в Концепции развития уголовно-исполнительной системы Российской Федерации на период до 2030 года, утвержденной распоряжением Правительства РФ от 29 апреля 2021 г. № 1138-р, также закреплено следующее: «Важной задачей является подготовка и утверждение Генеральной схемы размещения учреждений уголовно-исполнительной системы — комплекса эффективных проектно-управленческих решений, направленных на создание различных видов учреждений с учетом региональной специфики, а также мнения субъектов Российской Федерации и заинтересованных государственных органов, в том числе о развитии имеющейся производственной базы учреждений уголовно-исполнительной системы, а также о создании дополнительных рабочих мест для привлечения к оплачиваемому труду осужденных; развитие сети исправительных центров предполагает создание таких учреждений на базе имущества объектов, принадлежащих уголовно-исполнительной системе, с использованием имущественных комплексов ликвидируемых учреждений, предоставляе-

мых в безвозмездное пользование организациями в целях трудоустройства лиц, осужденных к принудительным работам; в целях расширения практики привлечения к труду соответствующей категории осужденных предполагается участие бизнес-сообщества в их трудоустройстве на предприятиях, в том числе при строительстве крупных объектов, а также привлечение к работам по очистке территории Арктической зоны Российской Федерации от загрязнения (отходов производства и потребления) и т.п.».

Изложенное свидетельствует, что имеющие сегодня проблемы с трудоустройством осужденных, носящие объективный характер, были усугублены и не совсем удачной политикой в уголовно-исполнительной системе в конце XX века.

2. В уголовно-исполнительной системе Казахстана по состоянию на 2013 г. из 26061 трудоспособных осужденных занято трудом было 11714 человек, или 44,9 %, из них 6234 работали на предприятиях уголовно-исполнительной системы, 3005 — на хозяйственном обслуживании и 2475 — на других оплачиваемых работах. Функционирующие при исправительных учреждениях Республиканские государственные предприятия «Енбек», «Енбек-Караганда», «Енбек-Оскемен», из-за устаревших производственных мощностей, не могут в достаточном количестве обеспечить рабочими местами всех трудоспособных осужденных. В этой связи в целях повышения эффективности деятельности предприятий уголовно-исполнительной системы и увеличения трудоустройства осужденных планировалась разработка концепция дальнейшего развития Республиканских государственных предприятий «Енбек», «Енбек-Караганда», «Енбек-Оскемен». В период 2012–2015 гг. было предусмотрено открытие новых видов производств, создание дополнительных производственных мощностей за счет средств РГП, размещение государственных заказов на указанных предприятиях, обучение осужденных и персонала технике безопасности и охране труда в целях профилактики производственного травматизма».

В проекте Указа Президента Республики Казахстан «О Концепции совершенствования уголовно-исполнительной политики в Республике Казахстан на 2007–2015 годы», утвержденного Постановлением Правительства Республики Казахстан от 25 сентября 2006 г. N 906, обращалось внимание на необходимость «пересмотреть подход привлечения осужденных к труду. Труд должен способствовать получению ими рабочих профессий и полезных навыков. Определить, что создание дополнительных рабочих мест для осужденных является важнейшим условием дальнейшего совершенствования порядка, условий исполнения и отбывания наказаний. При этом основной целью участия осужденных в общественно-полезном труде будет формирование у них потребности соблюдать нормы, правила и традиции человеческого общежития».

3. По вопросу о «100 конкретных шагах», в которых говорится о модернизации пенитенциарной инфраструктуры в рамках развития государственно-частного партнерства, а также, касаясь проекта «Занятость – 2017», Ж.А.Асанов пояснил, что за три года необходимо успеть откорректировать законы, вернуть активы колониям, адаптировать и персонал, и контингент к новым условиям и, конечно, достичь результатов по занятости. Производство должно быть под управлением колоний, это общепринятая международная практика. ООН прямо рекомендует: «Руководство промышленным и сельхозпроизводством возлагать на тюремное управление, а не на частных подрядчиков». В Германии, Швеции, Франции, Финляндии, России, Узбекистане полномочия по организации труда находятся именно в ведении начальника колонии. Цель проекта — до 2018 года довести занятость трудоспособных заключенных до 75 %. Содержание осужденного в год обходится в 750 тысяч тенге. 5 тысяч заключенных имеют долг по искам на 29 миллиардов, более половины из которых — государству. Погашено из них 1 % [2].

Согласно неофициальным данным, возмещение потерпевшим материального ущерба лицами, отбывающими лишение свободы, выглядит следующим образом: в 2019 г. ущерб составлял 597 млрд тг, возмещение — 1,4 млрд тг (0,23 %), в 2020 г. соответственно 4512 млрд тг, возмещение — 1,7 млрд тг (0,37 %).

В 2016 г. в колониях содержалось 39,5 тысяч заключенных, из которых 64 % трудоспособных, а оплачиваемая работа — официально лишь у 50 % трудоспособных, со средней зарплатой в 9 тысяч тенге. На текущий момент в учреждениях УИС РК содержится 29 тысяч человек, и только половина из них является трудоспособной.

Производство в колониях может быть очень прибыльно. Российские пенитенциарные учреждения в год реализуют продукции на 700 млн долл. Однако казахстанский бизнес не спешит работать с исправительными учреждениями, потому что для них нет никаких льгот и преференций. Между тем у

одного из наших партнеров по ЕАЭС — в Беларуси — предприятия УИС не платят земельный налог, КПН, НДС, и у них трудоустроено 93 % заключенных. Для максимальной занятости заключенных объем ежегодных заказов в Казахстане должен быть примерно 53 млрд тг, а сегодня он в четыре раза меньше. Возникает вопрос о госзаказе, который, например, в Узбекистане дает 80 % трудоустроенности [3].

4. Перед уголовно-исполнительной системой стоит задача обеспечить всех осужденных работой, и эта задача решается разными путями. Здесь можно использовать зарубежный опыт о совершенствовании системы организации труда и учебы осужденных в корректировке нормативных правовых актов, регулирующих эти правоотношения. Одним из направлений в создании рабочих мест в учреждениях может быть помощь Правительства.

Наиболее эффективной помощью уголовно-исполнительной системе явилось бы размещение на предприятиях государственного заказа. Этот путь наиболее сложный и требует внесения изменений в целый ряд законов. Прототипом госзаказа мог бы послужить перевод группы товаров, потребляемых государственными структурами, в разряд имеющих стратегическое значение и производить их в секторе УИС. При плановой системе экономики предприятия исправительных учреждений производили сложную продукцию для всех отраслей народного хозяйства, в том числе много продукции производилось для Вооруженных Сил страны. Эти предприятия уголовно-исполнительной системы могли бы с успехом изготавливать мебель для бюджетных организаций, школ, колледжей, больниц, интернатов и других объектов. Так, для реализации сказанного выше Х.Х. Валиев предлагает ввести в уголовно-исполнительный кодекс норму, которая бы обязывала Правительство страны «загружать производственными мощностями места лишения свободы заказами на производство товаров для бюджетных организаций [4; 77].

5. К сожалению, реально привлечение осужденных к общественно-полезному труду не позволяет в полном объеме компенсировать затраты на их содержание и погашать ущерб, причиненный преступлением.

Наши мысли созвучны с практикой, имеющей место в Западной Европе, где все больше внимания обращают на компенсаторную концепцию уголовного наказания, согласно которой основной функцией наказания является возмещение причиненного ущерба. Такой подход основан на прагматизме, придании наказанию иного вектора, нежели ранее, т.е. не карательно-воспитательного, а компенсационного [5; 209].

Идеи о наполнении трудом разных видов наказаний, к сожалению, наталкиваются на объективные факторы, вытекающие не столько из состояния экономики, а, скорее всего, из потребностей общества в таком неквалифицированном труде, продукция которого сегодня не востребована.

Обеспечение трудом осужденных в условиях закрытого, охраняемого пространства является проблемным, но можно их трудоиспользовать и за пределами учреждения.

Так, в Казахстане отсутствие мигрантов-гастарбайтеров, количество которых доходило порой до 700–800 тысяч, в условиях пандемии привело к удорожанию строительных материалов и услуг, выполняемых с их участием. При этом рынку труда до 2025 г. потребуются дополнительно миллион наемных работников. В основном спрос на наемный труд будет формироваться в секторе образования, сельском хозяйстве, в обрабатывающей промышленности [6].

На этом фоне, когда идет речь о сотнях тысячах рабочих, привлекаемых в Казахстане, надо просчитать возможность трудоустройства около 15 тысяч отбывающих наказание в местах лишения свободы, а также 30 тысячах осужденных, находящихся под пробационным контролем, обязанных работать, что составляет 4,5 % от общего количества мигрантов. В вопросах организации труда осужденных полезен опыт его организации в СССР.

6. На низкий интерес гражданского общества к вопросам исполнения лишения свободы и probation обращают внимание и участники миссии, по оценке исполнения уголовных решений в Республике Казахстан, проведенной в период с 4 по 8 апреля 2011 г. Заинтересованные стороны подчеркивали почти всеобщее отсутствие интереса к вопросам тюрем среди казахстанского общества. Тем не менее для успеха probation один из ключевых актуальных вопросов будет заключаться в разъяснении гражданскому обществу, почему меры, предпринимаемые сообществом, так же эффективны и намного менее затратные, чем тюремные. Представляется, что широкая общественность должна быть ознaкомлена в большей степени с целями работы пенитенциарных учреждений [7].

7. Для обеспечения профессионального подхода более правильно было бы поставить вопрос об использовании возможностей государственно-частного партнерства в области трудоустройства осуж-

денных в рамках Программы по развитию государственно-частного партнерства (далее — ГЧП) в Республике Казахстан на 2011–2015 годы (далее — Программа), разработанной в целях реализации Послания Президента Республики Казахстан народу Казахстана от 29 января 2010 г. «Новое десятилетие – новый экономический подъем – новые возможности Казахстана», Указа Президента Республики Казахстан от 19 марта 2010 г. № 958 «О Государственной программе по форсированному индустриально-инновационному развитию Республики Казахстан на 2010–2014 годы» и признании утратившими силу некоторых указов Президента Республики Казахстан».

Применение элементов ГЧП в рамках уголовно-исполнительной системы специфично, но реально. Например, одним из способов решения вопроса по строительству новых учреждений является государственно-частное партнерство, то есть заключение договоров концессии на строительство исправительных учреждений. После завершения строительства нового исправительного учреждения за счет средств концессионера объект передается государству, он не становится частным учреждением. Концессионер продолжает на этом объекте производственно-хозяйственную деятельность до окончания срока договора концессии (30 лет), кроме осуществления функции исполнения уголовного наказания [8].

В 2013 г. Комитетом УИС был начат пилотный концессионный проект по строительству исправительного учреждения на 1500 мест в г. Караганде за счет средств концессионера (инвестора).

По разработанному МВД концессионному предложению Министерством экономики и бюджетного планирования выдано положительное экономическое заключение от 15 января 2013 г., акимом Карагандинской области выделен земельный участок общей площадью 37 га, а Республиканской бюджетной комиссией поддержаны расходы в сумме 77 млн тг на разработку технико-экономического обоснования (далее — ТЭО) для реализации концессионного проекта по строительству специализированного исправительного учреждения на 1500 мест в г. Караганде.

21 ноября 2013 г. заключен договор № 241 с АО РЦГЧП Карагандинской области на разработку ТЭО, где предусмотрено в 2013 г. 30 % — 23 100,0 тыс. тг (предоплата на разработку ТЭО), в 2014 г. 70 % — 53 900,0 тыс. тг.

АО «РЦГЧП» Карагандинской области в настоящее время ТЭО разработано в полном объеме, но не проведена государственная и отраслевая экспертиза проекта.

В связи с нарушением сроков договора по разработке ТЭО Департаментом УИС по Карагандинской области были направлены претензионные письма в ГЧП (№ 14–28–9–1987 от 12.06.2014 г., № 14–28–9–2245 от 30.06.2014 г., № 14–28–9–2462 от 14.07.2014 г.), после чего 03 июля 2014 г. направлено исковое заявление в Карагандинский экономический суд о признании АО «РЦГЧП» недобросовестным участником государственных закупок и взыскания неустойки, до момента 100 % исполнения договорных обязательств.

Для строительства аналогичных учреждений выделены земельные участки в Петропавловске, Астане и Шымкенте. Идет работа по привлечению инвесторов. Так, 18 млрд тг тратит государство на строительство только одной тюрьмы в РК, сообщил начальник Департамента генпрокуратуры С. Еримбетов (газета «Время» от 28.04.2016 г.).

Заместитель министра внутренних дел РК Б. Бисенкулов в газете «Время» от 28 апреля 2016 г. «Частных тюрем в стране не будет» говорил об успешных примерах ГЧП: в аренду предпринимателям переданы 92 производственных объекта, а в доверительное управление — еще 32. На этих предприятиях стабильной работой обеспечены около 2-х тысяч человек. Осужденные имеют право заниматься индивидуальной предпринимательской деятельностью. В 2015 г. осужденные погасили ущерб почти на миллиард тенге, тогда как в 2014 г. всего 352 миллиона.

8. В Основных принципах обращения с заключенными (Принцип 8) определяется: «Необходимо создать условия, дающие заключенным возможность заниматься полезным вознагражденным трудом, что облегчит их реинтеграцию на рынке рабочей силы их стран и позволит им оказывать финансовую помощь самим себе и своим семьям» [9; 76].

Большинство пенитенциаристов считают, что в организации трудового воспитания осужденных в исправительном учреждении могут сложиться идеальные условия, если совпадут, по крайней мере, три элемента: профессиональные интересы (желания осужденных); их личностные характеристики (особенности, предъявляемые к личности в области той или иной профессии); наконец, наличие возможностей в условиях учреждения приобрести именно эту профессию (специальность). Как правило, третий элемент в практике деятельности учреждения отсутствует. Думается, что в учреждениях, наряду с освоением осужденными традиционных профессий, целесообразно организовать факультатив-

ное обучение осужденных (на базе ПТУ, общеобразовательной школы) смежным профессиям, ориентированным на индивидуальную трудовую деятельность. Это позволит обеспечить соответствующее материальное стимулирование осужденных и будет способствовать их трудоустройству после освобождения. По данным ученых, в настоящее время в 48 исправительных учреждениях пенитенциарной системы республики организовано бесплатное профессиональное обучение по 44 специальностям, по которым осужденные могут работать не только на предприятиях УИС, но и после освобождения [10; 244].

9. Для эффективной деятельности по исполнению наказаний сотрудники уголовно-исполнительной системы должны быть специалистами в вопросах организации труда осужденных. Организация данной работы должна носить профессиональный характер. Например, в организации социальной работы с осужденными имеются хорошие наработки в Костанайской академии МВД Республики Казахстан и Вологодском институте права и экономики ФСИН Российской Федерации. В ВИПЭ ФСИН РФ была введена специальность «Социальная работа» в начале 2000 г. и успешно внедрена в практику пенитенциарной системы РФ. Но в ВИПЭ в советское время готовили специалистов по организации труда в ЛИТУ (лесные исправительно-трудовые учреждения). Кроме этого, представляется, что в уголовно-исполнительной системе должны работать экономисты, инженеры, специалисты по организации труда осужденных, подготовка которых может осуществляться по программам специальностей, утвержденных классификатором МОН РК.

Заключение

1. Проблемы с трудоустройством осужденных, носящие объективный характер, были усугублены не совсем удачной политикой в уголовно-исполнительной сфере, недостаточно учитывающей необходимость обеспечения трудом осужденных.

2. Создание дополнительных рабочих мест для осужденных является важнейшим условием дальнейшего совершенствования порядка, условий исполнения и отбывания наказаний. При этом основной целью участия осужденных в общественно полезном труде будет формирование у них потребности соблюдать нормы, правила и традиции человеческого общежития.

3. Имеющийся опыт применения и использования государственно-частного партнерства, может быть, пока не совсем хорошо складывающийся на первоначальном этапе, свидетельствует о возможности его реального применения в уголовно-исполнительной системе.

4. Необходимо, в условиях дефицита рабочей силы на внутреннем рынке труда, проработать вопросы трудоустройства осужденных, как содержащихся в учреждениях УИС, так и находящихся на пробационном контроле.

Список литературы

- 1 Карганова Б.Г. Средства достижения целей лишения свободы // Медиативный потенциал уголовного права: материалы VII Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. памяти М.И. Ковалева (Екатеринбург, 20–21 февраля 2010 года) / Б.Г. Карганова, Г.Г. Аветисян / отв. ред. И.Я. Козаченко. — Екатеринбург: Изд. дом «Уральская государственная юридическая академия», 2011. — С. 235–238.
- 2 Таран О. Обеспечивая эффективность правовой системы. Беседа с заместителем Генерального прокурора РК Ж.Асановым / О. Таран / Казахстанская правда. — 2015. — 29 мая.
- 3 Асанов Ж. Нужна консолидация усилий / Ж. Асанов // Деловой Казахстан. — 2015. — 12 июня.
- 4 Общественный мониторинг пенитенциарных учреждений Республики Казахстан // Материалы круглого стола (Алматы, 29–30 сентября 2003 г.). — Алматы: Раритет, 2004. — 84 с.
- 5 Рогова Н.Н. Цель наказания — кара или предупреждение преступлений? // Медиативный потенциал уголовного права: материалы VII Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. памяти М.И.Ковалева (Екатеринбург, 20–21 февраля 2010 г.) / Н.Н. Рогова / отв. ред. И.Я. Козаченко. — Екатеринбург: Изд. дом «Уральская государственная юридическая академия», 2011. — С. 207–211.
- 6 Тихонова Е. Работы хватает / Е. Тихонова / Общественно-политическая газета «Время». — 2021. — 27 мая.
- 7 Поддержка судебной и правовой реформы в Республике Казахстан. Третий промежуточный отчет 15 февраля 2011 года – 15 августа 2011 года. Приложение «I» — отчет, по общей оценке, исполнения уголовных решений. «Лучшая правовая Европейская практика современного исполнения уголовных решений и Службы пробации» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://textarchive.ru/c-2670847-pall.html>
- 8 Об утверждении Программы по развитию государственно-частного партнерства в Республике Казахстан на 2011–2015 годы и внесении дополнения в Постановление Правительства Республики Казахстан от 14 апреля 2010 г. № 302. По-

становление Правительства Республики Казахстан от 29 июня 2011 года № 731 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1100000731/links>

9 Исследование законодательства РК по вопросам соответствия международным стандартам прав лиц: осужденных к пожизненному лишению свободы; осужденных, которым смертная казнь заменена пожизненным лишением свободы; осужденных к смертной казни, в отношении которых действует мораторий на ее исполнение: сб. материалов. — Алматы: ОО «ОСТ–21 век», 2005. — С. 74–79.

10 Скаков А.Б. Вопросы совершенствования уголовно-исполнительного законодательства / А.Б. Скаков, К.С. Сагинбеков / Правовая культура и правовое воспитание: сб. науч. тр. / гл. ред. Т.К.Акимжанов. — Алматы: «Интерлигал» КСКЗ, 2014. — С. 243–247.

Б.К. Шнарбаев, А.П. Скиба

Сотталғандарды жұмыспен қамтудың проблемалық аспектілері

Сотталғандарды еңбекпен қамтамасыз ету мәселелері Қазақстанның қылмыстық-атқару жүйесі үшін ғана емес, сонымен бірге сотталғандарды жұмыспен қамту мәселелері экономиканың жалпы мәселелерінен туындайтын барлық ТМД елдері үшін де өзекті болып табылады. Қазақстанның қылмыстық-атқару жүйесінде сотталғандарды жұмыспен қамтуды жүзеге асыруға бағытталған бағдарламаларды іске асырудың өзектілігі қарастырылған. Сотталғандарды жұмыспен қамтудың жалпы проблемалары және қылмыстық-атқару жүйесінің осы саласында қалыптасқан жағдайға алып келген себептері көрсетілген. Мемлекеттік-жеке серіктестік мүмкіндіктерін пайдалануға және жаңа мамандықтар бойынша қылмыстық-атқару жүйесі үшін мамандар даярлауға негізделген қазіргі жағдайды шешу жолдары айқындалды. Қылмыстық-атқару жүйесінің алдында барлық сотталғандарды жұмыспен қамтамасыз ету міндеті тұр және бұл міндет әртүрлі жолдармен шешіледі. Мұнда сотталғандардың жұмысын ұйымдастыру мен оқуды ұйымдастыру жүйесінің жұмысын жетілдіру туралы осы құқықтық қатынастарды реттейтін нормативтік құқықтық актілерді түзету бойынша шетелдік тәжірибені пайдалануға болады. Мекемелердегі жұмыс орындарын құру бағыттарының бірі ретінде Үкіметтің көмегі бола алады. Қылмыстық-атқару жүйесіндегі ең тиімді көмек кәсіпорындарға мемлекеттік тапсырыстарды хабардар ету. Бұл жол ең қиын және бірқатар заңдарды өзгертуді талап етеді. Мемлекеттік тапсырыстың баламасы ретінде мемлекеттік құрылымдар тұтынатын тауарлар тобын стратегиялық маңыздылық санатына ауыстыру және оларды қылмыстық-атқару жүйесінде шығару болар еді деген қорытынды жасалған.

Кілт сөздер: сотталғандарды жұмыспен қамту, мемлекеттік-жекеменшік серіктестік, қылмыстық-атқару жүйесі, келтірілген зиянды өтеу, мемлекеттік тапсырыс.

B.K. Shnarbayev, A.P. Skiba

Problematic aspects of the employment of convicts

The issues of providing convicts with labor are relevant not only for the penitentiary system of Kazakhstan, but also for all CIS countries, where the issues of employment for convicts arise from general problems of the economy. The relevance of the implementation of programs aimed at implementing the employment of convicts in the penal system of Kazakhstan is considered. The general problems of employment of convicts and the reasons that led to the situation in this area of the penal system are reflected. The ways of resolving the current situation based on the use of the possibilities of public-private partnership and training of specialists for the penal system in new specialties have been determined. The penal correctional system faces the challenge to provide all convicts with work, and this task is achieved in different ways. Here it is possible to use foreign experience on improving the operation of the system for organizing the work and study of convicts, in adjusting the normative legal acts governing these legal relations. One of the directions in the field of job creation in institutions can be the assistance of the government. The most effective help in the penal correctional system would be the placement of state orders at enterprises. This path is the most difficult and requires changes in a number of laws. A prototype of a state order could be the transfer of a group of goods consumed by state structures to the category of strategic importance and produce them in the correctional system.

Keywords: employment of convicts, public-private partnership, the penal correction system, reparation, state order.

References

- 1 Karganova, B.G. & Avetisyan, G.G. (2011). Sredstva dostizheniia tselei lisheniia svobody [Means of achieving the goals of imprisonment]. Mediation potential of criminal law: Materialy VII Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, posviashchennoi pamiati M.I. Kovaleva (Ekaterinburg, 20–21 fevralia 2010 goda) — Materials of the VII International scientific and practical conference dedicated to the memory of M. I. Kovalev (Yekaterinburg, February 20–21, 2010) (235–238). I.Ya. Kozachenko. (Ed.). Yekaterinburg: Publishing House «Ural State Law Academy» [in Russian].
- 2 Taran, O. (2015). Obespechivaia effektivnost pravovoi sistemy. Beseda s zamestitelem Generalnogo prokurora RK Zh. Asanovym [Ensuring the effectiveness of the legal system. Conversation with the Deputy Prosecutor General of the Republic of Kazakhstan Zh. Asanov] (May 29, 2015). *Kazakhstanskaia Pravda — Kazakhstanskaya Pravda* [in Russian].
- 3 Asanov, J. (2015). Nuzhna konsolidatsiia usilii [We need consolidation of efforts] (June 12, 2015). *Delovoi Kazakhstan — Business Kazakhstan* [in Russian].
- 4 Obshchestvennyi monitoring penitentsiarnykh uchrezhdenii Respubliki Kazakhstan [Public monitoring of penitentiary institutions of the Republic of Kazakhstan] (2004). *Materialy kruglogo stola — Materials of the round table*. (Almaty, September 29–30, 2003). Almaty: Raritet [in Russian].
- 5 Rogova, N.N. (2010). Tsel nakazaniia — kara ili preduprezhdenie prestuplenii? [Is the purpose of punishment to punish or prevent crimes?] Mediation potential of criminal law: *Materialy VII Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, posviashchennoi pamiati M.I. Kovaleva (Ekaterinburg, 20–21 fevralia 2010 goda) — Materials of the VII International scientific and practical conference dedicated to the memory of M.I. Kovalev (Yekaterinburg, February 20–21, 2010)*. (pp. 207–211). I.Y. Kozachenko. (Ed.). Yekaterinburg: Publishing House «Ural State Law Academy» [in Russian].
- 6 Tikhonova, E. (2021). Raboty khvataet. [There is enough work]. (May 27, 2021). *Obshchestvenno-politicheskaia gazeta «Vremia» — Social and political newspaper “Vremya”* [in Russian].
- 7 Podderzhka sudebnoi i pravovoi reformy v Respublike Kazakhstan. Tretii promezhutochnyi otchet 15 fevralia 2011 goda — 15 avgusta 2011 goda. Prilozhenie «D» — otchet, po obshchei otsenke, ispolneniia ugovolnykh reshenii. «Luchshaia pravovaia Evropeiskaia praktika sovremennogo ispolneniia ugovolnykh reshenii i Sluzhby probatsii» [Support for judicial and legal reform in the Republic of Kazakhstan. Third interim report February 15, 2011 — August 15, 2011. Appendix “I” — report on the overall assessment, the execution of criminal decisions. “The best legal European practice of modern execution of criminal decisions and the Probation Service”] [in Russian].
- 8 Ob utverzhenii Programmy po razvitiu gosudarstvenno-chastnogo partnerstva v Respublike Kazakhstan na 2011–2015 gody i vnesenii dopolneniia v Postanovlenie Pravitelstva Respubliki Kazakhstan ot 14 apreliia 2010 goda № 302. Postanovlenie Pravitelstva Respubliki Kazakhstan ot 29 iyunia 2011 goda № 731 [Program for the development of public-private partnership in the Republic of Kazakhstan for 2011–2015. Approved by the Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated June 29, 2011 No. 731]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1100000731/links> [in Russian].
- 9 Issledovanie zakonodatelstva Respubliki Kazakhstan po voprosam sootvetstviia mezhdunarodnym standartam prav lits: osuzhdennykh k pozhiznennomu lisheniui svobody; osuzhdennykh, kotorym smertnaia kazn zamenena pozhiznennym lisheniem svobody; osuzhdennykh k smertnoi kazni, v otnoshenii kotorykh deistvuet moratorii na ee ispolnenie [Research of the legislation of the Republic of Kazakhstan on compliance with international standards of the rights of persons: convicted to life imprisonment; convicts for whom the death penalty was replaced by life imprisonment; sentenced to death, in respect of whom there is a moratorium on its execution.] (2005). *Sbornik materialov — Collection of materials*. (p.74–79). Almaty PA «OST-21 century» [in Russian].
- 10 Skakov, A.B. & Saginbekov, K.S. (2014). Voprosy sovershenstvovaniia ugovolno-ispolnitelnogo zakonodatelstva [Issues of improving criminal executive legislation] Legal culture and legal education: *sbornik nauchnykh trudov — Collection of scientific papers*. (p. 243–247). T.K. Akimzhanov. (Ed.). Almaty: «Interligal» KSKZ [in Russian].

L.K. Arenova^{1*}, R.M. Zhamiyeva¹, T.K. Ryabinina²

¹Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan;

²Southwest State University, Kursk, Russia

(E-mail: roza_mus@mail.ru, Scopus ID 57209976091

super.hamka@mail.ru, Scopus ID 57211988742

tatyanakimovna-r@yandex.ru)

Legal aspects of biological safety in Kazakhstan

The relevance of the study related to the biological safety of Kazakhstan, which has a legal nature. This is primarily due to the fact that, on the one hand, this direction is a significant element of the national security system, and on the other hand, with ensuring compliance with the legal regime, the stability of public relations, the established state order of rules and norms of behavior. In addition, the legal aspects of biological safety include real and potential risks of committing criminal acts in this area, which can range from the smallest offenses, expressed in non-compliance, disregard of mandatory regimes and compliance requirements for biological safety, to the commission of serious and especially serious crimes, related to sabotage actions, and in general the use of weapons of mass destruction. The main legal aspects of Kazakhstan's biological safety in the period of globalization are considered, and their analysis from the standpoint of preventing criminal acts associated with the use of biological threats, identifying the risks of the emergence and spread of biological threats and their types is conducted. The leading approach to the study of issues related to the legal aspects of biological safety is the system-activity approach and the method of legal analysis of the current national legislation in the area under consideration. The legal aspects of biological safety in the Republic of Kazakhstan at the present stage are presented, a legal analysis of international norms in the field of biological safety is carried out, and their implementation into national legislation, as well as legal proposals on the proposed direction and ways of achieving them, are developed. Considering legal aspects of biological safety as an integral part of the national security system allows solving a number of basic legal problems, which include prevention of the emergence of epidemics and epizootics in natural foci of dangerous infections, massive outbreaks of infectious diseases, including those imported from foreign countries; national control over the level of security of legitimate objects, where various biological agents are stored, moved, transported, manufactured, investigated; identification (monitoring) of the risks of using biological agents for extremist and terrorist purposes due to their availability, prevalence and simplicity.

Keywords: biological safety, biological safety concept, biological agents and materials, biological terrorism, weapons of mass destruction, legal aspects of biological safety, control and supervision in the field of biological safety.

Introduction

The article examines the main issues of biological safety, risks and threats of biological terrorism at the present stage of development of Kazakhstan, neighboring states and the international community.

This is due to the fact that the list of biological agents, potentially dangerous materials of biological terrorism, the availability of potentially dangerous biological materials, a sharp surge in information technologies, the rapid dissemination of information, as well as the real possibility of a sufficiently large-scale use of biological pathogens that carry a biological threat in habitat of biological species, both plants, animals, and humans.

Considering legal aspects of Kazakhstan's biological security are of paramount importance in strengthening statehood, national security and consolidating at the national level the sources and reserves of countering biological terrorism and sabotage activities in this area. This determines the need to improve the regulatory framework regarding biological safety and the risks of biological terrorism at the international level, but fundamentally determines the need to update the legal issues of biological safety in the Republic of Kazakhstan.

Development of the concept of biological safety in Kazakhstan determines the need for a separate methodology for the timely detection and monitoring of biological risks and threats, in general, and biological terrorism in particular.

The methodology as a certain scientifically developed system should determine the system of measures to counter biological terrorism at the level of national legislation, national control over the mechanism of

work and research related to biological agents and biological species, prescription drugs for the population and other biological materials, as well as determine the forms and methods of combating sabotage activities in the field of strict compliance with national biological safety requirements, and the inadmissibility of their sabotage.

The legal aspects of biological safety also include fundamental issues regarding the interaction of competent authorities and departments, the creation of working groups of experts and specialists, not only at the international, but also at the national level, to solve anti-epidemiological, environmental, as well as law enforcement tasks on an international and national scale.

Methods and materials

The leading approach to the study of issues related to the legal aspects of biological safety is the system-activity approach and the method of legal analysis of the current national legislation in this area.

Results and discussions

The essence of the legal aspect of biological safety in modern Kazakhstan, as well as the entire international community, is the emergence and manifestation of especially dangerous infectious diseases of various etiologies, including bacterial and viral origin. This factor itself is an urgent international problem of biological threat, the consequences of which are not only socially dangerous but also predominantly economic in nature with legal consequences associated with destabilization in society and the state, an increase in the risks of political tension, and a decline in economic potential.

Economic instability leading to a crisis entails negative political and legal consequences, which, as a result, lead to the destabilization of society.

The legal nature in such situations, first of all, is reflected in the impossibility of controlling the destabilization of the situation in society and the state, social explosions and discontent, and, consequently, the deterioration of the crime situation, where the role of law is significantly reduced, the legal mechanisms for reducing social tension to a certain extent cease to correspond to the prevailing extreme conditions.

Social conditions acquire extreme character precisely during periods of sudden emergence of a biological threat, where the state is forced to introduce anti-epidemiological measures related to the restriction of human rights and freedoms. This causes negative sentiments among the population, the conditional division of society into social groups that support or, on the contrary, offer staunch resistance to various regulatory requirements in the face of a threat, both biological and technogenic and of a different nature.

It should be noted that anti-epidemiological measures are of a twofold nature. On the one hand, they are obviously of a medical nature, aimed at protecting the life and health of the population, and are aimed at quickly and efficiently solving large-scale tasks related to the prevention of dangerous diseases and the prevention of their outbreaks. On the other hand, biological safety has a legal nature, requires a legal concept, the development of its own legal measures to ensure.

In this regard, measures to ensure biological safety should include the existence of effective legal norms relevant to the topic and their observance, where the requirement to comply with sanitary-hygienic, sanitary-epidemiological, organizational and technological conditions and rules is determined and strictly fixed. In addition, measures to ensure biological safety, their legal aspect, make it possible to strictly fix the corresponding set of legal measures of a sanitary and hygienic, epidemiological, organizational nature, the use of technological advances aimed at preventing, reducing infection and eliminating the biological hazard of people, animals and plants.

In our opinion, the legal aspects in this case should be characterized not only by preventive mechanisms, but also provide for stricter measures in the form of administrative liability for minor violations, criminal liability for malicious evasion of execution, including for the dissemination of those that do not correspond to reality.

This is due not only to conceptual factors of biological safety, but also to information and media opportunities in modern societies, the ease of receiving and transmitting information of various types, including negative information, which can destabilize and create groups of social tension.

In addition, one should take into account the availability and simplicity of biological agents in the modern world, including their illegal manufacture and acquisition through cyberspace and the emergence of new payment products.

It is necessary to emphasize, on the one hand, the existence of natural factors of the emergence of a biological threat, the occurrence of dangerous infectious diseases and their consequences for biological species,

including humans, and on the other hand, the possibility of using biological agents, pathogens for criminal purposes, namely biological terrorism, the use of dual-use technologies (for example, the 2001 events in the United States, where anthrax pathogens were used for terrorist purposes; 2010, the Gulf of Mexico and the Mycoplasma laboratorium strain of mycoplasma (the bacterium Cynthia).

In our opinion, the availability of biological agents, the lack of appropriate legal control and an effective concept defining biological safety issues, creates a potential and real threat of the use of biological species, materials and technologies by terrorist organizations as weapons of mass destruction.

In this regard, a number of legal questions arise regarding the definition of biological safety, effective measures for their implementation in society, mechanisms for regulating legal relations in cases of a biological threat of various etiology and nature of manifestation, ensuring the regime of public consolidation and information and media security and stability in the considered extreme conditions, as well as the responsibility of persons for violations in the indicated directions.

Currently, biological safety issues are focused only on the prevention of large-scale threats to biological integrity, where protection from biological threats to society and ecological structures (flora, fauna, etc.) is reduced to the principle of solving problems as they arise.

However, biological safety is a broader concept that includes a fairly large number of related legal issues.

In particular, the presence of a national concept for ensuring biological safety requires not only determining its directions and measures for their control, but also a specific, strictly regulated system of actions, taking into account fundamental factors of security and control and supervisory.

Firstly, this will make it possible to determine a strict list of permitted actions by the party that carries out activities, including those of an experimental nature with biological materials and agents (organizations, enterprises, laboratories, etc.), strict observance by the latter of sanitary-epidemiological, medical and managerial functions, with the conditions of exclusion, the so-called human factor.

In this regard, it should be noted that the category «human factor» is not permissible in the sphere of circulation of biological materials and agents, as well as other hazardous materials with an increased risk of public danger, including industrial use (for example, polychlorinated befinyls).

A security factor of a biological threat, which should be carried out by the relevant stakeholders (organizations, enterprises, institutions and their divisions) whose activities are related to biological and other materials, both in natural reservoirs and laboratory sources.

In this case, the provision includes not only preventive mechanisms for systematic and regular reviews of the safety system of operating conditions, strict adherence to the relevant instructions, but preventive measures using modern methods of protecting information on working with biological material and preventing the occurrence of a human factor in activities with biological agents and materials.

Obviously, the rigidity and severity of the security factor, which includes prevention in activities with biological materials and agents, is explained by its specificity and unpredictable consequences that create a public danger in the social and economic spheres of the state.

It should be noted that these measures, of course, are observed by the parties that carry out activities with biological agents and potentially hazardous materials, but there is a new type of biological threat, which has arisen objectively, in accordance with the rapid scientific and technological progress, the latest achievements in the field chemistry, physics, biology and a number of other sciences of the natural cycle, changing the evolutionary stages of human development.

First of all, genetic research aimed at creating new forms of life (for example, the Mycoplasma laboratorium indicated by us) can be attributed to the new risks of biological safety, and in this sense, the legal aspect should include issues of competition between natural biological species, including humans, with the created forms, and take into account the food chain (competition and survival) and their evolutionary priorities.

Thus, a legal question arises about the transformation of biological risks into a biological threat through the impact of the influence of biological agents on natural nature and habitat.

The International Cartagena Protocol on Biological Safety, to a greater extent, defines biological developments in the agricultural industry, without taking into account the modern realities of the extreme development of information technologies, technical, natural and exact sciences, which, first of all, from the group of risks, can outgrow their impact in a threat to natural habitat and biological safety.

Moreover, additional risks and threats in the field of biological safety are created by insufficient security of the information and media space [1]. This aspect contains psychological and legal components, namely,

the impact on the mass consciousness, through distorted or false information, using methods of manipulating natural basic instincts (to cause fear for one's life, reproduction and offspring), creating foci and groups of social tension, provoking violations of established legal norms, which is acquiring a clear extremist character, with the aim of destabilizing the political situation in society.

This logically justifies the need for a control and supervisory factor, namely the inclusion of the concept of biological security of Kazakhstan in the structure of the national mechanism for control over weapons of mass destruction and their financing, as well as in the sphere of countering the financing of terrorism, since biological terrorism is the most dangerous threat, and the availability of biological materials does not make it difficult for terrorist organizations to develop pathogens.

Also, one of the fundamental indefinite documents in the field of biological safety is the 1972 UN Security Council Convention on Biological Safety, which enshrines the ban on the production of weapons of mass destruction signed by 183 states, while four signatory states have not ratified this first multilateral treaty on disarmament, and ten countries have not signed or ratified it [2]. This legal act strictly establishes an international, specific and binding norm established in the preamble, directed against various categories of weapons of mass destruction, including against biological weapons. In addition, the presented norm confirms the fact that there are no states that would officially confirm that they are developing or have such weapons in their military arsenal and can use them in their military actions and actions.

However, in our opinion, this Convention has certain issues, which arose for objective reasons that we indicated earlier, namely, the extreme rate of development of technologies, both information technology and natural science. This leads to the fact that a legal response, including international organizations, government and interdepartmental commissions, is not always able to make the necessary adjustments, obligatory for the international community.

It is quite obvious that control and supervisory activities, as the name implies, provide for procedural measures and compliance with the protocols of state bodies in relation to objects carrying out activities with biological agents.

In our opinion, biological safety and its maintenance require broader competencies, namely, the norms defining the responsibility of specific individuals and legal entities, officials, as well as improving the system of their responsibility in terms of tightening. For example, there is no criminal liability for legal entities in the Republic of Kazakhstan, and there is only administrative liability and a system of sanctions. This significantly reduces the effectiveness of the control and supervision system in the biological safety system, creates opportunities to evade and/or avoid the responsibility of officials.

On the other hand, insufficient provision of information and media security, the so-called stuffing of «fake» information, weak legislative competence of state, special and law enforcement agencies, contributes to the emergence of groups of social tension, destabilization of the social and political situation in society and the state.

In this case, an example of insufficient readiness of countries and states for the COVID-19 pandemic, which, in addition to the economic recession, entailed social destabilization in societies and countries, the emergence of destructive currents such as «anti-vaxers», who do not understand the essence of sanitary and epidemiological norms using panic, painful conditions, psychologically aggravated the situation by means of «fake stuffing» about the dangers of vaccination. The result of this was a significant increase in the mortality rate of people who refused vaccination, and specific persons were not brought to real responsibility, adequate terms of imprisonment.

Moreover, biological security contains positions associated with the risks and threats of biological (toxin) terrorism, countering which is also defined as a priority task of the UN Security Council [3]. The threat of the use of biological or toxin weapons by terrorist organizations is intensified by the modern era of globalization, the availability of biological materials, information technologies, genomic developments and specialists in this field, the use of modern biological and technological production, which complicates the process of control and supervision in this area or makes them impossible.

According to expert opinions, over the past decades, there has been a surge in criminal activity related to the illegal use of potentially dangerous biological materials, agents all over the world, which have been identified and suppressed as acts of biological terrorism [2].

At the same time, formally, the aforementioned 1972 Convention «On the Prohibition of the Development, Production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on Their Destruction» is not violated, since some countries are quite legally implementing research projects (Great Britain, USA, Canada, Georgia etc.).

In our opinion, the legal aspect of ensuring biological safety, the reality of the implementation of control and surveillance activities in this area is possible only by a complete prohibition of the creation and modification of biological materials, which are previously known, returning (for example, *Streptococcus pneumoniae*, the causative agent of bacterial pneumonia, *Legionella pneumophila*, influenza virus and a number of other pathogens) and pathogens of new infections.

A separate threat to biological security, as we presented earlier, is represented by hybrid microorganisms and genetically modified objects, developed using molecular genetic technologies of varying degrees of complexity of such structures, and requiring significant financial capabilities that terrorist organizations of various kinds have at their disposal [4]. For example, currently the Taliban, banned in the Republic of Kazakhstan, has financial resources estimated by official sources of 85 billion weapons.

The fulfillment of the requirements of the UN Security Council Convention, 1972, is ensured by countries by various measures, the adoption by intergovernmental organizations of international standards and their implementation into national legislation, including Kazakhstan, regarding their activities in the field of pathogenic biological materials and agents.

However, in our opinion, at the international level, effective mechanisms of control and supervisory measures have not been sufficiently developed and their alternatives have not been worked out, which can guarantee the implementation of regulations by the participating countries and countries that have signed the convention under consideration.

Political and legal relevance in this sense is emphasized by the extremely fast pace of development of technologies, including natural sciences, which actually explains the emergence of the so-called synthetic biology, and their use to build up military potential.

Conclusions

The emergence of new risks in the field of biological safety includes genetic research aimed at creating new forms of life (for example, the *Mycoplasma laboratorium* indicated by us), and in this sense the legal aspect should provide for the regulation of competition between natural biological species (including humans with the created forms artificial life), taking into account the food chain, that is, the issue of competition and survival in evolution.

In this sense, there is a transformation of biological risks into a biological threat, through the impact of the influence of biological agents on natural nature and habitat, the use of biological materials through biological technologies, synthetic biology in the manufacture of biological agents for terrorist purposes, the conduct of hostilities using weapons of mass destruction.

The implementation of international norms and standards in national biosafety legislation requires the development of new legal norms in accordance with the modern realities of ensuring biological safety, the introduction of stricter sanctions within the country, the introduction of criminal liability and tougher punishment for non-compliance with both physical, official and legal persons.

The lack of effective, modernized large-scale control mechanisms leads to violations of the provisions of the conventions and resolutions of the UN Security Council, and from a legal standpoint have different interpretations and double interpretations, which will significantly weaken the biological security regime, latent military build-up associated with potentially dangerous biological agents.

In our opinion, there is an outdated legal provision of the UN Security Council Convention, 1972, which clearly and specifically does not limit the study of hybrid (chimeric) and genetically modified strains of pathogens, the production of synthetic toxins, pathogenic biological materials, including aerosol types and other organic objects and dual-use materials.

The modernization of this convention will allow in the shortest possible time to use legal methods to guarantee biological safety and increase the effectiveness of means of prevention and counteraction to criminal manifestations in this area.

References

- 1 Картахенский протокол по биобезопасности к конвенции о биологическом разнообразии [Электронный ресурс]. — 2003. — Режим доступа: <https://www.un.org/ru/documents/>
- 2 Конвенция СБ ООН о запрещении разработки, производства и накопления запасов бактериологического (биологического) и токсинного оружия и об их уничтожении [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/bacweap.shtml

3 Резолюция СБ ООН 1540 от 28.04.2004 г. «О нераспространении оружия массового уничтожения» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/bacwep.shtml

4 Липницкий А.В. Об эволюции микроба сибирской язвы / А.В. Липницкий, И.А. Баркова, В.А. Антонов, А.М. Бурков, А.В. Новоженина // Эпидемиология и инфекционные болезни. — 2013. — Т. 5. — С. 49–55.

Л.К. Аренова, Р.М. Жәмиева, Т.К. Рябинина

Қазақстанның биологиялық қауіпсіздігінің құқықтық аспектілері

Қазақстанның биологиялық қауіпсіздігімен байланысты мәселелері негізінен құқықтық сипатқа ие. Бұл ең алдымен, бір жағынан осы бағыттың ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесінің маңызды элементі болып табылады, ал екінші жағынан, құқықтық режимді, қоғамдық қатынастардың тұрақтылығын, мемлекетпен белгіленген ережелер мен мінез-құлық нормаларын сақтауды қамтамасыз етумен байланысты. Бұдан басқа, биологиялық қауіпсіздіктің құқықтық аспектілері өзіне осы салада криминалдық әрекеттерді жасаудың шынайы және потенциалдық тәуекелділіктерді қамтиды, олар болса ең ұсақ құқық бұзушылықтардан бастап, атап айтсақ, биологиялық қауіпсіздікті сақтаудың міндетті режимдері мен талаптарын сақтамаудан, елемеуден бастап, диверсиялық іс-әрекеттермен және де жалпы жаппай қырып-жою (зақым келтіру) қаруын қолданумен байланысты, ауыр және аса ауыр қылмыстар жасаумен ауытқып тұруы мүмкін. Жаһандану кезеңіндегі Қазақстанның биологиялық қауіпсіздігінің негізгі құқықтық аспектілері және оларды биологиялық қатерлерді пайдаланумен байланысты қылмыстық іс-әрекеттерге жол бермеу және олардың алдын алу, биологиялық қатердің туындау және таралу тәуекелдерін және оның түрлерін анықтау тұрғысынан талдау қаралды. Биологиялық қауіпсіздіктің құқықтық аспектілерімен байланысты мәселелерді зерттеудің жетекші тәсілі қарастырылатын салада қолданыстағы ұлттық заңнаманы құқықтық талдаудың жүйелі-қызметтік тәсілі және әдісі болып табылады. Қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасындағы биологиялық қауіпсіздіктің құқықтық аспектілері ұсынылды, биологиялық қауіпсіздік саласындағы халықаралық нормаларға құқықтық талдау жүргізілді және олардың ұлттық заңнамаға имплементациясы, сондай-ақ ұсынылған бағытқа қол жеткізудің жолдары бойынша құқықтық ұсыныстар әзірленді. Биологиялық қауіпсіздіктің құқықтық аспектілерін ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесінің ажырамас бөлігі ретінде қарау бірқатар негізгі құқықтық міндеттерді шешуге мүмкіндік береді, олардың қатарына мыналарды жатқызуға болады: қауіпті инфекциялардың табиғи ошақтарында эпидемиялар мен эпизоотиялардың туындауына, инфекциялық аурулардың, оның ішінде шет елдерден әкелінгендердің жаппай тұтануына жол бермеу; әртүрлі биологиялық агенттер сақталатын, жылжитын, тасымалданатын, дайындалатын, зерттелетін заңды объектілердің қорғалуының деңгейін ұлттық бақылау; қолжетімділігіне, таралуына және қарапайымдылығына байланысты биологиялық агенттерді экстремистік және террористік мақсаттарда қолдану тәуекелдерін анықтау (мониторинг жүргізу).

Кілт сөздер: биологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, биологиялық қауіпсіздіктің тұжырымдамасы, биологиялық агенттер мен материалдар, биологиялық терроризм, жаппай қырып-жою қаруы, биологиялық қауіпсіздіктің құқықтық аспектілері, биологиялық қауіпсіздікті сақтау саласындағы бақылау және қадағалау.

Л.К. Аренова, Р.М. Жәмиева, Т.К. Рябинина

Правовые аспекты биологической безопасности Казахстана

Вопросы, связанные с биологической безопасностью Казахстана, прежде всего, имеют правовую природу. Это обусловлено, в первую очередь, тем, что, с одной стороны, данное направление является значимым элементом системы обеспечения национальной безопасности, а с другой — с соблюдением правового режима, стабильности общественных отношений, установленного государственного порядка правил и норм поведения. Кроме того, правовые аспекты биологической безопасности включают в себя реальные и потенциальные риски совершения криминальных действий в этой сфере, которые могут варьироваться от наиболее мелких правонарушений, выражающихся в несоблюдении, игнорировании обязательных режимов и требований соблюдения биологической безопасности, до совершения тяжких и особо тяжких преступлений, связанных с диверсионными действиями и, в целом, с использованием оружия массового уничтожения (поражения). Рассмотрены основные правовые аспекты биологической безопасности Казахстана в период глобализации, и проведен их анализ с позиций недопущения и предупреждения криминальных деяний, связанных с применением биологических угроз, выявления рисков возникновения и распространения биологической угрозы и ее видов. Ведущими подходами к исследованию вопросов, связанных с правовыми аспектами биологической безопасности, являются системно-деятельностный и метод правового анализа действующего национального законодательства в рассматриваемой сфере. Представлены правовые аспекты биологической безопасно-

сти в Республике Казахстан на современном этапе, проведен правовой анализ международных норм в сфере биологической безопасности и их имплементация в национальное законодательство, а также выработаны правовые предложения по предложенному направлению и пути их достижения. Рассмотрение правовых аспектов биологической безопасности как неотъемлемой части системы обеспечения национальной безопасности позволяет решить ряд основных правовых задач, к числу которых можно отнести: недопущение возникновения эпидемий и эпизоотий в природных очагах опасных инфекций, массовые вспышки инфекционных заболеваний, в том числе завезенных из зарубежных стран; национальный контроль за уровнем защищенности легитимных объектов, где хранятся, перемещаются, транспортируются, изготавливаются, исследуются различные биологические агенты; мониторинг рисков применения биологических агентов в экстремистских и террористических целях в силу доступности, распространенности и простоты.

Ключевые слова: обеспечение биологической безопасности, концепция биологической безопасности, биологические агенты и материалы, биологический терроризм, оружие массового уничтожения, правовые аспекты биологической безопасности, контроль и надзор в сфере соблюдения биологической безопасности.

References

- 1 Kartakhenskii protokol po biobezопасnosti k konvencsii o biologicheskom raznoobrazii (2003) [Cartagena Protocol on Biosafety to the Convention on Biological Diversity. 2003]. *un.org*. Retrieved from <https://www.un.org/ru/documents/> [in Russian].
- 2 Konvencsiia SB OON o zapreshchenii razrabotki, proizvodstva i nakopleniia zapasov bakteriologicheskogo (biologicheskogo) i toksinnogo oruzhiia i ob ikh unichtozhenii [UNSC Convention on the Prohibition of the Development, Production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on Their Destruction]. *un.org*. Retrieved from https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/bacweap.shtml [in Russian].
- 3 Rezoliutsiia SB OON 1540 ot 28.04.2004 g. «O nerasprostraneni oruzhiia massovogo unichtozheniia» [UN Security Council Resolution 1540 of 28.04.2004 «On the Non-Proliferation of Weapons of Mass Destruction»]. *un.org*. Retrieved from https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/bacweap.shtml [in Russian].
- 4 Lipnitskiy, A.V., & Barkova, I.A., Antonov, V.A., Barkov, A.M., & Novozhenina, A.V. (2013). Ob evoliutsii mikroba sibirskoi yazvy [On the evolution of the anthrax microbe]. *Epidemiologiia i infeksionnye bolezni — Epidemiology and Infectious Diseases*, 5, 49–55 [in Russian].

R.Y. Dzhansarayeva, S.B. Duzbayeva*, K.B. Borankulova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: jansarayeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7961-3832>)
salta.duzbayeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2695-2539>
borankulovakarlygash@gmail.com)

Features of forensic psychological examination in the investigation of criminal cases of crimes committed by minors

The article deals with the issues of appointment and carrying out of forensic psychological examination in relation to minors. Forensic psychological examination in criminal cases involving minors is usually appointed to establish the ability of an accused, suspect, defendant minor with a mental retardation not related to a mental disorder to fully realize the actual nature and social danger of their actions and to direct them; to determine the ability of juvenile witnesses and victims to correctly perceive the circumstances relevant to the case and give correct testimony about them; to determine the ability of juvenile victims in cases of sexual assault to understand the nature and significance of actions committed against them and to resist. In connection with the age characteristics of a minor, in particular during the period of deep experiences occurring against the background of personal conflicts and physiological changes, it is necessary to take into account the individual characteristics of a minor, the peculiarities of upbringing, etc. The authors concluded that forensic psychological examination allows with respect to the research of criminal cases from each objective speck of view to take into account the rank and ableness of a teenager to make out the design of his actions and come this from a deeper scientific sharp end of contemplate than other types of examinations.

Keywords: examination, forensic psychological examination, production of forensic psychological examination, forensic psychological examination of minors, age.

Introduction

The main principle of forensic psychological examination is the focus of the study on the analysis of the content and structure of specific actions of minor suspects or the reflection of the phenomena of reality. The production of a forensic psychological examination is carried out within its scientific competence and in accordance with the requirements of the current criminal procedure legislation. The main task of the forensic psychological examination of juvenile suspects is to study the ability of adolescents with signs of mental retardation not related to mental illness to fully understand the meaning of their actions and to direct them. Therefore, the problem of age-specific mental illnesses is relevant for both general and forensic psychiatry.

The object of the study of the forensic psychological examination is the mental manifestations of a minor suspects that go beyond the normal behavior. With the help of this examination, it is possible to obtain the data that allows us to understand and evaluate the features of mental activity and manifestations of a teenager, which are important for legal conclusions and contribute to the correct assessment of the testimony of suspects and accused in cases when the doubts about their reliability are raised.

Materials and methods

During the research we applied the general scientific, historical-legal, comparative, formal-logical, system-structural and other methods traditionally used in jurisprudence. The work used a set of private methods interpreted to the nature of research tasks: the study of documentary sources, comparative legal method for reviewing and analyzing international legal documents and normative legal acts of national legislation governing criminal liability and sentencing minors.

Results and discussion

The forensic psychological examination of minors is one of the most complex types of expert research, which requires serious work to standardize and develop the common generally accepted criteria. At the same time, the development of legal policy in relation to minors allows us to hope for the introduction of a juvenile justice system in Kazakhstan, which provides for the use of not only the principle of understanding, but

also the principle of educability. This will entail raising new questions to expert psychologists and the need for new methodological developments.

The arrangement of the issues confronted by an individual conducting criminal procedures against a minor would barely be conceivable without utilising the wide range of instruments utilized to ponder the identity of a juvenile person.

The success of the preventive activities of the internal affairs bodies largely depends on how comprehensively and deeply the identity of a minor offender is studied. Many mistakes could have been avoided if practical bodies had always put the personality in the center of their attention and professional efforts, and not only the conditions of their life or other influences on them. This fully applies to juvenile delinquents.

Currently the problem of researching the identity of the offender, including minors, has gained particular relevance, and this is motivated, first of all, by the fact that without studying those who commit criminal offenses, it is impossible to fight crime in general [1; 153].

A crucial place among the strategies of figuring out the circumstances that characterize the character of a minor who committed a wrongdoing, as V.Ya. Rybalskaya properly notes, is occupied by a master examination. The conceivable outcomes of most sorts of scientific examinations, the question of which may be an individual or related objects, are past question in any case, they also apply to minors. In any case, a number of examinations can be carried out in connection to minors, for example, in order to determine the age [2; 97].

The main thing of consideration, as noted above, is age. Certain biological, psychological and mental changes in the structure of the personality are associated with it. Age determines a certain level of development of forces, intelligence, drives, and even the physical ability to commit certain crimes.

The process of socialization of people start from an early age, when they begin to assimilate the roles that form their personality. It is in childhood that a person develops as a social being, develops intelligence, the ability to analyze and generalize the surrounding phenomena, the ability to anticipate the possible consequences of their actions; perseverance, determination, self-control, activity, initiative, self-awareness, self-esteem, desire for independence, are formed. All this is closely related to the subsequent behavior of the personality of a minor.

At the same time, the age of minors determines a number of features of the psyche, its instability due to the process of personality formation, physical and spiritual development of the body, puberty. These features of the psyche of minors in many respects contribute to their antisocial actions as a result of the manifestation of such qualities as:

- 1) a distorted idea of the true nature and significance of such important moral concepts as courage, cowardice, fidelity, betrayal, friendship, heroism, modesty;
- 2) errors in the assessments of individuals, phenomena, events, inability to evaluate a person in the aggregate of all their properties and qualities;
- 3) preference for external manifestations of a person without taking into account their true motives and goals;
- 4) emotional imbalance, instability, increased excitability, a sharp change in mood;
- 5) an aggravated attitude to the environment, to everything new, unfamiliar in the absence of the necessary knowledge and experience;
- 6) increased physical activity, initiative, an excess of strength and energy due to the increase in vital activity;
- 7) the desire for independence, self-expression and self-affirmation;
- 8) rejection of other people's advice, pedagogical maxims of older people and other forms of educational influence;
- 9) the desire to show and prove their "maturity", the desire for leadership;
- 10) suggestibility, excessive credulity, a tendency to imitate, conformism [3; 27].

In legal terms, age is defined as the number of years of a person's life established by law, which determines their rights, duties and responsibilities. When investigating criminal cases of this category, the age could be unknown due to the lack of documents that can confirm it, or there are doubts about their authenticity; when there is a deliberate concealment of the age; when there is doubt about the authenticity of the age indicated in the submitted documents, then in accordance with the requirement of the Order of the Minister of Justice of the Republic of Kazakhstan dated April 27, 2017 № 484 "On Approval of the Rules for the Organization and production of forensic examinations and studies in the forensic examination bodies", a forensic medical examination should be appointed to establish the age of the person being brought to criminal re-

sponsibility. At the same time, the day of birth is considered to be the last day of the year that is named by the experts, and when determining the minimum and maximum number of years, the court must proceed from the minimum age of such a person proposed by the experts [4].

In the case of a minor committing a socially dangerous act, information about their identity and age should be established at the stage of preliminary investigation, and, if possible, even at the stage of initiating a criminal case. The case must be accompanied by documents establishing the identity of the accused minor. Only a birth certificate or an identity card (passport) can be used as such a document. These documents must be examined by the court in the judicial investigation with other evidence. Therefore, if an accused minor does not have any identifying documents, it is necessary to request information about them in the Registry office archive.

In this case, the age of the accused who has not reached the age of majority is examination by the determination of their body. And if the documents establishing the identity of the accused minor are not available at all or there are doubts about the reliability of the submitted documents, a forensic medical examination is appointed to establish the age of the minor. In accordance with Article 241 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan, this circumstance refers to cases in which an expert examination is mandatory.

When determining the age of a person, the expert is guided by the characteristics of the physiological and anatomical features of the age of a person identified in forensic medical science. The expert can not accurately determine the exact age of a person, that is, the date, month of birth and, in many cases, the year of birth. If the expert opinion indicates the age of a person with a lower and upper age, then the lower age is taken as the basis for making a decision on the case. When the age of a person is determined by an expert method, the date of birth is considered to be December 31. It is necessary to take into account another point related to determining the age of a minor: a person is considered to have reached a certain age not from the date of birth, but from 00 hours of the day following it [5; 112].

With the assistance of legal medical examination so-called natural age can be established, which is based on restorative and physiological (or morphofunctional) characteristic of the body at a certain point in life. Master conclusions are based on a set of information gotten after a comprehensive examination using anthropometric, anthroposcopic, clinical, dental, endocrinological, radiological and other strategies. When analyzing the age of young people, such signs as weight, tallness, measurements of person body parts, signs of adolescence (the advancement of auxiliary sexual characteristics, the arrangement of the menstrual cycle) are taken into account.

Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan gives for the obligatory identification of the age of the charged, the suspect and the victim in cases where it is typically important to the case, and there are no archival data on the age. Such requirement emerges when bringing young people to criminal obligation, determining a person's personality, and in a number of other circumstances.

The older a person is, more difficult their age is to determine and the result is less accurate. So, in infants, the age is set with an accuracy of one month, in adolescents-up to two years, in adults of mature age - up to five years, in persons over 50 years — up to 5–10 years.

In cases where additional mental information is required to clarify imperative circumstances for the case, a scientific mental examination is used to explore non-pathological peculiarities of the mind, for case, in the event that there's prove that the youngest are weaker than their peers, and may not have been completely mindful of their activities.

The reason for its arrangement may be the failure of a minor to memorize the curriculum material, rehashed deserting for the moment year, preparing in an assistant school, a inclination to lock in in exercises inborn in youthful children, a long division from classes due to ailment, as well as the insufficiency of the behavior of minors to their age characteristics, the peculiarity of the inspiration of their activities, the disproportion of the objective substance of the activities of a youngster to subjectively set objectives, information on the unfavorable conditions of the childhood of a minor, its educational disregard, etc.

As one appears, agents and judges encounter challenges and make errors within the planning and arrangement of such a master examination, assessment and utilize of the conclusion of master analysts, which is to a certain degree due to the drawbacks of the authoritative control of the arrangement and conduct of this master think about.

One of the foremost prevalent sorts of measurable mental examination is the scientific mental examination of minors, which accounts for more than 60 % of all conducted master mental investigations.

Forensic psychological expertise in criminal cases involving minors is usually assigned in the following cases: to establish the ability of a accused (suspect, defendant) minor with a mental retardation not related to a mental disorder to fully understand the actual nature and social danger of their actions and to direct them; to determine the ability of minor witnesses and victims to correctly perceive the circumstances relevant to the case and to give correct testimony about them; to determine the ability of young and underage victims of sexual assault cases to understand the nature and significance of the actions committed against them and to resist.

In practice, the question arises about what kind of expertise (forensic psychological or complex psychological and psychiatric) to appoint in relation to a suspect, accused or defendant minor.

Chapter 35 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan, which regulates the procedure for conducting a forensic examination, does not contain provisions concerning the appointment of a forensic psychological and complex psychological and psychiatric examination of minors. In part 2 of art. 421 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan states that “in the presence of data indicating a lag in mental development not related to a mental disorder, it is also established whether the minor was fully aware of the actual nature and social danger of his actions (inaction) or directed them”, but it is not defined how these circumstances should be established.

The concepts of mental retardation not related to a mental disorder and “mental impediment” stay undisclosed, which presents instability within the elucidation of these terms and gives rise to sharp discourses among researchers and professionals approximately what kind of expertise (forensic psychological or complex psychological and psychiatric) should be endorsed.

As a rule, a forensic psychological examination is assigned to persons who do not raise doubts about the state of their mental health. If such a doubt arises, it is necessary to conduct a preliminary forensic psychiatric examination.

In cases where mental retardation is associated with oligophrenia in the degree of debility, psychophysical infantilism, organic lesions of the central nervous system, psychopathies, asthenic syndrome, a comprehensive forensic psychological and psychiatric examination is prescribed.

As E.V. Polkunova rightly notes, “the forensic psychological examination differs from the complex psychological and psychiatric examination mainly in that the latter is carried out in relation to minors who are characterized by a lag in mental development associated with mental illness, traumatic brain injuries, etc., and not pedagogical neglect” [6; 239].

Meanwhile the question of the appointment of a forensic psychological or complex psychological and psychiatric examination is important, since further proceedings depend on it. In particular, the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan clearly distinguishes between two forms of mental retardation: related and not related to a mental disorder. According to part 3 of Article 15 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, if a minor has reached the age from which criminal responsibility begins, “but due to a lag in mental development not related to a mental disorder at the time of committing a criminal offense, he could not fully realize the actual nature and social danger of his actions (inaction) or direct them, he is not subject to criminal liability”. In other words, if a minor accused of a crime shows signs of mental (intellectual and personal) development delay due to social or pedagogical neglect, and as a result, at the time of committing criminal acts, he was not able to fully understand the meaning of his actions and control them, to carry out their volitional regulation, then such a minor is generally exempt from criminal liability [7; 79].

In relation to minors participating in criminal proceedings, a forensic psychological examination can also be conducted to establish other circumstances that fall within the competence of expert psychologists, for example, to determine the motivation for the actions of minor defendants (suspects), to identify the motivation for changing testimony. Due to the fact that juvenile delinquents are characterized by the commission of crimes in a group, an examination of the socio-psychological characteristics of the members of the criminal group can also be conducted, aimed at establishing the internal structure of the group, whose members can be both minors and adults.

To resolve the issue of the nearness or nonappearance of a minor slack in mental advancement, a legal complex psychological and psychiatric examination is designated. This examination may address the issues of the border range between brain research and psychiatry. The most assignment of the examination is to determine the mental disorders and peculiarities that incredibly influence the cognitive-orientation movement in connection to the individual undergoing the examination. Such disorders and variations from the norm can as it were be distinguished with the synchronous utilize of psychiatric and mental information. Mental and psychiatric examination is carried out by a commission, which essentially incorporates a profes-

sional clinician and a professional therapist. The objects of this examination are people affected by slight degrees of oligophrenia, psychopathies, mental issues, infantilism, spillover psychopathic states, character accentuations [8; 97].

Mental and psychiatric examination understands the taking after primary assignments: capability of the mental state of the individual experiencing the examination, assurance of the type of mental pathology; assurance of the nearness of highlights of mental movement that anticipate mindfulness of the noteworthiness of the activities performed; assurance of the degree of impact of person characteristics on the execution of unlawful activities; conclusion of the state of influence in psychopathic people.

This way, when conducting master examinations, the individual conducting the procedures gets answers to the questions that emerge, and the substance of the graphic portion of the examination gives a decently total picture of numerous identity characteristics of the individual being tried and is one of the instructive sources around the suspect minor (denounced).

Conclusion

Forensic psychological examination allows the investigation of criminal cases from an objective point of view to consider the degree and ability of a teenager to understand the meaning of their actions and approach it from a deeper scientific point of view than other types of examinations. In substantial actual performance, employees investigating this division of cases gain problems while formulating questions by reason of inspection, determining the peculiarities of the demeanor of an unimportant that exigency to have existence investigated for the time of a proper psychological inspection, for that reason, in the habitual performance of scrutiny, juridical psychological examinations are appointed totally seldom. It is proposed to form appropriate changes to the Criminal Procedural Code of the Republic of Kazakhstan and give it perceptive to cover a specialist (psychologist) in the manner that a consultant in every part of criminal cases involving minors involved considered in the state of suspects or accused.

The need for the use of such expertise in the investigation and consideration of criminal cases involving minors in court is due to the need to improve the criminal procedure legislation, the development of provisions governing the appointment and production of this type of expert research.

Список литературы

- 1 Алауханов Е.О. Преступность несовершеннолетних и ее профилактика: моногр. / Е.О. Алауханов, З.С. Зарипов, А.Ж. Тукеев. — Алматы, 2009. — 309 с.
- 2 Алауханов Е.О. Криминология: учеб. / Е.О. Алауханов. — Алматы: Жеті жарғы, 2008. — 830 с.
- 3 Рыбальская В.Я. Методика изучения личности потерпевшего по делам о преступлениях несовершеннолетних: учеб. пос. / В.Я. Рыбальская. — Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1975. — 54 с.
- 4 Приказ Министерства юстиции Республики Казахстан от 27 апреля 2017 года № 484 «Об утверждении правил организации и производства судебных экспертиз и исследований в органах судебной экспертизы» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1700015180>
- 5 Алимкулов Е.Т. Вопросы судебного производства по уголовным преступлениям несовершеннолетних: моногр. / Е.Т. Алимкулов. — Алматы: Казак университеті, 2018. — 180 с.
- 6 Полкунов Е.В. Уголовно-процессуальное значение судебно-психологической экспертизы несовершеннолетнего обвиняемого / Е.В. Полкунов // Современное состояние и перспективы развития новых направлений судебных экспертиз в России и за рубежом: материалы Междунар. науч.-практ. конф. — Калининград, 2003. — С. 236–247.
- 7 Сафуанов Ф.С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе: науч.-практ. пос. / Ф.С. Сафуанов. — М.: Гардарики; Смысл, 1998. — 192 с.
- 8 Ситковская О.Д. Новые направления судебно-психологической экспертизы: справ. пос. / О.Д. Ситковская, Л.П. Конышева, М.М. Коченов. — М.: ООО Изд. дом «Юрлитинформ», 2000. — 160 с.

Р.Е. Жансараева, С.Б. Дүзбаева, Қ.Б. Боранқұлова

Кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстар туралы қылмыстық істерді тергеу кезіндегі сот-психологиялық сараптаманың ерекшеліктері

Мақалада кәмелетке толмағандарға қатысты сот-психологиялық сараптаманы тағайындау және жүргізу мәселелері қарастырылған. Кәмелетке толмағандар қатысатын қылмыстық істер бойынша сот-психологиялық сараптамасы, әдетте, кәмелетке толмаған айыпталушының, күдіктінің психикалық бұзылумен байланысты емес психикалық дамуы тежелген сотталушының өз әрекеттерінің нақты сипаты мен қоғамдық қауіптілігін толық көлемде ұғынуға және оларды басқаруға қабілеттілігін анықтау үшін; жас және кәмелетке толмаған куәлар мен жәбірленушілердің ісі үшін маңызы бар мән-жайларды дұрыс қабылдау және олар туралы дұрыс айғақтар беру қабілетін айқындау үшін; жас балалар мен кәмелетке толмаған жәбірленушілердің жыныстық қолсұғушылық туралы істер бойынша тағайындалады. Кәмелетке толмағанның жас ерекшеліктеріне байланысты, атап айтқанда, жеке қақтығыстар, физиологиялық өзгерістер аясында болатын терең күйзеліс кезеңінде кәмелетке толмағанның жеке ерекшеліктерін, тәрбие ерекшеліктерін және т.б. ескеру қажет. Авторлар сот-психологиялық сараптама кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстық істерді зерттеуге қатысты әрбір объективті тұрғыдан жасөспірімнің өз іс-әрекетінің жоспарын көру қабілеті мен қабілетін ескеруге және сот сараптамасының басқа түрлеріне қарағанда тереңірек ғылыми түсінікке негізделуге мүмкіндік береді деген қорытындыға келді.

Кілт сөздер: сараптама, сот-психологиялық сараптама, сот-психологиялық сараптама жүргізу, сот-психологиялық сараптама тағайындау, кәмелетке толмағандарға сот-психологиялық сараптама, жасы.

Р.Е. Джансараева, С.Б. Дузбаева, Қ.Б. Боранкулова

Особенности судебно-психологической экспертизы при расследовании уголовных дел о преступлениях, совершенных несовершеннолетними

В статье рассмотрены вопросы назначения и производства судебно-психологической экспертизы в отношении несовершеннолетних. Судебно-психологическая экспертиза по уголовным делам с участием несовершеннолетних обычно назначается для установления способности несовершеннолетнего обвиняемого, подозреваемого, подсудимого с оставанием психического развития, не связанным с психическим расстройством, в полной мере осознавать фактический характер и общественную опасность своих действий и руководить ими; для определения способности малолетних и несовершеннолетних свидетелей и потерпевших правильно воспринимать обстоятельства, имеющие значение для дела, и давать о них правильные показания; для определения способности малолетних и несовершеннолетних потерпевших по делам о сексуальных посягательствах понимать характер и значение совершаемых с ними действий и оказывать сопротивление. В связи с возрастными особенностями несовершеннолетнего, в частности, в период глубоких переживаний, происходящих на фоне личностных конфликтов, физиологических изменений, необходимо учитывать индивидуальные особенности несовершеннолетнего, особенности воспитания и др. Авторы пришли к выводу, что судебная психологическая экспертиза позволяет в отношении исследования уголовных дел, связанных с несовершеннолетними, с каждой объективной точки зрения учитывать уровень и способность подростка разглядеть замысел своих действий и исходить из более глубокого научного осмысления, чем другие виды судебных экспертиз.

Ключевые слова: экспертиза, судебно-психологическая экспертиза, производство судебно-психологической экспертизы, судебно-психологическая экспертиза несовершеннолетних, возраст.

References

- 1 Alaukhanov, E.O., Zaripov, Z.S., & Tukeev, A.Zh. (2009). *Prestupnost nesovershennoletnikh i ee profilaktika [Juvenile delinquency and its prevention]*. Almaty [in Russian].
- 2 Alaukhanov, E.O. (2008). *Kriminologiya [Criminology]*. Almaty: Zheti zhargy [in Russian].
- 3 Rybalskaya, V.Ya. (1975). *Metodika izucheniia lichnosti poterpевshego po delam o prestupleniakh nesovershennoletnikh [Methodology for studying the personality of the victim in cases of juvenile crimes]*. Irkutsk: Izdatelstvo Irkutskogo universiteta [in Russian].
- 4 Prikaz Ministra yustitsii Respubliki Kazakhstan ot 27 apreliа 2017 godа № 484 «Ob utverzhdenii Pravil organizatsii i proizvodstva sudebnykh ekspertiz i issledovaniі v organakh sudebnoi ekspertizy» [Order of the Minister of Justice of the Republic of Kazakhstan dated April 27, 2017 No. 484 «On Approval of the Rules for the Organization and production of forensic examinations

and studies in the forensic examination bodies”]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1700015180> [in Russian].

5 Alimkulov, E.T. (2018). *Voprosy sudoproizvodstva po ugovnym prestupleniam nesovershennoletnikh [Issues of judicial proceedings on criminal offenses of minors]*. Almaty: Kazakh University [in Russian].

6 Polkunov, E. V. (2003). *Ugolovno-protsessualnoe znachenie sudebno-psikhologicheskoi ekspertizy nesovershennoletnego obviniaemogo [Criminal-procedural significance of forensic psychological examination of a minor accused // Modern state and prospects of development of new directions of forensic examinations in Russia and abroad: materials of the international scientific and practical conference]*. Kaliningrad [in Russian].

7 Safuanov, F. S. (1998). *Sudebno-psihologicheskaiia ekspertiza v ugovlnom protsesse [Forensic psychological examination in the criminal process: scientific and practical manual]*. Moscow: Gardarika; Smysl [in Russian].

8 Sitkovskaya, O.D., Konysheva, L.P., & Kochenov, M.M. (2000). *Novye napravleniia sudebno-psihologicheskoi ekspertizy [New directions of forensic psychological examination: reference manual]*. Moscow: LLC Publishing House «Yurlitinform» [in Russian].

А.Р. Бижанова^{1*}, Г.Б. Мейрбекова¹, Г.Ә. Жүнісова²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

²ҚР ПИМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы, Қазақстан

(E-mail: Aike_74@mail.ru; Scopus author ID: 57209296000,

meirbekova67@mail.ru, zunisovagulmira2@gmail.com)

Ақпараттандыру мен байланыс саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтардың ұғымы жайлы

Компьютерлік ақпарат пен технологиялардың, оның ішінде қылмыстық-құқықтық құралдардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету проблемасы бүгінде әлемнің көптеген дамыған елдеріндегі ең өткір мәселелердің бірі болып табылады. Әсіресе компьютерлерді, олардың жүйелері мен желілерін өнеркәсіп пен бизнесте жиі пайдаланылуда. Кәсіпорындар әртүрлі компьютерлік шабуылдар мен бұзылуларға байланысты үлкен шығындарға ұшырайды. Ғаламдық компьютерлік желі Интернет академиялық ресурстан коммерциялық ортаға айналды, мұнда қауіпсіздікті қамтамасыз ету және дамып келе жатқан қатынастарға ықтимал шабуылдардың алдын алу маңызды болып табылады. Зерттеудің мақсаты отандық және шетел заңнамаларымен киберқылмыстардың құқықтық реттелуін қарастыру, терминологиялық мәселелерді шешу болып табылады. Зерттеу нәтижесінде ақпараттық технология саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар ұғымы нақтыланатын болады. Авторлар мақалада елімізде орын алған киберқылмыстықтың қазіргі күйіне, қауіптілік деңгейіне тоқталған. ҚР ҚК-нің 7-тарауындағы қылмыстық құқық бұзушылықтардың ақпараттық технология салаларын қамтитынын ескере отырып, тараудың атауын өзгерту ұсынылған.

Кілт сөздер: ақпараттық технология, компьютерлік ақпарат, компьютерлік қылмыстар, ақпараттандыру және байланыс салаларындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар, ақпараттық технология саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар.

Kipicne

XXI ғасыр жаһандану және ақпараттандыру ғасырымен ерекшеленеді. Компьютерлік технологиялар мен байланыс құралдарының қарқынды дамуы бүкіл әлемдегі прогрестің басты қозғалтқышы болды. Адамзат жаңа дәуірге — көрінбейтін мүмкіндіктерді ашатын жаһандық ақпараттық қоғамға аяқ басты. Интернет медицина, көлік, білім беру, өндіріс, банк саласы және т.б. болсын, адам өмірінің барлық салаларына еніп кетті [1].

Бұл үрдісті жаңғырту шаралары жөнінде Қазақстан Президентінің 2017 жылғы 31 қаңтардағы Қазақстан халқына Жолдауында, сандық технологиялардың көмегімен жаңа индустрияларды дамыту қажеттігі айтылған болатын [2]. Сонымен қатар, 2022 жылға дейінгі киберқауіпсіздік тұжырымдамасын («Қазақстан киберқалқаны») іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспары бекітілді [3].

Қазақстан Республикасы расында да әлемдік қоғамдастықпен ынтымақтаса отырып, экономикалық салада басқа елдермен біршама ілгерілей бастады. Интернет пен цифрлық технологиялардың таралуы жаһандану құрылымын түбегейлі өзгертті және өзара іс-қимылдың жаңа арналарын құрды. Өнімді өндіру, тарату құнын төмендететін сандық технологиялар жаһандану процесінде маңызды рөл атқарып отыр. Олардың көмегімен виртуалды қызметтер мен өнімдер жасалатын болды, сондай-ақ нақты тауарларға сұраныс артты.

Әлеуметтік желілер мен әртүрлі интернет-платформаларға келер болсақ, олар ақпарат алмасу мен саудаға арналған негізгі алаңға айналды. Компьютерлендіру шын мәнінде үлкен нәтижелер берді.

Дегенмен де ақпараттық технологияларды пайдалану үрдісі басқа қырынан таныла алды, ол осы салаларға қылмыстық зардаптардың төну қаупін тудырды. Мысалы, ақпараттық технологияны қолданудың бала тәрбиесіне және өмірі мен денсаулығына кері әсері байқалды. Бұл жайлы мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2020 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына арнаған «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Жолдауында: «Бүкіл әлемде адамзаттың, әсіресе жас

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: Aike_74@mail.ru

балалардың интернеттегі ғайбаттаулардың құрбанына айналғанын, сәйкесінше, балаларды кибербуллингтен қорғайтын заңнамалық мәселелерді шешу қажеттілігі туындады», — деп атап көрсетілді [4].

Ақпараттық технология қоғамдық қатынастың түрлі салаларында қылмыстық ізін қалдыра бастады. Нәтижесінде ол азаматтардың, заңды тұлғалардың заңды мүдделері мен құқықтарына, экономиканың өмірлік маңызды салаларын компьютерлендірудің елеулі деңгейіне жеткен кез келген елдің әлеуетті — ұлттық қауіпсіздігіне қауіп төндіреді.

Деректерге сүйенсек, 2019 жылы Қазақстанда ақпараттық қауіпсіздікті бұзу бойынша 21 мыңнан астам инцидент анықталған екен. Ботнеттер-кибершабуылмен байланысты 17,7 мың оқиға, фишинг жайлы 883 жағдай тіркелгені белгілі [5].

ҚР аумағында компьютерлік техника мен коммуникация құралдары қол сұғу объектілері ретінде ғана емес, сонымен қатар қылмыстық іс-әрекет құралы ретінде (АҚШ, Канада, Еуропа және т.б. елдерде компьютерлік ақпаратқа заңсыз қол жеткізу, электрондық транзакция арқылы ақша қаражатын жымқыру іс-тәжірибеде жиі кездеседі) пайдаланылады [6]. Соңғы уақытта киберқылмыстар жасау, оның ішінде интернет-пайдаланушыларға қатысты алаяқтық жағдайлары да жиілеп кетті. Мысалы, 2020 жылы осындай 14 мың қылмыс, ал ағымдағы жылдың қаңтарында — 1 700-ден астам қылмыс тіркелген [7].

ҚР Ішкі істер министрлігінің ұйымдастыруымен киберқылмыстардың, соның ішінде интернет-алаяқтықты ашу және алдын алу бағытында «Hi-tech» жедел алдын алу іс-шарасы өткізіліп, бірнеше күн ішінде аталған құқық бұзушылыққа қатысты 155 факті анықталған. Нақтырақ айтсақ, бұрын жасалған 161 қылмыс ашылған, олардың басым бөлігі интернет-алаяқтық болып табылады. Тексеріс нәтижесінде тауар айналымында тыйым салынған мыңнан астам бірліктер (контрафактілік дискілер, жасырын жазуға арналған техникалық құралдар, лицензияланбаған бағдарламалық жасақтаманың тасымалдаушылары (порнография және басқалар) тәркіленген [8].

2019 жылы 50-ге жуық, 2020 жылы — 134 киберинциденттер жайлы хабарламалар тіркелген. Сәйкесінше, Агенттікпен 2019 жылғы 137-мен салыстырғанда 2020 жылы қаржы нарығының субъектілеріне киберқауіпсіздік қатерлері жайлы 350-ден астам ескертулер мен ақпараттық анықтамалар дайындалып жіберілген екен [9].

Байқап отырғанымыздай, киберқылмыстылықпен күрестің өзектілігі күн санап арта түсуде. Сондықтан да Қазақстан Президентінің 2017 жылғы 31 қаңтардағы Қазақстан халқына Жолдауында Үкімет пен Ұлттық қауіпсіздік комитетіне «Қазақстан киберқалқаны» жүйесін қалыптастыру шараларын қабылдауды тапсыруы тектен-тек емес.

Соңғы кездері «Жаһандық киберқауіпсіздік индексіне (Global Cybersecurity Index) Қазақстан өз позициясын жақсартта алды. Қазақстан 2017 жылғы рейтинг бойынша 82-ші, 2019 жылы 42 пунктке — 40-орынға көтерілсе, ал 2020 жылы 36-орынды иеленді» [10].

Киберқылмыстық әрекеттер компьютерлік жүйеге қарсы бағытталады, ал ол өз кезегінде түрлі процестерді ақпараттардың көмегімен басқарып отырады. Киберқылмыскер қарапайым қылмыскер сияқты пышақ немесе атыс қаруы сияқты дәстүрлі қаруды қолданбайды. Ол желіге кіру, бағдарламаны бұзу және өзгерту, рұқсатсыз ақпарат алу немесе компьютерлік жүйелердің жұмысын бұғаттайтын құралдарды қолданады. Сонымен қатар, компьютерлік вирустар, бағдарламалық бетбелгілерді, компьютерлік жүйеге рұқсатсыз кіруді неғұрлым тиімді ететін шабуыл түрлері қылмыс қаруының қатарына жатады. Мұндай қылмыс құралдарын анықтау іс-тәжірибеде қиындықтар тудырғандықтан кінәлілердің ақпараттық қылмысқа қатыстылығын дәлелдеу оңай бола бермейді [6].

Шынында да компьютерлік қылмыстар өзіндік ерекшелікке ие және оның түбі ақпараттық технологиялар саласындағы мамандардың кәсіби ортасымен байланысты [11]. Себебі техникалық байланыс құралдарын кәсіби меңгерген мамандар ғана ақпараттандыру мен байланыс саласында қылмыстық іс-әрекеттерді жасай алады.

Техниканың дамуымен ақпараттық технология саласында қылмыстық құқық бұзушылықтардың жасалу әдістері көз ілеспей жаңарып отыр. Ал теорияда киберқылмыстар саласын құқықтық реттеуде терминологиялық мәселелерді қоса алғанда, бірыңғай көзқарастардың қалыптаспауы себепті ақпараттандыру және байланыс салаларындағы қылмыстылықпен күресу мәселелері шиеленіскенді. Ал бұл аталған жағдайлар тақырыптың өзектілігін айқындай түспек.

Әдістер мен материалдар

Зерттеу жұмысының әдіснамалық негізін құбылыстар мен процестерді танудың жалпы ғылыми диалектикалық әдісі, сонымен қатар тарихи құқықтық, салыстырмалы құқықтық, лингвистикалық, формальды логикалық зерттеу әдістері құрайды. Сонымен қатар мазмұнын ашу барысында құқықтық талдау, нақтылау, түсіндіру әдістері қолданылды. Ізденудің теориялық негізін отандық және шетелдік ғалымдардың киберқылмысқа қатысты ой пікірлері, ғылыми еңбектері құрады. Зерттеудің эмпирикалық негізі ретінде құқықтық статистикалық деректер танылады. Жұмыста ақпараттандыру және байланыс салаларымен байланысты халықаралық актілер, отандық азаматтық және қылмыстық заңнамалар негізге алынды.

Талқылаулар

АҚШ-та киберкеңістікті құқықтық қорғау шарасы 1986 жылы АҚШ Конгресі компьютерлерді және олардағы ақпаратты қорғауды мақсат еткен арнайы заң — 30 жыл бұрын қабылданған компьютерлік алаяқтық және компьютерлік қиянат туралы Заңнан (Computer Fraud and Abuse Act of) басталады екен. Бұл киберкеңістіктегі қатынастарды реттейтін әлемдегі алғашқы ережелер. Яғни бастапқыда теорияларда, заңнамаларда компьютерлік қылмыстар ұғымы қолданысқа ие болды. Мұндағы, *компьютерлік қылмыстар — бұл қылмыстық қол сұғушылықтың объектісі компьютерлік ақпарат саналатын қылмыстық заңда қарастырылған әлеуметтік қауіпті әрекеттер. Бұл жағдайда машиналық ақпарат, компьютер, компьютерлік жүйе немесе компьютерлік желі — қылмыстың заты немесе құралы ретінде танылады.*

2001 жылы 23 қарашада Будапеште қол қойылған «Компьютерлік ақпарат саласындағы қылмыс туралы» Еуропа кеңесінің Конвенциясында (ETSN 185) осы саладағы қылмыстарды: компьютерлік деректер мен жүйелердің құпиялылығына, тұтастығына және қолжетімділігіне қарсы; компьютерлік құралдарды пайдаланумен және авторлық құқықты және сабақтас құқықтарды бұзумен байланысты қылмыстар, деп бөлді [12].

Жоғарыда аталған Конвенцияға қатысушы әрбір мемлекеттің киберқылмыстылықпен күрес жөніндегі құзыретті органы істі қарау барысында компьютерлік жүйені, оның тасымалдаушыларын алуға; компьютерлік ақпараттың көшірмесін жасау және тәркілеуге; іске қатысты компьютерлік ақпараттардың тұтастығын, сақталуын қамтамасыз етуге; компьютерлік жүйедегі ақпараттарды жоюға немесе бұғаттауға міндеттенеді.

В.А. Дуленко, Р.Р. Мамлеев және В.А. Пестриков болса, киберқылмысты кең мағынада компьютерлік құрылғылар арқылы немесе онымен байланысты жасалған кез келген заңсыз әрекет деп санайды [13; 22]. Жалпы алғанда, киберқылмыстарды аталған авторлар әртүрлі ақпараттық желілерде жасалған құқық бұзушылықтармен байланыстырады.

Ал киберқылмыстарды желідегі компьютерлік жүйеге қоса, мобильды байланыс құралдарымен жасалынатын қылмыстар қатарында деп қарайды И.Г. Чекунова [14; 15]. Ғылымда ақпараттардың таралу аумағына назар аударған пікірлер де бар. Г.А. Атаманова «кибераумақ кибер жүйеден тұрады, ал кибержүйе — бұл кибер құрылымдардан, оларды байланыстыратын коммуникациялардан, бағдарламалық жасақтамадан және оларда жасалған, өңделетін, берілетін және сақталатын ақпараттық объектілерден тұратын жүйенің бір түрі», — дейді [15]. Мұнан түсінетініміз, киберқылмыстар кибержүйеге қылмыстық қол сұғады, яғни аталған қылмыстық іс-әрекеттерден қол сұғатын объекті назарға алынады.

АҚШ Жоғарғы соты киберкеңістікті «географиялық кеңістікпен» шектемейді, бірақ Интернетке кіру арқылы әлемнің кез келген жерінде барлығына қол жетімді ерекше орта, деп санайды [16].

Ал қоғамдық өмірі жоғары деңгейде компьютерлендірілген елдердің зерттеушілері мен заң шығарушылары жалпы компьютерлік немесе жоғары технологиялық («computer crimes» или «high — tech crimes») деп аталатын қылмыс түрлерін бөліп қарастырады.

Келесі бір еңбекте: «Киберқылмыс» ұғымы (ағылшын тілінде — cybercrime) «компьютерлік қылмыс» (computer crime) ұғымынан кең және де ақпараттық кеңістіктегі қылмыс ретінде жаһандық құбылыстың табиғатын сипаттайды. Егер «киберқылмыс» термині компьютерлермен де, ақпараттық технологиялар мен ғаламдық желілерді қолданумен де байланысты болса, онда «компьютерлік қылмыс» ұғымы негізінен электрондық құрылғыларға және оларда сақталған деректерге қарсы жасалған қылмыстарға жатады», делінген [17; 148–159]. Бұл пайымдауда автор

«ақпараттық технология», «компьютер» және «ғаламдық желі» сынды жалпы, жеке ұғымдарды араласып қолданады.

А.В. Сулопаров өзінің диссертациялық ізденісінде қоғамдағы ақпарат пен ақпараттық процестердің маңыздылығының артуына байланысты ақпараттық қылмыстарды анықтау қажет деп есептейді. Мұнда, ақпарат дегеніміз белгілі бір код түріндегі сигналдар арқылы субъектілер арасында берілетін, мақсатты басқару әсерін білдіретін ақпарат болып табылады [18; 8–10]. Сәйкесінше, ғылыми еңбектерден ҚК-тің тарауын «Ақпараттық қауіпсіздікке қарсы қылмыстар» деп атауды ұстанған пікірді кездестіре аламыз [19; 8,9]. Беларусь ҚК-нің XII-ші тарауы осылай аталған. Ал ондағы қылмыстық нормалар компьютерлік ақпаратқа, компьютерлік жүйе мен байланыс шеңберінде қаралады.

Расында «киберқылмыс» ұғымы «компьютерлік қылмыс» (computer crime) ұғымынан кең. Егер ғаламдық желілерді ақпараттық технология құралдарын пайдалану арқылы ақпараттың алынуы, таралуы, тасымалдануы мүмкін болса, онда киберқылмыстардың жасалу құралы тек компьютермен шектелмейтіні анық.

БҰҰ сарапшыларының «киберқылмыстар» термині компьютерлік жүйе немесе желі арқылы жасалған қылмыстарды, сондай-ақ компьютерлік жүйе немесе желіге қарсы кез келген қылмыстарды білдіреді, деген пайымдауын ескере отырып, «компьютерлік жүйе немесе желі» ұғымдарын ГТП нәтижесі ретінде «ақпараттық жүйе, ақпараттық-коммуникациялық желі» ұғымдарымен алмастырсақ, онда «киберқылмыстарда» ақпараттық жүйе, ақпараттық-коммуникациялық желі — қылмыстың жасалу құралы, әрі қол сұғылатын қылмыстар бола да алады.

Халықаралық актілердегі, шетел ғалымдарымен берілген киберқылмыстар туралы түсініктермен таныса отырып, олардың өзге қылмыс түрлерінен ерекшелік белгілерін анықтауға мүмкіндік тудырды. Бұл мәліметтер отандық заңнамамен қарастырылған ақпараттандыру және байланыс саласындағы қылмыстық іс-әрекеттерді талдау барысында ескерілетін болады.

Енді отандық ақпараттандыру мен байланыс салаларындағы заңнамаларды талдауға көшсек.

Қазақстан Республикасының 1997 жылғы Қылмыстық кодексінде бұл мәселе экономикалық қылмыстардың қатарында қаралды. Соңғы кездегі ғылыми техникалық прогрестің нәтижесінде зерттеліп отырған қылмыстық құқық бұзушылықтың объектісінің аясы кеңейді, нәтижесінде ол ақпарат қауіпсіздігімен қатар байланыс жүйесін де қамтитын болды. 1997 жылғы ҚР ҚК-не 2014 жылы енген өзгерістерге сай, бұл қылмыстар жеке тарауға бөлініп шығып (7–1 тарауы ақпараттандыру және байланыс саласындағы қылмыстар), экономикалық қызметке қарсы қылмыстар тарауынан кейінгі орынды иеленді. Ал 2014 жылы қабылданған ҚР ҚК-де олардың орны ауысты. Егер ҚК-нің ерекше бөлігіндегі тараулардың орналасу кезектілігі маңыздылығына қарай құрастырылатынын ескерсек, онда соңғы кодексте екі қылмыстық құқық бұзушылықтардың кезектілігімен толық келісеміз.

2014 жылғы ҚК-нің жобасын талқылау кезінде, «Ақпараттық қауіпсіздікке қол сұғатын қылмыстылыққа қарсы күресте ең алдыменен егжей-тегжейлі түсініктемелік аппаратты құрудың маңызы зор. Бұл терминдер мен ұғымдар ақпаратты өңдеудің жаңа құралдарына техникалық сипаттама беретін және де тасымалдаушы құралдарда сақталып, ақпараттық жүйеде қамтылатын немесе ақпараттық-коммуникациялық желі арқылы беріліп отыратын ақпарат ұғымының мәнін түсіндіретін болады. Құқық қорғау органдары ақпараттық құқықтық қатынастарды реттейтін нормаларды анық түсінбейінше дәлелдеуге жататын мәселелер шеңберін дұрыс анықтай алмайды, одан әрі қылмыстық әрекеттерді дұрыс саралай алмайды» деген пікір айтылған болатын [20].

Бертін келе бұл терминологиялық мәселелер шешімін таба бастады. Мысалы, «ақпараттық қауіпсіздік» ұғымы енгізілген 2012 жылдың 6 қаңтарындағы «Ұлттық қауіпсіздік туралы» ҚР Заңында, ҚР ақпараттық қауіпсіздік тұжырымдамасында қазақстандық заңнамамен рұқсат етілмеген ақпаратты қабылдау, беру және жинақтауды санкцияланбаған қолжетімділіктен техникалық құралдармен қорғау мәселесінің ерекше өзектілігін атап өтті.

Ал Қазақстан Республикасының «Ақпараттандыру туралы» Заңында «автоматтандыру» ұғымына түсінік берілді және ақпараттандыру субъектілері нақтыланды [21]. Келесі «Байланыс туралы» Қазақстан Республикасының Заңында «байланыс» ұғымы ашылды [22].

Жоғарыда айтып кеткеніміздей, ақпараттандыру мен байланыс салаларындағы қылмыстық іс-әрекеттер ҚК-нің 7-тарауында бірге қаралатын болды, оның себебін соңғы заңда «байланыс» ұғымына берілген түсініктемеден іздей аламыз. Онда ақпаратты жинау, өңдеу, тарату шаралары «байланыс» ұғымымен қамтылады. Десе де мұндағы «байланыс» ұғымы тек «ақпаратпен»

шектелінбейді, оған «пошта және арнаулы жөнелтілім, пошталық ақша аударым» да кіреді. Бірақ та соңғыларға қатысты қылмыстық іс-әрекеттер ақпараттандыру және байланыс саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар ұғымымен қарастырылмайды.

«Ақпараттық технология — есептеу техникасы құралдарын қолдану негізінде ақпаратты жинау, сақтау, жинақтау, іздеу, өңдеу сынды өзара байланысты әдістері мен тәсілдерінің жүйесі. Ақпараттық технологияның негізгі мақсаты адамның талдауы үшін ақпарат шығару және оның негізінде кез келген әрекетті (басқару шешімін) орындау туралы шешім қабылдау болып табылады.

Іт–дың ерекшелігі сол, оның еңбек заты мен еңбек өнімі — ақпарат, ал еңбек құралдары — есептеу техникасы мен байланыс құралдары деп танылады» [23].

Ақпараттық технология құралдары деп, әдетте компьютерлік техника түрін айтамыз, онымен ақпараттарды іздеуге, өңдеуге, таратуға болады. Ол тапсырмаларды тез және жеңіл орындау мүмкіндігіне ие. Олардың есептеуіш-ақпараттарды жинап, өңдейтін автоматтандырылған құрылғы, тапсырмаларды техникалық тұрғыдан орындайтын жабдық, байланыс техникасы (ноутбуктер, компьютерлер және т.б.) сынды түрлері бар [24].

Егер ақпараттандыру қызметі ақпараттық технологияның көмегімен жүзеге асырылатындығын, ал соңғысына байланыс техникасының кіретіндігін ескерсек, онда ҚР ҚК-нің 7-тарауындағы «ақпараттандыру мен байланыс саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар» ұғымының орнына «ақпараттық технология саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар» ұғымын қолданған дұрыс деп есептейміз.

Нәтижелер

Бұл ұғымның заңнамамен нақтыланбауы әдетте, іс-тәжірибеде қылмыстық іс-әрекеттерді саралауда жиі қиындықтар тудырып жатады. Сондықтан да ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар ұғымын нақтылау ұқсас қылмыстық іс-әрекеттерден ажыратуға зор мүмкіндік берер еді, деп есептейміз.

Мемлекет теориясында құқық бұзушылық, қылмыс ұғымдарына түсінік бергенде әдетте, құқыққа қайшылық, қоғамға қауіптілік (дәрежесі), кінәлілік және қылмыстық іс-әрекеттің қылмыстық заңдағы жазалау қатерімен тыйым салынуы сынды белгілер ескерілу керектігі айтылады.

ҚР ҚК-де қылмыстық құқық бұзушылық ұғымына түсінік берілмейді, бірақ қылмыстық теріс қылық, қылмыс ұғымдары ашылған. Ондағы анықтамаларда соңғы екі ұғым жаза түрімен ерекшеленеді. Егер жаза үкім шығару кезінде белгіленетін мәжбүрлеу шарасы болса, онда қылмыстық істі сотқа дейін тергеп-тексеруде оның көмегімен қылмыс пен қылмыстық теріс қылықты қалай ажыратуға болады екен, деген сауал туындары анық. Сондықтан зерттеліп отырған қылмыстық құқық бұзушылығымыз ең алдыменен нақты қол сұғылатын объектісімен және қылмыстық құралымен, тәсілімен ерекшеленгені дұрыс.

Жоғарыда айтылған ғалымдардың пікірлерін және қылмыстық құқық бұзушылықтарға тән белгілерді ескеріп, мынадай анықтама береміз:

Ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар деп ақпараттық қауіпсіздікке қол сұғатын, ақпараттық ықпал ету тәсілімен жасалынатын немесе (және) қылмыстық құқық бұзушылық затты тасымалдаушы құралдарда сақталатын, ақпараттық жүйеде қамтылған немесе ақпараттық-коммуникациялық желі арқылы берілетін материалдық емес нысандағы ақпарат саналатын, қылмыстық жазалану қатерімен тыйым салынған, қоғамға қауіпті не (немесе) қоғамға зор қауіп төндірмейтін, жеке адамға, ұйымға, қоғамға немесе мемлекетке болмашы зиян келтірген не зиян келтіру қатерін туғызған айыпты жасалған іс-әрекет (әрекет не әрекетсіздік) танылады.

Қорытынды

Авторлар мынадай қорытынды жасайды:

1. Қазақстанда соңғы уақытта ақпараттық технология саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар саны өсіп, оның қоғамға қауіптілігі артып отыр.

2. Қоғамда ақпараттандыру және байланыс шаралары ақпараттық технологиялар арқылы қамтамасыз етіледі. Ақпараттық технология — бұл ақпараттар ізделетін, өңделетін және берілетін, компьютерлік техниканың түрлері. Ақпараттық технология тек ақпараттандыруды ғана емес, байланысты қамтамасыз ететін құрал.

3. ҚР ҚК-нің 7-тарауымен қарастырылған қылмыстық құқық бұзушылықтар тұтастай ақпараттық технологиялар саласына қолсұғатындықтан аталған тарауды («ақпараттандыру мен

байланыс саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар» деп аталатын) «Ақпараттық технология саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар» деп атаған жөн.

4. «Ақпараттық технология саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар» ұғымына берілген түсінік қылмыстық іс-әрекеттерді дұрыс саралауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1 Смагулов А.А. «Кибершит» и «кибермеч» / А.А. Смагулов // Федерации. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.parlam.kz/ru/blogs/smagylov/Details/4/41406>.

2 «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік». Мемлекет басшысы Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2017 жылғы 31 қаңтар [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-nazarbaevtyyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2017-zhylgy-31-kantar.

3 2022 жылға дейінгі киберқауіпсіздік тұжырымдамасын («Қазақстан киберқалқаны») іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспары (Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 28 қазандағы № 676 қаулысы) [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000676>

4 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі». 2020 жылғы 1 қыркүйек [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2020-zhylgy-1-kyrkuiek.

5 В Казахстане выявили более 21 тысячи инцидентов по нарушению информационной безопасности. К 2021 году глобальный ущерб от киберпреступности достигнет шести триллионов долларов США / Редакция «Литер» – Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://litter.kz/v-kazahstane-za-2019-god-bylo-vyyavleno-bolee-21-tysyachi-inczidentov-ponarusheniyu-informaczionnoj-bezopasnosti/> (Дата публикации: 31 января 2020).

6 Аратулы К. Современные взгляды на некоторые аспекты киберпреступлений / К.Аратулы // Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://articlekz.com/article/9662>

7 Случаи совершения киберпреступлений участились в Казахстане. 15 февраля 2021 12:29 // Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: [inform.kz https://www.inform.kz/ru/sluchai-sovsheniya-kiberprestupleniy-uchastilis-v-kazahstane_a3753267](https://www.inform.kz/ru/sluchai-sovsheniya-kiberprestupleniy-uchastilis-v-kazahstane_a3753267).

8 155 правонарушений в сфере кибербезопасности. 9 ноября 2020 11:28 // Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: [inform.kz https://www.inform.kz/ru/155-kiberprestupleniy-vyyavili-v-kazahstane_a3716257](https://www.inform.kz/ru/155-kiberprestupleniy-vyyavili-v-kazahstane_a3716257).

9 Кутубаева А. Банки Казахстана будут сами раскрывать киберпреступления. Такой подход будет эффективнее защищать финансовые данные казахстанцев / А. Кутубаева // Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://litter.kz/> 7 октября, 2020.

10 Жандыбаев К. Как развивается кибербезопасность Казахстана // strategy2050.kz // Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://strategy2050.kz/ru/news/kak-razvivaetsya-kiberbezopasnost-kazakhstana/>

11 Николаев Д. К вопросу о понятии компьютерных преступлений / Д.Николаев // Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://articlekz.com/article/20758>.

12 Конвенция о компьютерных преступлениях (Конвенция совета Европы о киберпреступности, Convention on Cybercrime CETS № 185) (Будапешт, 23 ноября 2001 г. Вступила в силу 1 июля 2004 г. Дополнительный протокол к ней, касающийся криминализации актов расистского и ксенофобского характера, совершенных через компьютерные системы (ETS № 189). Вступил в силу 1 марта 2006 г. // Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30170556#pos=6;-60.

13 Дуленко В.А. Использование высоких технологий криминальной средой. Борьба с преступлениями в сфере компьютерной информации: учеб. пос. / В.А. Дуленко, Р.Р. Мамлеев, В.А. Пестриков. — Уфа: УЮИ МВД России, 2007. — 256 с.

14 Чекунов И.Г. Современные киберугрозы. Уголовно-правовая и криминологическая классификация и квалификация киберпреступлений / И.Г. Чекунов // Право и кибербезопасность. — М.: Юрист, 2012. — С. 9–22.

15 Атаманов Г.А. Комментарий к проекту Концепции Стратегии кибербезопасности Российской Федерации, размещённому на сайте Совета Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://council.gov.ru/press-center/discussions/38324/> (Дата обращения: 28.09.2014).

16 Савельев Д. Некоторые проблемы международного права телекоммуникаций / Д. Савельев // Международное право. 2006 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://russianlaw.net/> (Дата обращения 21.09.2014).

17 Номоконов В.А. Киберпреступность: проблемы борьбы и прогнозы / В.А. Номоконов, Т.Л. Тропина // Библиотека криминалиста. — 2013. — С. 148–159.

18 Суслопаров А.В. Информационные преступления: автореф. ... канд. юрид. наук / А.В. Суслопаров. — Красноярск, 2008. — 24 с.

19 Маляров А.И. Уголовно-правовые и криминологические аспекты международного сотрудничества в сфере защиты электронно-цифровой информации: автореф. ... канд. юрид. наук / А.И. Маляров. — Краснодар, 2008. — 27 с.

20 Лоскутов И.Ю. Преступления в сфере информационных технологий в проекте новой редакции Уголовного кодекса Республики Казахстан / И.Ю. Лоскутов. — Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31254918&resp=31254918&status=0&excludeArcBuh=0#pos=4;-98&doclist_pos=0.

21 «Ақпараттандыру туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 24 қарашадағы № 418-V Заңы (2021.02.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000418/z150418.htm>.

22 Байланыс туралы Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 5 шілдедегі № 567-II Заңы (2020.02.07. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z040000567_

23 Понятие информационной технологии (ИТ): определение, основные принципы и инструментарий // Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cde.osu.ru/courses2/course157/text/1.2.html>.

24 Что такое информационные технологии — понятие, классификация и этапы развития // Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://ktonanovenkogo.ru/voprosy-i-otvety/informacionnye-tehnologii-cto-eh-to-takoe.html>. (Дата публикации: 1 января 2021).

А.Р. Бижанова, Г.Б. Мейрбекова, Г.А. Жунисова

О понятии уголовных правонарушений в сфере информатизации и связи

Проблема обеспечения безопасности компьютерной информации и технологий, в том числе уголовно-правовых средств сегодня является одной из наиболее острых во многих развитых странах мира. Особенно часто компьютеры, их системы и сети используются в промышленности и бизнесе. Предприятия несут большие потери из-за различных компьютерных атак и сбоев. Глобальная компьютерная сеть Интернет превратилась из академического ресурса в коммерческую среду, где важно обеспечить безопасность и предотвратить возможные атаки на развивающиеся отношения. Целью исследования является рассмотрение вопроса правового регулирования киберпреступлений отечественным и зарубежным законодательством и решение терминологических проблем. В результате исследования уточняется понятие уголовных правонарушений в сфере информационных технологий. Авторами рассмотрены состояние, опасность киберпреступности в Казахстане. Учитывая, что уголовные правонарушения в гл. 7 УК РК охватывают сферы информационных технологий, предложено переименовать название главы.

Ключевые слова: информационные технологии, компьютерная информация, компьютерные преступления, уголовные правонарушения в сфере информатизации и связи, уголовные правонарушения в сфере информационной технологии.

A.R. Bizhanova, G.B. Meyrbekova, G.A. Zhunisova

On the concept of criminal offenses in the field of informatization and communication

The problem of ensuring the security of computer information and technologies, including criminal legal means, is today one of the most acute in many developed countries of the world. Computers, their systems, and networks are especially often used in industry and business. Enterprises suffer heavy losses due to various computer attacks and failures. The global computer network Internet has evolved from an academic resource to a commercial environment where it is important to ensure security and prevent possible attacks on developing relationships. The purpose of the study is to consider the issue of legal regulation of cybercrime by domestic and foreign legislation and to solve terminological problems. As a result of the study, the concept of criminal offenses in the field of information technology is clarified. The authors of the article consider the state and danger of cybercrime in Kazakhstan. Given that the criminal offenses in Chapter 7 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan cover the areas of information technology, it is proposed to rename the title of the chapter.

Keywords: information technologies, computer information, computer crimes, criminal offenses in the field of informatization and communication, criminal offenses in the field of information technology.

References

1 Smagulov, A.A. «Kibershchit» i «kibermech» [«Cyberschit» and «cybermech»]. *parlam. kz*. Retrieved from <https://www.parlam.kz/ru/blogs/smagulov/Details/4/41406> [in Russian].

2 Qazaqstannyn ushinshi zhangyruy: zhakhandyq baskede qabilettilik. Memleket basshysy N. Nazarbayevtyн Qazaqstan khalqyna zholdauy. 2017 zhylygy 31 qantar [Address of the head of State N. Nazarbayev to the people of Kazakhstan «third

modernization of Kazakhstan: Global Competitiveness». January 31, 2017]. *akorda.kz*. Retrieved from https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-nnazarbaevty-n-kazakhstan-halkyna-zholdauy-2017-zhylgy-31-kantar. [in Kazakh].

3 2022 zhylyga deingi kiberqauipsizdik tuzhuryndamasyn (“Qazaqstan kiberqalqany”) iske asyru zhonindegi is-sharalar zhosparly (Qazaqstan Respublikasy Ukimetinin 2017 zhylygy 28 qasandagy No. 676 qaulysy) [Action plan for the implementation of the concept of cybersecurity until 2022 («Cyber Shield of Kazakhstan») (resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated October 28, 2017 No. 676)]. *akorda.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000676> [in Kazakh].

4 Memleket basshysy Qasym-Zhomart Toqaevty-n Qazaqstan xalqyna Zholdauy. “Zhana zhagdaidagy Qazaqstan: is-qimyl kezeni”. 2020 zhylygy 1-qyrkuiek [The message of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan. «Kazakhstan in new conditions: the period of action». September 1, 2020]. *akorda.kz*. Retrieved from https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakhstan-halkyna-zholdauy-2020-zhylgy-1-kyrkuiek [in Kazakh].

5 V Kazahstane vyivavili bolee 21 tysiachi intsidentov po narusheniui informatsionnoi bezopasnosti. K 2021 godu globalnyi ushcherb ot kiberprestupnosti dostignet shesti trillionov dollarov SShA / Redaktsiia2 «Liter2» [More than 21 thousand incidents of information security violations were identified in Kazakhstan. By 2021, the global damage from cybercrime will reach six trillion US dollars/ Editorial Board of «Liter»]. *liter.kz*. Retrieved from <https://liter.kz/v-kazahstane-za-2019-god-bylo-vyyavleno-bolee-21-tysyachi-incidentov-po-narusheniui-informatsionnoi-bezopasnosti> [in Russian].

6 Aratuly, K. Sovremennye vzgliady na nekotorye aspekty kiberprestupleniia [Modern views on some aspects of cybercrime. Federations]. *articlekz.com*. Retrieved from <https://articlekz.com/article/9662> [in Russian].

7 Sluchai soversheniia kiberprestupleniia uchastilis v Kazahstane. 15 fevralia 2021. 12:29 [Cases of cybercrime have become more frequent in Kazakhstan. February 15, 2021 12: 29]. *inform.kz*. Retrieved from https://www.inform.kz/ru/sluchai-soversheniia-kiberprestupleniy-uchastilis-v-kazahstane_a3753267 [in Russian].

8 155 pravonarusheniui v sfere kiberbezopasnosti. 9 noiabria 2020. 11:28 [155 cybersecurity offenses. November 9, 2020 11: 28]. *inform.kz*. Retrieved from [inform.kz https://www.inform.kz/ru/155-kiberprestupleniy-vyyavili-v-kazahstane_a3716257](https://www.inform.kz/ru/155-kiberprestupleniy-vyyavili-v-kazahstane_a3716257) [in Russian].

9 Kutubaeva, A. Banki Kazahstana budut sami raskryvat kiberprestupleniia. Takoi podkhod budet effektivnee zashchishchat finansovye dannye kazahstantsev [Kazakhstan's banks will disclose cybercrimes themselves. This approach will more effectively protect the financial data of Kazahstanis]. *liter.kz*. Retrieved from <https://liter.kz> [in Russian].

10 Zhandybaev, K. Kak razvivaetsia kiberbezopasnost Kazahstana [How is Kazakhstan's cybersecurity developing]. *strategy2050.kz*. Retrieved from <https://strategy2050.kz/ru/news/kak-razvivaetsia-kiberbezopasnost-kazahstana> [in Russian].

11 Nikolaev, D.K. Voprosu o poniatii kompiuternykh prestuplenii [On the question of the concept of computer crimes]. *articlekz.com*. Retrieved from <https://articlekz.com/article/20758> [in Russian].

12 Konventsiia o kompiuternykh prestupleniakh (Konventsiia Soveta Evropy o kiberprestupnosti, Convention on Cybercrime CETS № 185) (Budapesht, 23 noiabria 2001g., vstupila v silu 1 iuliia 2004 goda. Dopolnitelnyi protokol k nei, kasaiushchiisia kriminalizatsii aktov rasistskogo i ksenofobskogo kharaktera, sovershennykh cherez kompiuternye sistemy (ETS № 189), vstupil v silu 1 marta 2006 goda [Convention on Computer Crimes (Council of Europe Convention on Cybercrime, Convention on Cybercrime CETS No. 185) (Budapest, November 23, 2001 Entered into force on 1 July 2004. Its Additional Protocol on the Criminalization of Acts of a Racist and Xenophobic Nature Committed through Computer Systems (ETS No. 189) entered into force on 1 March 2006]. *online.zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30170556#pos=6;-60 [in Russian].

13 Dulenko, V.A., Mamleev, R.R., & Pestrikov, V.A. (2007). *Ispolzovanie vysokikh tekhnologii kriminalnoi sredoi. Borba s prestupleniiami v sfere kompiuternoi informatsii [The use of high technologies by the criminal environment. Combating crimes in the field of computer information]*. Ufa: UYUI MVD Rossii, 256 [in Russian].

14 Chekunov, I.G. (2012). Sovremennye kiberugrozy. Ugolovno-pravoivaia i kriminologicheskaiia klassifikatsiia i kvalifikatsiia kiberprestuplenii [Modern cyber threats. Criminal-legal and criminological classification and qualification of cybercrimes. Law and cybersecurity]. — *Pravo i kiberbezopasnost*, 1, 9–22 [in Russian].

15 Atamanov, G.A. Kommentarii k proektu Kontseptsii Strategii kiberbezopasnosti Rossiiskoi Federatsii, razmeshchaennomu na saite Soveta Federatsii [Comment on the draft Concept of the Cybersecurity Strategy of the Russian Federation, posted on the website of the Federation Council]. *council.gov.ru*. Retrieved from <http://council.gov.ru/press-center/discussions/38324> [in Russian].

16 Savel'ev, D. (2006). Nekotorye problemy mezhdunarodnogo prava telekommunikatsii [Some problems of international telecommunications law]. *russianlaw.net*. Retrieved from <http://russianlaw.net> [in Russian].

17 Nomokonov, V.A. & Tropina, T.L. (2013). Kiberprestupnost: problemy borby i prognozy [Cybercrime: problems of struggle and forecasts. Library of Criminalist]. *Biblioteka kriminalista*, 1(3), 148–159 [in Russian].

18 Susloparov, A.V. (2008). Informatsionnye prestupleniia [Information crimes]. *Extended abstract of the candidate's dissertation*. Krasnoyarsk, 24 [in Russian].

19 Malyarov, A.I. (2008). Ugolovno-pravovye i kriminologicheskie aspekty mezhdunarodnogo sotrudnichestva v sfere zashchity elektronno-tsifrovoy informatsii [Criminal and criminological aspects of international cooperation in the field of protection of electronic digital information]. *Extended abstract of the candidate's dissertation*. Krasnodar [in Russian].

20 Loskutov, I.Yu. Prestupleniia v sfere informatsionnykh tekhnologii v proekte novoi redaktsii Ugolovnogo kodeksa Respubliki Kazahstan [Crimes in the field of information technologies in the draft of the new edition of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan]. *online.zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31254918 [in Russian].

21 «Aqparattandyru turaly» Qazaqstan Respublikasynyn 2015 zhylgy 24 qarashadagy No. 418-V Zany (2021.02.01. berilgen ozgerister men tolyqtyrularmen) [Law of the Republic of Kazakhstan dated November 24, 2015 No. 418-V "On informatization" (As amended and supplemented on February 1, 2021)] [in Kazakh].

22 Bailanys turaly Qazaqstan Respublikasynyn 2004 zhylgy 5 shildedegi No. 567-II Zany (2021.02.07. berilgen ozgerister men tolyqtyrularmen) [Law of the Republic of Kazakhstan on Communications dated July 5, 2004 No. 567-II (as amended and supplemented on February 7, 2020)] [in Kazakh].

23 Poniatie informatsionnoi tekhnologii (IT): opredelenie, osnovnye printsipy i instrumentarii [The concept of information technology (IT): definition, basic principles and tools]. *cde.osu.ru*. Retrieved from <https://cde.osu.ru/demoversion/course157/text/1.2.html>. [in Russian].

24 Chto takoe informatsionnye tekhnologii — poniatie, klassifikatsiia i etapy razvitiia [What is information technology-the concept, classification and stages of development]. *ktonanovenkogo.ru*. Retrieved from <https://ktonanovenkogo.ru/voprosy-i-otvety/informacionnye-tekhnologii-chto-ehto-takoe.html> [in Russian].

Б.К. Шнарбаев*

*Костанайский филиал Челябинского государственного университета, Казахстан
(E-mail: shnarbaev@mail.ru)*

Перспективы развития уголовно-исполнительной системы

В статье рассмотрена необходимость комплексного подхода в вопросах развития уголовно-исполнительной системы (УИС) страны. Обоснована важность учета правовых, технических, экологических, экономических, организационных, социальных, психологических, политических, демографических аспектов, имеющих значение для решения вопроса. Рассмотрена необходимость определения подходов в вопросах ресоциализации, наличия спорных мнений в отношении терминологии «исправление» и «ресоциализация». Акцентируется внимание на возмещении причиненного вреда потерпевшим от преступления, который исчисляется сотнями миллиардов тенге, возмещение при этом не составляет даже десятой доли. Согласно неофициальным данным, возмещение потерпевшим материального ущерба лицами, отбывающими лишение свободы, выглядит следующим образом: в 2019 г. ущерб составлял 597 млрд тг, возмещение – 1,4 млрд тг (0,23 %), в 2020 г. соответственно 451,2 млрд тг, возмещение – 1,7 млрд тг (0,37 %). Сделан акцент на необходимость обстоятельного исследования этого вопроса, который должен стоять в ряду первых при исследовании проблем и перспектив УИС. Резюмируется вывод, что уголовно-исполнительная система должна быть комплексным образованием, в котором основные вопросы юридического сопровождения, педагогики и психологии, социальной работы, организации трудового процесса должны представлять общее целое, без отрыва на частности.

Ключевые слова: трудоустройство лиц, освобождаемых из мест заключения, ресоциализация осужденных, комплексный подход, реформирование уголовно-исполнительной системы.

Введение

Проблемы уголовно-исполнительной системы всегда находились в центре внимания ученых и практиков, как в советский период времени, так и в современной отечественной науке и практике. На современном этапе многие вопросы, связанные с исполнением уголовного наказания, требуются рассматривать с учетом современных реалий, а именно приверженности нашего государства идеям гуманизма и приближенности к международному сообществу. Уголовно-исполнительная система находится под пристальным вниманием фактически всех государственных органов.

Методы и материалы

Для определения перспектив и направлений развития уголовно-исполнительной системы в статье проведен анализ определенных достижений в УИС, с учетом современных реалий, на основе диалектического метода познания. Методологическую основу исследования составили общие и частные методы познания объективной действительности, а именно исторический; системно-структурный, сравнительно-правовой, социологический и другие методы. Выводы построены на основе юридической литературы, статистических сведений, а также сравнительного анализа.

Результаты и их обсуждение

19 апреля 2018 г. вопросы соблюдения законности при исполнении уголовных наказаний и деятельности РГП «Енбек» рассматривались на заседании коллегии Генеральной прокуратуры РК, в работе которой принимали участие помощник Президента — секретарь Совета Безопасности, министры: внутренних дел, труда, здравоохранения, информации и по делам религий, а также других государственных органов и акиматов.

Генеральный прокурор отметил, что в рамках реализации поручений Главы государства приняты комплексные меры по гуманизации уголовного законодательства, снижению его репрессивности. За годы Независимости улучшена позиция страны в международном тюремном индексе с 3 до 73-го

* Автор-корреспондент. E-mail: shnarbaev@mail.ru

места. «Тюремное население» снижено со 100 до 35 тыс. заключенных, закрыты 8 колоний, экономия бюджета составила 12 млрд тг.

Вместе с тем, несмотря на ряд показателей в данной сфере, акцентировалось внимание на имеющихся недостатках и необходимости реальных реформ пенитенциарной системы. Вытекает это из имеющихся проблем обеспечения законности и соблюдения прав заключенных. Преступность среди осужденных выросла на 44 %. В основе правонарушений лежат межличностные конфликты, злостные нарушения режима и акты членовредительства, имеют место другие нарушения, в том числе и пытки.

Генеральный прокурор обращает внимание на необходимость проведения системной работы по предупреждению и пресечению пыток. В этих целях он поставил перед МВД задачу по совершенствованию механизмов обеспечения режима в учреждениях, вплоть до выработки единого алгоритма действий по каждому поступающему сигналу. Отсутствует полноценный механизм трудоустройства лиц, освобождаемых из мест заключения. Имеют место недостатки в сфере probation, которые выражаются в отсутствии координирующей роли акиматов в ресоциализации осужденных, недостаточное взаимодействие между органами здравоохранения, юстиции, труда и социального обеспечения.

Итогом коллегии стало решение о необходимости совершенствования системы исполнения наказаний. Обращается внимание на важность комплексного подхода и разработки Стратегии реформирования уголовно-исполнительной системы с определением основных векторов. Требуется изменить методику обеспечения режима в колониях, не допуская элементов подавления личности осужденных и унижения их достоинства. Повысить ответственность акимов в вопросах координации работы по ресоциализации осужденных.

Небольшой пресс-релиз коллегии демонстрирует актуальность проблем, требующих системной работы, всех органов власти в вопросах исполнения наказания, обеспечения его всех на уровнях и проводимой ресоциализации. Акцент сделан на комплексный подход при организации данной работы.

При комплексном подходе к решению вопроса должны учитываться правовые, технические, экологические, экономические, организационные, социальные, психологические, политические, демографические аспекты, а также ряд других, которые имеют значение для решения вопроса, но во взаимосвязи. Если будет отсутствовать один из обязательных аспектов вопроса, то проблема не будет полностью решена. К сожалению, на практике не всегда соблюдается это требование. Для уголовно-исполнительной системы эта цепочка носит характер нереализации поставленных задач. Например, при нерешенности вопроса о строительстве новых учреждений не реализуется вопрос о переводе на одиночное камерное содержание, при отсутствии электронных браслетов слежения не реализована полностью идея контроля лиц, находящихся под пробационным контролем. Примеров здесь можно приводить бесконечно... и именно по уголовно-исполнительной системе.

Другой архиважный аспект связан с определением подходов в вопросах ресоциализации, где нет и не может быть, конечно, единого мнения, но общее понимание, как ее реализовывать, может быть, этому не способствует наличие спорных мнений в отношении терминологии «исправление» и «ресоциализация», где исключается наличие труда, по причине невозможности его обеспечить, при этом утверждение многих казахстанских авторов, их российских и белорусских коллег относительно того, что трудоустройство, повышение уровня образования бывших осужденных с высокой долей вероятности будет способствовать уменьшению возможности рецидивных проявлений в будущем, подвергается сомнению. Аргументом является, что методы, апробированные в советский период развития, основаны на воззрениях зарубежных авторов 1970–80-х гг., но не учитывают практику внедрения этих мер, имеющую место более 25 лет и продемонстрировавшие практически полную нейтральность данных факторов, взятых отдельно от контроля и других мер.

Но вопрос возмещения причиненного вреда потерпевшим от преступления не снимается. Ущерб от преступлений исчисляется сотнями миллиардов тенге, возмещение при этом не составляет даже десятой доли. Согласно неофициальным данным, возмещение потерпевшим материального ущерба лицами, отбывающими лишение свободы, выглядит следующим образом: в 2019 г. ущерб составлял 597 млрд тг, возмещение 1,4 млрд тг (0,23 %), в 2020 г. соответственно 451,2 млрд тг, возмещение 1,7 млрд тг (0,37 %). Этот вопрос требует обстоятельного исследования и должен стоять в ряду первых при исследовании проблем и перспектив УИС.

Исследуемые вопросы должны рассматриваться на основе комплексного подхода, как принципа взаимодействия специалистов разного профиля, более того разных ведомств, при решении вопросов о наказании, назначении и исполнении его, ресоциализации и реабилитации, трудоустройстве и т.д.

Что такое комплексный подход и как он должен реализовываться в уголовно-исполнительной системе, при определении перспектив и тенденций развития системы.

Определений комплексного подхода в области уголовно-исполнительной системы нет, но есть ряд научных воззрений, в которых эти вопросы обозначены. В.У. Ялунин пишет: «Реформа УИС, учитывая ее значимость и масштабность, должна основываться на понимании ее сущности, которую следует рассматривать как переход от одной модели исполнения наказаний, действовавшей в рамках исправительно-трудовой системы советского государства, к другой, новой модели уголовно-исполнительной системы Российской Федерации. При этом речь должна идти не о замене терминов, а об изменении самого содержания организации исполнения наказаний в соответствии с новой уголовно-исполнительной политикой современной демократической России. Важным условием успешного проведения реформы УИС является разработка ее концепции, которая должна основываться на принципах учета социальных факторов, соответствия уголовной и уголовно-исполнительной политике, международному опыту. Это требует выработки новых подходов к механизму ее реализации, основывающемуся на принципах государственной и социальной поддержки проводимой реформы УИС, ее ресурсном и организационно-правовом обеспечении». Автор в диссертационном исследовании обращает внимание на то, что «приоритетным направлением реформирования УИС в настоящее время является ускоренное развитие органов и учреждений, исполняющих наказания без изоляции от общества (альтернативные виды наказаний). Для реализации данной стратегии необходим комплексный подход, учитывающий особенности судебно-правовой реформы в целом, а также правовые, организационные, ресурсные и исправительные аспекты создания и развития конкретных видов учреждений, исполняющих наказания без изоляции от общества; формирование кадровой политики, направленной на отбор и подготовку специалистов новой формации их социальной и правовой защиты, внедрение новых кадровых технологий, совершенствование системы управления кадровой службой», в данном случае уже конкретизируется необходимость комплексного подхода, а также просматривается важность учета других факторов, о которых говорилось выше [1].

Современные подходы при формировании нового уголовно-исполнительного законодательства РФ усматриваются в работе авторского коллектива, подготовившего издание «Общая часть УИК РФ. Результаты теоретического моделирования».

В.И. Селиверстов в указанной работе [2] рассматривает основные принципы определения содержания в научно-теоретической модели Общей части УИК РФ, которые складываются из учета: достижений научной мысли, отраженных в концептуальных документах и нормах конституционного, уголовного, уголовно-процессуального, административного и иного законодательства РФ; отражения реально применяемых наказаний и иных мер уголовно-правового характера; результатов научных исследований отечественных и зарубежных ученых; исторического опыта исполнения уголовных наказаний и иных мер уголовно-правового характера, а также развития уголовно-исполнительного законодательства; современного и исторического опыта исполнения уголовных наказаний и иных мер уголовно-правового характера в зарубежных странах, а также развития пенитенциарного законодательства; всестороннего и полного регулирования общественных отношений, входящих в предмет уголовно-исполнительного законодательства; приоритета интересов гражданского общества; решений ЕСПЧ, ВС РФ и КС РФ по вопросам исполнения наказаний и соблюдения общепризнанных международных норм и стандартов обращения с осужденными; рекомендаций (деклараций) международных организаций по вопросам исполнения уголовных наказаний и обращения с осужденными.

В указанных принципах мы видим все элементы комплексного подхода при формировании национального законодательства.

В цитируемой работе В.И. Селиверстов обращает внимание на фактор, оказывающий влияние на продуктивность работы, это надежное материально-техническое обеспечение деятельности авторского коллектива.

В.И.Селиверстов на протяжении многих лет продвигает проект о роли бизнеса и гражданского общества в реализации помощи ФСИН РФ. Научно-образовательный центр «Проблемы уголовно-исполнительного права» Юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова (НОЦ), Фонд развития юридического образования и Фонд поддержки социальных инноваций Олега Дерипаска «Вольное дело» осуществляют разработку научно-теоретической модели отбывания лишения свободы осуж-

денными за совершение экономических и (или) должностных преступлений. Актуальность темы обусловлена интересами предупреждения «сращивания» в местах лишения свободы экономической и общеуголовной преступности, обеспечения прав и законных интересов осужденных, повышения эффективности уголовного наказания в виде лишения свободы.

Представляется, что это могло бы также стать одним из перспективных направлений развития УИС. В Казахстане коммерческие организации и фонды, возможно, готовы работать в этом направлении. Требуется развитие положительного опыта, имеющегося в практике ФСИН РФ и гражданского общества, где не только частные лица, но и торгово-промышленная палата проявляет заинтересованность в организации работы по развитию бизнеса в УИС.

Другая проблема заключается в подходах к подготовке законопроектов, которой носят ведомственный характер. На эти аспекты обращал внимание С.З. Зиманов, который был сторонником законности и стабильного, устойчивого, предусмотрительного законодательства. Недостатки современного законодательства и законотворчества в Казахстане он связывал с рядом факторов: присутствием в законопроектах значительной доли ведомственных интересов в связи с тем, что они готовятся в недрах ведомств, а не в Парламенте; косметический характер многих поправок и дополнений, которые вскоре требуют неизбежно новых дополнений [3].

Насколько это актуально, можно судить по тенденциям, которые имеют место в законотворческой деятельности. В силу ситуативного характера, отдельные министерства готовят законопроекты, направленные на снижение репрессивности отдельных отраслей законодательства, либо снижение количества лиц, отбывающих наказание в местах лишения свободы, или снижения давления на бизнес. Другие отстаивают свои интересы в рамках контроля и надзора.

Каждое ведомство рассматривает свое направление, пытаясь достичь определенного результата, УИС обеспечить режим и порядок исполнения, прокуратура — надзор и законность, правозащитные организации — соблюдение международных требований, психологи, социологи, педагоги ресоциализации — устойчивости, но каждый ведь действует разрозненно. В итоге — результат, который не соответствует ожиданиям.

В данной ситуации мы абсолютно точно не знаем, как реформировать УИС, потому что видения у всех участников этого процесса разные. И для этого требуется создать общее понимание ситуации от всех участников этого процесса, даже если будет «разногласица» [2], которая поможет получить правильное восприятие ситуации.

Выводы

Комплексный подход предусматривает слаженную работу узких специалистов. В рамках проблем УИС разнопрофильные специалисты выполняют свои функции, направленные на решение ведомственных целей и задач. При подготовке программных документов основным разработчиком является основное ведомство, оно пытается увязать все направления деятельности, но оно не может все предусмотреть, поэтому не всегда мы можем получить стратегию или программу развития УИС, которая носила бы название комплексной.

Уголовно-исполнительная система должна быть комплексным образованием, в котором вопросы юридического сопровождения, педагогики и психологии, социальной работы, организации трудового процесса (в целях возмещения причинного ущерба), вовлечения гражданского общества в единый процесс работы с контингентом осужденных представлять общее целое, без отрыва на частности. Тогда будут определены цели и задачи, в совокупности от понимания ожидаемых результатов и достижения их.

Сотрудник УИС должен в комплексе быть юристом, психологом, педагогом, социальным работником, организатором трудового процесса. Тогда он будет в совокупности понимать свои цели и задачи и достигать их.

Список литературы

- 1 Ялунин В.У. Реформа уголовно-исполнительной системы современной России: проблемы, тенденции, перспективы: дис. ... канд. юрид. наук / В.У. Ялунин. — М., 2004. — С. 151, 152.
- 2 Общая часть нового Уголовно-исполнительного кодекса Российской Федерации: результаты теоретического моделирования / под ред. д-ра юрид. наук, проф. В.И.Селиверстова. — М.: ИД «Юриспруденция», 2016. — С. 24–29.

Б.К. Шнарбаев

Қылмыстық-атқару жүйесінің даму болашағы

Мақалада елдің қылмыстық-атқару жүйесін дамытудың кешенді тәсілінің қажеттілігі туралы айтылған. Мәселені шешу үшін маңызды құқықтық, техникалық, экологиялық, экономикалық, ұйымдастырушылық, әлеуметтік, психологиялық, саяси, демографиялық аспектілерді ескерудің маңыздылығы дәлелденді. Ресоциализация мәселелеріне көзқарастарды анықтаудың қажеттілігі, «түзету» және «қайта әлеуметтендіру» терминологиясына қатысты даулы пікірлердің болуы қарастырылды. Қылмыстың құрбандарына келтірілген зиянның орнын толтыруға назар аударылған, ол жүздеген миллиард теңгені құрайды, ал өтемақы оннан бір бөлігін де құрамайды. Ресми емес мәліметтерге сәйкес, бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеп жатқан адамдардың материалдық зиянынан зардап шеккендерге өтемақы мынадай: 2019 жылы залал 597 млрд теңгені, өтемақы 1,4 млрд теңгені (0,23 %) құрады, 2020 жылы тиісінше 451,2 млрд теңге, өтемақы 1,7 млрд теңге (0,37 %). Қылмыстық-атқару жүйесінің проблемалары мен келешегін зерттеуде ең бірінші бұл мәселені мұқият зерттеу қажеттілігіне басты назарда болады. Құқықтық қамтамасыз ету, педагогика мен психология, әлеуметтік жұмыс, еңбек процесін ұйымдастырудың негізгі мәселелері жеке бөлінбестен жалпы біртұтас жүйе ретінде қылмыстық атқару жүйесі кешенді болуы тиіс деген қорытынды жасалды.

Кілт сөздер: қамау орындарынан босатылған адамдарды жұмыспен қамту, сотталғандарды қайта әлеуметтендіру, интегралды тәсіл, қылмыстық-атқару жүйесін реформалау.

B.K. Shnarbayev

Prospects for the development of the penal correction system

The article discusses the need for an integrated approach to the development of the country's penal system. The importance of taking into account legal, technical, environmental, economic, organizational, social, psychological, political, demographic aspects that are important for resolving the issue is substantiated. The necessity of defining approaches to the issues of resocialization, the presence of controversial opinions regarding the terminology «correction» and «resocialization» is considered. Attention is focused on compensation for the harm caused to the victims of the crime, which amounts to hundreds of billions of tenge, while the compensation does not even amount to a tenth. According to unofficial data, compensation to victims of material damage by persons serving imprisonment is as follows: in 2019 the damage amounted to 597 billion tenge, compensation 1.4 billion tenge (0.23 %), in 2020, respectively, 451.2 and 1.7 billion tenge (0.37 %). The emphasis placed on the need for a thorough study of this issue, which should be among the first in the study of the problems and prospects of the penal system. The conclusion is summarized that the penitentiary system should be a comprehensive education, in which the main issues of legal support, pedagogy and psychology, social work, organization of the labor process should represent a common whole, without division into parts.

Keywords: employment of persons released from places of detention, re-socialization of convicts, an integrated approach, reforming the penal system.

References

- 1 Yalunin, V.U. (2004). Reforma ugovolno-ispolnitelnoi sistemy sovremennoi Rossii: problemy, tendentsii, perspektivy [Reform of the penitentiary system of modern Russia: problems, trends, prospects]. *Candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 2 Seliverstov, V.I. (Ed.). (2016). *Obshchaia chast novogo Ugolovno-ispolnitelnogo kodeksa Rossiiskoi Federatsii: rezultaty teoreticheskogo modelirovaniia* [The general part of the new Executive Penal Code of the Russian Federation: the results of theoretical modeling]. Moscow: Izdatelskii dom «Yurisprudentsiia» [in Russian].
- 3 Zimanov, S.Z. (2009). *Polnoe sobranie sochinenii* [Complete works.] (Vols. 1–10; Vol. 9). Алматы: Медиа-корпорация «Заң» [in Russian].

АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ПРОЦЕСС ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО И ГРАЖДАНСКИЙ ПРОЦЕСС CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE

DOI 10.31489/2021 L3/118-126

УДК 340.5

М.К. Сулейменов, А.Е. Дуйсенова *

*НИИ частного права Каспийского университета, Алматы, Казахстан
(E-mail: smaidan1941@mail.ru, aseld@mail.ru),
ORCID ID 0000-0002-2074-8919, Scopus Author ID 54939201600,
Researcher ID AAY-9914-2020
ORCID ID 0000-0002-2199-0790, Scopus Author ID 57205545208,
Researcher ID AAY-9928-2020)*

Смешанные юрисдикции и правовая система Республики Казахстан (публично-правовые и частноправовые аспекты)

В статье определены такие понятия, как «правовая система», «семья правовых систем», «смешанные правовые системы», «смешанные юрисдикции», «гибридные смешанные правовые системы» и «локальные смешанные правовые системы». Проанализированы также с учетом частноправовых и публично-правовых аспектов предложения по имплементации английского права в гражданское законодательство и судебного прецедента в судебную систему Казахстана, а также Конституционный закон Республики Казахстан «О Международном финансовом центре». Частное право Республики Казахстан является неразрывной частью семьи континентального права. Имплементация отдельных положений английского права в гражданское законодательство Республики Казахстан, по мнению авторов, не привела к созданию в сфере частного права смешанной правовой системы. Что касается имплементации судебного прецедента как источника права, то эти попытки пока безуспешны. Вместе с тем в сфере публичного права попытка оказалась успешной. Принятие Конституционного закона «О Международном финансовом центре» позволило создать на территории Казахстана анклав, в котором господствует английское право. Поэтому с принятием данного закона государство Казахстан, по мнению авторов статьи, можно признать локальной гибридной смешанной юрисдикцией.

Ключевые слова: правовая система, семья правовых систем, смешанные правовые системы, смешанные юрисдикции, гибридные смешанные правовые системы, локальные смешанные правовые системы, имплементация, судебный прецедент, конституционный закон.

Введение

Относительно понятия и содержания правовой системы в литературе идет непрекращающаяся научная дискуссия. Не вдаваясь в анализ этой дискуссии, выскажем только точку зрения, к которой пришли в результате такого анализа. Правовая система охватывает все национальное право в целом. Правовая система — это системное качество правовой настройки, она позволяет соотнести ее с другими системами, в особенности с другими нормативными системами общества, в частности, с социальными нормами (моральные, религиозные нормы и т.п.).

Правовая система состоит из компонентов (подсистем): система права, правосознание, правовая деятельность, формой которой выступают правоотношения [1; 122, 123].

Выдающийся компаративист Р. Давид, создавший классификацию правовых систем мира, писал:

---

* Автор-корреспондент. E-mail: aseld@mail.ru

«Каждое политическое общество мира имеет свое собственное право. Кроме того, нередко бывает, что внутри одного и того же государства сосуществуют несколько правовых систем. Так, например, в США, в ФРГ, в Швейцарии, наряду с федеральным правом, существует право отдельных штатов, земель, кантонов. Эта множественность права характерна не только для федеративных государств; в старой Франции было огромное количество кутюмов, партикулярное право существовало в Каталонии и Арагоне, наряду с общим правом Испании; в Англии шотландское право отличается от английского...

Те несколько типов, к которым можно свести существующее право, иногда называют системами права. Этот термин не очень удачен, так как его более правильно применять в совсем другом смысле, а именно для обозначения комплекса отраслей, которые в данной стране образуют национальное право. Терминологией, на наш взгляд, более удачной, хотя и менее приемлемой, является выражение «семь правовых систем» [2; 38–47].

Из этого можно сделать вывод, что применительно к отдельно взятой стране Р. Давид применял термин «правовая система», а к применительно к типу правовой системы он использовал термин «семья правовых систем».

Компаративисты, исследующие проблемы сравнительного правоведения, предлагают самые различные варианты классификации семей правовых систем, однако, если не считать религиозные правовые системы (ислам, иудаизм) и традиционное право, классификация в основном сводится к двум семьям правовых систем: континентальная, или романо-германская правовая семья, и англосаксонская (англо-американская), или семья общего права (*common law*).

Материалы и методы

Методологическую основу исследования составили формально-юридический метод исследования, который проводится с целью формулирования практических рекомендаций по развитию и совершенствованию законодательства, а также метод сравнительно-правового исследования.

Результаты

Смешанные юрисдикции. Существуют страны, в которых мирно сосуществуют сразу две или даже несколько правовых систем.

Рене Давид об этом упоминает, как можно видеть из приведенной выше цитаты. Он также употреблял термин «смешанная» с отсылкой на западное и незападное смешение [3; 30]. Между тем еще в 1999 г. Ф.П. Уолтон заявил, что правовые системы Шотландии, Луизианы и Квебека являются вызовом классификации, находясь в промежуточном положении между общим и континентальным правом [4; 282, 291].

Однако объектом детальных исследований смешанные юрисдикции стали лишь во второй половине XX в.

Прежде всего необходимо определить разницу между понятиями «смешанная правовая система» и «смешанная юрисдикция». По объему они обозначают одно и то же, то есть государство, в котором действует одновременно две или более правовые системы.

Термин «смешанная юрисдикция» используется для того, чтобы указать только территорию, в рамках которой существует смешанная правовая система и действуют ее нормы, а не само внутреннее содержание смешанной правовой системы. Таким образом, эти два термина соотносятся между собой как форма и содержание [5; 71, 72, 6; 3, 4].

Между тем преобладающей среди компаративистов является точка зрения, что практически все правовые системы объективно смешаны.

Например, авторы проекта «Смешанные правовые системы» из Университета Оттавы (Канада) считают, что это понятие применимо к почти половине современных правовых систем. Ими выделяется 11 групп правовых систем смешанного типа: 1) континентального и общего права; 2) континентального и обычного права; 3) континентального и мусульманского права; 4) общего и обычного права; 5) общего и мусульманского права; 6) континентального, мусульманского и обычного права; 7) общего, мусульманского и обычного права; 8) континентального, общего и обычного права; 9) общего, континентального, мусульманского и обычного права; 10) континентального, общего, иудейского и мусульманского права; 11) мусульманского и обычного права [7].

Исходя из такого подхода, к «смешанным» относят системы, находящиеся под влиянием множества других систем [8; 480].

По мнению М. Мило и Дж. Смита, прилагательное «смешанное» может иметь разное значение, к примеру: «сочетание различных правовых источников», «сочетание больше чем одного кодифицированного акта в пределах страны, которые действуют в пределах определенной области или культуры», а также «сочетание различных действующих кодифицированных актов, применимых в пределах всего государства» [9; 421].

Как считает профессор У. Тетли, смешанная правовая система — это «та, в которой действующее право выведено более чем из одной правовой традиции или семьи», а под термином «смешанная юрисдикция» понимается страна или административно-территориальная единица страны, в которой преобладает смешанная правовая система [10; 597]. А профессор Е. Орюдью сравнивает процесс «смешения», пользуясь гастрономической терминологией, с «полуфабрикатом», где результат до конца неизвестен, пока пирог полностью не приготовлен, а вероятность порчи сохраняется до последнего момента [11].

При таком подходе, когда любое включение элементов общего права в правовую систему континентального права рассматривается как смешанная правовая система, Казахстан, не глядя, можно объявлять смешанной юрисдикцией, особенно после принятия закона об имплементации английского и европейского права, так как какие-то нормы общего права в правовой системе Казахстана можно обнаружить. Поэтому нам больше импонируют концепции, в соответствии с которыми государство считается смешанной юрисдикцией только тогда, когда в нем вторая правовая система занимает если не равноправное, то достаточно значимое место.

В качестве приемлемого приведем следующее определение:

«Смешанная правовая система — это стратифицированная система, образуемая путем объединения двух слоев права с примерно одинаковой юридической значимостью и авторитетом, отражающая сложившиеся в них представления об источниках права, правовой культуре, методах толкования и судебной системе, выстроенные по одному или нескольким классифицированным критериям» [6].

Основным для нас в этом определении является фраза «объединение двух слоев права с примерно одинаковой юридической значимостью». Нельзя, на наш взгляд, считать смешанный правовой системой страну, где имплементировано сравнительно небольшое по сравнению с правовым массивом государства количество правовых норм.

Вторым признаком классификаций смешанных юрисдикций можно назвать историческую обусловленность возникновения смешанной юрисдикции.

Возьмем для примера классические смешанные юрисдикции. С учетом этого можно определить примерный возраст этих юрисдикций.

Шотландская система — старейшая, так как она приобрела отличительную смешанную идентичность в 1707 г. Следующими в хронологическом порядке идет Квебек (период 1763–1774 гг.) [12; 26], штат Луизиана (между 1803–1812 гг.) [13; 67] и Южная Африка (1809 г.) [14; 1]. Филиппины и Пуэрто-Рико вступили в круг в 1898 г., по завершении испано-американской войны и установления американского правления. Израиль обладает самой молодой юрисдикцией. Его система стала смешанной в конце XX столетия не через иностранное наложение, а из-за внутренних демографических и культурных изменений в пределах нового еврейского государства [15; 525–552, 16; 25]. Действительно, Израиль и Шотландия — единственные государства этого вида, которые свободно избрали смешанную систему и сделали это как независимые страны. Другие действовали по принуждению [17; 158].

Кроме того, в последнее время стала развиваться теория гибридных и плюралистических правовых систем. Приведем определения:

Плюралистическая, или слоистая, правовая система — это квазисмешанная правовая система, содержание которой отражает особенности процесса формирования национального права и сложный этнорелигиозный состав населения, различия регионов страны. Примером могут служить правовые системы Ливана, Танзании, Камеруна. Так, правовая система Танзании носит плюралистический характер, отражающий особенности процесса формирования национального права и сложный этнорелигиозный состав населения. Основными элементами правовой системы являются английское общее право, мусульманское право и обычное африканское право.

Гибридная правовая система — это квазисмешанная правовая система, в которой соединяются более двух правовых традиций. Например, наряду с наиболее выделяющимся массивом общего и гражданского права, присутствует и ряд других, легко заметных правовых массивов в виде религиозных или обычных норм. Такова, к примеру, правовая система Ботсваны, элементами которой являются

римско-голландское право, английское общее и местное обычное право. Первое преобладает в сфере гражданского права, второе — в области уголовного права и процесса, а также современного торгового права, третье — в брачно-семейных, наследственных и земельных отношениях [6].

Выделение гибридных и плюралистических систем связано с историческими аспектами развития права. Смешанные юрисдикции изначально развивались либо на стыке двух классических западных юрисдикций (романо-германской и англо-саксонской), либо на стыке западного права с восточным правом (религиозным или традиционным). Исходя из этого, выделяются две группы смешанных юрисдикций: гибридные и плюралистические. В свою очередь, в гибридных выделяются два типа: примыкающие смешанные системы (скандинавское и латиноамериканское право) и локальные смешанные системы (право Шотландии в Великобритании, право Квебека в Канаде, право Луизианы в США) [18; 30–31].

Не углубляясь в детальный анализ этих понятий, посмотрим, насколько они применимы к правовой системе Казахстана. Является ли Казахстан «смешанной юрисдикцией»? Выбор места правовой системы Казахстана в составе той или иной правовой семьи. Частное право Республики Казахстан является неразрывной частью семьи континентального права. Оно сформировалось под влиянием советского гражданского права, которое, в свою очередь, уходит корнями в германское право. То же самое можно сказать и относительно публичного права.

После обретения самостоятельности перед Казахстаном встала проблема выбора пути, по которому должно развиваться законодательство. Собственно, выбор у Казахстана был не очень большой. Были 4 варианта: 1) мусульманское право; 2) обычное право; 3) континентальное (романо-германское) право; 4) англо-саксонское (общее) право.

Мусульманское право и обычное право в Казахстане не имеют никакой перспективы. Казахстан объявлен светским демократическим государством. Тем более за 70 лет коммунистического господства остатки шариата были выкорчеваны. Больше перспектив имело обычное право (адат), в казахском обществе он был более значим, чем шариат. Адат до сих пор применяется в бытовых отношениях. Но в праве сейчас применение обычного права тоже малоперспективно.

Собственно, борьба шла между двумя правовыми доктринами. Мы пытались строить новую правовую систему, взяв все лучшее из континентальной системы права. Американские советники пытались ввести в нашу правовую систему как можно больше норм *common law* (общего права). Отдельные попытки удавались, но, в целом, все эти атаки удалось отбить.

Казахстан, безусловно, принадлежит к романо-германской правовой семье, где в основе законодательства лежит гражданский кодекс.

Имплементация английского права. Можно выделить два аспекта имплементации: 1) имплементация норм иностранного права в гражданское законодательство; и 2) внедрение прецедента в судебную систему Казахстана.

1. Имплементация норм английского права в гражданское законодательство (частноправовые аспекты правовой системы Казахстана)

Несколько лет назад в Казахстане были предприняты попытки имплементации в гражданское законодательство Казахстана английского права. Цивилисты Казахстана выступили резко против внедрения норм чужеродного нам общего права. Были предприняты значительные усилия для того, чтобы свести эти попытки к внесению точечных изменений в гражданское законодательство, и чтобы подменить такую имплементацию имплементацией принципов и норм европейского права.

В целом это удалось. В проекте предполагаемого закона не был затронут раздел о вещных правах, которые имеют в Англии очень большую специфику, включены вполне разумные нормы о корпорациях. В этом проекте в основном отражены те предложения, которые высказывались в ходе обсуждения проблемы имплементации английского и европейского права, причем больший крен сделан в сторону имплементации, именно родственного нам европейского права.

В то же время предполагается включение в гражданское законодательство Казахстана ряда положений английского права, таких, например, как эстоппель (*promissory estoppels*), заверения об обстоятельствах (*representation and warranties*), оговорки (*indemnity clause*), абстрактные и недоказанные убытки и др.

Значит ли это, что Республика Казахстан становится смешанной юрисдикцией, как вытекает из взглядов некоторых компаративистов? Как представляется, нет. Количество норм, воспринимаемых из английского права, настолько незначительно, что они никак не могут повлиять на ярко выраженный континентальный характер казахстанского права.

Таким образом, если говорить о частноправовых аспектах определения Казахстана как смешанной юрисдикции, то можно констатировать, что имплементация отдельных положений английского права в частное право Казахстана никак не могла повлиять на определение государства Казахстан смешанной юрисдикцией.

2. Внедрение прецедента в судебную систему Казахстана (публично-правовые аспекты правовой системы Казахстана)

Нам кажется, что имплементация английского права в форме внедрения судебного прецедента в качестве источника права не имеет перспективы. Вытекает это из принципиально иной природы английского права, ибо это в первую очередь судебное право. В системе общего права именно суды формируют право. В романо-германской системе права это просто невозможно. Здесь во главе угла стоит закон, и прежде всего гражданский кодекс. Если даже придать обязательную силу решениям Верховного Суда, обязательную силу — это не будет английским прецедентом.

В Англии практически нет законов в нашем понимании. Сейчас, конечно, в условиях интеграции и сближения правовых систем их появляется все больше, однако у судов сохранилось достаточно критическое отношение к законодательству. Более того, они могут в ряде случаев корректировать их применение.

Полномочия судов, относящихся к континентальной правовой семье, значительно ограничены по сравнению с судами государств, входящих в англо-саксонскую правовую семью, поскольку они находятся в жестких рамках конституционных и законодательных норм права и не вправе сами создавать нормы права. Их полномочия сводятся к толкованию правовых норм. Осуществляя толкование права, они не вправе изменять заданные законодателем элементы правового регулирования.

В качестве вывода можно сказать, что для введения прецедента в Казахстане нет оснований. Однако необходимо стремиться к тому, чтобы Постановления Верховного Суда по конкретным делам постепенно стали образцово-показательными судебными решениями, которые применялись бы всеми судами Казахстана при рассмотрении однотипных дел. Со временем можно придать этим решениям обязательную для всех судов силу, и это уже будет как бы прецедент или квази-прецедент [19].

Принятие Конституционного закона о Международном финансовом центре (публично-правовые аспекты правовой системы Казахстана)

Конституционный закон РК № 438-V «О международном финансовом центре» был принят 7 декабря 2015 г. Приведем ряд выдержек из этого Закона.

Международный финансовый центр «Астана» (далее — Центр) — территория в пределах города Астаны с точно обозначенными границами, определяемыми Президентом Республики Казахстан, в которой действует особый правовой режим (п. 1 ст. 1 Закона).

Требования к юридическим лицам и порядок их аккредитации в качестве участников Центра, виды их деятельности, осуществление которых допускается на территории Центра, порядок лицензирования и предъявляемые требования к участникам Центра, а также порядок создания и регистрации юридических лиц на территории Центра, их организационно-правовые формы определяются Советом по управлению Центром (п. 1 ст. 3 Закона).

Действующее право Центра основывается на Конституции Республики Казахстан и состоит из:

- 1) настоящего Конституционного закона;
- 2) не противоречащих настоящему Конституционному закону актов Центра, которые могут быть основаны на принципах, нормах и прецедентах права Англии и Уэльса и (или) стандартах ведущих мировых финансовых центров, принимаемых органами Центра в пределах предоставленных настоящим Конституционным законом полномочий;
- 3) действующего права Республики Казахстан, которое применяется в части, не урегулированной настоящим Конституционным законом и актами Центра (п. 1 ст. 4 Закона).

Органы Центра вправе принимать акты, которые регулируют возникающие между участниками Центра и (или) органами Центра, и (или) их работниками: 1) гражданско-правовые отношения; 2) гражданско-процессуальные отношения; 3) финансовые отношения; 4) административные процедуры.

Органы Центра в случаях, прямо предусмотренных настоящим Конституционным законом, принимают акты, регулирующие отношения, не предусмотренные частью первой настоящего пункта (п. 3 ст. 4 Закона).

Режимы валютного регулирования, установленные Законом Республики Казахстан «О валютном регулировании и валютном контроле», не распространяются на валютные операции, проводимые участниками Центра на его территории (п. 4 ст. 5 Закона).

Участники и органы Центра вправе привлекать для осуществления деятельности в Центре иностранцев и лиц без гражданства без получения на то решения. Привлекаемые участниками и органами Центра иностранцы и лица без гражданства освобождены от обязанности получения разрешения на трудоустройство в Республике Казахстан (п. 4 ст. 8 Закона).

Официальным языком Центра является английский язык, используемый во всех регулируемых Центром сферах общественных отношений на всей территории Центра (ст. 15 Закона).

Акты Центра разрабатываются и принимаются на английском языке. Допускается перевод актов Центра на казахский или русский язык. Официальный перевод таких актов осуществляет Центр (ст. 16 Закона).

Введение учетно-статистической, финансовой, финансовой и иной документации на территории Центра осуществляется на английском языке (ст. 17 Закона).

Ответы органов Центра на обращения физических и юридических лиц, в том числе прилагаемые к ним документы, излагаются на английском языке или языке обращения при условии, что языком обращения является казахский или русский (ст. 18 Закона).

Судопроизводство в Центре ведется на английском языке, по заявлению сторон с переводом на казахский или русский язык (ст. 19 Закона).

Все сделки участников Центра, совершаемые в письменной форме на территории Центра, излагаются на английском языке, если иное не определено соглашением сторон. Сделки, в которых одной из сторон является участник Центра, совершаемые в письменной форме, излагаются на английском либо на казахском или русском языках (ст. 20 Закона).

И в заключение о Суде Центра (ст. 13). Суд Центра независим в своей деятельности и не входит в судебную систему Казахстана (п. 2 ст. 13). Суд Центра состоит из двух инстанций: суд первой инстанции и апелляционный суд (п. 3).

Суд Центра не осуществляет уголовное и административное судопроизводство и обладает исключительной юрисдикцией в отношении: 1) рассмотрения и разрешения споров, возникающих между участниками Центра, органами Центра и (или) их иностранными работниками; 2) рассмотрения и разрешения споров, касающихся любой операции, осуществленной в Центре и подчиненной праву Центра; 3) рассмотрения и разрешения споров, переданных суду Центра по соглашению сторон (п. 4).

Суд Центра при разрешении споров руководствуется действующим правом Центра, а также может учитывать вступившие в законную силу решения суда Центра по конкретным спорам и вступившие в силу решения судов других юрисдикций общего права (п. 6).

Решения апелляционного суда Центра являются окончательными, не подлежат обжалованию и обязательны для всех физических и юридических лиц (п. 7).

На территории Центра также будет функционировать Международный арбитражный центр, который формируется и функционирует в соответствии с постановлением Совета Центра «О Международном арбитражном центре» (ст. 14). Следовательно, деятельность Международного арбитражного центра не будет подчинена казахстанскому законодательству о третейских судах.

На наш взгляд, комментарии здесь излишни. Мы имеем на территории Казахстана территорию с четко очерченными границами. На этой территории казахстанские законы практически не действуют. Совет Центра может принять любые законы (называемые в Законе о Международном финансовом центре, Акты Совета Центра), не обращая никакого внимания на казахстанские законы. Ибо на территории Центра действует английское право. Это уникальный проект, не имеющий, на наш взгляд, аналогов в истории. Суверенное государство добровольно, без какого-то внешнего принуждения, ограничивает свой суверенитет, создавая на своей территории анклав с другой правовой системой. Причем эта система противоречит всем традициям и обычаям этого государства. На этой территории первичными являются акты самого финансового центра, вторичными — право Англии и Уэльса. Официальный язык центра английский, делопроизводство ведется на английском, сделки заключаются на английском. Казахстанское законодательство не действует.

При этом Конституционный закон «О Международном финансовом центре» принят с нарушением Конституции РК, в которой в качестве действующего права закреплены право РК и в строго ограниченные случаи, когда могут приниматься конституционные законы (Президент, Правительство,

Парламент, Конституционный совет, судебная система). Создание финансового центра под эти случаи не подпадает.

В этом случае мы имеем вторжение общего права в континентальную систему права в Казахстане. В государстве с ярко выраженной континентальной романо-германской системой права появился анклав с четко очерченной территорией, в котором действует только англо-саксонское право (*common law*). Ситуация весьма сходна с правовым положением провинции Квебек в Канаде или штата Луизиана в США (только с обратным знаком: если в Канаде и в США, странах общего права, Квебек и Луизиана — это анклавы континентального права, то в Казахстане, наоборот, англо-саксонское право в виде анклава существует наряду с правовой системой романо-германского права).

Поэтому появляются реальные основания признать государство Казахстан смешанной юрисдикцией. Но какой именно?

Выше мы уже говорили о гибридных и плюралистических смешанных юрисдикциях, причем в гибридных выделяются два типа: примыкающие смешанные системы (скандинавское и латиноамериканское право) и локальные смешанные системы (право Шотландии в Великобритании, право Квебека в Канаде, право Луизианы в США). В примыкающих гибридных юрисдикциях обе системы действуют одновременно на всей территории страны, где с преобладанием одной системы, где с преобладанием другой. Особенностью же локальных смешанных юрисдикций является то, что вторая правовая система представляет собой как бы островок в море господствующей правовой системы (например, континентальное право Луизианы в окружении англо-американского права остальных штатов США).

С созданием территории Международного финансового центра с действующим в его пределах английским правом Казахстан приобрел черты локальной гибридной смешанной юрисдикции. Территория Международного финансового центра представляет собой островок, анклав с действием английского права в окружении остальной территории Казахстана с ярко выраженным действием романо-германского права.

Заключение

Таким образом, следует признать, что имплементация отдельных положений английского права в гражданское законодательство Казахстана не привела к созданию в сфере частного права смешанной правовой системы. Что касается имплементации судебного прецедента как источника права, то эти попытки, во всяком случае на современном этапе, обречены на провал.

Однако в сфере публичного права попытка оказалась успешной. Принятие Конституционного закона «О международном финансовом центре» позволило создать на территории Казахстана анклав, в котором господствует английское право. Причем, если это касается споров в суде Международного финансового центра, то там применяются и нормы английского частного права. Это же касается арбитражного суда, созданного при Международном финансовом центре. Кроме того, Совет Центра может принимать акты, регулирующие гражданско-правовые отношения на основе английского права.

Можно констатировать, что с созданием Международного финансового центра государство Казахстан стало смешанной юрисдикцией, причём вид этой юрисдикции можно определить как гибридную юрисдикцию в виде локальной смешанной правовой системы.

Список литературы

- 1 Сулейменов М.К. Гражданское право Республики Казахстан: опыт теоретического исследования. — Т. 2 / М.К. Сулейменов. Часть вторая. Теоретическая. Раздел 1. Общие проблемы гражданского права. — Алматы, 2016. — С. 122, 123.
- 2 Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид. — М.: Прогресс, 1967. — 496 с.
- 3 Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Силеоза / пер. с фр. В.А. Туманова. — М.: Международные отношения, 2009. — 453 с.
- 4 Walton F. P. The Civil Law and the Common Law in Canada // *Juridical Review*. 1899. № 11. P. 282, 291. Цит. по: Даниелян А.С. Феномен смешанных правовых систем как пример сближения правовых культур // *Изв. Тул. гос. ун-та. Экономические и юридические науки*. — 2016. — С. 157.
- 5 Азарова И.А. Категориально-понятийный ряд смешанной правовой семьи // *Изв. Тул. гос. ун-та. Экономические и юридические науки*. — 2016. — Вып. 2–2. — С. 67–73.

- 6 Азарова И.А. Смешанные правовые системы: теоретико-правовой и сравнительно-правовой анализ: дис. ... канд. юрид. наук [Электронный ресурс] / И.А. Азарова. — Краснодар, 2016. — С. 3, 4. — Режим доступа: https://pravo/studio/gosudarstva-prava_1066-teoriya/ponyatie-pravovaya-priroda-smeshannyih-109050.html
- 7 Официальный сайт исследовательской группы Juri Globe Оттавского университета в Канаде [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.juriglobe.ca/rus/sys-juri/class-poli/sys-mixtes.php>.
- 8 Du Plessis J. Comparative Law and the Study of Mixed Legal System // The Oxford Handbook of Comparative Law / Ed. By Reimann M. and Zimmermann R. — Oxford, 2006. — P. 480.
- 9 Milo M. and Smits J. Trusts in Mixed Legal Systems: A Challenge to Comparative Trust Law // European Review of Private Law. — 2000. — № 3. — P.421.
- 10 Tetley W. Mixed Jurisdictions: Common Law vs Civil Law // Uniform Law Review. — 1999. — № 4. — P. 597.
- 11 Orucu E. Public Law in Mixed Legal Systems and Public Law as a «Mixed System» // Electronic Journal of Comparative Law. 2001. Vol. 5.2. Цит. по: Даниелян А.С. Феномен смешанных правовых систем как пример сближения правовых культур. Изв. Тул. гос. ун-та. Экономические и юридические науки. — 2016. — С. 158.
- 12 Gall Gerald L. The Canadian Legal System. Toronto. The Carswell Co. Ltd. 1977. — P. 26.
- 13 Post C. An introduction to the Law. Englewood Cliffs; N.J., 1963. — P. 67.
- 14 Introduction To The Law Of South Africa / Ed.by R. Zimmermann, C.G. Van Der Merwe, Jacques E. Du Plessis. The Hague, Netherlands, 2004. — P. 1.
- 15 Shochetmann E. Israel I Law and Jewish Law — Interaction and Independence: A Commentary // Israel I Law Forty Years. Proceedings of the Conference on Forty Years of Israel I Law held at the Faculty of Law, Jerusalem, November, 1988. Jerusalem, 1990. — P. 525–552.
- 16 Маркова-Мурашова С.А. Смешанные правовые системы / С.А. Маркова-Мурашова / Вестн. СПб. ун-та МВД России. — 2006. — № 1 (29). — С. 24–31.
- 17 Даниелян А.С. Феномен смешанных правовых систем как пример сближения правовых культур / А.С. Даниелян / Изв. Тул. гос. ун-та. Экономические и юридические науки. — 2016. — № 1–2. — С. 157–164.
- 18 Денисенко В.В. Типология смешанных правовых систем / В.В. Денисенко / Вестн. Нижегород. акад. МВД России. — 2018. — № 2 (42). — С. 30, 31.
- 19 Сулейменов М.К. Перспективы внедрения судебного прецедента в правовую систему Казахстана [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/? doc_id=38855159.

М.К. Сүлейменов, А.Е. Дүйсенова

Аралас юрисдикциялар және Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесі (жария-құқықтық және жеке-құқықтық аспектілері)

Мақалада «құқықтық жүйе», «құқықтық жүйелер отбасы», «аралас құқықтық жүйелер», «аралас юрисдикциялар», «аралас аралас құқықтық жүйелер» және «жергілікті аралас құқықтық жүйелер» сияқты ұғымдар анықталған. Сонымен қатар жеке құқық пен жария құқық аспектілерін ескере отырып, ағылшын құқығын азаматтық құқық пен Қазақстанның сот жүйесінде сот прецедентіне енгізу жөніндегі ұсыныстарды, сондай-ақ «Халықаралық қатынастар туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық Заңын талдайды. Қазақстан Республикасының жеке құқығы континентальдық құқық отбасының ажырамас бөлігі болып табылады. Ағылшын құқығының жекелеген ережелерін Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасына енгізу, авторлардың көзқарасы бойынша, жеке құқық саласында аралас құқықтық жүйенің құрылуы болған жоқ. Құқықтың қайнар көзі ретінде сот прецедентін имплементациялауға келетін болсақ, бұл әрекеттер әзірге нәтижесіз. Сонымен бірге бұл әрекет жария құқық саласында сәтті болды. «Халықаралық қаржы орталығы туралы» Конституциялық заңның қабылдануы Қазақстан аумағында ағылшын заңдары үстемдік ететін анклав құруға мүмкіндік берді. Сондықтан осы заңның қабылдануымен Қазақстан мемлекетін, мақала авторларының пікірінше, локальды гибриді аралас юрисдикция ретінде тануға болады.

Кілт сөздер: құқықтық жүйе, құқықтық жүйелер отбасы, аралас құқықтық жүйелер, аралас юрисдикциялар, гибриді аралас құқықтық жүйелер, локальды аралас құқықтық жүйелер, имплементация, сот прецеденті, конституциялық құқық.

M.K. Suleimenov, A.E. Duisenova

Mixed jurisdictions and the legal system of the Republic of Kazakhstan (public and private law aspects)

The article defines such concepts as «legal system», «family of legal systems», «mixed legal systems», «mixed jurisdictions», «hybrid mixed legal systems» and «local mixed legal systems». Taking into account private and public law aspects, it also analyzes proposals for the implementation of English law in civil law

and judicial precedent in the judicial system of Kazakhstan, as well as the Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan «On the International Financial Center». The private law of the Republic of Kazakhstan is an inseparable part of the family of civil law. The implementation of certain provisions of English law into the civil legislation of the Republic of Kazakhstan, according to the authors, did not lead to the creation of a mixed legal system in the field of private law. As for the implementation of the judicial precedent as a source of law, these attempts have so far been unsuccessful. At the same time, the attempt was successful in the field of public law. The adoption of the Constitutional Law «On the International Financial Center» made it possible to create an enclave on the territory of Kazakhstan dominated by English law. Therefore, with the adoption of this law, the state of Kazakhstan, according to the authors of the article, can be recognized as a local hybrid mixed jurisdiction.

Keywords: legal system, family of legal systems, mixed legal systems, mixed jurisdictions, hybrid mixed legal systems, local mixed legal systems, implementation, judicial precedent, constitutional law.

References

- 1 Sulejmenov, M.K. (2016). *Grazhdanskoe pravo Respubliki Kazahstan: opyt teoreticheskogo issledovaniia* [Civil law of the Republic of Kazakhstan: the experience of theoretical research]. M.K. Sulejmenov. (Ed.). (Vol. 2). Almaty [in Russian].
- 2 David, R. (1967). *Osnovnye pravovye sistemy sovremennosti* [The main legal systems of our time]. Moscow: Progress [in Russian].
- 3 David, R., & Zhoffre-Spinozi, K. (2009). *Osnovnye pravovye sistemy sovremennosti* [The main legal systems of our time]. (Transl. V.A. Tumanov). Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniia [in Russian].
- 4 Walton, F.P. The Civil Law and the Common Law in Canada // *Juridical Review*. 1899. № 11. P. 282, 291. Cit. po: Danielian, A.S. (2016). Fenomen smeshannykh pravovykh sistem kak primer sblizheniia pravovykh kultur. [The phenomenon of mixed legal systems as an example of the convergence of legal cultures]. *Izvestiia Tul'skogo gosudarstvennogo universiteta. Ekonomicheskie i yuridicheskie nauki — Bulletin of the Tula State University. Economic and legal sciences*, 1–2, 157–164.
- 5 Azarova, I.A. Kategorialno-poniatiinyi riad smeshanoi pravovoi semi [A categorial and conceptual series of a mixed legal family]. *Izvestiia Tul'skogo gosudarstvennogo universiteta. Ekonomicheskie i yuridicheskie nauki — Bulletin of the Tula State University. Economic and legal sciences*, 2–2, 67–73 [in Russian].
- 6 Azarova, I.A. (2016). Smeshannye pravovye sistemy: teoretiko-pravovoi i sravnitel'no-pravovoi analiz [Mixed legal systems: theoretical legal and comparative legal analysis]. *Candidate's thesis*. Krasnodar. Retrieved from https://pravo/studio/gosudarstva-prava_1066-teoriya/ponyatie-pravovaya-priroda-smeshannyih-109050.html [in Russian].
- 7 Ofitsialnyi sait issledovatel'skoi gruppy Juri Globe Ottavskogo universiteta v Kanade [The official website of the Juri Globe Research Group of the University of Ottawa in Canada]. *juriglobe.ca*. Retrieved from <http://www.juriglobe.ca/rus/sys-juri/classpoli/sys-mixtes.php>. [in Russian].
- 8 Du Plessis, J. (2006). Comparative Law and the Study of Mixed Legal System // *The Oxford Handbook of Comparative Law* / Ed. By Reimann M. and Zimmermann R. — Oxford.
- 9 Milo, M. & Smits, J. (2000). Trusts in Mixed Legal Systems: A Challenge to Comparative Trust Law // *European Review of Private Law*, 3, 421. [in English].
- 10 Tetley, W. (1999). Mixed Jurisdictions: Common Law vs Civil Law // *Uniform Law Review*, 4, 597. [in English].
- 11 Orucu, E. (2001). Public Law in Mixed Legal Systems and Public Law as a «Mixed System» // *Electronic Journal of Comparative Law*. 2001. Vol. 5.2. Cit. po: Danieljan, A.S. (2016). Fenomen smeshannykh pravovykh sistem kak primer sblizheniia pravovykh kultur. *Izvestiia Tul'skogo gosudarstvennogo universiteta. Yekonomicheskie i yuridicheskie nauki* [in English].
- 12 Gall, Gerald L. (1977). *The Canadian Legal Sistem*. Toronto. The Carswell Co. Ltd. [in English].
- 13 Post, C. (1963). *An introduction to the Law*. Englewood Cliffs; N.J. [in English].
- 14 R. Zimmermann, C.G. Van Der Merwe, Jacques E. Du Plessis (Ed.) (2004). *Introduction To the Law of South Africa* / The Hague, Netherlands. [in English].
- 15 Shochetmann, E. (1990). Israel I Law and Jewish Law — Interaction and Independence: A Commentary // *Israel I Law Forty Years. Proceedings of the Conference on Forty Years of Israel I Law held at the Faculty of Law, Jerusalem, November, 1988*. Jerusalem. [in English].
- 16 Markova-Murashova, S.A. (2006). Smeshannye pravovye sistemy [Mixed legal systems]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta MVD Rossii — Bulletin of the St. Petersburg University of the Ministry of Internal Affairs of Russia*, 1 (29), 24–31 [in Russian].
- 17 Danieljan, A.S. (2016). Fenomen smeshannykh pravovykh sistem kak primer sblizheniia pravovykh kultur. *Izvestiia Tul'skogo gosudarstvennogo universiteta* [The phenomenon of mixed legal systems as an example of the convergence of legal cultures]. *Izvestiia Tul'skogo gosudarstvennogo universiteta. Ekonomicheskie i yuridicheskie nauki — Bulletin of the Tula State University. Economic and legal sciences*, 1–2, 157–164 [in Russian].
- 18 Denisenko, V.V., & Trikoz, E.N. (2018). Tipologii smeshannykh pravovykh sistem [Typology of mixed legal systems]. *Vestnik Nizhegorodskoi akademii MVD Rossii — Bulletin of the Nizhny Novgorod Academy of the Ministry of Internal Affairs of Russia*, 2 (42), 30, 31 [in Russian].
- 19 Suleimenov, M.K. Perspektivy vnedreniia sudebnogo pretsedenta v pravovuiu sistemu Kazakhstana [Prospects for the introduction of judicial precedent into the legal system of Kazakhstan]. *online.zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38855159 [in Russian].

Г.А. Илиясова*, Г.Б. Әсетова

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: G.Iliasova@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-6289-8325, Scopus Author ID: 57197811182,
Researcher ID WOS: AAR-6742-2020, gulnur_asetova@mail.ru)

Қазіргі азаматтық іс жүргізу заңнамасында заңдық терминологияларды қолдану мәселесі

Мақалада 2015 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінің мемлекеттік тілдегі мәтінде қолданылған заңдық терминологияға лингвистикалық сараптама жүргізу нәтижелері талданған. Зерттеу жүргізу мақсаты азаматтық іс жүргізу заңдарының мемлекеттік тілдегі және орыс тіліндегі мәтіндерінің теңтүпнұсқалығының сақталуын, қазақ тіліндегі заңдық терминдердің бірізділігін қамтамасыз ету болып табылады. Заң тілі — ресми тіл болғандықтан, бұл мәселеге бей-жай қарауға болмайды. Авторлар Азаматтық процестік кодекстің жеке баптарының мәтініне сараптама жүргізу барысында құқықтық нормаларды орыс тілінен қазақ тіліне қате аудару, мағынасыз аудару, бір терминді бірнеше нұсқада аудару секілді қателіктерді тауып, олардың дұрыс аудармаларын ұсынған, әрбір аударманы жеке негіздеп көрсеткен. Заңдардың қазақ тіліндегі мәтіндерінің түсініксіз болуы, терминдердің дұрыс емес аударылуының бірден бір себебі заң жобаларының алдымен орыс тілінде әзірленіп, кейін аз уақыт қалғанда асығыс мемлекеттік тілге аударудың нәтижесі деп түсіндіріледі. Заңдарды аудару ісімен білікті заңгерлер емес, аудармашы — тіл мамандары айналысатыны белгілі. Қорытындыда мемлекеттік тілдің мәртебесін көтерудің қажеттігі, оның бір жолы ретінде заңдарды мемлекеттік тілде қабылдау қажеттігі, заң қабылдау үрдісіне кәсіби білікті, мемлекеттік тілді еркін меңгерген заңгерлерді жұмылдыру қажеттігі негізделеді.

Кілт сөздер: заңдық терминология, заңдық терминдердің бірізділігі, азаматтық іс жүргізу заңнамасы, ҚР Азаматтық процестік кодексі, заң тілі, қазақ тілі, заңдық техника, лингвистикалық сараптама.

Kipicne

Мақаладағы зерттеу тақырыбының өзектілігі мемлекетіміз үшін маңызды мәселе — заңдардың мемлекеттік тілде жазылуы төңірегінде өрбиді. Заңдарда терминдерді қолдануда бірізділік сақталмайды, бір термин бірнеше нұсқада жазылған, не дәлдік жоқ. Сол себепті қабылданып жатқан заңдардың тілі шұбалаңқы. Заңның тілі — ресми тіл болуы қажет, әдеби-көркем сөздерден құрастырылмауы тиіс. Өкінішке орай, ащы болса да айту қажет, қазақ тілді заңгерлер заңдардың қазақ тіліндегі мәтіні түсініксіз болғандықтан, әуелі орыс тіліндегі мәтінін оқып, ұғынған соң ғана өздігінен аударуға мәжбүрлі.

Заң тілінің түсінікті әрі ұғынуға оңай болуы қоғамда құқықтық нигилизмді жоюдың, құқықтық мәдениетті қалыптастырудың бірден бір алғышарты деп білеміз.

Заң тілінің кез келген азаматқа түсінікті әрі сапалы болуының алғышарты заңдық терминологияларды орынды қолданып, мемлекеттік тілде ұйқастырып, сөйлемнің мағынасын қарапайым түрде құрастыру деп түсінеміз. Сондықтан, бірінші кезекте заңдық терминологияларды біріздендіріп алу арқылы сол мақсатқа жетуге болады.

Қазақстанда экономикалық қатынастардың дамуына байланысты жаңа шарттар жасалып, шет тілдерден жаңа заңдық терминдер, экономикалық терминдер енгізіліп, қолданысқа ие болуда. Сол себепті тіліміз де шет тілінен енген кірме сөздермен толысып жатыр. Бұл қазақ тіліндегі заңдық терминологияларды қолдануда біркелкілікті сақтау үшін оларды біріздендіруді қажет етеді.

«Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасына» сәйкес, «екінші бағыт — мемлекеттік тілді көпшіліктің қолдануына қол жеткізу және оның пайдаланылу аясын кеңейту... Аталған бағытта мемлекеттік тілді ғылым, заңнамалық актілер және жаңа технологиялар тілі ретінде дамыту шаралары көзделеді» [1] деп белгіленген. Осы міндет бүгінгі күні орындалды деп айта алмаймыз. Себебі заңның қазақ тіліндегі мәтіні сын көтере бермейді.

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: G.Iliasova@mail.ru

«Құқықтық актілер туралы» Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 6 сәуірдегі № 480-V Заңының «Нормативтік құқықтық акт мәтінінің мазмұнына және жазылу стиліне қойылатын талаптар» деп аталатын 24-бабында «Қазақ және орыс тілдеріндегі нормативтік құқықтық актілердің мәтіндері теңтүпнұсқалы болуға тиіс» [2] деп жазылған. Ендеше заңның екі тілдегі мәтіндері де бір біріне ұқсас, бірдей түсінікті, дәлме дәл сәйкес келуі керек. Заңның осы қойған талабы қаншалықты іс жүзінде жүзеге асырылып жатыр, зерттеуіміздің түпкі мақсаты осы мәселені алдыға қояды.

Әдістер мен материалдар

Зерттеудің әдістері ретінде заңдық терминологияның қолданылуына зерттеу жүргізу барысында арнайы әдістер: талдау, жалпылау, зерттеушілік, салыстырмалы-құқықтық, жүйелілік әдістері қолданылды. ҚР Азаматтық процестік кодексінің орыс және қазақ тіліндегі мәтіндеріне салыстырмалы лингвистикалық сараптама жасалды.

Зерттеудің материалдық негізі ретінде ҚР Азаматтық процестік кодексі, тілдерді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы, заң техникасы мен тіл мәселесіне арналған заң ғылымы әдебиеттерінде, мерзімдік басылымдарда жарияланған отандық аудармашы-тіл мамандары мен тәжірибелі заңгерлердің, ғалымдардың, атап айтсақ, К. Юсупов, Ш. Құрманбайұлы, Д. Анарбек, С. Сәрсенова, Т. Ахметжанова, Г.А. Илиясова еңбектері негізге алынды.

Нәтижелер

Зерттеу тақырыбы аясында ҚР Азаматтық процестік кодексінің (бұдан әрі АПК) [3] қазақ және орыс тілдеріндегі мәтіндерінің теңтүпнұсқалығы талабына сәйкестігін тексеру бойынша лингвистикалық сараптама жүргізілді. Сараптама жүргізу нәтижесінде аталмыш заңның көпшілік нормаларындағы сәйкессіздіктер анықталды. Атап айтқанда, кодекстің орыс тіліндегі мәтінінде қолданылған «принцип» термині қазақ тіліне «*қағида*» деп аударылған, оны «*қағида*» деген сөзбен ауыстыруды ұсынамыз. Себебі бұған дейін заң әдебиеттерінде, құқықтық актілерде «*қағида*» термині қолданылып келген болатын, үйреншікті терминді бұрмалаудың қажеті жоқ деп санаймыз.

«Заңдылық» деп аталатын 6-бапты «5. Егер заңда немесе дауласушы тараптардың келісімінде тиісті мәселелерді соттың шешуі көзделсе, сот бұл мәселелерді әділдік пен парасаттық критерийлерін негізге ала отырып шешуге міндетті» деп аударуды ұсына отырып, «*критерий*» — «өлшем шарттар» деген аудармасын сол қалпында аудармасыз қалдырған жөн. Өйткені, «критерий» сөзі орыс тілінен енгізілген сөз емес, грек, неміс тілінен енген сөз болғандықтан аударудың қажеті жоқ деп санаймыз.

«*Разумность*» — ақылға сыйымдылық аудармасы «*парасаттылық*» деп өзгертілді.

Кодекстің бүкіл мәтінінде «лица, участвующие в деле» атауы «іске қатысатын адамдар» деп аударылған. Мәселен, кодекстің 5-тарауының атауында «іске қатысатын адамдар», 43-бапта «Іске қатысатын адамдардың құрамы» және т.б. Заңның қазақ тіліндегі мәтінінде «лицо» деген сөз «адам» деп аударылған. Бұл дұрыс емес, себебі 43-бапта қарастырылғандай, іске қатысушылар деп тараптарды; үшінші тұлғаларды; прокурорды; мемлекеттік органдар, жергілікті өзін-өзі басқару органдарын, заңды тұлғаларды немесе осы АПК-тің 55 және 56-баптарында көзделген негіздер бойынша процеске кіретін азаматтарды айтады. Мемлекеттік органдар, жергілікті өзін-өзі басқару органдарын, заңды тұлғаларды адамдар деп атау қате, сондықтан біздің ұсынысымыз «іске қатысушы тұлғалар» деп өзгерту керек.

Дәл осындай аудармадағы сәйкессіздіктер мен қателіктер АПК-нің 9-бабының 2-бөлімінде айқындалады. «2. Азаматтық сот ісін жүргізу барысында мемлекеттік органдардың және *лауазымды адамдардың* заңсыз әрекеттерінен, сондай-ақ басқа да тұлғалардың осы баптың бірінші бөлігінде көрсетілген әрекеттерді жасауына байланысты жеке тұлғаға келтірілген моральдық зиян, жеке тұлғаға немесе заңды тұлғаға келтірілген залалдар заңда белгіленген тәртіппен өтелуге тиіс» деген орысша түпнұсқасын қарастыратын болсақ ол жерде былай жазылған «2. Моральный вред, причиненный физическому лицу, убытки, причиненные физическому или юридическому лицу в ходе гражданского судопроизводства незаконными действиями государственных органов и должностных лиц, а также в связи с совершением указанных в части первой настоящей статьи действий другими лицами, подлежат возмещению в установленном законом порядке». Аудармадағы қателік «*Должностное лицо*» деген сөздің «*лауазымды адам*» деп аударылуында. Қазақстан Республикасының көптеген нормативтік құқықтық актілерінде «лауазымды адам» деген ұғымға қатысты қолданылатын «лауазымды тұлға» деген сөз тіркесін көре аламыз. Оған бірден бір мысал болып табылатын Қазақстан Республикасының Конституциясының 40-бабының 1-ші бөлімінде орыс

тілінде ол жерде былай жазылған: «Президент Республики Казахстан является главой государства, его высшим должностным лицом, определяющим основные направления внутренней и внешней политики государства и представляющим Казахстан внутри страны и в международных отношениях», осы бап қазақ тілінде келесідей аударылған: «Қазақстан Республикасының Президенті — мемлекеттің басшысы, мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттарын айқындайтын, ел ішінде және халықаралық қатынастарда Қазақстанның атынан өкілдік ететін ең жоғары лауазымды тұлға». Демек, ҚР Конституциясында «Должностное лицо» деген сөз тіркесі «Лауазымды тұлға» деп көрсетілген. Аударманың осы нұсқасын дұрыс деп ойлаймыз.

Осы «должностное лицо» сөзі Конституцияда тағы екі түрлі аударылған: мысалы, 18-баптың 3-бөлімінде, 31-баптың 2-бөлімінде, 83-баптың 2-бөлімінде «лауазымды адам» деп жазылған. Сөйтіп, Негізгі заңның қазақ тіліндегі мәтінінде де аудармаға қатысты қарама-қайшылықты айқындап отырмыз [4; 156].

Орыс тіліндегі «Равенство всех перед законом и судом» деп аталатын 13-баптың бірінші бөліміндегі «1. Правосудие по гражданским делам осуществляется на началах равенства всех перед законом и судом» деген норма келесідей оғаш аударылған: 13-бап. «Жұрттың бәрінің заң мен сот алдындағы теңдігі. 1. Азаматтық істер бойынша сот төрелігі барлық адамдардың заң мен сот алдындағы теңдігі негізінде жүзеге асырылады». «Равенство всех» — «Жұрттың бәрінің теңдігі» аудармасын «барлығының теңдігі» деп өзгерту ұсынылады. Сәйкесінше, ҚР Конституциясының 14-бабын келесідей редакцияда өзгерту ұсынылады: 1. «Заң мен сот алдында барлығы тең».

15-баптағы «Состязательность и равноправие сторон» атауы «Тараптардың жарыспалылығы мен тең құқықтылығы» деп кәте аударылған деп есептейміз. Сондықтан оның орнына бұрынғы атауы «сайысушылық» үйлеседі.

Кодекстің мәтінінде «предмет спора», «предмет иска» атауы «даудың нысанасы», «талаптың нысанасы» деп аударылып жүр. Бұл жерде бұрынғы атауы «даудың пәні» деп атау орынды деп есептейміз. «Нысана» орыс тіліне аударғанда «мишень, прицел» деген ұғымды білдіреді.

Сондай-ақ, 51-баптағы «Даудың нысанасына дербес талаптарын мәлімдейтін үшінші тұлғалар», 52-баптағы «Даудың нысанасына дербес талаптарын мәлімдейтін үшінші тұлғалар» дегендерді сәйкесінше «даудың пәніне дербес талаптарын мәлімдейтін үшінші тұлғалар» және «даудың пәніне дербес талаптарын мәлімдейтін үшінші тұлғалар» деп өзгерту ұсынылады.

АПК-нің 76-бабында қарастырылған «предмет доказывания» термині «дәлелдеу нысанасы» деп деп аударылған екен. Оны да «дәлелдеу пәні» деп өзгертуді ұсынамыз.

АПК-те «иск» атауы «талап қою» деп жазылған, ал «исковое заявление» атауы «талап қою арызы» деп аударылған екен. Біздің ойымызша, бұл ұғымды «талап арыз» деп қысқаша қайыру айтуға ыңғайлы деп ойлаймыз.

АПК-нің «Состязательность и равноправие сторон» деп аталатын 15-бабы «Тараптардың жарыспалылығы мен тең құқықтылығы» деп аударылыпты. Бұл жерде «состязательность» сөзінің «жарыспалылық» деп аударылуы оғаш естіледі, бұрынғы азаматтық іс жүргізу құқығы теориясында қолданылып келген «сайысушылық» деген аудармасын қалдыруды ұсынамыз.

3-тараудың атауы «Подведомственность и подсудность» және 23-баптың атауындағы «Подведомственность гражданских дел судам» деген сөйлемдегі «подведомственность» термині «ведомстволық» деп аударылыпты: 3-тарау. «Ведомстволық және соттылық»; 23-бап. «Азаматтық істердің соттарға ведомстволығы». «Ведомстволық» аудармасы «подведомственность» мағынасын толық ашып тұрған жоқ, ол «ведомстволық бағыныштылық» деген ұғымды береді. Сондықтан осы аударма орынды деп санап, 3-тарауды «Ведомстволық бағыныштылық және соттылық» деп, 23-бапты «Азаматтық істердің соттарға ведомстволық бағаныштылығы» деп өзгерту және баптың мәтінінде де сәйкесінше осы терминдермен өзгерту ұсынылады.

226-баптағы «Решение состоит из вводной, описательной, мотивировочной и резолютивной частей» деген норманың аудармасындағы «мотивировочная часть» сөзі — «уәждеу бөлігі» деп аударылған. Уәждеуден гөрі «дәлелдеу» деген сөзді қолдану орынды болар еді, себебі шешімнің бұл бөлімінде «істің сот анықтаған мән-жайлары; соттың құқықтар мен міндеттер туралы түйіндері негізделген дәлелдемелер; соттың ол немесе өзге дәлелдемелерді қабылдау дәлелдері және сот басшылыққа алған заңдар қысқаша көрсетіледі» делінген. Сондықтан «дәлелдеу бөлігі» деп жазылғаны жөнді болар еді.

ҚР АПК-нің мәтінінде «*оформление*» деген орыс тіліндегі сөзді «*рәсімдеу*» деп аударманы қате жазған. Қазақ тілі мен әдебиетінде «рәсім» деген тілді бұрап айтылатын сөз жоқ, ал рәсім деген сөз бар екені баршамызған мәлім. Демек «*оформление*» сөзі «*рәсімдеу*» деп аударылып жазылуы тиіс.

8-тарауда «*Судебные расходы*», 102-бапта «*Понятие и состав судебных расходов*» деген атауларда «*судебные расходы*» терминінің аудармасы «*сот шығыстары*» деп тағы да шығын сөзін бұрмалап аударған. Екінші жағынан, «*сот шығыстары*» — соттың шыққан шығындары дегенді ұғындырып тұр, негізінде бұл мемлекеттік баж салығы мен сот ісін жүргізуге байланысты шыққан шығындар. Дұрысы «*соттық шығындар*» болу керек деп қорытамыз.

АПК-нің орыс тіліндегі мәтініндегі 151-баптағы «1. 2) имеется вступившее в законную силу решение суда или определение суда о прекращении производства по делу по основаниям, предусмотренным настоящим Кодексом, вынесенное по спору между теми же сторонами, о том же предмете и по тем же основаниям» деген норманың аудармасы келесідей қате аударылғанына назар аударамыз: «1. 2) сол тараптардың арасындағы, нақ сол нысана туралы және нақ сол негіздер жөніндегі шығарылған дау бойынша, осы Кодексте көзделген негіздермен *іс бойынша іс жүргізуді қысқарту туралы* заңды күшіне енген сот шешімі немесе сот ұйғарымы болса». Себебі, прекращение — тоқтату деп аударылады, ал қысқарту — орыс тілінде сокращать деп аударылады. Келесідей өзгерту ұсынылады: «*іс бойынша іс жүргізуді тоқтату туралы* заңды күшіне енген сот шешімі немесе сот ұйғарымы».

ҚР АПК-дегі тағы да бір қателікті 160-баптың 2-бөлімінен көреміз, орысша нұсқасында былай деп жазылған «2. В случае отказа в иске принятые меры обеспечения иска сохраняются до вступления решения в законную силу» деп көрсетілген, ал қазақша нұсқасында «2. *Талап қоюдан бас тартылған жағдайда талап қоюды қамтамасыз ету жөнінде қабылданған шаралар шешім заңды күшіне енгенге дейін сақталады*» деп қате аударылған. Негізгі қателік бұл жерде орыс тіліндегі «В случае отказа в иске» деген сөздердің қазақ тіліне аударылымы «Талап қою қанағаттандырылмаған жағдайда» деп жазылуы тиіс еді. Осының салдарынан баптың мағынасы бұрмаланып тұр. Себебі «талап қоюдан бас тарту» деген сөз «отказ от иска» деп аударылатыны бізге мәлім. 48-бап бойынша «талап қоюдан бас тартуға құқылы» талап қоюшы болып табылады. Сот талап қоюды қанағаттандырмауы мүмкін. Жалпы, бұл норманың орыс тіліндегі жазылуы да қате, себебі азаматтық процессуалдық құқықта «отказ в иске» деген ұғым жоқ, бұл құқықтық емес заңгерлер арасында ауызекі қолданылатын сөздер. «Неудовлетворение иска» деп жазылуы тиіс еді.

Осындай жағдай 51-баптың бірінші бөлімінде де орын алған: «1. Третьи лица, заявляющие самостоятельные требования на предмет спора... *пользуются всеми правами и несут все обязанности истца*» қазақ тіліне қате аударылып, құқықтық норманы түсініксіз етеді. «*Барлық құқықтарды пайдаланады және талап қоюшының барлық міндеттерін орындайды*» деген сөйлемде кімнің құқықтарын пайдаланады деген сұрақ туындайды. 151-баптың 1-бөлімінің 2-пунктінің дұрыс аудармасы келесідей болуы тиіс: «сол тараптардың арасындағы, нақ сол нысана туралы және нақ сол негіздер жөніндегі шығарылған дау бойынша, осы Кодексте көзделген негіздермен *іс бойынша іс жүргізуді тоқтату туралы* заңды күшіне енген сот шешімі немесе сот ұйғарымы болса».

Аталған кодекстің орыс тілінде жазылған нұсқасында бір терминнің қазақ тілінде бірнеше нұсқада көрсетілуі кездеседі, атап айтқанда, АПК-нің орыс тіліндегі «ответственность» деген сөзі АПК-нің қазақ тіліндегі мәтінінде, яғни 13-бапта «жауапкершілік» деп, ал осы кодекстің 19, 21, 27, 30, 33, 73-баптарында «жауаптылық» деп берілген. Дұрысы «*жауапкершілік*» болуы тиіс.

ҚР АПК-нің орыс тіліндегі мәтінінде 45-бап «Гражданская процессуальная дееспособность» деп аталады, ал оның 5-ші бөлімінде былай жазылған: «5. Невершеннолетние, эмансипированные по основаниям, предусмотренным законом, приобретают полную процессуальную дееспособность с момента эмансипации». «Азаматтық процестік әрекетке қабілеттілігі» деген 45-баптың қазақ тіліндегі мәтінінде: «5. Заңда көзделген негіздер бойынша эмансипацияланған кәмелетке толмағандар эмансипация кезінен бастап толық процестік қабілеттілікке ие болады» делінген. Қазақ тіліндегі мәтінінде «процессуальную дееспособность» термині екі түрлі жазылған, баптың атауында «процестік әрекетке қабілеттілігі» десе, 5-ші бөлімінде «процестік қабілеттілік» деп жазылған. Біздің сараптама қорытындымыз бойынша, ҚР Азаматтық кодекстің 17-бабында «Азаматтардың әрекет қабілеттілігі» деген термин қолданылады. Заңдардағы терминдердің бірізділігін қолдану мақсатында келесідей түзетуді ұсынамыз: «45-бап. Азаматтық процестік әрекет қабілеттілігі». «5. Заңда көзделген негіздер бойынша эмансипацияланған кәмелетке толмағандар эмансипация сәтінен бастап толық процестік әрекет қабілеттілігіне ие болады».

Келесі қателікті АПК-нің «Алдын-ала сот отырыс» деп аталатын 172-бабынан көре аламыз. Негізгі қателік 5-ші бөлімде орын алған, ол бөлімде былай деп жазылған «Егер жауапкер *талап қою арызын* бұрын белгіленген мерзімде ұсынбаса немесе пікірді талап қою арызының барлық талаптары мен негіздері бойынша ұсынбаса, сот талап қою арызына жазбаша пікір беру үшін мерзім белгілейді». Орысша нұсқасында бұл бөлім «Суд устанавливает срок для представления *письменного отзыва на исковое заявление*, если ответчик его не представил к установленному ранее сроку или представил отзыв не по всем требованиям и основаниям искового заявления» деп аударылған. Бұл жердегі қателік қазақша аудармадағы «Егер жауапкер талап қою арызын бұрын белгіленген мерзімде ұсынбаса» деген жерде жасалған. Жалпы, ол жерде «талап қою арызы» емес «письменный отзыв на исковое заявление» болуы қажет, ал ол қазақ тілінде «*талап арызға жазбаша пікір*» деп аударылуы керек. Сондықтан осы баптың 5-ші бөлімінің дұрыс нұсқасы қазақ тілінде келесідей болуы тиіс: «Егер жауапкер талап арызға жазбаша пікірді бұрын белгіленген мерзімде ұсынбаса немесе пікірді талап арыздың барлық талаптары мен негіздері бойынша ұсынбаса, сот талап арызға жазбаша пікір беру үшін мерзім белгілейді. Соттың талап етуі бойынша пікір тікелей алдын ала сот отырысына ұсынылады» [5; 419].

Талқылаулар

Мемлекеттік тілдегі заң тілінің кемшілік тұстары, оларды шешу жолдары туралы мәселелер заң әдебиетінде соңғы онжылдықта қозғала бастады. Көбінесе бұл мәселені аудармашы-филолог мамандар жазады. Барлық авторлардың да ойлары бір жерден тоғысып, біркелкі пікірлер жазады.

Жазушы, аудармашы К. Юсупов «Заңның, әлбетте, тілмен бейнеленетіні, тіл арқылы азаматтардың еркі мен санасына ықпал ететіні мәлім. Алайда, тілдің заңның мазмұнына тікелей әсер етпейтіні де, әйтсе де, тілдің байлығы, жетістігі мен жатықтығы заңның айқын, ұғынықты болып шығуына әсер етпей қоймайтыны да түсінікті» [6; 71] деп жазады. Заң қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормаларды бекітетін нормативтік құқықтық акт болғандықтан, заңның тілі де жоғары деңгейде жазылған, түсінікті болуы тиіс. Сонда ғана қоғамда заңға деген құрмет қалыптасып, заңды сақтауға тырысады. Ұлттың құқықтық санасын, қоғамдағы құқықтық мәдениетті де көтеретін мемлекеттік тілде ұғынарлық жазылған заң. Сондықтан мемлекеттің егемендігін білдіретін мемлекеттік тілдің мәртебесі де нақты, жоғары болуы тиіс деп санаймыз.

С.Сәрсенованың келесідей пікірімен келісеміз: «Айқындылықты, нақтылықты талап ететін заң мәтіні артық сөзсіз, ресми стиль талаптарына сай, ұлт тілінің сөйлем құрылысы және термин қолданысының бірізділігін сақтай отырып жазылуы тиіс. Заң мәтініндегі терминдер құқықтық норманы бұрмаламай, мән-мазмұнын дәл жеткізіп, заңның әркелкі оқылуына жол бермеу қажет» [7; 73]. Расында да жоғарыда ҚР АПК-нің мәтініне жүргізілген талдаулар айқындап бергендей, қазақ тіліне заңдық терминдер қате аударылған немесе бірнеше нұсқада аударылған, иә заңдық терминді бұрмалап аударылған, аударма мәтінінің түсініксіздігі орыс тіліндегі мәтіннің телтүпнұсқалығына сәйкес келмейді.

К. Юсуповтың «Көпшіліктің пікірінше, барлық кереғарлық заңның ана тілінде жазылмауынан туындап отырған сияқты» [6; 71] деген пайымдауы өте дұрыс деп санаймыз. Заң жобалары орыс тілінде жазылады, кейін Парламентке келгенде сол орыс тілінде талқыланады. «Парламент отырыстарының жұмыс топтарында да заңның орыс тіліндегі мәтіні сала мамандарының, заңгерлердің ой зерделеуінен өтеді. Ал қазақ тіліндегі мәтін аударма күйінде қалып, мамандардың сұрыптауынан өтпейді. Осыдан кейін заңдардың сапасы жайлы айтудың да өзі бекер. Сондықтан заң қазақ тілінде дүниеге келуі шарт» деп пайымдайды Тыныс Ахметжанова [8; 2]

Мемлекетімізде заңдар ҚР Конституциясының 7-бабына сәйкес, мемлекеттік тілмен мәртебесі тең саналатын орыс тілінде қабылданып, содан кейін мемлекеттік тілге аударылады. Егер орыс тілінде де заң техникасы сақталып жатса құба-құп. Кейбір орыс тіліндегі баптар да қате, нақты емес жазылып жатады. Оның аудармасының сапасы да соған сәйкес келеді.

Ш. Құрманбайұлы «Ғылыми кадрлар мен жоғары білімді, қазақ тілді мамандар даярлауға басымдық берілуі тиіс... Қазақша термин жасай алатын, оқулық жазатын, дәріс оқитын, қазақша заң жаза алатын қазақ тілді білікті мамандарды көптеп дайындамайынша, бұл мәселе түбегейлі шешілмейді» деген пікірді айтады [9; 4]. Орынды айтылған пікір, бірақ маман тек қана қазақ тілін ғана емес, орыс тілін де меңгерген, екі тілді жетік білетін, тәжірибелі де болуы шарт. Ондай маман ғылыми-педагогикалық тәжірибесі мол, заң ғылымы саласындағы заңгерлерден ғана шығары хақ.

Қорытынды

Жоғарыда қарастырылғандардан шығарылатын қорытынды Азаматтық іс жүргізу кодексіндегі заңдық терминологияны қолданудың келесідей мәселелері анықталды:

– ҚР Азаматтық процестік кодексінің қазақ және орыс тілдеріндегі мәтіндерінің теңтүпнұсқалығына салыстырмалы сараптама жүргізу нәтижесінде ҚР «Құқықтық актілер» туралы заңының 24-бабында қойылған талапқа сай еместігі расталып отыр. Оған дәлел ретінде мақаланың нәтижелер бөлігінде жазылған ҚР АПК-нің кейбір баптарындағы терминдердің қате аударылуы, қазақша аудармасының бұрмалануы, бір терминнің бірнеше нұсқада жазылуы, баптардың мәтіндерінің мағынасыз аударылуы бола алады. Дұрыс аудармаларды ұсыну арқылы біз заңның мәтініндегі терминдердің бірізділігін қамтамасыз етуге, қателіктерді жоюға тырыстық.

Бұдан біз заңның мәтіні күрделі емес қарапайым, ресми сипаттағы, біркелкі тіл болуға міндетті деген қорытындыға келеміз.

– Заңдық терминдердің бірізділігін қамтамасыз ету арқылы ғана біз заңдардың қазақ тіліндегі сапасын қамтамасыз ете аламыз. Ол үшін заңдық терминдер сөздігін құрастырып, жалпыға бірдей міндетті қолдану үшін, оны нормативтік құқықтық акт нысанында қабылдау қажет.

– Заңдық терминдердің көпшілігі орыс тілінен емес, рим құқығынан (әсіресе, азаматтық заңдар және азаматтық процестік заңдар) енген латын, ағылшын, француз тілінен шыққан терминдер болғандықтан оларды қазақша аудармай-ақ сол күйінде қалдырған жөн деп санаймыз. Себебі, кірме сөздер — заңдық терминдерді аударған жағдайда мағынасы өзгеріп, түсініксіз болып қалады. Одан тіліміз байымаса, кері әсері болады деп ойламаймыз.

– Заңдық терминдердің бұрынғы кезден бері заңда жазылып, қалыптасып қалған, тілге үйреншікті аудармалары заң әдебиетінде, оқу үрдісінде қолданылып жүргені рас. Сол аудармаларды бұрмалаудың не қажеті бар, сол күйінде қалдыру қажет деп санаймыз. Мысалы, «процестік әрекет қабілеттілігі», «сайысушылық», «ведомстволық бағыныштылық», «рәсімдеу», «талап арыз», «соттық шығындар», т.б. Екіншіден, кейбір терминдер Азаматтық кодексте де кездеседі, сондықтан екі кодексте де қолданылатын ортақ терминдер бірдей жазылуы тиіс деп санаймыз.

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (Грант № АР09259787).

Әдебиеттер тізімі

1 «Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы туралы». Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 29 маусымдағы № 110 Жарлығы. Күші жойылды — Қазақстан Республикасы Президентінің 2019 жылғы 19 сәуірдегі № 29 Жарлығымен [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000110>

2 «Құқықтық актілер туралы». Қазақстан Республикасының Заңы 2016 жылғы 6 сәуірдегі № 480-V ҚРЗ [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000480>

3 Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі. Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377>

4 Ильясова Г.А. Заңнамалық актілердің мәтінін мемлекеттік тілге аударуға байланысты өзекті мәселелер / Г.А. Ильясова // Қазақстан Республикасы Заңнама институтының жаршысы. — 2017. — № 1 (46). — Б. 155–163 [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: http://www.iz.adilet.gov.kz/sites/default/files/upload-files/na_sayt_vestnik_no_146-1017.pdf

5 Анарбек Д. Қазақстан Республикасының азаматтық процестік кодексінің мемлекеттік тілдегі мәтініндегі қателіктер туралы // Қазақстандық Заңнаманы жетілдіру: теория және тәжірибе: Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналған Халықарал. ғыл.-тәжір. конф. материалдары. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2016. — Б. 416–419.

6 Юсупов К. Заң тілі — заман тілі / К. Юсупов // Тіл және қоғам. — 2012. — № 1. — Б. 71–76.

7 Сәрсенова С. Мемлекеттік тілдегі терминдерді қолдану мәселелері / С. Сәрсенова // Заңгер. — 2020. — № 12(233). — Б. 73–74.

8 Ахметжанова Т. Заң тілі қашан қазақшалаанады? / Т. Ахметжанова // Заң газеті. — 2013 жыл 2 қазан. — № 148. — Б. 2.

9 Құрманбайұлы Ш. Заң тілінің терминдер қорын дамытып отыру заңгерлер мен тіл мамандарының міндеті / Ш. Құрманбайұлы // Заң газеті. — 2012 жыл, 20 қыркүйек. — № 141 (2149).

Г.А. Ильясова, Г.Б. Асетова

Проблема применения юридической терминологии в современном гражданском процессуальном законодательстве

В статье проанализированы результаты проведения лингвистической экспертизы юридической терминологии, использованной в тексте Гражданского процессуального кодекса Республики Казахстан на государственном языке, принятом в 2015 г. Цель исследования — обеспечение сохранности аутентичности текстов гражданского процессуального законодательства на государственном и русском языках, унификации юридических терминов на казахском языке. Поскольку язык закона — официальный язык, то к этому вопросу необходимо подходить со всей серьезностью. В ходе экспертизы текста отдельных статей Гражданского процессуального кодекса авторы находят такие ошибки, как неправильный перевод правовых норм с русского на казахский язык, бессмысленный перевод, перевод одного термина в нескольких вариантах, предлагают их правильный перевод, обосновывают каждый перевод отдельно. Неясность текстов законов на казахском языке, неправильный перевод терминов объясняется тем, что законопроекты сначала разрабатываются на русском языке, а затем, незадолго до этого, спешно переводятся на государственный язык. Известно, что переводами законов занимаются неквалифицированные юристы, а переводчики — языковеды. В заключении обосновывается необходимость повышения статуса государственного языка, принятие законов на государственном языке, привлечение к законотворческой деятельности квалифицированных юристов-профессионалов, свободно владеющих государственным языком.

Ключевые слова: юридическая терминология, унификация юридических терминов, гражданское процессуальное законодательство, Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан, язык закона, казахский язык, юридическая техника, лингвистическая экспертиза.

G.A. Ilyassova, G.B. Assetova

The problem of using legal terminology in the modern civil procedural legislation

The article analyzes the results of a linguistic examination of legal terminology, which is used in the text of the Civil Procedure Code of the Republic of Kazakhstan in the state language, which was adopted in 2015. The purpose of the study is to ensure the safety of the authenticity of the texts of the civil procedure legislation in the state and Russian languages, as well as the unification of legal terms in the Kazakh language. Due to the fact that the language of the law is the official language, this issue must be approached with the utmost seriousness. The authors, in the process of analyzing individual articles of the Civil Procedure Code, found such errors as incorrect translation of legal norms from Russian into Kazakh, as well as meaningless translation, translation of one term in several versions. So, the authors offer their correct translation, justify each translation separately. The ambiguity of the texts of laws in the Kazakh language, incorrect translation of terms are explained by the fact that bills are first developed in Russian, and then hastily translated into the state language. It is known that not qualified lawyers are involved in translating laws; translators are involved in this process. In conclusion, the authors substantiate the need to improve the status of the state language, the adoption of laws in the state language, the involvement of qualified lawyers-professionals who are fluent in the state language in lawmaking.

Keywords: legal terminology, uniformity of legal terms, civil procedural legislation, Civil Procedure Code of the Republic of Kazakhstan, language of law, Kazakh language, legal technique, linguistic expertise.

References

1 «Qazaqstan Respublikasynda tilderdi damytu men qoldanudyn 2011–2020 zhyldarga arналған мемлекеттік бағдарламасы туралы». Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin 2011 zhyly 29 mausymdagy No. 110 Zharlygy. Kushi zhoiyldy — Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin 2019 zhyly 19 sauirdegi No. 29 Zharlygymen [On the State Program for the Development and Functioning of Languages in the Republic of Kazakhstan for 2011–2020. Expired. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated June 29, 2011 No. 110. Abolished by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated April 19, 2019 No. 29]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U110000110> [in Kazakh].

2 «Quqyqtıq aktiler turaly». Qazaqstan Respublikasynyn Zany 2016 zhyly 6 sauirdegi No. 480-V QRZ [«On legal acts». The Law of the Republic of Kazakhstan dated April 6, 2016 No. 480-V LRK]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z160000480> [in Kazakh].

3 «Quқықтық актілер туралы» Қазақстан Республикасының 2016 жылдың 6 сәуірдегі Заңы [«On legal acts» The Law of the Republic of Kazakhstan dated April 6, 2016 No. 480-V LRK]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000480> [in Kazakh].

4 Ильясова, Г.А. (2017). Заннамалық актілердің мәтінін мемлекеттік тілге аударуға байланысты өзекті мәселелер [The urgent problems connected with the translation of the text of acts to the state language]. *Қазақстан Республикасы Заннама институтының жаршысы — Bulletin of the Legislation Institute of the Republic of Kazakhstan 1 (46)*, 155–163. Retrieved from http://www.iz.adilet.gov.kz/sites/default/files/upload-files/na_sayt_vestnik_no_146-1017.pdf [in Kazakh].

5 Анарбек, Д. (2016). Қазақстан Республикасының азаматтық протестік кодексінің мемлекеттік тілдегі мәтіндегі қателіктер туралы [On errors in the text of the Civil Procedural Code of the Republic of Kazakhstan in the state language]. Improving Kazakhstan's legislation: theory and practice: *Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaia konferentsiia — International Scientific and Practical Conference*. (pp. 71–76). Қарағанды: ҚарМУ баспасы [in Kazakh].

6 Yusupov, K. (2012). Zan tili — zaman tili [The language of law is the language of time]. *Til zhane qogam — Language and society, 1*, 71–76 [in Kazakh].

7 Sarsenova, S. (2020). Memlekettik tildegi terimderdi qoldanu maseleleri [Problems of using terms in the state language]. *Zanger — Lawyer, 12 (233)*, 73–74 [in Kazakh].

8 Akhmetzhanova, T. (2013). Zan tili qashan qazaqshalanady? [When will the legal language be Kazakh?]. *Zan gazetі — Legal newspaper, 148, 2* [in Kazakh].

9 Qurmanbaiuly, Sh. (2012). Zan tilinin terimder qoryn damytyp otyru zangerler men til mamandarynyń mindeti [It is the task of lawyers and linguists to develop the vocabulary of legal language]. *Zan gazetі — Legal newspaper, 141 (2149)*, 1–4 [in Kazakh].

Р.А. Тоқатов*, М.Т. Акимжанова

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: tokatov77@mail.ru; makimzhanova@inbox.ru, ID: 57204332730)

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің (Жалпы бөлім) қазақ және орыс тілдеріндегі мәтіндерінің дәлме-дәлдігі туралы

Мақала заңнамалық актілерді мемлекеттік тілге аудару сапасына қатысты құқықтық техникамен байланысты мәселелерді талдауға арналған. Зерттеудің мақсаты заң шығару техникасының теориялық ережелерін және азаматтық заңнаманың мемлекеттік тілдегі мәтіндерін талдау және соның негізінде құқық нормаларының аудармасындағы қателерді анықтау, заңнамалық актілердің қазақ тіліндегі мәтінін сапасыз аудару мәселелерін айқындау, заңнамалық актілерді мемлекеттік тілде әзірлеу кезінде заң техникасын жетілдіру жөнінде қорытынды жасау болып табылады. Зерттеу барысында азаматтық заңнама саласындағы нақты олқылықтар мен қайшылықтар анықталды, заң техникасының ережелерін дұрыс қолданбау жағдайлары сипатталды. Мемлекеттік ұйымдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарындағы заң шығару практикасындағы қазақ тілінің беделін арттыру мақсатында авторлар орыс тілі ресми түрде қазақ тілімен тең қолданылады деген ережені алып тастауды ұсынған. Сондай-ақ, жалпы қабылданған, біркелкі және тиісті түрде рәсімделген заң терминдерін қамтитын бірыңғай заңды терминологиялық сөздікті енгізуді қарастырған. Теориялық көзқарастар мен авторлардың айтқан ескертулерін талдау арқылы, құқық нормаларын қазақ тіліне дұрыс аудару нұсқалары және нормативтік құқықтық актілердің мәтінін қазақ тіліне аудару бойынша заң техникасын жетілдіру жолдары айтылған. Зерттеу нәтижелері жаңа және бірегей болып табылады, авторлық ұстанымы негізделген және қызметі заң жобаларына мемлекеттік тілде лингвистикалық сараптама жүргізумен байланысты қызметкерлер үшін қызығушылық тудырады.

Кілт сөздер: заң техникасы, азаматтық заңнама, азаматтық құқық, қарама-қайшылық, құқық жүйесі, заңның үстемдігі, қазақ тілі, Азаматтық кодекс, қолданыстағы құқық, сөздік, дәйектілік.

Kipicne

Зерттеу тақырыбының өзектілігі мемлекеттік тілдің заң саласындағы қолданыс аясымен мәртебесін қарастыру арқылы қазақ мәтініндегі азаматтық заң саласы нормаларының дұрыс қалыптастырылуын зерттеу болып табылады. Мақалада азаматтық құқық саласындағы заңнамалық актілердің мазмұнын қазақ тілінде қалыптастыру мәселесі қарастырылады. Көтеріліп отырған мәселе қазақ тілінің заң аясындағы қолданысының келте тұстарын анықтап, сол түйінді шешуге бағытталады. Зерттеу мақсаты мемлекеттік тілдің заң жобаларындағы қолданыс аясының тарылуына деген заң танушылардың ойларын зерделеп, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодекстегі емле қателеріне етене назар аудара отырып, олардың қате кемшіліктерін талдау. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексіндегі заңдық техника ережелерінің сақталмауын анықтай отырып, қателіктерді айқын ашып көрсету. Қазақ тілінің заң саласы аясындағы мәртебесін көтерумен, толыққанды аударма жасалу мәселесінің шешімін тауып, заң актілерінің мемлекеттік тілде жазылуына үлес қосу мақсатымыз және осы салада жіберілген қателіктерді зерттеп, тиісті ұсыныстар жасау. Мақсатқа жету үшін мына мәселелерді ашып, нақтылау және түсіндіру зерттеу міндеттері алға қойылып отыр. Қолданыстағы азаматтық заңдардың сапасы көбінесе оны қалыптастыруда қолданылған ондағы заңдық техниканың деңгейіне, заңдық актідегі нормативтік ұйғарымдардың нақтылығына байланысты. Орыс мәтінінде қабылданған азаматтық заң саласы нормаларының аудармасы сын көтеретіндей қалыптастырылуы заңдық актілердің сапасына зор әсер етеді, ал оған заңдық техниканың тиісті ережелері мен әдістері арқылы қол жеткізіледі. Әрекет етіп отырған Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі орыс мәтінінен қазақ мәтініне аудару салдарынан үйлесімсіз қателерге толы. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің кейбір баптарында сөздер, сөйлемдер дұрыс аударылмаған, соның себебінен толық баптың мағынасы өзгеріп, құқық қолдану тәжірибесінде қайшылыққа толы өзінің кері салдарын туғызуда. Заң техникасы бойынша

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: tokatov77@mail.ru

талаптар құқық теориясы мен әдіснамалық, нормативтік-құқықтық негіздерімен бірауыздан бекітілген болса да, азаматтық кодекс нормаларын қалыптастыруда бұл ережелер сақталмаған.

Зерттеудің нақты мақсаты азаматтық заң саласында заңдарды қалыптастыруға әмбебап үйлесімділікті қамтамасыз ететін тетікті қалыптастыру негізгі мақсат болып табылады. Заң шығармашылық іс-әрекетін дамытудың басты жолдарының бірі заңдық техниканың жетілген тетігін қалыптастыру болып табылады, егер мұндай тетік тәжірибеде өз қолданысын таппаса, қолданыстағы ережелердің объективтілігі мен тұрақтылығын қамтамасыз ету, ол заңдарды құқық қолдану тәжірибесінде пайдалануда етене қиындықтар туғызады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы мен теориялық маңыздылығы қарастырылған мәселе бойынша материалдар мен дәйектерді жинақтап, жүйелеп және Қазақстан Республикасының Азаматтық кодекстегі ережелердің сапасы мен заң техникасы талаптарына сәйкестігін тыңғылықты қарастырылуына байланысты болып отыр.

Зерттеудің тәжірибелік маңыздылығы бұл зерттеудің материалдарын заңгер оқытушылар, студенттер мен ізденушілер, тікелей тәжірибемен айналысатын заң аясының мамандары өз тәжірибелерінде қолдана алатындығында. Сонымен қатар, зерттеу дәйектері мен нәтижелері, ұсыныстары заңшығармашылықты жетілдіру тәжірибесіне де оң үлесін қосары сөзсіз.

Әдістер мен материалдар

Зерттеу әдістері ретінде сәйкес ғылыми-теориялық, нормативтік-құқықтық актілердегі, мемлекеттік бағдарламадағы құқықтық актілерді рәсімдеу тәсілдерінің, талаптары мен қағидаларының жиынтығына қатысты талдау, топтау, жалпылау, жүйелеу, салыстыру, индукция және дедукция қолданылды. Зерттеудің әдіснамалық және материалдық негізі ретінде С.Ш. Оразалинов, М.А. Айымбетов, Б.К. Бодаубай, Ө. Ақыпбекұлы, Ю.А. Тихомиров, Н.А. Власенко, В.Б. Исаков, С.В. Кузнецов сияқты отандық және шетелдік ғалымдардың, ізденушілер мен тәжірибе мамандарының, заң техникасы мен тіл мәселесіне арналған мемлекеттік бағдарлама мен әрекет етуші заңнама ережелеріндегі тұжырымдар алынды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақстан Республикасы егемендігінің отыз жылдық қарсаңында ел егемендігін негіздейтін басты құралдардың бірі отандық қатынастарды құқықтық реттеуді жүзеге асыратын заңдар мәселесі аса елеулі жағдайлардың бірегейі болып табылады. Себебі қоғамдағы қалыптасатын қатынастар жан-жақты әрі нақты реттейтін заңдармен қамтылған болса онда, қоғамдық қатынастар нақты әрі әділ реттеледі. Осы орайда басты зерттеуге алып отырған мәселе қоғамдағы азаматтық қатынастардың құқықтық реттелуі және оны реттейтін азаматтық заң саласының жалпы жағдайы мен қазақ тілінде қалыптастырылатын нормалардың сапасын зерделеу қазіргі таңның елеулі мәселелерінің бірі болып отыр. Елдің тәуелсіздігі алдымен қоғамдағы ұлттық негізді қалыптастыратын үш басты мәселемен тығыз байланысты. Оларға біз: тіл, діл және дінді жатқызамыз. Бұлар қай заманда болмасын ел егемендігі тізгінінің басты құралы болып табылған. Осылардың ішінде бастысы тіл аса маңызды орын алады, себебі тіл дұрыс болса діл дұрыс болады, ал ділі дұрыс елдің діні дұрыс болады. Осы үш элемент елдің болашағының негізін қалыптастырушы басты құралдар санатына жатады. Егер осылардың мемлекетімізде дамуын дұрыс жолда ұстасақ болашақ жарқын болары ақиқат. Бұл үшеуінің ішінде негізгі біздің көңіл бөлгелі отырған мәселеміз ол тіл мәселесі. Отыз жыл егемендігімізге жетсек те, қазақ тілі мәселесі әлі де көкейкесті мәселелердің бірегейі болып отыр. Өз елінде өгей болған қазақ тілі қазіргі таңда қарын аштыратын мәселелердің бірегейі екендігі сөзсіз шындық. Отыз жылдық егемендік алғалы парламент қабырғасынан не бәрі екі ғана заң қазақ тілінде қабылданған, атап айтсақ, «Халықтың көші-қоны туралы» (1997) және «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» заңдары (2002) [1].

Сонымен қатар, бізде көп заңдар орыс тілінде қабылданып, олар қазақ тіліне аударылады, ал аударма сапасы сын көтермейді. Халық арасындағы қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеуші басты құрал болып заң табылады. Егер осы заңдар сауатсыз қабылданып, үнемі қайшылықтарға толы болса, оны қолданушы адамдар мен олардың арасында қалыптасатын қатынастар шиеліністерден бас көтертпейтін болады. Заңгер мамандардың басты қазіргі таңдағы мәселелерінің бірі болып қазақ тілінде қалыптастырылған заңдарды түсіну мен түсіндіру болып табылады. Егер басшылыққа алынатын заңдардың өзі қате жазылатын болса, онымен қандай қатынастарды реттеп жарытамыз деген сұрақ туындайды.

«Құқықтық актілер туралы» 2016 жылдың 6 сәуірдегі Қазақстан Республикасы Заңының 24-бабында нормативтік құқықтық акт мәтінінің мазмұнына және жазылу стиліне қойылатын талаптар көрсетілген, ал 3-ші тармақшасында «Қазақ және орыс тілдеріндегі нормативтік құқықтық актілердің мәтіндері теңтүпнұсқалы болуға тиіс» делінген [2]. Олай болса біз зерттеуге алып отырған азаматтық құқық саласын реттейтін Азаматтық кодекске көз жүгіртіп көрелік. Соның негізінде бұл талаптардың яғни қазақ және орыс мәтіндегі аударылымдардың теңтүпнұсқалығы қаншалықты сақталғанын анықтаймыз.

Заң саласындағы аударма мәселесіндегі елең еткізер қателіктер аз емес, солардың бірі Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің Жалпы бөлімінің 6-бабы. Бұл бап «Азаматтық заң қалыптарының түсінілуі» деп аталған, алайда дәл осы кодекстің орысша баламасында «Толкование норм гражданского законодательства» деп көрсетіледі, бұл жердегі көзге оттай басылатын қателік «норма» сөзінің қазақша аудармасын «қалып» деп аударған [3]. «Құқықтық актілер туралы» Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 6 сәуірдегі Заңының 1-бабының 18-тармағында «құқық нормасы» сөзіне «реттелетін қоғамдық қатынастар шеңберінде көп мәрте қолдануға арналған, жеке-дара айқындалмаған тұлғалар тобына қолданылатын, тұрақты немесе уақытша сипаттағы жалпыға міндетті мінез-құлық қағидасы» деп түсініктеме береді [2]. Көріп отырғанымыздай, бұл жерде «норма» сөзіне қазақ мәтініндегі аудармада «қалып» деген сөзбен аударылмаған. «Қалып» сөзі жалпақ әдеби тілде белгілі бір мағына берсе, ресми заңды іс қағаздар тілінде түсініксіз әрі ерсі көрінеді. Сол себепті аударудың жөні осы екен деп жаппай барлық сөздерді аударма бергенде дұрыс емес деп ойлаймыз. Әсіресе, шет тілінен кірген кірме сөздерді аудармай, сол бетінде қалдырған жөн де есептейміз.

Осы жерде тағы бір тоқтала кететін маңызды мәселе: Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексіндегі (Жалпы бөлім) 24-баптың, 34-баптың 5 тармағында, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексіндегі (Ерекше бөлім) 406-баптың 2, 3-тармақтарына сәйкес, орысша мәтіндегі «законодательные акты» деген сөздер түрліше аударылған, бір жерде «заң актілері», ал екінші бір жерде «заңнамалық актілер» немесе «заң құжаттары» деп берілген. Осы сөздердің мағынасы бірдей болғанымен, бірізділікті сақтау мақсатында кодекстің толық мәтіні бойынша «Құқықтық актілер туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 1-бабының 2) тармақшасына сәйкес «заңнамалық акт» деп қолданылған орынды болар еді деп санайды мамандар [4; 160].

Азаматтық кодекстің 42-бабының 6-тармағында қарастырылған «рыноғының» деген сөзді үйлесімсіз деп есептейміз. Қ. Бектаев еңбегінде «рынок» сөзі «нарық» деп аударылады [5; 637]. Тиісті өзгерістерді «Бағалы қағаздар рыногы туралы» 2003 жылғы 2 шілдедегі № 461-ІІ Қазақстан Республикасының Заңында қолдану жөн деп санаймыз [6].

Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің көптеген баптарында «лицо» деген орыс мәтіндегі сөзді «адам» деп аударған, бұл азаматтық құқықтық доктринасы тұрғысынан қате болып есептеледі. Мысалы: орыс мәтіндегі: «Өкілдік» туралы 163-бапта «Сделка, совершенная одним лицом (представителем) от имени другого лица (представляемого) в силу полномочия...» деген сөйлемде «лицо» деген сөзді қазақ мәтінінде: «Басқа адамның (өкілдік берушінің) атынан бір адамның (өкілдің)», яғни «лицо» деген сөзді «адам» деп аударған [3]. Негізі «лицо» деген орыс мәтіндегі сөзді «тұлға» деп аударған дұрыс. Сонда жоғарыдағы мәтін келесі түрде рәсімделеді: «Басқа тұлғаның (өкілдік берушінің) атынан бір тұлғаның (өкілдің)» деп жазылса құқықтық қатынастағы субъектілер ауқымы шектеліп қалмайды. «Лицо» сөзін «адам» деп аударсақ азаматтық құқықтағы өзге де субъектілер бұл қатынастың қатысушылары бола алмайды, сол себепті «тұлға» дейтін болсақ оның құрамына жеке тұлғалар, яғни адам, сонымен қатар заңды тұлғалар, мемлекет кіреді. Бұның негізінде осы нормаларда анықталып отырған субъектілер қатары шектелмейді.

ҚР Азаматтық кодексінің 167-бабының 4-тармақшасына назар аударар болсақ, Азаматтық кодекстің орыс мәтіндегі: «командованием соответствующих воинских частей» деген сөйлемді қазақ мәтінінде «әскери бөлімдердің командованияесі» деп қате аударған. Бұл жердегі орыс мәтіндегі «командованием» деген сөзді қазақ тіліне мүлдем аудармай кеткен [3]. Егер қазақ мәніндегі аудармасын өндер болсақ, дұрысы: «әскери бөлімдердің қолбасшылығымен» деген сөзбен аударылуы тиісті.

Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 173-бабында «Уақыт кезеңімен белгіленетін мерзімнің басталуы» деген сөйлемінде орыс мәтіндегі «Начало срока, определяемого периодом времени» деген сөйлеміндегі «определяемого» деген сөзді «белгіленетін» деп аударған. Ал «белгіленетін» деген сөзді орыс тіліне аударар болсақ «установливаемое» деген сөз болып

аударылады. Сол себепті орыс мәтіндегі «определяемого» деген сөзді «анықталатын» деген сөзбен ауыстыру керек. Сонда жоғарыда көрсетілген 173-бап қазақ тілінде мынадай түрде жазылуы тиіс: «Уақыт кезеңімен анықталатын мерзімнің басталуы» [7; 132].

Азаматтық кодекстің «Меншік құқығы ұғымы және оның мазмұны» деп аталатын 188-бабының 1-тармақшасында «Меншік құқығы мәміле жасалған кезде болған барлық жүктемелерімен басқа адамға беріледі» деген сөйлеміндегі «жүктемелерімен» сөзі орыс мәтіндегі «обременениями» деген сөздің аудармасын береді. Негізінде бұл сөзді қазақшаға аударғанда «ауыртпалықтарымен» деген сөзбен аударылып, жоғарыдағы сөйлем дұрысында, яғни 188-баптың 1-тармақшасында «Меншік құқығы мәміле жасалған кезде болған барлық ауыртпалықтарымен басқа адамға беріледі», — деп көрсетілуі тиіс [7; 154].

Азаматтық кодекстің 286-бабында «Бірнеше несие беруші немесе бірнеше борышқор қатысатын міндеттеменің орындалуы» деген атауда көрсетілген «несие беруші» сөзі кодекстің әр шетінде әртүрлі сипатта көрініс табады, мысалы 286-бапта «несие беруші» деп көзделсе, «Жеке кәсіпкердің банкроттығы» деп аталатын 21-баптың 3-ші тармағында «кредитор» деп сипатталады, бұл соңы емес. Дәл осы кредитор сөзі Азаматтық кодекстің ішінде 46 рет кездеседі, ал «несие беруші» сөзі 221 рет жазылған. Егер заң шығару нормаларды қалыптастыру барысында бірізділік қағидасын ұстанбайтын болса, құқық қолдану тәжірибесіне өзінің кері ықпалын тигізери сөзсіз.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің «Мүлікті күтіп ұстау ауыртпалығы» деп аталатын 189-баптың 2-тармақшасында «Затты күтімсіз және заңсыз ұстаған адамға мүлікті күтіп ұстауға жұмсаған шығындары өтелмейді» деген сөйлемінде «күтімсіз» сөзін орыс мәтіндегі «недобросовестно» деген сөзінен аударған, ал «недобросовестно» деген орыс сөзін қазақшаға аударсақ «жосықсыз» деген сөзімен аударылған және ол Қазақстан Республикасының «Бәсекелестік туралы» Заңында «жосықсыз» деп рәсімделген [8].

Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 324-бабында кепілге салынған мүлікті күштеп алу салдары бабындағы «предмет» деген орыс мәтінінен тікелей сөз «нәрсе» деп аударылған. «Нәрсе» сөзін орыс тіліне аударғанда «вещь» немесе «что-то» деген аудармалар береді. Ал бұл аудармалар осы және кодекстің өзгеде жерлеріндегі қолданысына мүлдем келмейді. «Предмет» сөзінің ресми аударма сөздіктеріндегі сөзі «пәні» деп аударылады [5; 150]. Сол себепті азаматтық кодекстің орыс мәтіндегі «предмет» деген сөз ресми түрде «пәні» деп аударылуы тиіс.

Осы кодекстің «Кепілдік берушінің және кепіл болушының жауапкершілігі» туралы 322-бабында орыс мәтіндегі «неустойка» деген сөз қазақ мәтінде «айыпақы» деген сөзімен аударылған. Орнына «тұрақсыздық айыбы» — деген сөзбен аударған дұрыс деп ойлаймыз. Себебі «айыпақы» сөзін орыс тіліне аударса «штраф» деген мағына береді [9].

Сонымен қатар, Азаматтық кодекстің «Кепілдік берушінің өзіне несие беруші талаптар қойған жағдайдағы құқықтары мен міндеттері» деген 333-бабында «предъявлен иск» деген орыс мәтіндегі сөзі қазақ мәтінде «қуыным» деген сөзімен аударылған, оны «талап қою» деген сөзбен ауыстырсақ заң техникасы жағынан орынды есептейміз.

Азаматтық кодекстің тағы бір жазылған емле қатесі көптеген оқытушылармен заңгерлерді толғандырып жүргені өтірік емес, ол 516-бап «Қайырмалдық». Бұл баптың орыс тіліндегі баламасының орысша нұсқасын қарайтын болсақ, ол жерде «пожертвования» деп көрсетіледі. Бұл жердегі «пожертвования» деген сөздің қазақша аудармасы «қайырымдылық» деп аударылса, біздің кодексті аударған аудармашылар «қайырмалдық» деп жаңаша атау берген екен. Енді осы «қайырмалдық» сөзін зерттеп көрейік [3]. Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 16 қарашадағы «Қайырымдылық туралы» Заңының 1-бабының 4-тармағында «ерікті қайырмалдық» терминіне былай деп анықтама берген: «Пайдаланушыларға олардың ағымдағы қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін күнтізбелік жыл ішінде бір мәрте берілген, тұлғалардан түскен ақша, сондай-ақ өзге де мүлік» деп жазылған. Алайда дәл осы баптың 5-тармағында «қайырымдылық» терминіне анықтама былай деп берілген: «Қайырымдылық көмек көрсетуге және ізгілік қажеттіліктерді қанағаттандыруға негізделген, филантропиялық, демеушілік және меценаттық қызмет, сондай-ақ кіші отанға қолдау көрсету түрінде ерікті, өтеусіз не жеңілдікті шарттармен жүзеге асырылатын әлеуметтік пайдалы қызмет» деп анықталған [10]. Азаматтық кодекстің 516-бабына оралар болсақ, осы баптың 1-тармағында «Қайырмалдық азаматтарға, емдеу, тәрбие беру мекемелеріне, әлеуметтік қорғау мекемелеріне және басқа да сол сияқты мекемелерге, қайырымдылық, ғылыми және оқу мекемелеріне, қорларға, мұражайлар мен басқа да мәдениет мекемелеріне, қоғамдық және діни бірлестіктерге, сондай-ақ мемлекетке және осы кодекстің 111 және 112-баптарында «аталған

азаматтық құқықтың басқа да субъектілеріне жасалуы мүмкін» делінген екі анықтамаға да көз жүгіртсек Азаматтық кодекстің 516-бабының анықтамасына Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 16 қарашадағы «Қайырымдылық туралы» Заңының 1-бабының 5-тармағындағы анықтама сай келеді. «Қайырымдылық» пен «қайырмалдық» сөздерінің арасында мағыналық тұрғысынан айтарлықтай айырмашылық болмағанымен, түсіністік тұрғысынан құлаққа жағымды «қайырымдылық» сөзінің қолданылуын дұрыс деп санаймыз.

566-баптағы «Лизинг нысанасы» деген атауға келер болсақ, осы баптың орысша нұсқасына назар салсақ «Предмет лизинга» деп көрсетілген. Тікелей аударар болсақ, «лизинг пәні» деген аударманы аламыз, сонымен қоса «нысана» сөзін аударсақ «цель» немесе «форма» деген сөздер шығады. Мағынасы тұрғысынан екеуі мүлдем сәйкес келмейді. Жалпақ тілге «нысанасы» сөзі мүлдем түсініксіз, осы «нысанасы» сөзін тек ерекше бөлімнің өзінде 17 баптан 77 рет байқауға болады екен. Атап айтсақ 566, 571, 631, 719, 720, 721, 722, 723, 730, 731, 732, 871, 1108, 916, 910, 1113, 1120 баптарында жазылған. Біз түсінбеген кодекстегі сөздердің бірі 697-баптың атауы «кіре ақысы». Кіре деген сөзді түсінбей орысша нұсқасына қарасақ, ол жерде «провозная плата» яғни тікелей аударсақ «тасымалдау ақысы» деген түсінікті атауды аламыз [8]. Осы баптың 1-тармағында кіре сөзіне емес, «тасымалдау» деген сөзге анықтама береді, ендеше өзіміздің тілімізді өзіміз түсінбейтіндей етіп неге мағынасы жоқ атауларды жазамыз...

Қорытынды

Қорытындылай келе, жоғарыда аталған мысалдар Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексті қарастыру барысында өте көп кездеседі. Бұндай қате кемшіліктер орын алмау үшін заңды қалыптастыру барысында заң техникасын қолдану ерекшеліктерін қолдануды жүзеге асыру қажет. Заң әдебиеттерінде заңдық техниканы жан-жақты қолданудың бірнеше бағыттары көрсетіледі:

1) құқықшығармашылықты жүйелі, сауатты, мұқият қалыптастыруда заңдық техника ережелерін сақтай отырып, заңдық олқылықтардың орын алмауына мүмкіндік беру;

2) заңдық техника көмегімен құқықтық ережелердің мәні мен мазмұнын дұрыс түсініп, оларға сәйкес келетін, қайшы келмейтін заңға тәуелді актілер шығаруға, оларды заңдық іс-әрекеттерді жүзеге асыруға, азаматтар мен заңды тұлғаларды құқықтық қорғау тетігін пайдалану үшін негіз ретінде қолдануды жүзеге асыру;

3) заңдық техника халықаралық деңгейде әртүрлі елдердің заңнамаларын жақындастыра отырып, бірізділік қағидасын ұстану арқылы, халықаралық құқықтық ақпарат алмасу құралы ретінде қолданылады;

4) заңдық техника құқық шығармашылық пен құқық қолдану негіздерін үйрету құралы ретінде қолданылады [11; 9]. Міне осы заң техникасына қатысты жағдайларды құқықшығармашылық тәжірибесінде жан-жақты қолдансақ, қабылданатын нормалардың сапасы артатындығы орынды болады.

Егемендігіміздің отыз жылында жеткен жетістігіміздің басты белгілерінің бірі болып қоғам арасындағы қатынастардың дұрыс реттелуі болып табылады. Бұл орайда заңның алатын орны аса маңызды. Ал заң қате қалыптастырылса, онда қандай құқықтық мемлекет құру туралы әңгіме көтерілуі мүмкін. Азаматтық қатынасқа түсуші тараптар арасындағы қатынастарды реттеуші заңдар сауатсыз қалыптастырылса, тұлғаның құқықтары қаншалықты толық қорғалады.

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (Грант № АР09259787).

Әдебиеттер тізімі

1 Құрманбайұлы Ш. Заңдар неге қазақша жазылмайды? [Электрондық ресурс] / Ш. Құрманбайұлы // Ақпараттық жүйелер — Қолжетімділік тәртібі: <http://anatili.kazgazeta.kz/news/55686> 12.12.2019

2 «Құқықтық актілер туралы» Қазақстан Республикасының 2016 жылдың 6 сәуірдегі Заңы [Электрондық ресурс]. // Ақпараттық жүйелер. — Қолжетімділік тәртібі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000480>

3 «Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Жалпы бөлімі. 1994 жылғы 27 желтоқсан № 268-ХІІІ; Ерекше бөлімі 1999 жылғы 1 шілдедегі № 409–1 қабылданған [Электрондық ресурс] // Ақпараттық жүйелер. — Қолжетімділік тәртібі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K990000409> <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000>

4 Ильясова Г.А. Заңнамалық актілердің мәтінін мемлекеттік тілге аударуға байланысты өзекті мәселелер [Электрондық ресурс] / Г.А. Ильясова // Қазақстан Республикасы Заңнама институтының жаршысы. — 2017. — № 1 (46). — Б. 155–163. — Қолжетімділік тәртібі: http://www.iz.adilet.gov.kz/sites/default/files/upload-files/na_sayt_vestnik_no_146-1017.pdf

5 Бектаев Қ. Үлкен қазақша-орысша орысша-қазақша сөздік. Большой казахско-русский, русско-казахский словарь. / Қ. Бектаев — Алматы, 1995. — 704 б.

6 «Бағалы қағаздар рыногы туралы» 2003 жылғы 2 шілдедегі № 461-ІІ Қазақстан Республикасының Заңы (2021.01.07. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). [Электрондық ресурс] // Ақпараттық жүйелер — Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z030000461_

7 Заң терминдерінің сөздігі = Словарь терминов законодательства / Құраст. С.Ш. Оразалинов, М. Айымбетов, Б. Бодаубай, Ө. Ақыпбекұлы. — Алматы: Жеті жарғы, 2007. — 832 б.

8 Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексі. Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 29 қазандағы № 375-V Кодексі (2021.06.07. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) [Электрондық ресурс] // Ақпараттық жүйелер — Қолжетімділік тәртібі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39147530#activate_doc=2

9 Сапарғалиев Г.С. Русско-казахский словарь юридических терминов и понятий [Электронный ресурс] / Г.С. Сапарғалиев // Ақпараттық жүйелер. — Режим доступа: <http://online.zakon.kz/30355569>

10 «Қайырымдылық туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 16 қарашадағы Заңы (өзгерістермен және толықтырулармен) [Электрондық ресурс]. // Ақпараттық жүйелер — Қолжетімділік тәртібі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000402>

11 Апт Л.Ф. Законодательная техника / Л.Ф. Апт, Н.А. Власенко, В.В. Исаков, С.В. Кузнецов и др. / под ред. Ю.А. Тихомирова. — М.: Городец, 2000. — 272 с.

Р.А. Тоқатов, М.Т. Акимжанова

О точности текстов Гражданского кодекса Республики Казахстан (Общая часть) на казахском и русском языках

Статья посвящена исследованию проблем, связанных с юридической техникой, в отношении качества переводов законодательных актов на государственный язык. Проведен анализ теоретических положений законодательной техники и текстов гражданского законодательства на государственном языке и на этом основании выявлены ошибки в переводе норм права, обобщены проблемы некачественного перевода текста законодательных актов на казахском языке, сделаны выводы по совершенствованию юридической техники при разработке законодательных актов на государственном языке. В ходе исследования выявлены реальные пробелы и противоречия в сфере гражданского законодательства, описаны случаи неправильного применения правил юридической техники. В целях повышения престижа казахского языка в законотворческой практике в государственных организациях и органах местного самоуправления авторами предложено было исключить положение о том, что русский язык официально используется наравне с казахским, а также введение унифицированного юридического терминологического словаря, содержащего упорядоченные общепринятые, единообразные и надлежаще оформленные юридические термины. Путем анализа существующих теоретических взглядов и высказанных авторами замечаний варианты правильного перевода норм права на казахский язык и пути совершенствования юридической техники по переводу текста нормативных правовых актов на казахский язык. Результаты исследования являются новыми и оригинальными, авторская позиция обоснована и представляет интерес для работников, деятельность которых связана с проведением лингвистической экспертизы законопроектов на государственном языке.

Ключевые слова: юридическая техника, гражданское законодательство, гражданское право, противоречие, система права, верховенство закона, казахский язык, Гражданский кодекс, действующее право, словарь, последовательность.

R.A. Tokatov, M.T. Akimzhanova

On the accuracy of the texts of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan (General part) in the Kazakh and Russian languages

The article is devoted to the study of the problems associated with legal technology in relation to the quality of translations of legislative acts into the state language. The authors analyze the theoretical provisions of legislative techniques and texts of civil legislation in the state language. On this basis, errors in the translation of legal norms are identified, the problems of poor-quality translation of the text of legislative acts in the Kazakh language are generalized, conclusions are drawn on the improvement of legal technology in the development of legislative acts in the state language. The study identified real gaps and contradictions in the field of the civil legislation, described cases of incorrect application of the rules of legal technique. In order to increase the prestige of the Kazakh language in lawmaking practice in the state organizations and local self-

government bodies, the authors propose to exclude the provision that the Russian language is officially used on an equal basis with the Kazakh language. They also propose the introduction of a unified legal terminological dictionary containing ordered, generally accepted, uniform and properly formalized legal terms. The authors, by analyzing the existing theoretical views and the comments made, offer options for the correct translation of the norms of law into the Kazakh language and ways to improve the legal technique for translating the text of regulatory legal acts into the Kazakh language. The research results are new and original, the author's position is justified and is of interest to employees whose activities are related to the linguistic examination of draft laws in the state language.

Keywords legal technique, civil legislation, civil law, contradiction, legal system, rule of law, Kazakh language, Civil Code, current law, dictionary, sequence.

References

- 1 Qurmanbaiuly, Sh. Zandar nege qazaqsha zhazylymaidy? [Why laws are not written in Kazakh?]. *anatılı.kazgazeta.kz* Retrieved from <http://anatılı.kazgazeta.kz/news/55686> 12.12.2019 [in Kazakh].
- 2 «Quqyqytq aktiler turaly» Qazaqstan Respublikasynyn 2016 zhyldyn 6 sauirdegi Zany [«On legal acts» The Law of the Republic of Kazakhstan dated April 6, 2016 No. 480-V LRK]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000480> [in Kazakh].
- 3 Qazaqstan Respublikasynyn Azamattyq kodeksi. Zhalpy bolimi. 1994 zhylygy 27 zheltoqsan No. 268-XIII; Erekshe bolimi 1999 zhylygy 1 shildedege No 409–1 qabyldangan [Civil Code of the Republic of Kazakhstan. Enforced by the Decree of the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan dated December 27, 1994. Civil Code of the Republic of Kazakhstan (Special part) Code of the Republic of Kazakhstan No 409 dated July 1, 1999]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K990000409_ [in Kazakh].
- 4 Ilyassova, G.A. (2017). Zannamalyq aktilderin matinin memlekettik tilge audaruga bailanysty ozekti maseleler [The urgent problems connected with the translation of the text of acts to the state language]. *Qazaqstan Respublikasy Zannama institutynyn zharshysy — Bulletin of the Legislation Institute of the Republic of Kazakhstan. 1 (46), 155–163. ız.adilet.gov.kz*. Retrieved from http://www.ız.adilet.gov.kz/sites/default/files/upload-files/na_sayt_vestnik_no_146-1017.pdf [in Kazakh].
- 5 Bektaev, Q. (1995). *Ülken qazaqsha-oryssha oryssha-qazaqsha sozdik. Bolshoi kazakhsko-russkii, russko-kazakhskii slovar [Comprehensive Kazakh-Russian Russian-Kazakh dictionary]*. Almaty [in Kazakh].
- 6 «Bagaly qagazdar rynogy turaly» 2003 zhylygy 2 shildedege No. 461-II Qazaqstan Respublikasynyn Zany (2021.01.07. berilgen özgerister men tolyqtyrularmen) [On securities market. The Law of the Republic of Kazakhstan dated 2 July 2003 No. 461]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z030000461_ [in Kazakh].
- 7 Orazalınov, S., Aiyymbetov, M., Badaubai, B., & Aqypbeküly, Ö. (Eds.). (2007). *Zan terminderinin sozdigi = Slovar terminov zakonodatelstva [Dictionary of legal terms]*. Almaty: Zheti zharғы [in Kazakh].
- 8 Qazaqstan Respublikasynyn Kasipkerlik kodeksi. Qazaqstan Respublikasynyn 2015 zhylygy 29 qazandaғы № 375-V Kodeksi (2021.06.07. berilgen өзgerister men tolyqtyrularmen) [Entrepreneur Code of the Republic of Kazakhstan. The Code of the Republic of Kazakhstan dated October 29, 2015 No. 375-V ZRK]. *online.zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39147530#activate_doc=2 [in Kazakh].
- 9 Sapargaliev, G.S. Russko-kazakhskii slovar yuridicheskikh terminov i poniatii [Russian-Kazakh dictionary of legal terms and concepts]. *online.zakon.kz*. Retrieved from <http://online.zakon.kz/30355569> [in Russian].
- 10 Qaiyrymdylyq turaly Qazaqstan Respublikasynyn 2015 zhylygy 16 qarashadaғы Zany [About charity. Law of the Republic of Kazakhstan dated November 16, 2015 № 402-V SAM]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000402> [in Kazakh].
- 11 Apt, L.F., Vlasenko, N.A., Isakov, V.B., & Kuznecov, S.V. et al. (2000). *Zakonodatelnaiia tekhnika [Legislative technique]* Yu.A. Tikhomirov (Ed.). Moscow: Gorodets [in Russian].

А.А. Нукушева*, Д.К. Рустембекова

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: akuka007@mail.ru, Scopus Author ID 57193229324,
dinara_226@mail.ru, Scopus Author ID 56027909500)*

Шет тілінен енгізілген заңдық терминологияларды азаматтық заңнамада қолдану туралы

Азаматтық заңнамада шет тілінен енгізілген заңдық терминологияларды қолдану бүгінгі күні заң ғылымында өзекті мәселеге айналды. Зерттеу мақсаты — Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасында шығу тегі бойынша шет тілдік заңдық терминологиясын пайдалануға байланысты мәселелерді зерттеу және кірме сөзден алынған заң терминологиясын қолданудың сапасын арттыруға бағытталған ұсынымдарды әзірлеу болып табылады. Зерттеу барысында танымның жалпы ғылыми диалектикалық әдісі, сонымен қатар жалпы, арнайы және жеке зерттеу әдістері: ресми-құқықтық, салыстырмалы-құқықтық, тарихи-салыстырмалы, жүйелік, нормативтік, логикалық-құқықтық және сараптамалық бағалау әдісі қолданылды. Мақалада азаматтық заңнамадағы «шет тілдік термин» және «шет тілдік терминология» ұғымдары тұжырымдалды. Жұмыста азаматтық заңнамада шет тілінен енгізілген заңдық терминологиясын қолданудың жағымды және жағымсыз жақтарына талдау жүргізілді. Талдау шет тілдік заңдық терминологиясын кірме сөзден алу ережелері заңнамалық деңгейде реттелмегенін көрсетті. «Құқықтық актілер туралы» Қазақстан Республикасының Заңында шет тілдік заңдық терминологиясын пайдалануды реттейтін норманы бекіту ұсынылады. Келесі бір ұсыныс — кітап нұсқасында мемлекеттік және орыс тілдерінде басылып шығарылған, сондай-ақ ұлттық «Termincom.kz» сайтында орналастырылған, сөздікті әркімге қолжетімді жасау, оған мемлекеттік мәртебе беру туралы. Онда отандық нормативтік массивтің барлық ұғымдық аппараты, оның ішінде азаматтық құқық терминологиясы қамтылып, арнайы нормативтік актіде оны қалыптастыру тәртібі түсіндірілуі тиіс.

Кілт сөздер: шет тілінен енгізілген заңдық терминология, кірме сөзден алынған шет тілдік терминдер, шет тілдік кірме сөздер, шығу тегі бойынша шет тілдік заңдық терминология, азаматтық құқықтағы шет тілдік терминология.

Kіpіcne

Жаһандану дәуірінде әлемнің құқықтық жүйелерінің өзара әсерінің нәтижесінде басқа тілдерден заң терминдерін алу процесі сөзсіз. Тұтастай алғанда, заң терминологиясын интернационалдандыру үрдісі барлық кезеңде де өзекті болды, дегенмен Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған және Қазақстан экономикасын әлемдік шаруашылыққа интеграциялау және қазіргі заманғы нарықтық заңнаманы қалыптастыру бойынша белсенді жұмыс жүргізілген кезден бастап ерекше көрініс бере бастады.

Тарихи тұрғыдан алғанда, қазіргі заң терминологиясының қалыптасу көзі Рим құқығы болды, оның ерекшеліктері тұжырымның дәлдігі, оңайлығы мен айқындылығы болды. Римдік заң терминдерінің көпшілігі бүгінгі күнге дейін сақталған және көптеген заманауи заңнамалық жүйелердің игілігіне айналды [1]. Еуропада ұзақ уақыт бойы көптеген елдердің заң терминологиясының қалыптасуына ерекше әсер еткен заң тілі француз тілі болды. Қазіргі уақытта құқықтық терминдердің көпшілігінің шығу тегі «ағылшын және американдық». Тілдік кірме сөз алу бүкіл әлемде кең таралған құбылыс бола отырып, заң терминологиясын жаңа құқықтық терминдер және ұғымдармен байытады.

Өткен ғасырдың 90-шы жылдары Қазақстанда экономикалық қатынастардың қарқынды дамуы азаматтық құқықта бұрын белгісіз институттардың пайда болуының алғышарты болды, соның салдарынан көптеген шет тілдік заң терминдерін енгізу болды. Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасында шығу тегі бойынша шет тіліндегі толып жатқан заң терминологиясы байқалуда. Мәселен, «аккредитив», «акцепт», «акция», «банкроттық», «бенефициар», «биржа», «брокер», «вексель», «виндикация», «кепілдік», «дилер», «борышкер», «ипотека», «консорциум»,

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: akuka007@mail.ru

«кондоминиум», «келісімшарт», «лизинг», «лицензия», «негаторлық талап қою», «опцион», «оферта», «патент», «жекешелендіру», «оңалту», «рента», «своп», «сервитут», «цессия», «факторинг», «форвард», «франчайзинг», «фьючерс» сияқты терминдер еліміздің заңнамалық мәтіндеріне нық енді. Бұл азаматтық құқық терминологиясы, азаматтық заңнаманың өзі сияқты, үнемі дамып келе жатқандығымен түсіндіріледі.

Қазақстандық құқық өзге құқықтық жүйелерден тыс өмір сүрмейді, бұл құқықтық реттеудің өзара әсерін алдын ала айқындайды. Қазіргі шындық жағдайында құқықтық жүйелер оқшауланған дамуда емес, ұлттықтан жоғары және ұлттық жеке құқықты үйлестірудің интеграциялық процестері трансұлттық капиталды біріктірудің және бірыңғай нарықтарды қалыптастырудың объективті факторларымен алдын-ала анықталған. Қазақстан, сөзсіз, азаматтық заңнама негізінде Азаматтық кодексі роман-германдық құқықтық отбасына жатады [2]. Қазіргі Қазақстанның азаматтық құқығының бастауы қазақтардың әдеттегі құқығы болды. Алайда Қазақстанда Кеңес өкіметі орнаған сәттен бастап қазақтардың әдеттегі құқығы түбірімен жойылуға және қудалануға ұшырады, ал Қазақстан аумағында Ресей Федерациясының азаматтық заңнамасының әрекеті кең таралды [1]. XX ғасырдың 30-жылдарының соңында қазақ әдет-ғұрып құқығының нормалары ресми дереккөзден мемлекет санкцияламаған әдет-ғұрыптарға айналды [3; 12].

Ресейлік құқықтық тәжірибенің қазақстандық азаматтық құқықтың қалыптасуы мен дамуына әсерін академик М.К. Сүлейменов «Құқық жүйесі және Қазақстан заңнамасының жүйесі: жолды таңдау» мақаласында былай деп түсіндіреді: «Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін қандай құқықтық отбасының шеңберінде дамуына үлкен күмән болған жоқ. Біз Ресей империясының, содан кейін Кеңес империясының құрамында ұзақ өмір сүрдік және өткенге оралу, әрине, мүмкін болмады. Сондықтан тек Қазақстан Ресейден кейін өз аумағына 1991 жылғы 31 мамырда КСР Жоғарғы Кеңесі бекіткен КСР Одағы мен республикалардың азаматтық заңнамасы негіздерінің қолданылуын таратты. Біз ТМД елдерінің Модельдік АК әзірлеуге белсенді қатыстық және оның негізінде 1994 жылғы 27 желтоқсанда ҚР Азаматтық кодексін (жалпы бөлім) қабылдадық» [2]. В.П. Мозолин атап өткендей, азаматтық құқықтың дамуы «әлемнің дамыған елдерінің азаматтық және сауда құқығының дамуымен үнемі өлшенуі керек, өйткені Ресейдің азаматтық құқығы жаһандық құқық жүйелері конгломератының ажырамас бөлігі болып табылады» [4; 4]. Бұл сөз Қазақстанға да қатысты деп ойлаймыз. Сонымен бірге, құқықтың белгілі бір қоғамдағы бар мәдени құндылықтардың көрінісі болып табылатынын ескере отырып, шетелдік құқықтық тәжірибеге оңтайлы жүгіну критерийлерін айқындау маңызды. Шетелдік құқықтық тәжірибені пайдалану осы уақытқа дейін азаматтық құқық ғылымында қолданылатын терминологиядағы айырмашылықтармен байланысты [4; 7].

Бұл жерде С.С. Алексеевтің «Сондықтан белгілі бір елдің құқықтық білімінің ұлттық шектеулілігі, олардың таза ұлттық позитивтік материалға оқшаулануы, оның әр заңгер үшін маңыздылығына қарамай, сайып келгенде, құқықтану үшін ақиқат ғылым ретінде жоятын болып табылады» [4; 9], басқа тілдерден заң терминдерін алу процесі мәселесіне де қатысты. Ю.В. Тураниннің пікірінше, заң тілі феноменінің пайда болуы, «заң құрудың тактикасы мен техникасы саласында көптеген жаңалықтардың енгізілуімен, нормативтік массивтің ұлғаюымен байланысты, отандық заң шығаруда заң мәтінінің формасы мен мазмұнының маңызы едәуір артты» [5; 5]. Автор әрі қарай «азаматтық-құқықтық кеңістіктің тезаурусының негізгі, ең ақпараттық құрамдас бөлігі — заң терминологиясы деп қарастырады. Заңнамалық мәтіндегі әрбір заң термині тиісті ұғымды дәл көрсетуге бағытталған белгілі бір функцияны орындайды. Әрбір нормативтік-құқықтық акт мәтінінде заң терминологиясын қолдану сауаттылығы заңның жоғары сапасының, оның өмір сүру тұрақтылығының негізі болып табылады» деп жазады [2; 5].

Е.В. Климентьеваның шет тіліндегі кірме сөздерді алу және жаңа сөздердің пайда болу себептеріне қатысты ұстанымы қызықты болып көрінеді: 1) қоғамдық өмірде пайда болған жаңа шындықтың, жаңа заттың, жаңа ұғымның атауы ретінде (мысалы, азаматтық құқықта «акция», «рента», «концессия»); 2) қоғам өмірінде бұрын болған, бірақ тиісті белгілері болмаған құбылыстарды білдіреді (мысалы, азаматтық құқықта «оңалту», «кепілдік»); 3) жаңа сөз бұрын сөз тіркесінің көмегімен аталғандардың неғұрлым ыңғайлы белгісі болып табылады: мысалы, азаматтық құқықта дебитор — шартта немесе өзге де міндеттемеде борышқор; 4) өзгеріп жатқан қоғамдағы заттың әлеуметтік рөлінің ішінара өзгеруін атап көрсету қажеттілігі нәтижесінде туындайды: офис-кеңсе, қызметтік бөлме, банк — бұрын жинақ кассасы; 5) жаңа кірме сөздерді алу шетелдік мәдениеттің, ғылымның, техниканың ықпалына байланысты; 6) халықтық немесе жалған этимология — кірме сөздің сыртқы келбетін бұрмалау, оны тілде бұрыннан белгілі сөзге сәйкестендіру [6; 260].

Азаматтық заңнамада шет тілдік заң терминдерінің сәтті бейімделуінің мысалдары бар. Сонымен қатар, кірме сөзден алынған заң терминологиясын қолдануда да бірқатар мәселелер бар, оларға баса назар аудару қажет.

Біздің жұмысымыздың мақсаты Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасында шығу тегі бойынша шет тілдік заң терминологиясын пайдалануға байланысты мәселелерді зерттеу және кірме сөзден алынған заң терминологиясын қолданудың сапасын арттыруға бағытталған ұсынымдарды әзірлеу болып табылады.

Жоғарыда аталған мақсатты жүзеге асыру үшін мына міндеттер қойылды:

– «шет тілдік термині», «азаматтық заңнамадағы шет тілдік терминология» ұғымдарының анықтамасын қалыптастыру;

– азаматтық заңнамада шығу тегі бойынша шет тілдік құқықтық терминологияны қолдануға қойылатын негізгі талаптарды бөліп көрсету және негіздеу;

– қазіргі азаматтық заңнамада шет тілдік терминологияны біркелкі қолдануға қатысты мәселелерді зерттеу, негізгі проблемаларды анықтау және оларды шешу жолдарын ұсыну;

– шығу тегі бойынша шет тілдік заң терминологиясын пайдалану саласындағы қазақстандық заңнаманы жетілдіру жөніндегі ұсыныстарды қарау.

Әдістер мен материалдар

Зерттеуде танымның жалпы ғылыми диалектикалық әдісі, сонымен қатар келесі жалпы, арнайы және жеке зерттеу әдістері: ресми-құқықтық, салыстырмалы-құқықтық, тарихи-салыстырмалы, жүйелік, нормативтік, логикалық-құқықтық, сараптамалық бағалау әдісі қолданылды.

Нәтижелер

Жаһандану және Қазақстанның әлемдік кеңістікке интеграциялануы аясында азаматтық заңнамада шығу тегі бойынша шет тілдік заң терминологиясын ауқымды пайдалану сөзсіз. XX ғасырдың 90-шы жылдары әртүрлі құқықтық тәртіптің шетелдік азаматтық-құқықтық құрылымдарын қабылдаумен және нәтижесінде кірме сөздер терминологиясының «су тасқынымен» сипатталды. Осыған байланысты біз А.С. Пиголкиннің пікірімен келісуіміз керек деп ойлаймыз, ол құқықтық тілдің жаңаруы табиғи процесс екенін айтады [7; 100].

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі алғашқы жылдары, қазақстандық азаматтық құқықтың қалыптасуы мен дамуы кезеңінде терминологияның қалыптасуына негізінен рим, неміс және француз құқықтары ықпал етті. Соңғы жылдары ағылшын-американдық құқық тарапынан, әсіресе корпоративтік және шарттық құқық саласында қазақстандық құқыққа ықпалы елеулі болды. Қазіргі уақытта ұлттық құқықтық жүйелердегі біріздендірудің негізін қалыптастыратын халықаралық актілер де қазақстандық құқық қатысатын құқықтық жүйелердің өзара ықпалының негізі болып табылады.

Кірме сөзден алынған заң терминологиясын пайдалану процесінде туындайтын проблемалар бірінші кезекте халықаралық болып табылатынын атап өткен жөн. Осы салада ғылыми зерттеулер біртіндеп жүргізілді, ТМД-ның көптеген елдерінде заңнама деңгейінде бұл мәселені нормативтік-құқықтық реттеу жоқ. Іс жүзінде, азаматтық заңнамада шығу тегі бойынша шет тілдік заң терминологиясын пайдалану саласындағы Қазақстан заңнамасы Қазақстан Республикасының Конституциясынан [8], «Құқықтық актілер туралы» Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 6 сәуірдегі № 480-V Заңынан [9], «Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы Республикалық терминология комиссиясы туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1998 жылғы 21 сәуірдегі № 367 Қаулысынан [10] және Қазақстан Республикасының Заңнама институты әзірлеген нормативтік құқықтық актілерді рәсімдеу жөніндегі әдістемелік ұсынымнан тұрады [11]. Біздің ойымызша, «Құқықтық актілер туралы» Заңында шет тілдік заң терминологиясын пайдалануды реттейтін норманы бекіту керек. «Termincom.kz» сайты базасында терминологияның жай-күйі мен термин жасаудың негізгі қағидаттары туралы жұртшылықты хабардар ететін электрондық алаң іске қосылды [12]. Терминдерді халықпен талқылау үшін ашық электронды алаң құрылды. Ұлттық терминологиялық комиссия жанынан 18 салалық терминологиялық секция құрылды.

Шет тілдік заң терминологиясын азаматтық заңнамада қолдануды талдай отырып, жағымды және жағымсыз жақтарды бөліп көрсетуге болады.

Әртүрлі бағыттағы заманауи ғалымдар, тұтастай алғанда, келесі жағдайларды жағымды жақтар ретінде бөліп көрсетуге келіседі:

– заң тілінің жаңа терминдермен баюы. Заң тілі — нақты, дамып келе жатқан тіл. Ол қоғаммен бірге өмір сүреді және дамиды, онда кейбір қатынастар «кетеді», ал басқалары пайда болады [13; 304]. Көптеген шет тілдік терминдерінің орыс және қазақ тілдерінде синонимдері жоқ, бұл оларды алмастырылмайтын етеді.

– «күрделі құқықтық құбылыстарды бір сөзбен белгілеуге, сол арқылы заң мәтіндерін оңайлатуға және құқықтық мәселенің, құжаттың, шешімнің, мақаланың мағынасын түсіну мен қабылдауды жеңілдетуге» мүмкіндік беретін тіл үнемдеу қағидатын тиімді қолдану [14; 705]. Тілді үнемдеу ресми құжатты қажетсіз тіркестермен жаппай және мазмұнды жеңілдетіп, заң мәселесінің мәнін нақты және қысқаша баяндауға мүмкіндік береді [15; 76]. Бұл келісуге тұрарлық, өйткені кірме сөзден алынған терминдер белгісіздік пен түсініксіздікті болдырмауға, заң шығарушының «ойының» бұрмалануын болдырмауға мүмкіндік береді.

Шығу тегі шет елдік заң терминологиясын қолданудың барлық жағымды жақтарымен келісе отырып, сонымен бірге бірқатар мәселелерді, олардың ішінде мыналарды бөліп көрсетуге болады:

1. Заңнамалық мәтіннің ғылымилығын көрсетіп, оған қосымша «салмақтық» беру [16; 252]. Біз автордың бұл тенденция заң шығарушы үшін де, заңды дұрыс қолдануға мүдделі адамдар үшін де жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін деген көзқарасымен бөлісеміз [16; 252]. Қазақстан Республикасының Заңнама институты әзірлеген ұсынымдардың бірі «құқықтық актіде қолданылатын тұжырымдар мен терминдердің дәлдігі мен айқындылығы». Бұл талап құқықтық актіні әзірлеушінің идеясы, ойы және оларды акт мәтнінде іске асыру арасында барынша сәйкестікке қол жеткізу болып табылады. Құқық нормалары элементтерінің көрінісі болып табылмайтын және олармен байланысты емес кез келген нәрсе құқық нормаларын түсінуді және қолдануды қиындатады немесе мәтін құру логикасын бұзады, жойылуға тиіс [11; 8].

2. Шет елдік заң терминін неғұрлым түсінікті отандық термин болған кезде қолдану [17, 13; 305]. Біздің ойымызша, шет тілдік заң терминологиясын шет елде пайдалануды құқықтық реттеу тәжірибесін мұқият зерделеп, «Құқықтық актілер туралы» Қазақстан Республикасының Заңына толықтырулар енгізу жөніндегі жұмысты бастау керек.

3. Шет елдік заң терминін дұрыс емес түсіндіруде қолдану [18; 4]. Біздің ойымызша, заң мәтнінде қолданылатын әрбір дефиницияға осы терминнің нақты дәл түсіндірілуі расталуы тиіс. Шынында да, шет елдік шығу тегіне байланысты жаңа, тіпті одан да белгісіз сөздерді қолдану пайдаланушының осы терминнің мазмұнының жаңалығымен немесе күрделілігімен алдын ала анықталатын ұғымның мағынасын *түсінбеуіне әкеледі*. Сондықтан шет тілдік заң терминін қолдануда қате түсіндіруді болдырмау керек.

А.С. Пиголкин заң шығарудың алғашқы кезеңдерінен бастап шетелдік терминологиямен тұрақты жұмыс істеу қажеттілігін дұрыс айтады [7; 104].

Қазіргі ғылыми ұстанымдарды назарға ала отырып, заң терминологиясын басқа елдердің нормативтік-құқықтық актілерінен алу процесі шетелдік терминдерді Қазақстан заңнамасына «соқыр» көшіруге ұласпауы тиіс екенін атап өткіміз келеді. Біздің ойымызша, отандық құқыққа тек қажет терминдерді қабылдаған жөн. Тағы бір маңызды жағдай — кірме сөзден терминдерді барлық қазақстандық нормативтік-құқықтық актілерде олардың ана тіліндегі бастапқы нұсқасына сәйкес біркелкі қолданудың біріздендірілген тәсілінің болуы.

Талқылау

Қойылған мақсаттарды іске асыру үшін этимологияны және «шет тілдік терминология» ұғымының мәнін қарастыру қажет сияқты. Орыс тілінің түсіндірме сөздігі мына анықтаманы береді: «шет тілдік — басқа тілге қатысты. Шет тілдік сөз (кірме сөз)» [19; 248]. Үлкен құқықтық сөздік те бұл ұғымды «шет тілдік — басқа тілге қатысты» деп түсіндіреді [20]. Термин дегеніміз [латын тілінен аударғанда шек, шекара деген ұғымды білдіреді]: 1. Сөз (немесе сөздердің тіркесімі) белгілі бір ұғымның нақты белгісі болып табылады, ғылымның, техниканың, өнердің, қоғамдық өмірдің және т.б. арнайы саласы; 2. Білімнің немесе қызметтің кез келген саласының қатаң анықталған ұғымын білдіретін сөз немесе сөз тіркесі [20]. Терминология — ағылш. terminology; нем. terminologie. Ғылым, техника, өнер және т.б. салаларда қолданылатын терминдердің жиынтығы [20]. Шетелдік сөздерден кірме сөз — бұл тілде кейбір шет тілдік элемент пайда болып, бекітілетін процесс [21].

«Шет тілдік термин» белгілі бір ұғымды білімнің немесе қызметтің кез келген саласында дәл көрсететін және басқа тілден алынған сөз немесе сөздердің тіркесімі ретінде тұжырымдалуы мүмкін

сияқты. Тиісінше, азаматтық заңнамадағы шет тілдік терминология — бұл азаматтық заңдарда қолданылатын және басқа тілден алынған терминдер жиынтығы.

Кірме сөз дегеніміз белгілі тілдік құбылыс, оның мәні бір тілдің басқа тілден лингвистикалық материалды қабылдауы болып табылады [22; 49]. Мәселен, И.Г. Добродомовтың пікірінше: «кірме сөз алу — тілдік байланыстар нәтижесінде бір тілден екінші тілге ауыстырылған бөтен тілдің элементі, сондай-ақ элементтердің бір тілден екінші тілге ауысу процесі» [23; 68]. Өз кезегінде, С.В. Кудряшова кірме сөз алу дегеніміз шет тілдік элементтер, ең алдымен сөздер», — деп көрсетеді [23; 68].

Әдетте, кірме сөз алудың себептері — қабылдаушы тілдің спикерлеріне әлі белгісіз шындықты белгілеу немесе тілдік құралдарды үнемдеуге деген ұмтылыстың нәтижесінде бастапқы сөз тіркесін бір лексемамен ауыстыру қажеттілігі [6; 261].

Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасы мәтіндерінде кірме сөзден алынған заң терминологиясын белсенді пайдалануға байланысты мәселе қазіргі уақытта теориялық та, практикалық та қызығушылық тудырады. Өкінішке орай, Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілерінің мәтіндерінде шет тілдік заң терминологиясын пайдалану мәселесі біздің елімізде заңнамалық деңгейде реттелмеген. Сонымен қатар, жаңа сөздер ҚР Үкіметі жанындағы республикалық терминологиялық комиссия бекіткеннен кейін ресми мәртебеге ие болады [24]. «Termincom.kz» сайты базасында терминологияның жай-күйі мен термин жасаудың негізгі қағидаттары туралы жұртшылықты хабардар ететін электрондық алаң іске қосылды. Терминдерді халықпен талқылау үшін ашық электронды алаң құрылды. Ұлттық терминологиялық комиссия жанынан 18 салалық терминологиялық секция құрылды [24]. Қазақстан Республикасының Заңнама институты әзірлеген «Нормативтік құқықтық актілерді рәсімдеу жөніндегі әдістемелік ұсынымдар (заң техникасы)» атты әдістемелік нұсқаулықта былай деп жазылған: «мүмкіндігінше қазақ немесе орыс тілдерінде ұқсастары болған жағдайда шет елдік сөздерді пайдаланудан аулақ болу керек. Егер ұқсас сөздер болмаса, онда қалыптасқан халықаралық ұғымды (мысалы, «франчайзинг») пайдалану керек» [11; 37].

Ұқсас жағдай бірқатар ТМД елдерінде де байқалады. Алайда, Ресейде «Ресей Федерациясының мемлекеттік тілі туралы» Федералды заңның 1-бабының 6-тармағында орыс тілінде жалпыға ортақ баламасы жоқ шетелдік сөздерді қолдануға мүмкіндік беру арқылы шетелдік терминдерді қолдану мәселесі шешілді [25]. Өзбекстан Республикасының «Мемлекеттік тіл туралы» Заңының 7-бабында «Жаңа ғылыми негізделген терминдер өзбек тіліне қоғамдық талқылаудан кейін және Олий Мажлис палаталары тиісті комитеттерінің келісімімен енгізіледі» деген ереже белгіленген [26]. Осы Ереженің мағынасын ескере отырып, Өзбекстан Республикасының тиісті органдары мақұлдаған жағдайда жана, оның ішінде шетелдік ғылыми негізделген терминдерді қолдануға жол беріледі деген қорытынды жасауға болады.

Қырғыз Республикасында нормативтік құқықтық актілерді дайындау процесінде заң терминологиясының мәселелерін талдай отырып, көбінесе қазақстандықтарға ұқсас, Т.И. Ганиева, А.Д. Урматова және Г.С. Рыспаева «әдеби орыс, қырғыз тілдерінде тиісті ұғымды белгілеу үшін қолайлы сөз болмаған кезде, белгілі бір құқықтық қатынастарды реттеу қажет болған жағдайда, әдетте, арнайы терминдер еуропалық континентальдық құқықтан алынады» деп атап көрсетті [27; 183]. Авторлардың пікірінше, бұл ереже әлемдік тәжірибеде белгіленген реттелген үйлестірілген терминологияға сәйкес құқықтық реттеуді жүзеге асыру қажеттілігімен негізделген [27; 183]. Халықаралық деңгейде терминологияның халықаралық ақпараттық орталығының (Infoterm) табысты жұмыс істеуін атап өтуге болады, оның мақсаты «терминология саласындағы халықаралық ынтымақтастықты қолдау және үйлестіру» мақсатында терминологиялық ынтымақтастықты үйлестіру болып табылады [28]. Оның қызметінің негізгі бағыттары терминология, терминологиялық саясат, терминологиялық деректердің құқықтық аспектілері (авторлық құқық), құрылымдалған мазмұн теориясы мен дологиясы (терминологияның дерекқорын басқару) және терминологиялық стандарттау жөніндегі халықаралық ынтымақтастық болып табылады. Комитет құрамына Африка, Солтүстік және Оңтүстік Америка, Азия және Еуропа өкілдері кіреді [28].

«Құқықтық тіл интернационалды болып табылады, — дейді лингвист Л.П. Крысин, ұқсас құқықтық қатынастарды реттейтін әртүрлі мемлекеттердің құқықтық формасының ұқсастығына байланысты» [29; 21]. Осыдан әлемнің құқықтық жүйелерінің өзара әсері сөзсіз кірме сөз процестеріне әкеледі деген қорытынды шығады.

Сонымен бірге, азаматтық құқықтағы шет тілдік терминологиясының көп мөлшерін ескере отырып, біздің ойымызша, осы терминологияны дұрыс қолдануға ерекше назар аудару қажет, өйткені бұл нормалардың тиімділігі жалпы терминдер мен шет тілден алынған терминдердің, атап айтқанда Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілер мәтіндерінде қаншалықты дәл және дұрыс қолданылатындығына байланысты.

Осыған байланысты ресейлік ғалым В.Ю. Тураниннің «заң терминдерін дәл және біржақты қолдану құқықтық нормалардың деформациясын болдырмауда маңызды рөл атқарады» деген тұжырымы өзекті болып табылады [30; 4].

Сондай-ақ, А.Д. Урматова мен Г.С. Рыспаеваның жеткіліксіз дамыған және белгісіз құқықтық ұғымдарды қолданған жағдайда мінсіз және нақты терминология туралы сөйлеу мүмкін емес деген пікірімен келісеміз [31; 319]. Құқық нормаларын ұсынудың дәлдігіне қол жеткізу оларды мақсатты іске асыруға және нәтижесінде құқықтық реттеудің тиімділігіне ықпал етеді [32; 163].

Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасы шет тілдік тамыры бар заң терминдеріне толы (мысалы, «акция», «ипотека», «сервитут», «факторинг» және басқалары). Осыған байланысты оны қолдану жағдайларына ерекше назар аудару қажет.

«Акция» терминін қарастырамыз (франц. action). 1. Енгізілген сомаға сәйкес істерге меншік және қатысу құқығын беретін сауда-өнеркәсіп немесе қаржы кәсіпорнының капиталына белгілі бір үлесті салу туралы құжат [20]. «Азаматтық құқық» сөздік-анықтамалығында акция (нем. Aktie; фр. Action) — акционерлік қоғам түрінде қарауында жұмыс істейтін кәсіпорынға үлестік қатысуды куәландыратын және оның пайдасының бір бөлігін дивидендтер түрінде алуға құқық беретін бағалы қағаз [33; 22]. Дивиденд (латынша dividendum – бөлінуге тиіс) — акционерлік қоғамның пайдасынан әрбір акцияға акционерлерге кезең-кезеңімен (әдетте жыл сайын) төленетін табыс [20].

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 139-бабына сәйкес «Акция — акционерлік қоғам шығаратын және акционерлік қоғамды басқаруға қатысуға, ол бойынша дивиденд және акционерлік қоғам таратылған жағдайда оның мүлкінің бір бөлігін алуға құқықтарды, сондай-ақ Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде көзделген өзге де құқықтарды куәландыратын бағалы қағаз» [34].

«Акция» терминінің ұқсас ұғымы «Акционерлік қоғамдар туралы» Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 13 мамырдағы № 415-ІІ Заңының 1-бабының 4-тармақшасына сәйкес, «акция — акционерлік қоғам шығаратын және акционерлік қоғамды басқаруға қатысу, ол бойынша дивиденд және қоғам таратылған жағдайда оның мүлкінің бір бөлігін алу құқығын, сондай-ақ осы Заңда және Қазақстан Республикасының өзге де заңнамалық актілерінде көзделген өзге де құқықтарды куәландыратын бағалы қағаз» [35].

«Франчайзинг» термині (ағылш. franchise — артықшылық) деп жаңа бизнесті ашатын іскери серіктестеріне экономикалық қолдау, кез келген компаниядан артықшылықтар беру [20]. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде (ерекше бөлімі) 896-баптың 1-тармағына сәйкес, «Франчайзинг» термині мынадай ұғым білдіреді: «кешенді кәсіпкерлік лицензия шарты бойынша бір тарап (кешенді лицензиар) екінші тарапқа (кешенді лицензиатқа) сыйақы үшін, атап айтқанда, лицензиардың фирмалық атауын және қорғалатын коммерциялық ақпаратты, сондай-ақ шартта көзделген айрықша құқықтардың басқа да объектілерін (тауар белгісін, қызмет көрсету белгісін, патентті және т.б.) пайдалану құқығын қамтитын айрықша құқықтар кешенін (лицензиялық кешен) беруге міндеттенеді» [36]. «Кешенді кәсіпкерлік лицензия (франчайзинг) туралы» Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 24 маусымдағы № 330-ІІ Заңының 1-бабының 2-тармақшасына сәйкес, кешенді кәсіпкерлік лицензияға (франчайзинг) мынадай анықтама беріледі: айрықша құқықтар кешенінің құқық иеленушісі осы кешенді басқа тұлғаға өтемді негізде пайдалануға беретін кәсіпкерлік қызмет [37].

Көріп отырғанымыздай, «акция» терминімен салыстырғанда «франчайзинг» термині Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде және «Кешенді кәсіпкерлік лицензия туралы» Қазақстан Республикасының Заңында әртүрлі мазмұндалған, бірақ терминнің мәні бірдей.

Үлкен заң сөздігінде «Сервитут» (лат. servitus — міндет, міндеттеме, міндет) — біреудің затын (белгіленген шектерде) пайдалану құқығынан тұратын шектеулі заттық құқықтың ерекше түрі. Көбінесе сервитут — бөтен жер учаскесін шектеулі пайдалану құқығы [20]. Сервитут (лат. servitus) — бөтен жылжымайтын мүлікті шектеулі пайдалану құқығы [33; 464]. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 195-бабының 3–1 тармағына сәйкес, бөтеннің жылжымайтын мүлкін шектеулі нысаналы пайдалану құқығы (сервитут) [34]. «Жылжымайтын мүлікке құқықтарды мемлекеттік

тіркеу туралы» Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 26 шілдедегі № 310 Заңының 1-бабының 24-тармақшасына сәйкес, сервитут — бөтен жер учаскесін және (немесе) жылжымайтын мүліктің басқа да объектісін шектеулі мақсатта пайдалану құқығы, оның ішінде жаяу өту, көлікпен өту, қажетті коммуникацияларды тарту мен пайдалану және өзге де қажеттер үшін шектеулі мақсатта пайдалану құқығы [38].

«Ипотека» терминін қарастыруда (грекше hypothéke — кепіл, кепіл) ипотекалық несие деп аталатын несие алу үшін жылжымайтын мүлікті, негізінен жерді кепілге қою [20]. Орыс тілінің түсіндірме сөздігінде ипотека — жылжымайтын мүлік кепілі; кепілге берілетін несие [19; 251]. ҚР АҚ-нің 303-бабының 1-тармағына сәйкес, ипотека-кепілге берілген мүлік кепіл берушінің немесе үшінші тұлғаның иелігінде және пайдалануында қалатын кепіл түрі [34]. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 23 желтоқсандағы № 2723 «Жылжымайтын мүлік ипотекасы туралы» Заңының [39] 1-баптың 4-тармағына сәйкес, жылжымайтын мүлік ипотекасы (ипотека) — кепілге берілген жылжымайтын мүлік немесе ондағы үлесі кепіл берушінің немесе үшінші тұлғаның иелігі мен пайдалануында қалатын кепіл түрі.

Азаматтық құқықтағы жоғарыда келтірілген шет тілдік терминдерді салыстырмалы талдау келесідей қорытынды жасауға мүмкіндік береді:

1) көрсетілген ұғымдардың мәнін нақты білдіретін осындай шет тіліндегі заңды терминдердің болуы;

2) Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде, арнайы құқықтық актілерде, сондай-ақ сөздіктерде терминнің біркелкі дыбысталуы мен мағыналық мазмұны.

3) қазақ немесе орыс тілдерінде терминнің болмауы.

Шет тілдік заң терминдерінің сәтті бейімделуінің мысалдарына қарамастан, бірқатар мәселелер бар. Заң әдебиеттерінде шет тілдік заң терминдерін қолданудың бірқатар мәселелері көтеріледі. Атап айтқанда, В.Ю. Туралин бірқатар мәселелерді анықтайды, олардың ішінде «шет тілдік заң терминін қолдану, онда нақты және жиі және түсінікті орыс тілді (немесе бейімделген) терминді қолдануға мүмкіндік бар, оның мазмұны бойынша кірме сөзді алуға балама және кірме сөз алынған заң терминін дұрыс емес түсіндіруде қолдану» [30; 197]. Осындай ұстанымды В.А. Толстик ұлттық терминологияға басымдық бере отырып, шет тіліндегі терминдерді дәлелді түрде қолдануды ұсынады [13; 305]. Г.А. Плесковскаяның пікірінше, шамадан тыс кірме сөз алу заң шығарушының заңдарға салмақтылық пен ғылыми сипат беруге деген негізсіз тілегінің салдары болып табылады, ал оның пікірінше «барлық дерлік шет тілдік заң терминдері бастапқыда заңның адресаттары үшін түсініксіз, оны жүзеге асыруда мәселелер туындайды» [40]. Автор әрі қарай «азаматтардың заңға және оны жасаушының өзіне қатысты наразылығы туады. Ешкім олар үшін түсініксіз тілде жазылған заңның талаптарын орындамайды. Демек, мұндай заң мағынасы мен мақсатын жоғалтады» деп жазады [40].

Бірқатар ұқсас мәселелерді қырғыз ғалымдары да атап өтеді: «бір терминмен бірнеше түрлі ұғымды және бірнеше терминмен бір ұғымды белгілеу; бірқатар терминдерде нақты дефинициялардың болмауы; экспрессивті бояумен ерекшеленетін сөздерді терминдер ретінде қолдану; шетелдік терминдерді қолдану әрдайым дұрыс бола бермейді; лингвистикалық және стилистикалық тұрғыдан дұрыс емес, жағымсыз терминдерді қолдану; ескірген терминдер мен сөз тіркестерін қолдану және т.б.» [27; 178].

Ю.В. Туралиннің көзқарасы бойынша, терминологиялық сабақтастық ұзақ мерзімді перспективада Ресей заңдарының мәтіндерінде шет елдік заң терминологиясын қолданудың өзегі болуы керек [30; 202].

В.А. Толстиктің «егер отандық лексикада тиісті ұғымды дәл көрсетуге болатын сөз болса, онда отандық лексика сөзін қолдану керек», сонымен бірге «шетелдік терминологияны негізсіз пайдалануға жол бермеу шетелдік терминдерді қолданудан толық бас тартуды білдірмейді. Бұл, негізінен, мүмкін емес және ең бастысы, мақсатқа сәйкес емес» деп жазуы көңілге қонымды [13; 305].

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, біздің ойымызша, бұл жағдайдан шығудың жолы келесідей:

1) пайдаланатын шет тілдік терминдер түсінуге оңай, мүмкіндігінше ықшам, қысқа және сыйымды болуы керек;

2) бір нормативтік құқықтық акт аясында да, тұтастай алғанда заңнама аясында да біркелкі түсінуді ұстану қажет;

3) мүмкіндігінше барынша бейімделген халықаралық тұжырымға ұмтылу керек;

4) енгізілген шет тілдік терминінің белгіленген тұжырымдамаға дәл сәйкес келуіне ұмтылу қажет.

Қорытынды

Зерттеуді қорытындылай келе, шығу тегі бойынша шетелдік заң терминологиясын азаматтық заңнамада пайдалану процесі басқа елдердің халықтарымен экономикалық, саяси, мәдени байланыстар орнатудың табиғи, әдеттегі салдары екенін атап өтуге болады. Заң тілін интернационалдандыру процесі қазіргі әлемнің шындықтарында сөзсіз болады.

Заң терминологиясы құқық үшін аса маңызды, ол ресми және мазмұнды аспектілерде көрінеді. Бұл құқықтық құбылыстар мен процестердің мазмұнын толық ашуға арналған қажетті құрал [30; 350].

Көптеген кірме сөзден алынған терминдер Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілерінде үйлесімді ассимиляцияланған. Біздің еліміздің заңнамасында құқық қолданушыда да, қарапайым азаматтарда да белсенді қолданылатын «акция», «банкроттық», «биржа», «брокер», «кепілдік», «дилер», «ипотека», «кондоминиум», «келісім-шарт», «лизинг», «лицензия», «патент», «жекешелендіру», «оңалту», «сервитут», «цессия», «факторинг», «франчайзинг» сияқты шет тілдік терминдерді қолдану түсініспеушілік туғызбайды.

Сөзсіз, азаматтық құқықта шығу тегі шет тілдік заң терминологиясын пайдалану процесінің оң және теріс жақтары бар.

Кірме сөзден алынған заң терминологиясын қолданудың оң сәттері ретінде заң тілін жаңа терминологиямен байытуды және тіл үнемдеу қағидатын тиімді қолдануды атап өтуге болады. Теріс аспектілерге «жасанды ғылым», «отандық» терминді қолдану мүмкіндігі болған кезде кірме сөзден алынған терминдердің басымдығы және терминнің мағынасын бұрмалайтын терминнің дұрыс түсіндірілмеуі жатады.

Жүргізілген зерттеу Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасы мәтіндерінде кірме сөзден алынған заң терминологиясын пайдалану теориялық та, практикалық та қызығушылық тудырады деп айтуға негіз береді.

Қазақстанда шет тілдік заң терминологиясын кірме сөзден алу ережелері заңнамалық деңгейде реттелмеген. Сонымен қатар, республикада Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы Республикалық терминологиялық комиссия жұмыс істейді, оның жанынан 18 салалық терминологиялық секция құрылған [24]. «Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 29 маусымдағы № 110 Жарлығымен бекітілген, соны іске асыру мақсатында сайт әзірленді және сәтті жұмыс істеуде. «Termincom.kz» ғылым мен білімнің, техника мен экономиканың, қоғамдық-әлеуметтік өмірдің терминдері мен сөздерінің, сөз тіркестерінің Республикалық бірыңғай терминологиялық электрондық базасы болып табылады [12]. Қазақстан Республикасының Заңнама институты 2016–2018 жылдары «Қазақстан Республикасы заңдарының мониторингі: теория мен практика мәселелері» атты іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеу жүргізді [41]. Нормативтік құқықтық актілерді рәсімдеу бойынша әдістемелік ұсынымдар әзірленді [11].

Біздің ойымызша, «Құқықтық актілер туралы» Заңда шет тілдік заң терминологиясын пайдалануды реттейтін норманы бекіту керек.

Мемлекеттік және орыс тілдерінде кітап нұсқасында жарық көрген сөздікті қолжетімді жасау етіп керек, оған отандық нормативтік массивтің барлық ұғымдық аппараты, оның ішінде азаматтық құқық терминологиясы кіреді, арнайы нормативтік актіде оның қалыптасу тәртібін түсіндіре отырып, осы сөздікке мемлекеттік мәртебе берілу керек.

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (Грант № AP09259787).

Әдебиеттер тізімі

1 Зуева И.В. Особенности употребления английской юридической терминологии / И.В. Зуева [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://pgu.ru/upload/iblock/889/uch_2010_vii_00024.pdf.

- 2 Сулейменов М.К. Система права и система законодательства Казахстана: выбор пути / М.К. Сулейменов [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31102841#pos=5;-108.
- 3 Сулейменов М.К. Становление и развитие гражданского законодательства Республики Казахстан / М.К. Сулейменов. — Алматы, 2006. — 356 с.
- 4 Арсланов К.М. Конвергенция российского и германского опыта гражданско-правового регулирования: история, современность и перспектива: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 — «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» [Электронный ресурс] / К.М. Арсланов. — Казань, 2020. — 610 с. — Режим доступа: <https://www.dissercat.com/content/konvergentsiya-rossiiskogo-i-germanskogo-opyta-grazhdansko-pravovogo-regulirovaniya-istoriya>.
- 5 Туранин В.Ю. Проблемы формирования и функционирования юридической терминологии в гражданском законодательстве РФ: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 — «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» [Электронный ресурс] / В.Ю. Туранин. — Белгород, 2002. — 186 с. — Режим доступа: <https://www.dissercat.com/content/problemy-formirovaniya-i-funktsionirovaniya-yuridicheskoi-terminologii-v-grazhdanskom-zakono>.
- 6 Клементьева Е.В. Адаптация иноязычных заимствований в русском языке [Электронный ресурс] / Е.В. Клементьева // Историческая и социально-образовательная мысль. — 2014. — № 5 (27). — С. 260–263. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/adaptatsiya-inoazychnyh-zaimstvovaniy-v-russkom-yazyke>.
- 7 Язык закона / под ред. А.С. Пиголкина. — М.: Изд-во «Юридическая литература», 1990. — 192 с.
- 8 Қазақстан Республикасының Конституциясы. Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_.
- 9 «Құқықтық актілер туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. 2016 жылғы 6 сәуірдегі № 480-V ҚРЗ [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000480/480_1.htm.
- 10 «Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы Республикалық терминология комиссиясы туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1998 жылғы 21 сәуірдегі № 367 Қаулысы [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P980000367_.
- 11 Методические рекомендации по оформлению нормативных правовых актов (юридическая техника): метод. пос. / рук. авт. колл. и ред. Р.К. Сарпекоев. — Астана: ГУ «Институт законодательства Республики Казахстан», 2019. — 163 с.
- 12 «Termincom.kz» сайты термин сөздердің бірыңғай республикалық терминологиялық электронды базасы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://termincom.kz/>.
- 13 Толстик В.А. Требования, предъявляемые к юридической терминологии: формально-логическое и социокультурное обоснование [Электронный ресурс] / В.А. Толстик // Юридическая техника. — 2016. — № 10. — С. 302–307. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/trebovaniya-predyavlyaemye-k-yuridicheskoy-terminologii-formalno-logicheskoe-i-sotsiokulturnoe-obosnovanie>.
- 14 Молчанова Т.Ю. Особенности иноязычного заимствования в русском языке права [Электронный ресурс] / Т.Ю. Молчанова // Молодой ученый. — 2020. — № 23(313). — С. 705–706. — Режим доступа: <https://moluch.ru/archive/313/71255/>.
- 15 Волосова М.В. Заимствование русским языком юридических терминов из других языков [Электронный ресурс] / М.В. Волосова // Language. Philology. Culture. 6'2013 С. 71–81. — Режим доступа: <http://publishing-vak.ru/file/archive-philology-2013-6/6-volosova.pdf>.
- 16 Туранин В.Ю. Пределы использования заимствований в законодательном тексте / В.Ю. Туранин [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://core.ac.uk/download/pdf/151233992.pdf>.
- 17 Туранин В.Ю. Использование заимствованной терминологии в текстах современных российских законов: возможности и пределы / В.Ю. Туранин [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.sovremennopravo.ru/>
- 18 Фомина Л.Ю. Унификация нормативной правовой терминологии: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 — «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» [Электронный ресурс] / Л.Ю. Фомина. — Саранск, 2006. — 187 с. — Режим доступа: <http://www.dslib.net/teoria-prava/unifikatsiya-normativnoj-pravovoj-terminologii.html>
- 19 Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. — Российская академия наук; Институт русского языка им. В.В. Виноградова. — 4-е изд., доп. — М.: Азбуковник, 1999. — 944 с.
- 20 Большой юридический онлайн словарь [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://gufo.me/dict/law>
- 21 Заимствования в русском языке [Электронный ресурс]. — Режим доступа: // <https://ru.wikipedia.org/wiki>
- 22 Лихачева Ж.В. О способах заимствования в современном русском языке на примере молодежного сленга [Электронный ресурс] / Ж.В. Лихачева // Наука о человеке: гуманитарные исследования. — № 4 (30). — 2017. — С. 48–52.
- 23 Кудряшова С.В. Процесс заимствования как разновидность языкового контакта [Электронный ресурс] / С.В. Кудряшова // Изв. высш. учеб. завед. Поволжский регион. Гуманитарные науки. — 2015. — № 4(36). — С. 66–75. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/protsess-zaimstvovaniya-kak-raznovidnost-yazykovogo-kontakta>
- 24 Развитие и функционирование государственного (казахского) языка [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://m.egov.kz/cms/ru/articles/culture/kurs_kazakhskogo_yazika
- 25 Федеральный закон «О государственном языке Российской Федерации» от 01.06.2005 года № 53-ФЗ [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_53749/.
- 26 Закон Республики Узбекистан «О государственном языке» от 21 октября 1989 года № 3561-XI [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=770
- 27 Ганиева Т.И. Юридическая терминология и терминотворчество в процессе подготовки нормативных правовых актов в Киргизской Республике [Электронный ресурс] / Т.И. Ганиева // Бюлл. науки и практики. — 2019. — Т. 5. — № 10. — С. 176–186. — Режим доступа: <https://doi.org/10.33619/2414-2948/47/22>
- 28 Инфотерм [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://ru.knowledgr.com/12551648/Infoterm>.
- 29 Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном языке / Л.П. Крысин. — М.: Наука, 1968. — С. 21.
- 30 Туранин В.Ю. Юридическая терминология в современном российском законодательстве (теоретико-правовое исследование): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 — «Теория и история права и государства; история учений о праве и

государстве» [Электронный ресурс] / В.Ю. Туралин. — Белгород, 2017. — 437с. — Режим доступа: <https://docplayer.com/42841456-Yuridicheskaya-terminologiya-v-sovremennom-rossiyskom-zakonodatelstve-teoretiko-pravovoe-issledovanie.html>.

31 Урматова А.Д. Юридическая терминология [Электронный ресурс] / А.Д. Урматова, Г.С. Рыспаева // Бюлл. науки и практики. — 2019. — Т. 5. — № 9. — С. 318–324. — Режим доступа: <https://doi.org/10.33619/2414-2948/46/42>.

32 Мамедов Э.Ф. Язык закона: к вопросу о значении терминов и дефиниций в текстах нормативных правовых актов [Электронный ресурс] / Э.Ф. Мамедов // Вестн. Иркут. гос. лингв. ун-та. — 2014. — С. 163–168. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/yazyk-zakona-k-voprosu-o-znachenii-terminov-i-definitsiy-v-tekstah-normativnyh-pravovyh-aktov>.

33 Гражданское право: словарь-справ. / сост. М.Ю. Тихомиров, Л.В. Тихомирова. — М.: Юринформцентр, 1996. — 575 с.

34 Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Қазақстан Республикасының Кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-ХІІІ [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_.

35 «Акционерлік қоғамдар туралы» Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 13 мамырдағы № 415 Заңы [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z030000415_.

36 Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (ерекше бөлім). Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 1 шілдедегі № 409 Кодексі [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K990000409_.

37 «Кешенді кәсіпкерлік лицензия (франчайзинг) туралы» Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 24 маусымдағы № 330 Заңы [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000330_.

38 «Жылжымайтын мүлікке құқықтарды мемлекеттік тіркеу туралы» Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 26 шілдедегі № 310 Заңы [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000310_.

39 «Жылжымайтын мүлік ипотекасы туралы» Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 23 желтоқсандағы № 2723 Заңы [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U950002723_.

40 Плесковская Г.А. К вопросу об использовании в законодательстве иноязычной по происхождению юридической терминологии / Г.А. Плесковская [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://conf.omua.ru/content/k-voprosu-ob-ispolzovanii-v-zakonodatelstve-inoazychnoy-po-proisshozhdeniyu-yuridicheskoy>.

41 Мониторинг законов Республики Казахстан: проблемы теории и практики: науч.-аналит. отчет по теме фундаментального и прикладного научного исследования [Электронный ресурс]. — Астана: ГУ «Институт законодательства Республики Казахстан», 2018. — 117 с. — Режим доступа: http://www.zqai.kz/sites/default/files/cpm_fjni_2017_final1.pdf.

А.А. Нукушева, Д.К. Рустембекова

О применении в гражданском законодательстве иноязычной по происхождению юридической терминологии

Целью исследования являются изучение вопросов, связанных с использованием иноязычной по происхождению юридической терминологии в гражданском законодательстве Республики Казахстан, и разработка рекомендаций, направленных на повышение качества применения юридической терминологии из заимствованного слова. В ходе исследования использовались общенаучный диалектический метод познания, а также общие, специальные и частные методы исследования: формально-правовой, сравнительно-правовой, историко-сравнительный, системный, нормативный, логико-правовой и метод экспертных оценок. В статье сформулированы понятия «иноязычный термин» и «иноязычная терминология» в гражданском законодательстве. Проведен анализ положительных и отрицательных сторон применения иноязычной юридической терминологии в гражданском законодательстве. Анализ показал, что правила заимствования иноязычной по происхождению юридической терминологии из заимствованного слова на законодательном уровне не регламентированы. Авторами предложено закрепить в Законе Республики Казахстан «О правовых актах» норму, регулирующую использование иноязычной юридической терминологии. Следующее предложение — издание в книжном варианте на государственном и русском языках, а также размещение на национальном сайте «Termincom.kz» словаря, доступного каждому, и присвоение ему статуса государственного. Он должен содержать весь понятийный аппарат отечественного нормативного правового акта, в том числе и терминологию гражданского права, разъяснять порядок его формирования в специальном нормативном акте.

Ключевые слова: иностранная юридическая терминология, заимствованные иноязычные термины, иноязычное заимствование, иноязычная по происхождению юридическая терминология, иноязычная терминология в гражданском праве.

On the use of foreign language legal terminology by origin of civil legislation

The issues of using foreign language legal terminology by origin in civil law determine the subject of this study. The purpose of the study is to consider issues related to the use of foreign language legal terminology by origin of the civil legislation of the Republic of Kazakhstan, as well as to develop recommendations aimed at improving the quality of the use of legal terminology from a borrowed word. The research used the general scientific dialectical method of cognition, as well as general, special and particular research methods: formal legal, comparative legal, historical comparative, systemic, normative, logical and legal, and the method of expert assessments. The authors of the article formulated the concepts of «foreign language term» and «foreign language terminology» in civil legislation. The paper analyzes the positive and negative aspects of the use of foreign language legal terminology in civil legislation. The analysis showed that the rules for borrowing foreign language legal terminology by origin from a borrowed word are not regulated at the legislative level. The authors propose to consolidate in the Law of the Republic of Kazakhstan «On Legal Acts» the norm governing the use of foreign language legal terminology. The next suggestion, which is formulated in the article, is to publish a dictionary in a book version in the state and Russian languages. This dictionary should be posted on the national site «Termincom.kz», that would be accessible to everyone. In addition, it would be appropriate to assign to such a dictionary the state status. It should contain the entire conceptual apparatus of the domestic normative array, including the terminology of civil law and explanation of the procedure for its formation in a special normative act.

Keywords: foreign language legal terminology, borrowed foreign language terms, foreign language borrowing, foreign language legal terminology in origin, foreign language terminology in civil law.

References

- 1 Zueva, I.V. Osobennosti upotrebleniia angliiskoi yuridicheskoi terminologii [Features of the use of English legal terminology]. *pgu.ru*. Retrieved from https://pgu.ru/upload/iblock/889/uch_2010_vii_00024.pdf [in Russian].
- 2 Suleimenov, M.K. Sistema prava i sistema zakonodatelstva Kazakhstana: vybor puti [The system of law and the system of legislation of Kazakhstan: choosing the path]. *online.zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31102841#pos=5;-108 [in Russian].
- 3 Suleimenov, M.K. (2006). *Stanovlenie i razvitie grazhdanskogo zakonodatelstva Respubliki Kazakhstan [Formation and development of civil legislation of the Republic of Kazakhstan]*. Almaty [in Russian].
- 4 Arslanov, K.M. (2020). Konvergentsiia rossiiskogo i germanskogo opyta grazhdansko-pravovogo regulirovaniia: istoriia, sovremennost i perspektiva [Convergence of Russian and German experience in civil law regulation: history, modernity and perspective]. *Doctor's thesis*. Kazan [in Russian].
- 5 Turanin, V.Yu. (2002). Problemy formirovaniia i funktsionirovaniia yuridicheskoi terminologii v grazhdanskom zakonodatelstve RF [Problems of the formation and functioning of legal terminology in the civil legislation of the Russian Federation]. *Doctor's thesis*. Belgorod [in Russian].
- 6 Klementeva, Ye.V. (2014). Adaptatsiia inoiazychnykh zaimstvovaniy v russkom yazyke [Adaptation of foreign language borrowings in the Russian language]. *Istoricheskaiia i sotsialno-obrazovatelnaia mysl — Historical and socio-educational thought*, 5(27), 260–263. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/adaptatsiya-inoiazychnykh-zaimstvovaniy-v-russkom-yazyke> [in Russian].
- 7 Pigolkin, A.S. (1990). *Yazyk zakona [The language of law]*. Moscow: Publishing house «Yuridicheskaiia literatura» [in Russian].
- 8 Qazaqstan Respublikasynyn Konstitutsiiasy. Konstitutsiia 1995 zhylygy 30 tamyzda respublikalyq referendumda qabyldandy [Constitution of the Republic of Kazakhstan. The Constitution was adopted in a republican referendum on August 30, 1995]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_ [in Kazakh].
- 9 «Quyqytqy aktiler turaly» Qazaqstan Respublikasynyn Zany. 2016 zhylygy 6 sauirdegi N 480-V QRZ [Law of the Republic of Kazakhstan «On legal acts». Law of the Republic of Kazakhstan dated April 6, 2016, No. 480 V]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000480/480_1.htm [in Kazakh].
- 10 «Qazaqstan Respublikasy Ukimetinin zhanyndagy Respublikalyq terminologiia komissiiasy turaly» Qazaqstan Respublikasy Ukimetinin 1998 zhylygy 21 sauirdegi No. 367 qaulysy [Resolution by Government of the Republic of Kazakhstan No. 367 of April 21, 1998 «On the Republican Terminology Commission under the Government of the Republic of Kazakhstan»]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P980000367_ [in Kazakh].
- 11 Sarpekov, R.K. (2019). *Metodicheskie rekomendatsii po oformleniiu normativnykh pravovykh aktov (yuridicheskaiia tekhnika) [Methodological recommendations for the registration of normative legal acts (legal technique)]*. Astana: GU «Institut zakonodatelstva Respubliki Kazakhstan» [in Russian].
- 12 «Termincom.kz» saity termin sozderdin biringai respublikalyq terminologiialyq elektrondy bazasy [«Termincom.kz» is a single republican electronic terminological database of terms]. *termincom.kz*. Retrieved from <https://termincom.kz/> [in Kazakh].
- 13 Tolstik, V.A. (2016). Trebovaniia, prediavlaiemye k yuridicheskoi terminologii: formalno-logicheskoe i sotsiokulturnoe obosnovanie [Requirements for legal terminology: formal-logical and socio-cultural rationale]. *Yuridicheskaiia tekhnika — Legal technique*, 10, 302–307. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/trebovaniya-predyavlyayemye-k-yuridicheskoy-terminologii-formalno-logicheskoe-i-sotsiokulturnoe-obosnovanie> [in Russian].

- 14 Molchanova, T.Yu. (2020). Osobnosti inoazychnogo zaimstvovaniia v russkom yazyke prava [Features of foreign language borrowing in the Russian language of law]. *Molodoi uchenyi — Young scientist*, 23(313), 705–706. Retrieved from <https://moluch.ru/archive/313/71255/> [in Russian].
- 15 Volosova, M.V. (2013). Zaimstvovanie russkim yazykom yuridicheskikh terminov iz drugikh yazykov [Russian borrowing of legal terms from other languages]. *Language. Philology. Culture*, 6, 71–81. *publishing-vak.ru*. Retrieved from <http://publishing-vak.ru/file/archive-philology-2013-6/6-volosova.pdf> [in Russian].
- 16 Turanin, V.Yu. Predely ispolzovaniia zaimstvovaniy v zakonodatelnom tekste [The limits of the use of borrowings in the legislative text]. *core.ac.uk* Retrieved from <https://core.ac.uk/download/pdf/151233992.pdf> [in Russian].
- 17 Turanin, V.Yu. Ispolzovanie zaimstvovannoi terminologii v tekstakh sovremennykh rossiiskikh zakonov: vozmozhnosti i predely [The use of borrowed terminology in the texts of modern Russian laws: possibilities and limits]. *sovremennoepravo.ru*. Retrieved from <https://www.sovremennoepravo.ru> [in Russian].
- 18 Fomina, L.Yu. (2006). Unifikatsiia normativnoi pravovoi terminologii [Unification of normative legal terminology]. *Doctor's thesis. Saransk*. Retrieved from <http://www.dslib.net/teoria-prava/unifikacija-normativnoj-pravovoj-terminologii.html> [in Russian].
- 19 Ozhegov, S.I., & Shvedova, N.Yu. (1999). *Tolkovyi slovar russkogo yazyka: 80 000 slov i frazeologicheskikh vyrazhenii* [Explanatory dictionary of the Russian language: 80,000 words and phraseological expressions]. Moscow: Azbukovnik [in Russian].
- 20 Bolshoi yuridicheskii onlain slovar [Large online legal dictionary]. *gufo.me*. Retrieved from <https://gufo.me/dict/law> [in Russian].
- 21 Zaimstvovaniia v russkom yazyke [Borrowings in Russian]. *ru.wikipedia.org*. Retrieved from <https://ru.wikipedia.org/wiki> [in Russian].
- 22 Likhacheva, Zh.V. (2017). O sposobakh zaimstvovaniia v sovremennom russkom yazyke na primere molodezhnogo slenga [On the ways of borrowing in modern Russian on the example of youth slang]. *Nauka o cheloveke: gumanitarnye issledovaniia — Science about man: humanitarian research*, 4(30), 48–52 [in Russian].
- 23 Kudriashova, S.V. (2015). Protseess zaimstvovaniia kak raznovidnost yazykovogo kontakta [The process of borrowing as a kind of linguistic contact]. *Izvestiia vysshikh uchebnykh zavedenii. Povolzhskii region. Gumanitarnye nauki — News of higher educational institutions. Volga region. Humanitarian sciences*, 4(36), 66–75. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/protseess-zaimstvovaniya-kak-raznovidnost-yazykovogo-kontakta> [in Russian].
- 24 Razvitie i funkcionirovanie gosudarstvennogo (kazakhskogo) yazyka [Development and functioning of the state (Kazakh) language]. *m.egov.kz*. Retrieved from https://m.egov.kz/cms/ru/articles/culture/kurs_kazakhskogo_yazyka [in Russian].
- 25 Federalnyi zakon «O gosudarstvennom yazyke Rossiiskoi Federatsii» [Federal Law «On the State Language of the Russian Federation»]. *consultant.ru*. Retrieved from http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_53749/ [in Russian].
- 26 Zakon Respubliki Uzbekistan «O gosudarstvennom yazyke» [Law of the Republic of Uzbekistan «On the state language»]. *base.spinform.ru*. Retrieved from http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=770 [in Russian].
- 27 Ganieva, T.I., Urmatova, A.D., & Ryspaeva, G.S. (2019). Yuridicheskaia terminologiia i terminotvorchestvo v protsesse podgotovki normativnykh pravovykh aktov v Kirgizskoi Respublike [Legal terminology and term creation in the process of preparing normative legal acts in the Kyrgyz Republic]. *Bulleten nauki i praktiki — Bulletin of Science and Practice*, Vol. 5, 10, 176–186. Retrieved from <https://doi.org/10.33619/2414-2948/47/22> [in Russian].
- 28 Infoterm. *ru.knowledgr.com*. Retrieved from <http://ru.knowledgr.com/12551648/Infoterm> [in Russian].
- 29 Krysin, L.P. (1968). *Inoazychnye slova v sovremennom yazyke* [Foreign words in modern language]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 30 Turanin, V.Yu. (2017). Yuridicheskaia terminologiia v sovremennom rossiiskom zakonodatelstve (teoretiko-pravovoe issledovanie) [Legal terminology in modern Russian legislation (theoretical and legal research)]. *Doctor's thesis*. Belgorod. Retrieved from <https://docplayer.com/42841456-Yuridicheskaya-terminologiya-v-sovremennom-rossiiskom-zakonodatelstve-teoretiko-pravovoe-issledovanie.html> [in Russian].
- 31 Urmatova, A.D. & Ryspaeva, G.S. (2019). Yuridicheskaia terminologiia [Legal terminology]. *Bulleten nauki i praktiki — Bulletin of Science and Practice*, Vol. 5, 9, 318–324. Retrieved from <https://doi.org/10.33619/2414-2948/46/42> [in Russian].
- 32 Mamedov, E.F. (2014). Yazyk zakona: k voprosu o znachenii terminov i definitsii v tekstakh normativnykh pravovykh aktov [The language of the law: on the question of the meaning of terms and definitions in the texts of regulatory legal acts]. *Vestnik Irkutskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta — Bulletin of the Irkutsk State Linguistic University*. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/yazyk-zakona-k-voprosu-o-znachenii-terminov-i-definitsiy-v-tekstah-normativnykh-pravovykh-aktov> [in Russian].
- 33 Tikhomirov, M.Yu., & Tikhomirova, L.V. (1996). *Grazhdanskoe pravo: Slovar-spravochnik* [Civil law: Dictionary-reference]. Moscow: Yurinformcenter [in Russian].
- 34 Qazaqstan Respublikasynyn Azamattyq Kodeksi. Qazaqstan Respublikasynyn Kodeksi 1994 zhylygy 27 zheltoqsandagy No. 268-XIII [Civil Code of the Republic of Kazakhstan. Code of the Republic of Kazakhstan. No. 268-XIII of December 27, 1994]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_ [in Kazakh].
- 35 «Aktionerlik qogamdar turaly» Qazaqstan Respublikasynyn 2003 zhylygy 13 мамыrdagy No. 415 Zany [Law of the Republic of Kazakhstan dated May 13, 2003, No. 415 «On Joint Stock Companies»]. *adilet.zan.kz* Retrieved from https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z030000415_ [in Kazakh].
- 36 Qazaqstan Respublikasynyn Azamattyq Kodeksi (erekshe bolim). Qazaqstan Respublikasynyn 1999 zhylygy 1 shildedegi No. 409 Kodeksi [Civil Code of the Republic of Kazakhstan (Special part). Code of the Republic of Kazakhstan No. 409 dated July 1, 1999]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K990000409_ [in Kazakh].
- 37 «Keshendi kasipkerlik litsenziya (franchaizing) turaly» Qazaqstan Respublikasynyn 2002 zhylygy 24 mausymdagy No. 415 Zany [«On complex entrepreneurial license (franchising)». Law of the Republic of Kazakhstan dated June 24, 2002 No. 330.] *adilet.zan.kz*. Retrieved from https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000330_ [in Kazakh].

38 «Zhylyzhymaityn mulikke quyqtardy memlekettik tirkeu turaly» Qazaqstan Respublikasynyn 2007 zhylygy 26 shildedegi No. 310 Zany [«On State Registration of Rights to Immovable Property». Law of the Republic of Kazakhstan dated 26 July, 2007 No. 310]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000310_ [in Kazakh].

39 «Zhylyzhymaityn mulik ipotekasy turaly» Qazaqstan Respublikasynyn 1995 zhylygy 23 zheltoqsandagy No. 2723 Zany [«On Mortgage of Immovable Property». Law of the Republic of Kazakhstan dated 23 December, 1995. No. 2723]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U950002723_ [in Kazakh].

40 Pleskovskaia, G.A. K voprosu ob ispolzovanii v zakonodatelstve inoiazыchnoi po proiskhozhdeniiu yuridicheskoi terminologii [On the use of legal terminology foreign by origin in legislation]. *conf.omua.ru*. Retrieved from <http://conf.omua.ru/content/k-voprosu-ob-ispolzovanii-v-zakonodatelstve-inoiazыchnoy-po-proishozhdeniyu-yuridicheskoy> [in Russian].

41 Monitoring zakonov Respubliki Kazakhstan: problemy teorii i praktiki: *nauchno-analiticheskii otchet po teme fundamentalnogo i prikladnogo nauchnogo issledovaniia* [«Monitoring the laws of the Republic of Kazakhstan: problems of theory and practice»: *scientific-analyt. report on the topic of fundamental and applied scientific research*]. Astana: State Institution «Institute of Legislation of the Republic of Kazakhstan». *zqai.kz*. Retrieved from http://www.zqai.kz/sites/default/files/cpm_fpni_2017_final1.pdf [in Russian].

L.R. Aliyeva*, G.A. Ilyassova

*Karaganda University of the name academician E.A. Buketov, Kazakhstan
(E-mail: aliyevalyuda@inbox.ru, G.Ilyassova@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-6289-8325,
Scopus Author ID: 57197811182, Researcher ID WOS: AAR-6742-2020)*

The concept, conditions and legal consequences of adoption (adrogation) of a child under the Republic of Kazakhstan legislation

This scientific article discusses the legal framework for the adoption of a child in the Republic of Kazakhstan. The authors analyze the definition of adoption at the present stage in the statutory instruments of the domestic and international standing, as well as doctrinal sources. Special attention is drawn to the fact that, at the moment, the institution of adoption of a child is one of the most significant and favourable forms of legal accommodation of children left without a parental care in any civilized state. The legal norms regulating the adoption (adrogation) of a child and the procedure for consideration of cases of adoption in court in the Republic of Kazakhstan were analysed. The comparative legal analysis, regulatory and other cognition methods form the basis of the methodological background of this scientific paper. The article, also, discusses the main conditions of adoption of a child which exist today. The court judgement about establishment of a child adoption is characterized as evidence confirming the fact of the advent of legal consequences of the considered institution. The legal consequences arising on the basis of adoption of a child are also considered. It is important to identify legal consequences, since they are a certain legal result. The conclusion is formulated that the fact of blood relation is the basis for the occurrence of rights and obligations of citizens as in the law of domestic relations, as well as in different spheres of law.

Keywords: adoption (adrogation), child's rights, adoptive person, adoptive child, legislation about adoption, adoption conditions, legal consequences of adoption.

Introduction

Today, the preservation of rights and protection of the law-stipulated interests of children is considered as one of the principal directions of domestic political activity in the Republic of Kazakhstan.

In order to achieve the purpose of the goals delivered in the main international legal documents and that the norms of domestic legislation with the world standards for improving the quality of life of all segments of the population in all directions, including protecting the rights and legitimate interests of children, our state has to make considerable efforts today.

The Constitution of the Republic of Kazakhstan in article 27 enshrines: "Marriage and family, motherhood, paternity and childhood are under the protection of the state" [1].

According to the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan Office Bureau of National Statistics at the beginning of 2020, there are over 6,110,156 children aged from 0 to 17 years old in our country.

With all the measures implemented, the number of legally free children is not enough for quite a long time. The total number of orphans and legally free children today is about 23,000. Of these, about 4,000 children are foster children of orphanages. The state should pursue the goal of reducing the number of organizations for orphans, and of course, the number of orphans themselves. However, with the whole situation, the number of legally free children is not reduced.

Materials and methods

The article uses common and private scientific cognition methods, which allowed to analyze the point of the study objectively. The issue, purpose and objectives of the research, the usage of a dialectical method helped identify the methodological foundations of the study and clarify the essence of the analyzed concepts.

In order to determine and systematize the theoretical foundations regarding the institution of adoption as a priority forms of the legally free children settlement, a method of scientific analysis and generalization is used.

---

* Corresponding author's e-mail: aliyevalyuda@inbox.ru

The formal legal method was used to determine the structure and relationships of covered ideas, as to also, review of the pertinent regulations of the Republic of Kazakhstan legislation on the concept, conditions and legal consequences of adopting (adrogation) in the Republic of Kazakhstan.

The comprehensive-textural method is used for in-depth study of the regulations of international acts and national state legislation on relations arising within the institution of adoption (adrogation) in the Republic of Kazakhstan.

Results

World states in accordance with international legal acts, recognize that "the child for the complete and harmonious development of his personality needs to grow in a family environment, in the atmosphere of happiness, love and understanding" [2].

Civilized states at the legislative level provide for establishment of child welfare institute of "vulnerable children" category. This is this way to designate children who were devoid of care, affection, and attention from their parents.

By virtue of its physical, mental and moral state of juvenile, children cannot perceive reality on par with adults. That is why, they necessarily need representatives who perform the functions of parents.

"Vulnerable children" more than anyone else needs to be even more protection of their rights, interests they possess, and have the right to implement them. It is clear that the timeliness of the institution of guardianship, custody and adoption in this case is more than appropriate.

The institution of adoption (adrogation) is traditionally considered as one of the most ancient institutions. It always had a legal form and existed in all the law systems as the best and most preferred form of the device of children left without parental care. The main factor affecting the emergence of a complete complex of parental rights and responsibilities for the subjects of the specified institution is adoption.

Adoption is obviously predetermined by the legally provided relations between the adoptive parents (his relatives) and the adopted child (his offspring). They can be both personal and property character. And most importantly, such relationships are similar to those that exist between parents and their blood children.

The primary goal of the institute under consideration is to ensure children who are turned out to be deprived of concerns and caress from parents, living conditions, as well as situation that promotes their development and education in the conditions as close as possible to the native family. Besides, the relationship arising from adoption is certainly favorably affecting adoptive parents. In the process of adoption, the foundation is laid for satisfying their maternal and paternal feelings. In most cases, there are couples that do not have their own children, they are decided to make a responsible step to accept someone else's child into their family.

At the same time, the Kazakhstan legislator does not see the need for prohibiting persons with their own children, become an adopter for another child. Despite the fact that in recent times there are less examples, in practice they are still found. Mostly, this kind of situation arise in families, where one of the spouses adopts a child of another spouse. This definitely has a positive effect on a common family atmosphere. In practice, the priority in this is largely married couples. For harmonious development of children, they need a full family. It is in it that they will grow surrounded by heat, caress and good on the part of both parents.

An incomplete family has the opportunity to receive a child for adoption providing interests of this child.

The decisive meaning and signification of adoption, in our opinion, consists of the maximum implementation of the entire complex of the rights of "vulnerable child". Therefore, the priority of this complex is the right to live and to bring up in the family.

Discussion

In various social sciences, adoption (adrogation) is always seen extraordinary phenomenon. The predetermination of this institution and the outcome, which is achieved by them, carry quite humane promise and are undoubtedly regarded as socially useful. Children, vulnerable due to the deprivation of parental caress and care, precisely through adoption in someone else's family, acquire a chance to grow in a favorable family atmosphere. The readiness to take into someones family "vulnerable child" is always associated with a conscious volvas solution, which was due to certain reasons. Often, this is the impossibility of healthing their children. Also, the prerequisite for occurrence can serve the desire to strengthen the already available family relations with the child and his father or mother.

In the semantic sense, adoption and adrogation coincide. This is predetermined by the fact that, in both cases, the same legal consequences arise. They comply with the general rules. It follows that, in the law, the definition implying "adoption" applies in the family to adoption of children of either sex. Therefore, in the doctrine and legislation, the definition of "adoption" implies also "adrogation".

The nature of adoption as an institution with legal consequences corresponds to the essence of similar family law institutions governing the relations of parents and children. Therefore, the current law regulating this institute provides for the formation of legal relations similar to the relationships that arise between parents and children who are blood relatives.

The definition of "adoption" exists with deep antiquity. Relationships involving adaptation can be observed in ancient Rome. During the entire existence of this category, a different meaning intended in it.

The term "adopting" comes out of the distant Latin "ADOPTARE" (AD: A Y Optare: Desear) "choose", "wish." In the vocabulary of the Russian language, the Latin Meaning of the category "Optare" is reflected in such words as "optimizing" and "optimal". F. Puig, denoting the definition of "adoption", writes: «Declarar los Romanos Adoptio Imagonature, que la adopción es imagen de imitación de la naturaleza, en lo que a la filiación concierne. En la misma línea, la partida IV decía que adopción tanto quiere decir como prohijamiento, que es una manera que establecieron las leyes por la cual pueden los hombres ser hijos de otros, aunque no lo sean natural mente (título XVI ley 1.). En Roma la institución conoció amplísima difusión con el ejemplo de los emperadores, que recurrieron a ella para asegurar sucesores de su afecto y confianza» [3; 460]. "Adoption is a kind of analogue or reproduction of kinship that exists in nature. IV article says that Adoption "adopción" or adoption "prohijamiento" is a special way provided for by law, consider people to children those whose they are not related to children. In Rome, this method was used among emperors, which thus tried to provide themselves with heirs".

In "Lectures and Research ..." V.I. Sergeyevich we can notice the definition: "Adoption is a way to create a certain tandem between parents and children." [4; 498]. Scientist G.F. Shershenevich considered adoption as "reproduction of a family from the absence of future generation." [5; 662].

In doctrine obviously, the most popular is the view that adoption is the cause of family legal relationship. Contentious however, the question was considered: what legal relationships is there a place here? Parental or just similar to it? Or is it just a prerequisite for the occurrence? So, according to A.G.Goyhbarg: "Adoption entails derivatives from family relationships without natural communication." [6; 163]. This definition is intertwined with a similar G.F. Shershenevich, but again does not disclose the essence of arrangements.

In a short while, scientists noted that the law considers adoption as an agreement, which requires the consent of certain persons [7; 31]. This definition is not quite accurate, since in accordance with regulatory acts there is not enough agreement between certain persons. In addition, the state sanction is also required to these actions expressed in a specific act. At the same time, from the definition incompletely clearly, what kind of relationships are formed and take place as a result of this act.

Most of the authors of the Soviet period at construction of definition "adoption" were started from the legal consequences that it is generated. For example, N.A.Ivanov, Yu.A. Korolev, P.I. Sedugin and others noted that adoption makes sense in voluntary making parental duties towards someone else's child [8; 84]. The position of L.A. Kuzmicheva is clearer: "The main background of parental legal arrangements is adopting" [9; 108–110].

There are also points of view that adoption is aimed at guaranteeing proper education for children in the family. They emphasize that it only equalizes relations arising from the institution of adoption and related relations.

There are authors, seeing at the adoption relationship of ancestry between the adoptive person and the adopted child. In accordance with the point of view Ya.R. Vebers: "Blood relationship is possible not only from blood ties, ... it is a bond of not, natural, but of social character", and therefore it can be based and not on common blood [10; 35]. He also suggests that in a social context, adoption is a full blood relationship. Consequently, adoption is regarded as a prerequisite for parental relationship.

Ye.M Vorozheykin shared a fundamentally opposite opinion. He separates the relationship arising from the adoption of parents and children's relationships and defines it as "legal relations associated with education and alimentation." He drew attention to a significant difference between the legal relationship of parents and adoption [11; 21].

V.N. Zabrodina adheres similar point of view: "First, it is difficult to agree with this opinion, since the genesis of one person falls from another. Secondly, at the moment of child's birth parental right immediately

arises at mother. Thirdly, ways of termination of these legal relations are not similar. Fourth, in relationships about adoption, the emergence of some rights and obligations between the adoptive person and adopted depends up the consent of the adopted who has reached the age of 10, which is not available in the relationships of parents and children. Consequently, at adoption parental relations do not arise, but only equivalent to them" [12; 85-92].

Yu.Bespalov is considering adoption as a way of judicial defense of child's rights. Basis of this approach is the appointment of adoption. In his opinion, the purpose of adoption is the realization of the rights of legally free children, first of all, is the right to life and education in the family and the right to defense [13; 39-41].

Taking all the aforesaid into consideration, it can be noted that many scientists offer to see adoption as a variety of legally free children settlement. Some of them represent adoption as juridical act between the adoptive person and his relatives, on the one hand, and the adopted child, on the other hand, benefit and burden develop into exactly in natural family.

Here adoption is understood as a legal fact and as a foundation for occurrence of an original legal bond between these persons. At the same time, the legal connection between the child with his real parents and relatives biologically sourced ceases its effect. So, adoption is a legal act in parallel and the right-conferring and rights-terminating.

The concept «adoption» dictates the procedure for establishing and stopping the adoption, the rights and obligations of participants in this legal relationship.

Concerning legal consolidation of this concept in the internal laws of the Republic of Kazakhstan, became inoperative law of independent Kazakhstan, regulating family-marriage relations, did not provide it. This gap was replenished with the enactment of the current law - Code "On Marriage (Conjugal) and Family" of 12.26.2011. So, in of Article 1 (9) indicated: "Adoption (adrogation) - the legal form of transference of a child (children) for parenting into one family under authority of court judgment, as a result of which personal non-property and property benefit and burden, equivalent to the benefit and burden of alliance of ancestry arise" [14].

Kazakhstan legislation in power "On Marriage (Conjugal) and Family" provides a special order of adoption, which implies its exercise by court in order of special proceedings as part of civil proceedings. In addition, the Code specifies in detail the adoption by foreign citizens as an alternative form of child's settlement if it is impossible to adopt in his homeland. The regulated judicial order of adoption in Kazakhstan and compliance with all necessary conditions contribute to ensuring the guarantee of the rights of children and strength of legal relations arising between the subjects of this institution.

Adoption is possible when compliance with the main conditions. Ye.M.Vorozheykin and G.K. Matveyev adhere to the point of view that the conditions of adoption is nothing more than a totality of legal facts [15; 309-318].

Civilists-scientists in most cases, only list the conditions for adoption. Law enforcement requires a clear differentiation of these conditions to resolve the controversial moments arising in practice.

According to Abylatipova N.A., Forostyan A.S.: "Any condition is a separate legal fact, the corollary of which are legal consequences along with other legal facts. Conditions are interrelated and interdependent among themselves". Based on these features, they educe the following definition: "The facilities of adopting can be recognized as strict legal requirements applied to persons and relations in the adopting process" [16; 186-192].

In order to separate legal facts and the need to allocate the main criteria for adoption, Baturina N.I. divides the conditions for general and special. For general conditions, it refers all those necessary in all cases to make a positive decision in adoption case. For example, the requirements applicable to adopted, candidates for adoptive parents, to the goals of adoption. Special ones are only those conditions, which are necessarily in the cases provided by law [17; 203].

Conditions of adoption are strictly fixed and governed by the family law legislation of the Republic of Kazakhstan.

Adoption is carried out by a court. Exclusively juvenile children come under adoption. It's connected to minors are unable to protect their rights independently.

It will be observed that the law makes the requirements for the adoptive person that are compulsory for all and, of course, provide preliminary security for adopted child. In this vein, Article 91 (1) of the Family Code of the Republic of Kazakhstan considers that only adults can be adoptive parents and also exception of persons who cannot [14].

Position of law-making body, fixed in Article 91 (3) of the RK Code "On Marriage (Conjugal) and Family", is not entirely understood: "Persons who are not to take place in marriage (conjugal) against each other cannot in collaboration with adopt the same child" [14]. Today, actual marriage relations are quite frequent, but not properly completed in registering state bodies. But this, in our opinion, should not be considered as an obstacle to the adoption of a child, since the actual marriage relationships involve cohabitation and management of the economy as a whole, and the upbringing of a adopted child in such families will not differ from a similar process in families where marriage is registered officially.

Not only healthy children are subject to adoption, but also children suffering from any diseases. In the latter case, future adopters must know this.

The reverse situation stands with the adopter. The law provides for specific diseases, having which a potential adopter will not be able to become in reality [18].

Despite this, the dishonesty of potential adopters, manifested in concealing information about the signs of their diseases, serves as a frequent basis for the adoption annulment in practice.

Obstacles for the adoption by persons of different nationalities with adoptive legislation of the Republic of Kazakhstan are not envisaged.

In the adoption procedure it is important to obtain the consent of such persons as: adoptive parents, adopted, parents of a child or persons replacing them, the adoptive spouse, if he is not a child adopter.

An important condition for the adoption of the child according to the law is to receive endorsement of his parents if they are not terminated parental rights. If the parents of the adopted child did not reach the age of 16, endorsement of their appropriate adults is required, and in the absence of those, the consent of the body that performs the function of custody or trusteeship.

Ensuring the guarantee of the rights and interests of both a child and parents is the consent of the parents of the child. It plays an important role as well adoption process as directly for the adopter.

With the adoption of a child who has reached 10 years, its consent is required. It is believed that at this age the child is already able to think and express their desires. Adoption against the child's desire is unacceptable. In practice, however, there are often cases when pressure from the adopter was rendered to the child and it can negatively affect the expression of consent or disagreement during the trial.

If the appearance of child turned the age of 10 years is impossible due to its health status, (for example, the child has disability and is limited in movement), the court must take into account his interests. In such cases, learn the opinion of child respecting adopting is probably at the place of child's occurrence [19].

If the adoption of the child is one of the spouses and he is not adopted by both spouses, then the consent of another spouse in writing form is required. The exception will make cases where judge reviewing a case will determine that actual family relationships stopped, the spouses do not live together over 1 year and the place of residence of the applicant's spouse is unknown.

Adoption will certainly entail legal consequences. The court judgement on adoption is proof of confirmation of the fact of the occurrence of consequence in law of considered institution. Properly, additional documents that would also confirm this fact are not necessary.

According to the letter of the law, adoptive parents, first of all, become the owners of parental rights and responsibilities, which at the same time are deprived of the parents of the child by origin. If the adopter in his own will agrees to take over the burden of educating the adopted child, the law will oblige him to bring up a given child as his own, as well as take care of his health.

Through a legal pathway legal consequences of adoption are enshrined by Article 100 of Family Code of the Republic of Kazakhstan [14].

In the process of adoption, children forfeit a rights and obligations towards their biological parents. If, the adopter is only stepfather or stepmother, respectively, the relationship is lost with one of the parents.

The fact of blood relation is a basis for the occurrence of rights and obligations also in other areas of law and legislation, respectively, the subjects of adoption relations become owners.

Conclusion

The domestic law of the Republic of Kazakhstan, governing sphere of family legal relations, establishes various forms of adoption of children for education: guardianship and custody, adoption, patronage. But among these forms of the permanent settlement of legally free children, exactly the adoption (adrogation) has own special place. Kazakhstan legislation discusses it precisely as a priority form of settlement of legally free children.

Summarizing all the above, it should be indicated that in the present period, adoption (adrogation) as the institution of "social" motherhood and paternity can be maximally relate to relationships arising between parents and children in a bloodrelated family.

It should also be noted that the adoption realization as at the national level within the state, so at the international level there must be undoubtedly based on specific legal principles. And these principles found their consolidation as in international acts (first of all, in the Declaration on Social and Legal Principles relating to the Protection and Welfare of Children, of December 3, 1986), so in national legislation (The Republic of Kazakhstan Law "On the Rights of the Child", the Republic of Kazakhstan Code "On marriage and family"). Disregard of principles is the basis for the annulment of already committed adoption or refusal in implemented one.

It seems that the constant improvement and development of adoption mechanisms for all children, deprived of parental care, as at the national, so at the interstate level, granting ultimate values of child will have a positive impact the overall situation associated with these relevant questions at all times.

References

- 1 Конституция Республики Казахстан (принята на Республиканском референдуме 30 августа 1995 г.) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029#pos=262;56
- 2 Конвенция о правах ребенка, принятая Резолюцией 44/25 Генеральной Ассамблеи от 20 ноября 1989 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml
- 3 Puig F. Tratado de derecho civil Español. — Madrid: Editorial Revista de Derecho Privado, 1974. — 647 p.
- 4 Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права. — 3-е изд., доп. — СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1903. — VIII. — 664 с.
- 5 Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права / Г.Ф. Шершеневич / [Сочинение] Профессора Московского университета Г.Ф. Шершеневича. — 9-е изд. — М.: Изд. Бр. Башмаковых, 1911. — VIII. — 851 с.
- 6 Гойхбарг А.Г. Сравнительное семейное право / А.Г. Гойхбарг. — М.: Юрид. изд-во НКЮ РСФСР, 1925. — 232 с.
- 7 Люблинский П.И. Новый закон об усыновлении / П.И. Люблинский. — В кн. Об усыновлении детей и подростков. — М.: Юриздат, 1926. — 386 с.
- 8 Иванов Н.А. Новое законодательство о браке и семье / Н.А. Иванов. — М.: Юрид. лит., 1970. — 136 с.
- 9 Кузьмичева Л.А. Усыновление по действующему семейному законодательству // Правоведение. — 1973. — № 5. — С. 108–110.
- 10 Веберс Я. Р. Понятие родства как основания возникновения прав и обязанностей // Вестн. Моск. ун-та. — 1962. — № 4. — С. 29–39.
- 11 Ворожейкин Е.М. Семейные правоотношения в СССР / Е.М. Ворожейкин. — М.: Юрид. лит., 1972. — 336 с.
- 12 Забродина В.Н. О понятии усыновления / В.Н. Забродина / Вестн. Ленинград. ун-та. Экономика. Философия. Право. — 1980. — № 11. — С. 85–92.
- 13 Беспалов Ю. Усыновление как способ судебной защиты прав ребенка / Ю. Беспалов / Российская юстиция. — 1997. — № 7. — С. 39–41.
- 14 Кодекс Республики Казахстан «О браке (супружестве) и семье» (с изм. и доп. по состоянию на 01.07.2021 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31102748
- 15 Нечаева А.М. Семейное право: Курс лекций. — 2-е изд., перераб. и доп / Ю. Беспалов / Ин-т государства и права РАН; Акад. правового ун-та. — М.: Юристъ, 2001. — 318 с.
- 16 Аблятипова Н.А. Условия усыновления в российском семейном праве // Вопросы российского и международного права. — 2018. — Т. 8. — № 5А. — С. 186–192.
- 17 Батурина Н.И. Усыновление (удочерение) детей по российскому семейному праву: дис. ... канд. юрид. наук. — Волгоград, 2005. — 203 с.
- 18 Приказ министра здравоохранения и социального развития Республики Казахстан от 28 августа 2015 г. № 692 «Об утверждении перечня заболеваний, при наличии которых лицо не может усыновить ребенка, принять его под опеку или попечительство, патронат» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500012127>
- 19 Нормативное Постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 31 марта 2016 г. № 2 «О практике применения судами законодательства об усыновлении (удочерении) детей» (с изм. и доп. от 20.04.2018 г.) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P160000002S>

Л.Р. Алиева, Г.А. Илиясова

Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша бала асырап алудың түсінігі, талаптары және құқықтық салдарлары

Мақалада Қазақстан Республикасындағы бала асырап алудың құқықтық негіздері қарастырылған. Авторлар қазіргі кезеңдегі ұлттық және халықаралық деңгейдегі заңнамалық актілердегі, сондай-ақ, доктриналық қайнар көздердегі бала асырап алу дефинициясын талдайды. Бала асырап алу кез келген өркениетті мемлекетте ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды отбасына орналастырудың бүгінгі күні ең маңызды нысандарының бірі болып табылатындығына назар аударылған. Қазақстан Республикасында бала асырап алудың тәртібін, бала асырап алу туралы істі сотта қараудың тәртібін реттейтін құқықтық нормаларға талдау жүргізілген. Зерттеулердің әдіснамалық негізін диалектикалық, жүйелік, салыстырмалы-құқықтық, нормативтік және танымның басқа да әдістері құрайды. Мақалада сондай-ақ бүгінгі күні белгіленген бала асырап алудың негізі талқыланған. Бала асырап алуды анықтау туралы соттың шешімі қарастырылып отырған институттың құқықтық салдарының туындау фактісінің дәлелі ретінде сипатталды. Сондай-ақ, бала асырап алу негізінде пайда болатын құқықтық салдарлар қарастырылған. Құқықтық салдарларды айқындау маңызды, өйткені олар белгілі бір құқықтық нәтиже болып саналады. Туысқандық фактісі тек отбасылық құқықта ғана емес, сонымен бірге құқықтың басқа да салаларында азаматтардың құқықтары мен міндеттерінің пайда болуына негіз болып табылады.

Кілт сөздер: бала асырап алу, баланың құқығы, асырап алушы, асырап алынған бала, бала асырап алу туралы заңнама, бала асырап алу талаптары, асырап алудың құқықтық салдарлары.

Л.Р. Алиева, Г.А. Ильясова

Понятие, условия и правовые последствия усыновления (удочерения) ребенка по законодательству Республики Казахстан

В статье рассмотрены правовые основы усыновления (удочерения) ребенка в Республике Казахстан. Авторами проанализирована дефиниция усыновления (удочерения) в современных законодательных актах национального и международного уровня, а также в доктринальных источниках. Обращено внимание на то, усыновление (удочерение) ребенка сегодня является самой лучшей формой устройства детей, оставшихся без попечения родителей, в любом цивилизованном государстве. Проведен анализ правовых норм, регламентирующих порядок усыновления (удочерения) ребенка, порядок рассмотрения дел об усыновлении в суде в Республике Казахстан. Методологическую основу данной научной работы составили диалектический, системный, сравнительно-правовой, нормативный и иные методы познания. Авторы изучили основные условия усыновления (удочерения) ребенка, существующие на сегодняшний день. Решение суда об установлении усыновления ребенка охарактеризовано как доказательство подтверждения факта наступления юридических последствий рассматриваемого института. Изучены правовые последствия, возникающие на основе усыновления (удочерения) ребенка. Важным является выявление правовых последствий, поскольку они есть определенный правовой результат. Сформулирован вывод о том, что факт родства является основанием для возникновения прав и обязанностей граждан не только в семейном праве, но и в других отраслях права.

Ключевые слова: усыновление (удочерение) ребенка, права ребенка, усыновитель, усыновленный, законодательство об усыновлении (удочерении), условия усыновления, правовые последствия усыновления.

References

- 1 Konstitutsiia Respubliki Kazakhstan. Priniata na Respublikanskom referendume 30 avgusta 1995 goda [Constitution of the Republic of Kazakhstan Unofficial translation. Constitution adopted on August 30, 1995 at the republican referendum.] *online.zakon.kz* Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029#pos=262;56 [in Russian].
- 2 Konventsiia o pravakh rebenka, priniataia rezoljutsiei 44/25 Generalnoi Assamblei ot 20 noiabria 1989 goda [Convention on the Rights of the Child Adopted by General Assembly resolution 44/25 of 20 November 1989] *www.un.org* Retrieved from https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml [in Russian].
- 3 Puig, F. Tratado de derecho civil Español. — Madrid: Editorial Revista de Derecho Privado, 1974. — 647 p.
- 4 Sergeevich, V. (1903). Lektsii i issledovaniia po drevnei istorii russkogo prava [Lectures and research on the ancient history of Russian law]. (3d ed.). Saint Petersburg: Tipografiia M. M. Stasjulevicha [in Russian].
- 5 Shershenevich, G.F. (1911). Uchebnik russkogo grazhdanskogo prava [Russian civil law textbook] (9d ed.). Moscow: Izdanie Br. Bashmakovykh [in Russian].

- 6 Gojhbar, A.G. (1925). *Sravnitel'noe semeinoe pravo* [Comparative family law] Moscow: Yuridicheskoe izdatel'stvo NKJu RSFSR [in Russian].
- 7 Liublinskii, P.I. (1926). *Novyi zakon ob usynovlenii* [New adoption law]. Moscow: Yurizdat [in Russian].
- 8 Ivanov, N.A., Korolev, Yu.A., & Sedugin, P.I. (1970). *Novoe zakonodatel'stvo o brake i seme* [New legislation on marriage and family]. Moscow: Yuridicheskaiia literatura [in Russian].
- 9 Kuzmicheva, L.A. (1973). *Usynovlenie po deistvuiushhemu semeinomu zakonodatel'stvu* [Adoption under current family law] *Pravovedenie — Jurisprudence*, 5, 108 — 110 [in Russian].
- 10 Vebers, Ya. R. (1962). *Poniatie rodstva kak osnovaniia vozniknoveniia prav i obiazannosti* [The concept of kinship as the basis for the emergence of rights and obligations] *Vestnik Moskovskogo universiteta — Moscow University Bulletin*, 4, 29—39 [in Russian].
- 11 Vorozheikin, E.M. (1972). *Semeinye pravootnosheniia v SSSR* [Family relations in the USSR]. Moscow: Yuridicheskaiia literatura [in Russian].
- 12 Zabrodina, V.N. (1980). *O poniatii usynovleniia*. [About the concept of adoption] *Vestnik Leningradskogo universiteta. Ekonomika. Filosofii. Pravo — Leningrad University Bulletin. Economy. Philosophy. Right*, 11, 85—92 [in Russian].
- 13 Bepalov, Yu. (1997). *Usynovlenie kak sposob sudebnoi zashchity prav rebenka* [Adoption as a way of judicial protection of the rights of the child]. *Rossiiskaia yustitsiia — Russian justice*, 7, 39—41 [in Russian].
- 14 Kodeks Respubliki Kazahstan «O brake (supruzhestve) i seme» (s izmeneniiami i dopolneniiami po sostoiianiiu na 01.07.2021 g.) [On Marriage (Matrimony) and Family. The Code of the Republic of Kazakhstan dated 26 December, 2011 No. 518-IV.] *online.zakon.kz* Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31102748 [in Russian].
- 15 Nechaeva, A.M. (2001). *Semeinoe pravo: Kurs lektsii* [Family Law: Course of Lectures] (2d ed.). Moscow: Yurist [in Russian].
- 16 Abljatipova, N.A., & Forostjan, A.S. (2018). *Usloviia usynovleniia v rossiiskom semeinom prave* [Conditions for adoption in Russian family law] *Voprosy rossiiskogo i mezhdunarodnogo prava — Issues of Russian and international law*, 8 (5A), 186—192 [in Russian].
- 17 Baturina, N.I. (2005). *Usynovlenie (udocherenie) detei po rossiiskomu semeinomu pravu* [Adoption of children under Russian family law]. *Candidate's thesis*. Volgograd [in Russian].
- 18 Prikaz Ministra zdavoohraneniia i sotsialnogo razvitiia Respubliki Kazahstan ot 28 avgusta 2015 goda № 692 «Ob utverzhdenii perechnia zabolevanii, pri nalichii kotorykh litso ne mozhet usynovit rebenka, priniat ego pod opeku ili popechitel'stvo, patronat» [Order of the Minister of Health and Social Development of the Republic of Kazakhstan dated August 28, 2015 No. 692 «On approval of the list of diseases, in the presence of which a person cannot adopt a child, take him under guardianship or guardianship, patronage»] *adilet.zan.kz* Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500012127> [in Russian].
- 19 *Normativnoe postanovlenie Verkhovnogo Suda Respubliki Kazahstan ot 31 marta 2016 goda № 2 «O praktike primeneniia sudami zakonodatel'stva ob usynovlenii (udocherenii) detei»* [Normative Resolution of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan dated March 31, 2016 No. 2 «On the practice of the courts' application of legislation on the adoption (adoption) of children»]. *adilet.zan.kz* Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P160000002S> [in Russian].

Ж.К. Жетибаев*

*Аккольский районный суд Акмолинской области, Казахстан
(E-mail: zhandos.zhetibayev@gmail.com)*

Запрет на совершение сделки завещания в электронном виде по законодательству Республики Казахстан: проблемы и пути их решения

Статья посвящена рассмотрению вопросов, связанных с совершением завещания в электронном виде по гражданскому законодательству Республики Казахстан. Автором представлена общая характеристика составления завещания по законодательству Республики Казахстан. Особое внимание уделено опыту зарубежных стран, который демонстрирует правовое закрепление завещания в электронном виде, а также на сложности, которые возникают при их реализации (в особенности аспекты, связанные с хранением такого завещания и идентификацией лица, которое его составило). Кроме того, дан анализ правоприменительной практики по данному вопросу и применению правила о безвредной ошибке странами англо-саксонской правовой семьи. В ходе исследования выявлены положительные и отрицательные стороны совершения завещания в электронном виде. Однако проведенное исследование позволяет обосновать нецелесообразность разрешения на правовом уровне составления завещания в электронном виде, поэтому предложена редакция положения, которая бы устанавливала прямой запрет в гражданском законодательстве Республики Казахстан на данное действие. Данное предложение обосновано наличием достаточно серьезных трудностей на практике, связанных с правовой и технической стороной электронного завещания, а также тем, что легализация совершения завещания в электронном виде может способствовать учащению случаев злоупотреблений субъектами гражданского права своими правами, а также мошенничеству и киберпреступности. Представляется, что выводы, сделанные автором в ходе настоящего исследования, могут быть взяты за основу при разработке и внесении изменений и поправок в действующее законодательство.

Ключевые слова: завещание, электронная сделка, письменная форма, наследственное право, цифровизация, нотариус, зарубежные страны, гражданское законодательство.

Введение

Нынешний век принято называть веком цифровизации. Во все сферы общественных отношений внедряются различные средства, направленные на их автоматизацию. Исключением не является и область гражданского права, в котором активно начинают функционировать электронные средства связи, с помощью которых заключаются различные сделки. Особый интерес вызывает такая сделка, как завещание, и возможность его совершения в электронном виде. Следует сразу отметить, что законодатель не дает однозначного ответа на данный вопрос, а в научной среде активно разразилась дискуссия среди ученых. В связи с этим представляется актуальным исследовать обозначенную проблематику с позиции правового регулирования, практики правоприменения и доктринальных трудов.

Выбранная тема для исследования является достаточно популярной среди цивилистов, поэтому была предметом многочисленных исследований. Однако не все вопросы в полной мере остаются лишними дискусионности.

В качестве проблемы исследования можно обозначить несовершенство правового регулирования вопросов, связанных с запретом на совершение завещания в электронном виде по законодательству Республики Казахстан.

Объектом исследования являются общественные отношения в сфере совершения завещания в электронном виде. Предметом исследования является законодательство Республики Казахстан, а также некоторых зарубежных стран по вопросу совершения завещания в электронном виде. Целью является комплексный анализ правового регулирования совершения завещания в электронном виде, а также выявление проблем по вопросам темы исследования и предложение путей их решения.

Структурно научная статья представлена введением, общей частью, которая состоит из общей характеристики совершения завещания в электронном виде, а также проблем, возникающих в данной сфере, и предложение путей их решения, и завершается исследование краткими выводами.

---

* Автор-корреспондент. E-mail: zhandos.zhetibayev@gmail.com

Методы и материалы

В ходе работы использованы общенаучные методы логического анализа, индукции и дедукции, анализа и синтеза. А также применялись частные методы: системный, функциональный, сравнительно-правовой и формально-юридический. Кроме того, применялся диалектический, который более точно отражает действительность. Данный метод помогает нам сформулировать определенные проблемы, найти пути решения, оценить достоинства и недостатки данных решений и выбрать самый подходящий вариант решения обозначенной проблемы.

Необходимо отметить, что сравнительно-правовой метод помогает нам в решении указанной проблемы путем принятия опыта зарубежных стран, так как имеется уже готовая модель, известны ее недостатки и достоинства, следовательно, ее можно применить с учетом законодательства и в Республике Казахстан.

Результаты

Одним из основных аспектов действительности завещания является составление документа по установленной форме. Правовым системам мира известны различные формы завещаний, что подтверждает законодательные установления требований к форме завещания, имеющей своей целью максимально отразить реальную волю завещателя, не допуская разглашения тайны завещания. В связи с чем в науке гражданского права обсуждается вопрос о введении новых форм завещания. Наследственное право является развивающейся подотраслью гражданского права, и поэтому все новшества и изменения подвергаются критическому обсуждению среди юристов-практиков, нотариусов, вызывают неоднозначные суждения в научном сообществе.

Современное развитие информационных технологий, электронного документооборота не обошло вниманием и деятельность нотариусов. В частности, нововведением можно признать новую форму завещания — электронную. Указанная форма может быть востребована среди лиц, неспособных самостоятельно составить завещание. Кроме того, в некоторых случаях она способствовала бы мобильному обмену информацией между нотариусами, упорядочению ведения реестра, экономии средств. Однако фактически она имеет ряд недостатков. Главное, что легальное признание возможности составления завещания в электронном виде будет способствовать злоупотреблениям со стороны граждан своими правами.

Обсуждение

Если обратиться к гражданскому законодательству Республики Казахстан, то можно заметить, что законодатель указывает на односторонний характер завещания. При этом в п. 1–1 ст. 152 Гражданского кодекса Республики Казахстан (далее — ГК РК) [1] обозначается, что письменная форма сделки совершается на бумажном носителе или в электронной форме. Из комплексного анализа данного положения можно сделать вывод о том, что законодатель позволяет составить завещание в электронном виде и оно будет признаваться действительным, поскольку форма сделки будет соблюдена и фактически не противоречит требованиям закона.

Легального определения понятия «электронное завещание» в законодательстве нет. В связи с этим данная дефиниция остается, не в полной мере раскрытой и в научной среде, поскольку ученые предлагают свои определения, которые могут расходиться и противоречить друг другу.

На наш взгляд, под электронным завещанием следует понимать сделку, оформленную посредством сети Интернет, подписанную завещателем электронной подписью и удостоверенную в электронной форме нотариусом. Вместе с тем даже такое определение нельзя назвать исчерпывающим, поскольку электронное завещание имеет ряд нюансов. В первую очередь, его специфика выражается в той форме, которой он составляется и заверяется, а в данном случае в качестве таковой выступает электронная.

Электронное завещание наметило свою тенденцию в развитии гражданского законодательства многих стран, поскольку такая форма завещания уже имеет практику правоприменения в ряде европейских стран. Именно поэтому на сегодняшний день электронному завещанию учеными уделяется пристальное внимание [2; 29].

Для того, чтобы наглядно обозначить проблематику, которая будет возникать, если законодательством будет предусмотрена возможность составления завещания в электронном виде, рассмотрим, в целом, особенности удостоверения завещания на практике. Так, в соответствии с законода-

тельством для удостоверения завещания нотариус должен совершить ряд юридически значимых действий, прежде всего, установить личность заявителя, определить наличие дееспособности и отсутствие существующих завещаний.

Перед нотариусом стоит первоочередной вопрос об оценке дееспособности завещателя. При работе с клиентом нотариус должен сделать вывод о его психическом и нравственном здоровье, основываясь на собственном мнении, сложившемся в результате формальной беседы из ряда стандартных вопросов. При этом он имеет право запрашивать у каждого заявителя справку о психическом или физическом здоровье, поскольку данные сведения являются тайной, охраняемой законом, и раскрываются в особых случаях. В случае удостоверения заявления недееспособного лица нотариус нарушает законодательство и несет за это предусмотренную ответственность. Поэтому прежде нотариусы находились в заведомо невыгодном положении [3; 29].

После установления личности и проверки документов нотариус решает вопрос о том, какой вид завещания предполагает составить заявитель. По общему правилу составляется простое завещание, в рамках которого нотариусу становится известно его содержание: он обязан хранить тайну завещания и не вправе сообщать эту информацию иным лицам до открытия наследства.

Кроме того, возможно также удостоверение должностными лицами завещаний и доверенностей, приравниваемых к нотариально удостоверенным. Однако на практике возникает масса проблем, поскольку лица, осуществляющие удостоверение, не всегда могут оценить документ и его содержание на предмет соответствия закону. Зачастую удостоверяющую подпись ставят лица, не наделенные полномочиями, либо нарушают форму составления документа, к примеру, некорректно ставят дату или место составления [4; 848].

Одним из важнейших требований к форме завещания, независимо от его вида и способа удостоверения, является наличие собственноручной подписи наследодателя.

В случаях, когда завещатель, ввиду своих физиологических особенностей (например, из-за отсутствия части руки, наличия особых заболеваний) либо неграмотности не может самостоятельно подписать документ, то за него подписывает рукоприкладчик, которым является лицо, выполняющее от имени наследодателя действие, связанное с правильным оформлением завещания. При этом в удостоверительной надписи нотариуса указываются причина, подтверждающая невозможность подписать завещание самим наследодателем, а также фамилия, имя, отчество и место жительства рукоприкладчика в соответствии с документом, удостоверяющим его личность.

Как справедливо указывают ряд авторов, гражданину при составлении завещания должны быть гарантированы свобода для выражения и удостоверения его последней воли, зафиксированной в максимально возможной степени, и обеспечение тайны завещания до наступления соответствующего события [3; 29]. Однако будет ли этому способствовать завещание, составленное в электронном виде, или же оно, наоборот, создаст правовую основу для злоупотреблений — спорный вопрос. Обратимся к практике зарубежных стран.

Правовым системам мира известны разные формы завещаний и установлено общее требование — письменная форма. В ряде зарубежных стран — КНР, Израиле, Венгрии, Польше, Швейцарии, Германии, в некоторых штатах США — в качестве исключения допускается составление устного завещания.

Однако в ряде зарубежных стран имеется опыт и составления завещания в электронном виде. К примеру, такая норма установлена, например, ст. 17 Закона Китая «О наследовании», согласно которой, помимо устной формы завещания, в чрезвычайных условиях и в присутствии двух и более свидетелей допускается составление завещания в форме аудиозаписи [5; 209].

Первоочередной проблемой электронной формы завещания выступает рост совершения различных мошеннических действий с такими завещаниями. Иными словами, речь идет о киберпреступлениях, которые во всех странах мира с переходом на электронный документооборот набирают стремительное развитие. Об этом, в частности, свидетельствует и практика правоприменения, которая имеется в зарубежных странах. Так, шведский суд апелляционной инстанции отменил решение районного суда, который не принял во внимание доводы заявителя о допустимости в качестве доказательства СМС-сообщений, разосланных самоубийцей членам семьи и друзьям, в которых детально описывалось имущество, которое подлежало наследованию каждым из них. В апелляционном суде один из экспертов в сфере наследования пояснил, что завещание могло бы быть признано недействительным, если бы гражданин составил письменное завещание. Судебный прецедент явился основанием для пересмотра наследственного права в Швеции [6; 26].

Особый интерес при отсутствии должного правового регулирования электронного завещания в зарубежных странах выступает возможность применения судами правила о безвредной ошибке. По смыслу такого правила завещание признается судом действительным, даже в случае, когда форма его составления не соблюдена [7; 42]. Например, согласно официальному Комментарию к § 2–503 Единогообразного наследственного кодекса США (Uniform Probate Code), для этого необходимо наличие «ясных и убедительных доказательств» того, что умерший намеревался использовать соответствующий документ в качестве завещания.

Правило безвредной ошибки получило активное практическое воплощение и в практике австралийского суда. В одном из дел завещание было сделано посредством набора текстовой записи, сделанной завещателем на смартфоне. В данной записи лицо указало перед смертью имущество, которым хочет распорядиться и указал душеприказчика. При этом в тексте было прямо указано на то, что такая запись выступает завещанием. Аналогичная практика имела место быть и в США. Завещатель, зная о своей приближающейся смерти, продиктовал родственникам свои слова, которые были направлены на распоряжение своим имуществом и выступали в качестве завещания. Данные слова были зафиксированы на планшетном компьютере и подписаны им с помощью стилуса (электронной ручки), а затем удостоверены его братьями в качестве свидетелей. Еще одним примером будет завещание, которое было оформлено в текстовом формате на компьютере. Содержательный аспект завещания выражался в имуществе, которым хочет распорядиться завещатель, а также сделана подпись в виде имени. Суд признал данный документ завещанием на основании показания свидетелей, а также проведенной экспертизы, которая показала, что завещатель перед своей смертью открывал данный документ [7; 42].

Вместе с тем на практике не всегда все так просто, зачастую возникают проблемы, связанные с применением судами правила о безвредной ошибке относительно электронных завещаний. Так, в первых, споры о признании действительности таких завещаний занимают достаточно продолжительное время, поскольку, как правило, это связано с проведением различных экспертиз, позволяющих установить истинную волю завещателя, а также идентифицировать лицо, которое его составляло. Во вторых, бывают случаи, когда лицо, составившее завещание, покончило жизнь самоубийством. В таком случае суду необходимости разрешать вопрос о дееспособности такого завещателя.

Таким образом, зарубежные страны, относящиеся к англо-саксонской правовой семье, при недостаточном правовом регулировании вопросов, связанных с электронным завещанием, руководствуются правилом о безвредной ошибке. Однако это не всегда эффективно и использование такой меры восполнения правового пробела имеет свои недостатки.

О том, что рассмотренное правило является временной мерой указывает и активная разработка в США закона, который бы урегулировал сферу электронных завещаний. Для разрешения данного вопроса был создан специальный орган, который в 2018 г. опубликовал на обсуждение такой законопроект. Однако он до сих пор принят не был [7; 43].

Вместе с тем следует отметить, что в отдельных штатах США уже действуют специальные законы, которые посвящены основным вопросам, связанным с электронными завещаниями. Примером будет выступать штат Невада, который начал разработку такого закона еще с 2006 г., однако принят он был только в 2017 г. В Законе указывается, что электронное завещание должно храниться в виде электронной записи, содержащей дату составления завещания, электронную подпись завещателя и один из следующих элементов: аутентификационную характеристику завещателя либо электронную подпись нотариуса или электронные подписи двух или более свидетелей. Кроме того, закон предусматривает возможность дистанционного свидетельствования завещания, когда свидетель вправе засвидетельствовать его из любого места, вне зависимости от местонахождения завещателя [7; 43].

Специальное правовое регулирование электронных завещаний имеет место быть и в штате Аризона с 2019 г. Особенностью будет то, что электронные завещания проходят проверку по специальной технической программе, которая позволяет отследить любое изменение, вносимое в такое завещание. Однако такая программа до сих пор не была выпущена. По мнению американских специалистов, в качестве такого средства могла бы выступать платформа, основанная на блокчейн, поскольку она позволяет с высокой достоверностью отследить изменения, вносимые в электронные документы, идентифицировать личность, которая составляла тот или иной договор (сделку) [8; 292].

Таким образом, мы можем заметить, что в зарубежных странах законодатель стремится урегулировать общественные отношения, возникающие в связи с составлением электронного завещания. При

этом идет разработка не только правовых положений, но и технических средств, которые позволят избежать мошеннических действий, связанных с такими завещаниями.

Нельзя не отметить, что в зарубежной практике идет активная популяризация электронной формы завещания, ее признание и внедрение, однако существуют достаточно значимые проблемы в практической реализации. В первую очередь, они связаны с недостаточным правовым регулированием или в принципе его отсутствием применительно к электронным завещаниям. Кроме того, необходимо разрешить и техническую составляющую электронных завещаний. В данном аспекте важно подчеркнуть сложности идентификации лица, которое составило завещание, а также отследить изменения, вносимые в текст сделки. При этом должны быть соблюдены и все условия действительности сделки, которые предъявляются законом. В таком случае встает вопрос о том, как понять истинная воля лица выражена в завещании или же оно было составлено под давлением третьих лиц? При наличии таких вопросов следует усомниться и, в целом, в целесообразности внедрения и признания завещания, которое составлено в электронной форме.

Следует отметить, что такая практика признается не во всех странах. К примеру, обратимся к Германскому гражданскому уложению. Законодатель прямо указывает на заключение той или иной сделки в письменной форме и отрицает электронную (например, ст. 623, 761, 780, 781). При этом речь в данном случае идет о всех сделках, не только о завещании [9].

На наш взгляд, в ГК РК следует признать на уровне законодательства запрет на составление завещания в электронном виде. Так, это вызвано тем, что позаимствовать опыт англо-саксонских стран не представляется целесообразным, поскольку в Республике Казахстан правоприменительная практика не имеет такого значения, как в указанных странах, поэтому мы не можем применять к таким правоотношениям правило о безвредной ошибке. Кроме того, легализация совершения завещания в электронном виде будет способствовать только росту мошеннических действий и нарушению прав субъектов наследственного права. Нельзя не отметить и недоработанность правового регулирования в аспекте сделок в электронном виде. В связи с тем, что мы не имеем даже общих содержательных положений в законодательстве по электронному виду сделок, то нельзя говорить и о возможности совершения завещания в электронном виде, поскольку это вызовет только массу проблем в практике правоприменения.

Выводы

В итоге мы можем отметить следующее. Электронное завещание фактически представляет собой оформление распоряжения посредством сети Интернет, в котором выражается воля завещателя и указывается лицо, которому завещается то или иное имущество. На первый взгляд, это выглядит достаточно удобно и просто, однако на практике это может привести к достаточно большому количеству проблем, которые будут выражаться в злоупотреблениях субъектами гражданского права своими правами, а также могут участиться случаи мошенничества.

Кроме того, документ должен быть составлен полностью дееспособным гражданином, а в интерактивном режиме определить его состояние практически невозможно. Кроме того, в соответствии с законодательством завещательное распоряжение является свободным волеизъявлением, и в этом случае виртуальный режим не гарантирует соблюдения прав граждан. Электронное завещание также должно составляться самостоятельно и подписываться собственноручно, но современная киберпреступность может взломать любые личные данные. Таким образом, идея официального оформления последней воли в Сети пока не имеет практического применения. Возможно, появление новых технологий позволит решить эту проблему.

Другим моментом рассматриваемого завещания является порядок принятия имущества, которое указано в таком завещании, что для электронного вида тоже практически неприемлемо с точки зрения действующего законодательства. Вступить в права на имущество могут лица, указанные в завещании, — или те, кому это право предоставлено по закону.

Достаточно значимой проблемой является идентификация лица, которое составило завещание. Как уже нами было сказано, составление завещания является односторонней сделкой, а в электронном виде с использованием ЭЦП или альтернативными подписями не представляется возможным установить волю лица, которое оставило завещание, поскольку без подтверждающих доказательств практически это невозможно установить.

На наш взгляд, представляется целесообразным установить в Гражданском кодексе РК запрет на совершение сделки завещания в электронном виде.

В связи с этим, в п. 2 ст. 1050 ГК РК требуется внесение нового подпункта со следующим содержанием: «3) совершение завещания в электронном виде запрещено».

Список литературы

- 1 Гражданский кодекс Республики Казахстан. (Общая часть) от 27.12. 1994 г. № 268-ХІІІ (с изм. и доп. по состоянию на 01.07.2021 г.). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000>. (Дата доступа 25.08.2021).
- 2 Горина Н.В. Электронное завещание — миф или реальность / Н.В. Горина, Н.Н. Герасимова // Нотариус. — 2021. — № 1. — С. 28–32.
- 3 Михайлова А.С. К вопросу об отдельных аспектах применения электронных технологий в процессе удостоверения завещаний / А.С. Михайлова // Нотариус. — 2020. — № 7. — С. 28–31.
- 4 Попова Ю.А. Завещание в чрезвычайных обстоятельствах: вопросы теории и практики / Ю.А. Попова // Научный журн. Кубан. гос. ун-та. — 2015. — № 109. — С. 848–865.
- 5 L. Garb, J. Wood. International Succession / L. Garb, J. Wood. — London: Oxford University Press, — 2015. — 816 p.
- 6 Zatulski M. Testamentary Succession, New Technologies and Recodification: On the Research that Needs to Be Conducted // Societas Et Iurisprudentia. — 2014. Vol. 2, No. 2. — P. 19–34.
- 7 Яценко Т.С. Проблемы правового регулирования электронных завещаний в зарубежных странах / Т.С. Яценко // Нотариус. — 2019. — № 7. — С. 42–44.
- 8 Crawford B.J. Wills Formalities in the Twenty-First Century // Wisconsin Law Review. — 2019. — P. 269–294.
- 9 Германское гражданское уложение. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://oceanlaw.ru/wp-content/uploads/2018/02/1900-Германское-уложение-1.pdf> (дата доступа: 25.08.2021).

Ж.К. Жетібаев

Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша электрондық түрде өсиет жасауға тыйым салу: проблемалар және оларды шешу жолдары

Мақала Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасы бойынша электрондық түрде өсиет жасауға байланысты мәселелерді қарауға арналған. Автор Қазақстан Республикасының заңдары бойынша өсиет жасаудың жалпы сипаттамасын берген. Сондай-ақ өсиеттің электронды түрде құқықтық орнығуын, оларды іске асыру кезінде туындайтын қиындықтарды (әсіресе, осындай өсиетті сақтауға және оны жасаған адамды сәйкестендіруге байланысты аспектілер) көрсететін шет елдердің тәжірибесіне ерекше назар аударған. Сонымен қатар, осы мәселе бойынша құқық қолдану практикасына және англо-саксондық құқықтық отбасы елдерінің зиянсыз қателіктері туралы ережені қолдануға талдау жасалған. Зерттеу барысында автор ерік-жігердің оң және теріс жақтарын электронды түрде анықтайды. Алайда, жүргізілген зерттеу авторға ерік-жігерді электронды түрде құрастырудың құқықтық деңгейінде рұқсаттың орынсыздығын негіздеуге мүмкіндік береді, сондықтан осы әрекетке Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасында тікелей тыйым салуды белгілейтін Ереженің редакциясы ұсынылған. Бұл ұсыныс электронды түрде өсиет жасаудың құқықтық және техникалық жағына байланысты іс жүзінде айтарлықтай қиындықтардың болуымен, сондай-ақ өсиетті электронды түрде заңдастыру азаматтық құқық субъектілерінің өз құқықтарын теріс пайдалануына, сондай-ақ алаяқтық пен киберқылмысқа ықпал етуі мүмкін екендігімен негізделген. Осы зерттеу барысында қолданыстағы заңнамаға өзгерістер енгізу кезінде автордың тұжырымдары ескеруге негіз бар деп қарастырылған.

Кілт сөздер: өсиет, электрондық мәміле, жазбаша нысан, мұрагерлік құқық, цифрландыру, нотариус, шет елдер, азаматтық заңнама.

Zh.K. Zhetibayev

Prohibition on making a will in electronic form under the legislation of the Republic of Kazakhstan: problems and ways to solve them

The article is devoted to the consideration of issues related to the making of a will in electronic form under the civil legislation of the Republic of Kazakhstan. The author gives a general description of making a will according to the legislation of the Republic of Kazakhstan. Special attention is drawn to the experience of foreign countries, which demonstrates the legal consolidation of a will in electronic form, as well as the difficulties that arise during their implementation (especially aspects related to the storage of such a will and the identification of the person who made it). In addition, the analysis of law enforcement practice on this issue

and the application of the rule on a harmless error by the countries of the Anglo-Saxon legal family is given. During the research the author reveals the positive and negative aspects of making a will in electronic form. However, the conducted research allows the author to justify the inexpediency of allowing of making a will in electronic form at the legal level, therefore, an edition of the provision is proposed that would establish a direct ban on this action in the civil legislation of the Republic of Kazakhstan. This proposal is justified by the presence of quite serious difficulties in practice related to the legal and technical side of an electronic will, as well as the fact that the legalization of making a will in electronic form can contribute to the increase in abuse of civil law subjects of their rights, as well as fraud and cybercrime. The conclusions made by the author in the course of this study can be used as a basis for the development of amendments to the current legislation.

Keywords: will, electronic transaction, written form, inheritance law, digitalization, notary, foreign countries, civil legislation.

References

- 1 Grazhdanskii kodeks Respubliki Kazakhstan. (Obshchaia chast) ot 27.12. 1994 g. № 268-HIII [The Civil Code of the Republic of Kazakhstan (General part) dated 03.06.2014 № 268-HIII] (s izmeneniami i dopolneniami po sostoiianiiu na 01.07.2021) online.zakon. Retrieved from: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_36 [in Russian].
- 2 Gorina, N.V., & Gerasimova, N.N. (2021). Elektronnoe zaveshchanie — mif ili realnost [Electronic Testament — myth or reality]. *Notarius — Notary, 1*, 28–32 [in Russian].
- 3 Mihajlova, A.S. (2020). K voprosu ob otdelnykh aspektakh primeneniia elektronnykh tehnologii v protsesse udostovereniia zaveshchaniia [To the question about the individual aspects of the application of electronic technologies in the process of identification of wills]. *Notarius — Notary, 7*, 28–31 [in Russian].
- 4 Popova, Yu.A. (2015). Zaveshchanie v chrezvychainykh obstoiatelstvakh: voprosy teorii i praktiki [Testament in extraordinary circumstances: questions of theory and practice]. *Nauchnyi zhurnal Kubanskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta — Scientific journal of the Kuban State Agrarian University, 109*, 848–865 [in Russian].
- 5 L. Garb, J. Wood. (2015). International Succession. London: Oxford University Press.
- 6 Zatucki, M. (2014). Testamentary Succession, New Technologies and Recodification: On the Research that Needs to Be Conducted. *Societas Et Iurisprudentia. Vol. 2, No. 2. P. 19–34.*
- 7 Jacenk, T.S. (2019). Problemy pravovogo regulirovaniia elektronnykh zaveshchaniia v zarubezhnykh stranakh [Problems of legal regulation of electronic wills in foreign countries]. *Notarius — Notary, 7*, 42–44 [in Russian].
- 8 Crawford, B.J. (2019). Wills Formalities in the Twenty-First Century // *Wisconsin Law Review*. P. 269–294 [in English].
- 9 Germanskoe grazhdanskoe ulozhenie [German Civil Code]. *oceanlaw.ru* Retrieved from: <http://oceanlaw.ru/wp-content/uploads/2018/02/1900-Grazhdanskoe-ulozhenie-1.pdf> (data dostupa: 25.08.2021) [in Russian].

Д.Ж. Белхожаева*, Д.С. Байсымакова

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: dinar_15@list.ru, dana_2274@mail.ru)

Жұмыскерлердің әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғаудың өзекті мәселелері

Жұмыскерлердің әлеуметтік және еңбек құқықтарын қорғау мәселесінің өзектілігі еңбек құқығы ғылымы саласында осы мәселеге жеткіліксіз назар аударумен және әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғау мәселесінің тәжірибеде орын алып, оң шешімін таппау негіздері, тәжірибенің қажеттіліктеріне толығымен сәйкес келмейтін заңнаманың жағдайымен байланысты, тиісті қатынастарды құқықтық реттеуді жан-жақты жетілдіруді талап етуде. Зерттеу көрсеткендей, қоғамдағы жұмыскерлердің әлеуметтік және еңбек құқықтарының бұзылуы, атап айтқанда еңбек режиміне байланысты, еңбек қатынастарын тіркеу немесе жұмыстан шығару кезінде орын алады. Алайда, олардың көпшілігі өздерінің әлеуметтік және еңбек құқықтарын, мүдделерін қорғауға ұмтылмайды, бұл азаматтардың белсенділігінің төменділігін, олардың әлеуметтік және еңбек құқықтарын қорғауға арналған билік пен ұйымдарға, кәсіпорындарға деген сенімінің төмендігін көрсетеді. Мақаланың мақсаты — жұмыскерлердің әлеуметтік-еңбек құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау мәселелерін теориялық және практикалық талдау, әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғаудың орнын және еңбек қатынастарын әлеуметтік-құқықтық реттеу механизмін анықтау. Сонымен қатар, мақсат ретінде еңбек қатынастарының қазіргі даму кезеңінде бұзылған әлеуметтік және еңбек құқықтарын қорғаудың заңды құралдарының тиімділігіне талдау жүргізу қажеттілігін сипаттайды. Авторлар мақалада бұзылған еңбек құқықтарын қалпына келтірудің қолданыстағы әдістерінің тиімділігін талдай отырып, еңбек дауларын сот арқылы қорғау мәселесін қозғаған. Зерттеу нәтижесінде авторлар жұмыскерлердің әлеуметтік және еңбек құқықтарын қорғау саласындағы еңбек заңнамасын жетілдіру қажет деген қорытынды жасайды.

Кілт сөздер: еңбек, еңбек дауы, әлеуметтік-еңбек қатынастары, еңбекті қорғау, әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғау, бұзылған әлеуметтік-еңбек құқықтары, әлеуметтік кепілдіктер.

Kipicne

Қазіргі уақытта елде жұмыскерлердің әлеуметтік-еңбек құқықтары мен бостандықтарын қорғау мәселесі өзекті болып отыр, өйткені нарықтық қатынастарға көшумен жалдамалы жұмыскерлердің қауіпсіздігі айтарлықтай төмендеді. Бұл әсіресе жеке ұйымдармен еңбек қатынастарында тұрған жұмыскерлерге тән. Өркениетті әлеуметтік-еңбек қатынастарын құру саясатына қарамастан, қазіргі жағдайда еңбек құқығының нормаларында қарастырылған әлеуметтік-еңбек құқықтары мен бостандықтарының ең төменгі деңгейлері сақталмайды. Соңғы жылдары азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтары мен бостандықтарын бұзу саны едәуір өсті: жұмыскерлердің еңбек шартын жасасу ережелерін сақтамауы, еңбекті қорғау ережелерін сақтамауы, негізсіз жұмыстан шығарудың көптеген жағдайлары, жалақыны уақтылы төлемеу жаппай сипатқа ие, кезекті ақылы демалысты уақтылы бермеу жағдайлары жиі кездеседі.

Әлеуметтік және еңбек құқықтарын қорғаудың тиімділігі көбінесе субъектілердің мұндай құралдарды қолданудың нақты мүмкіндігіне ғана емес, сонымен бірге оларды пайдалану орынды болған жағдайда осындай қорғауды қажет ететін субъектілерді тиісті құралдармен қамтамасыз етуге байланысты болады. Айта кету керек, осы саладағы ғылыми ойдың дамуының қазіргі кезеңінде жұмысшылардың әлеуметтік және еңбек құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғау мәселелері ғалымдар тарапынан кешенді түрде жан-жақты зерттелмеген. Сонымен қатар, еңбек заңнамасының осы нормаларын қолдануда сот тәжірибесі әлеуметтік-еңбек қатынастары субъектілерінің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғаудағы олқылықтар мен өзекті мәселелерді анықтады.

Зерттеліп отырған мәселеге қатысты теориялық әзірлемелердегі олқылықтар, ең алдымен, құқықты іске асыру саласындағы зерттеулердің жеткіліксіздігінен болып табылады. Нәтижесінде қорғауды жүзеге асыру үшін жұмыскерге де, жұмыс берушіге де тең құқықтар беру қажеттілігі

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: dinar_15@list.ru

туралы қате пікірлердің пайда болуы мүмкін. Осыған байланысты, құқықтық қатынастар субъектілері еңбек жағдайларының өзгеруіне, еңбекті қолдану саласында мүлдем жаңа сипаттағы қатынастардың пайда болуына байланысты жұмыскердің бұзылған құқықтарын қорғау тетіктерін пайдалану кезіндегі мәселелерді анықтау саласында зерттеулер жүргізу қажеттілігін көрсетеді. Жалпы, қалыптасқан жағдайда жұмыскерлерде әлеуметтік-еңбектік құқықтық сананы қалыптастыру, азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтары мен бостандықтарын қорғау және қамтамасыз ету тәсілдерінің маңыздылығы — оларды пайдалану тиімділігін арттыру өзекті міндет болып табылады.

Сонымен қорыта келе, мақаланың басты мақсаты — жұмыскерлердің әлеуметтік және еңбек құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау мәселелерін теориялық талдау, еңбек қатынастарын құқықтық реттеу механизміндегі әлеуметтік және еңбек құқықтарын қорғау орнын анықтау, еңбек қатынастарын дамытудың қазіргі кезеңінде бұзылған құқықтарды қорғаудың құқықтық құралдарының тиімділігін талдау болып табылады.

Әдістер мен материалдар

Ғылыми зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде ғылыми танымның жалпы және арнайы әдістерінің жүйесі құрайды. Зерттеу ғылыми танымның жалпы — объективтілік, әмбебаптылық, ұқыптылық, жүйелік талдау қағидаларына негізделген. Ресми логикалық жалпы ғылыми әдістерін қолдану жұмыскерлердің әлеуметтік және еңбек құқықтарын қорғаудың қазіргі заманғы өзекті мәселелерін зерттеу және анықтау қажеттілігімен байланысты болды. Қазақстан Республикасының заң саласындағы ғалымдарының ғылыми еңбектері мен еңбек заңнамалары зерделенді және талданды. Зерттеу барысында жұмыскерлердің бұзылған құқықтарын қорғау мәселелерін талдауда жалпы ғылыми зерттеу әдістері қолданылды. Сондай-ақ, диалектикалық, логикалық, тарихи, жүйелік талдау, салыстырмалы-құқықтық, социологиялық және формальды-құқықтық танымның арнайы әдістері кеңінен қолдау тапты.

Нәтижелер

Жұмыскерлердің әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғау азаматтардың еңбек саласындағы құқықтарын іске асыруды қамтамасыз ететін мемлекеттік, қоғамдық және басқа шаралар, еңбек заңнамасын жетілдіру мақсатында нақты жағдайға жақындату және сол арқылы оны сақтаудың алғышарттарын қалыптастыру болып табылады. Еңбек нарығын мемлекеттік реттеудің қажетті деңгейінде өзін-өзі реттеу тетіктерін құруға және дамытуға ерекше назар аударылуы тиіс [1]. Қазақстан Республикасының прокуратурасы, еңбек инспекциясы, сондай-ақ жалпы юрисдикциядағы соттар жүйесі еңбек заңнамасының сақталуын бақылауды және қадағалауды жүзеге асыратын негізгі мемлекеттік органдар болып табылады. Жеке еңбек дауларын шешуді жүзеге асыратын органдар ретінде еңбек даулары жөніндегі комиссиялар мен сотты жеке бөліп көрсеткен жөн. Әсіресе, осы бағыт бойынша сот жүйесі барлық жерде және жұмыскерлердің әлеуметтік және еңбек құқықтарын құқықтық қорғауды толығымен жүзеге асыратын орган ретінде ерекшеленеді.

Сонымен, жұмыскерлердің құқықтарына кепілдік беру әлеуметтік және еңбек құқықтарын қорғаудың нақты құралы екенін бәріміз білеміз. Оның ерекшелігі — бұл заң бұзушылық болмаған кезде қолданылады. Кейбір тұжырымдамалардың анықтамаларын құқықтық қолдану кезінде заңнамалық тұрғыдан бекітудің болмауы, атап айтқанда, өзін-өзі қорғау сияқты еңбек құқықтарын қорғаудың осы әдісін жүзеге асыруда жұмыскердің немесе жұмыс берушінің мінез-құлқын саралау кезінде өзекті мәселелер туғызады.

Іс жүзінде әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғаудың тиімділігін арттыруға жұмыс берушінің жұмыскердің сот арқылы қорғалу құқығын іске асырудағы адал еместігінің дәлелі болып табылатындығы ықпал етпейді (бұл еңбек шартын жасасудан бас тартуға әкелуі мүмкін). Бұл ретте әңгіме тек еңбек құқықтарын ғана емес, сот арқылы қорғау тәсілі туралы болып отыр. Жұмыскерлердің құқықтарын сот арқылы қорғау қажеттілігі Қазақстан Республикасының Конституциясынан [2], халықаралық құқық нормаларынан және құқықтық мемлекет қағидаттарынан туындайды, өзгеде балама рәсімдер еңбек құқықтарын қорғаудың сот нысанын жою үшін негіз бола алмайды.

Алайда, сот арқылы жұмыскердің әлеуметтік және еңбек құқықтарын қорғаудың айтарлықтай кемшіліктері орын алуда:

– жұмыс уақытының ұзақтығы, жұмыстың көптігі, қағаз бастылық жұмыскерлер үшін сот процесіне қатысуға қиындықтар туғызады;

– сот ісін жүргізудің бәсекеге қабілеттілігі тараптардың мүмкіндіктеріндегі нақты айырмашылықты ескермейді, бұл жұмыскердің құқықтарына нұқсан келтіретін дұрыс емес шешімдер қабылдауға нақты қауіп төндіреді. Осы фактіні сезіне отырып, жұмыскерлер өз құқықтарын қорғау үшін сотқа жүгінуге қашқақтайды;

– сотқа жүгіну сөзсіз тараптардың психологиялық қақтығысымен байланысты, оның салдарының ауырлығы толығымен жұмыскерлердің мойнына түседі.

Сонымен, әлеуметтік және еңбек құқықтарын қорғаудың әдістері еңбек заңнамасында көрініс тапқан. Мысалы, жұмыскер өзінің басшыларына (тікелей басшыға да, жоғары басшыға да) хабарласа алады, бұзушылық туралы хабарлайды және жағдайды түзетуді талап етеді. Бұл жағдайда еңбек заңнамасы белгіленген төлемдерді талап етуге ғана емес, ақшалай өтемақыны талап етуге, сондай-ақ егер бұл еңбек шартында көзделмесе немесе жұмыскердің өмірі мен денсаулығына қауіп төндірмесе, жұмысты тоқтата тұруға немесе одан бас тартуға мүмкіндік береді. Демек, жұмыскер бұқаралық ақпарат құралдарына жүгіне отырып, еңбек қатынастарынан туындайтын мәселелерді шешу үшін қоғамның назарын өзіне аударады. Жұмыскерлердің әлеуметтік және еңбек құқықтарын қорғаудың әртүрлі әдістерін дербес де, бір-бірін толықтыра отырып да қолдануға болады.

Талқылау

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2020 жылғы 1 қыркүйектегі «Жаңа жағдайдағы Қазақстан іс-қимыл кезеңі» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Заңның үстемдігін белгілемей және азаматтардың қауіпсіздігіне кепілдік бермей, әлеуметтік-экономикалық дамудың бірде-бір міндеті табысты іске асырылмайды. «Еститін мемлекет» — бұл шын мәнінде «әділ мемлекет» құру тұжырымдамасы. Азаматтардың мәселелерін тыңдау және көру жеткіліксіз. Ең бастысы — дұрыс және әділ шешім қабылдау. Біз азаматтардың мүдделеріне қызмет ететін жаңа мемлекеттік стандарттарды әзірлеу үшін көп жұмыс жасауымыз керек. Бұл тұрғыда құқық қорғау және сот жүйелері негізгі роль атқарады және бұл сала реформалауды қажет етеді», — делінген [3].

Мемлекеттің құқықтық саясатының басым бағыттарының бірі азаматтардың еңбек құқықтарын қорғау болып табылады. Жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғау институтының белсенді жұмыс істеуі ел халқының әлеуметтік және экономикалық әл-ауқаты үшін үлкен маңызға ие. Азаматтардың еңбек құқықтарын қорғау мемлекеттің конституциялық міндеті деп танылады. Қазақстан Республикасының Конституциясында адам құқықтарын қорғаудың тиімді тетігі айқындалған [2]. Бұл заңдық нормалар 1948 жылғы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының [4] және экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пактінің талаптарына сәйкес келеді: «Еңбек заңнамасы әрбір адамның өзі еркін жұмыс істейтін жерде өмір сүру мүмкіндігіне құқығын қамтиды» (6.1-бап). Сонымен қатар, бұл пакт әркімнің әділетті және қолайлы еңбек жағдайына құқығын белгілейді, соның ішінде: әділ жалақы және теңгерімді кемсітусіз жұмыс үшін тең сыйақы; қауіпсіздік және гигиена талаптарына сәйкес келетін еңбек жағдайларын қамтамасыз етеді [5].

Мемлекеттік деңгейде азаматтардың әлеуметтік-экономикалық құқықтары арасында еңбек саласындағы құқықтар мен бостандықтар маңызды орын алады. Жұмысшылардың еңбек құқықтарын қорғау мәселесіне еңбек заңнамасының қалыптасуы мен дамуы процесінде ерекше көңіл бөлінеді, өйткені жұмыскер әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан әлсіз жақ ретінде қарастырылады. Қазіргі кезеңде жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғаудың мақсаты еңбек қатынастарын заңнамалық және шарттық реттеу тәртібімен белгіленген барлық еңбек құқықтары мен міндеттерін іске асыруды қамтамасыз ету болып табылады. Жұмыскердің еңбек құқықтарының іс жүзінде бұзылуы деп жұмыс берушінің өзінің заңды міндеттерін орындамауы немесе тиісінше орындамауы деп түсініледі, соның салдарынан жұмыскерге уәкілетті субъект ретінде оны қорғау мүмкіндігін іске асыруда қиындықтар туындайды.

Жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғау тәсілі деп — заңда көзделген рәсімдерді айтады олардың шеңберінде заңнамалық нормалармен жол берілетін жұмыскерлердің бұзылған немесе даулы құқықтарын қорғаудың құқықтық шараларын қолдану жүзеге асырылады [6; 170]. Кең мағынада, жұмысшылардың әлеуметтік және еңбек құқықтарын қорғау — бұл жұмысшылардың еңбек мүдделерін бұзудың жолын кесуге, сондай-ақ олардың бұзылған құқықтарын қалпына келтіруге бағытталған еңбек дауларын шешуге арналған арнайы уәкілетті органдардың қызметі. Ал тар мағынада, әлеуметтік және еңбек құқықтарын қорғау олардың бұзылуынан қорғауды қамтитын олардың сақталуын қамтамасыз ету процесі деп түсініледі [7; 121]. Демек, көріп отырғанымыздай,

жұмыскерлердің әлеуметтік және еңбек құқықтарын қорғауды анықтаудың кешенді тәсілін осы санаттың жеткіліксіз зерттелуімен түсіндіруге болады.

Жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғау мемлекеттің барлық жұмыскерлерге олардың құқықтарын құқықтық қорғауға кең мүмкіндіктер беруінен, жұмысшылардың құқықтарын жоятын және төмендететін заңдар шығаруға тыйым салудан, жұмыскерлерге өз құқықтары мен мүдделерін заңды түрде жеке қорғауға құқықтар беруден тұрады. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының Еңбек кодексінде (бұдан әрі — ҚР ЕК) [8] қызметкерлердің еңбек құқықтарын қорғау тәсілдері ретінде еңбек заңнамасының сақталуын мемлекеттік қадағалау және бақылау, кәсіподақ қызметкерлердің еңбек құқықтарын қорғауы, қызметкерлердің еңбек құқықтарын, өзін-өзі қорғауы және еңбек құқықтарын сот арқылы қорғау көзделген. Жоғарыда көрсетілген әдістер жұмыскерлердің бұзылған еңбек құқықтарын қалпына келтірмеуі де мүмкін. Міне, жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғау механизмін іске қосу үшін белгілі бір қорғау әдісін қолдануға мүмкіндік беретін негіздер пайда болуы керек. Іс жүзінде жұмыскерлердің бұзылған құқықтарын қалпына келтіру үшін қорғаудың бірнеше тәсілдерін қолдану мүмкіндігі немесе тіпті қажеттілігі болған жағдайлар бар.

Жұмыскердің еңбек құқықтарын өзін-өзі қорғауы — бұл еңбек заңнамасының сақталуын мемлекеттік бақылау (қадағалау) органдарына не жеке еңбек дауларын қарау жөніндегі органдарға немесе олармен қатар жүгінбестен, жұмыскердің өз құқықтары мен бостандықтарын қорғау жөніндегі белсенді дербес іс-әрекеттері. Осыған орай, өзін-өзі қорғау әдістеріне мыналарды жатқызуға болады:

– Еңбек кодексінде көзделген жағдайларды қоспағанда, жұмыскердің өмірі мен денсаулығына қауіп төндіретін жұмысты орындаудан бас тарту;

– Жұмыс берушіні жазбаша хабардар ету арқылы еңбек шартында көзделмеген жұмысты орындаудан бас тарту;

– Жалақы төлеу 15 тәуліктен астам мерзімге кешіктірілген жағдайда, бірақ бұл туралы жұмыс берушіні жазбаша хабардар еткен жағдайда жұмысты тоқтата тұру [8].

Шын мәнінде, ҚР Еңбек кодексінде еңбек құқықтарын өзін-өзі қорғаудың бір ғана әдісі ретінде жұмысты орындаудан бас тарту қарастырылған. Еңбек құқықтарын өзін-өзі қорғауды жұмыскер толығымен еркін жүзеге асырады. Жұмыскерді жұмысқа мәжбүрлеуге, психологиялық немесе физикалық әсер етуге ешкімнің құқығы жоқ. Бұдан басқа, өзін-өзі қорғау құқығын жүзеге асыратын жұмыскерді тәртіптік жауаптылыққа тартуға жол берілмейді. Жұмыс берушінің заңсыз әрекеттеріне сотқа шағым жасалуы мүмкін. Еңбек құқығын қорғаудың бұл әдісі кез келген органның қатысуынсыз жүреді және жұмыскер жасаған әрекеттер ешқандай жолмен жасалмайды. Бұл жерде заңмен бір уақытта қорғаудың бірнеше әдісін қолдануға тыйым салынбайтынын білу маңызды.

Алайда, барлық жұмыскерлер өздерінің еңбек құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың осы әдісін қолдануға дайын емес. Көбінесе бұл бірқатар психологиялық себептерге байланысты, олардың бірі жұмыскердің жұмыс берушімен қарым-қатынасын бұзғысы келмеу салдарынан туындайды. Біздің көзқарасымыз бойынша, өзін-өзі қорғау әдісін қолдануда жұмыскердің еңбек заңнамасын әрдайым дұрыс түсінбейтіндігінде және мемлекеттік органдардың көмегінсіз, жұмыскердің құқықтық сауатсыздығына байланысты өз ұстанымын заңды түрде қорғай алмауында болуы мүмкін.

Қорғаудың келесі тәсілі — кәсіподақтардың еңбек құқықтарын қорғау. «Кәсіптік одақтар туралы» Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 27 маусымдағы № 221-V Заңына сәйкес кәсіптік одақтардың қызметі еңбек қатынастары мәселелері бойынша құқықтарды, бостандықтар мен мүдделерді қорғауға бағытталған [9].

Жұмыскердің еңбек құқықтарын қорғау мақсатында кәсіптік одақтарға еңбек заңнамасында бекітілген кең өкілеттіктер берілген. Осылайша, кәсіптік одақтар өздерінің құқық қорғау функцияларын жүзеге асыру үшін қызметкердің жеке еңбек қатынастары бойынша құқықтары мен мүдделерін білдіруге және қорғауға, ұжымдық келіссөздер жүргізуге, ұжымдық шарттар мен келісімдер жасасуға, еңбек жағдайларын жақсартуға қол жеткізуге, ұжымдық еңбек дауларын реттеуге қатысуға және т.б. құқылы. ҚР Кәсіподақ туралы заңға сәйкес [9], кәсіподақтар жұмыс берушіден анықталған бұзушылықтарды жоюды талап етуге құқылы, ал өз тарапынан ол анықталған бұзушылықтарды жою туралы талапты алған күннен бастап бір апта ішінде тиісті кәсіподақ органын осы талапты қарау нәтижелері және қабылданған шаралар туралы хабардар етуге міндетті.

Әлеуметтік-еңбек қатынастарының мәселелері жұмыс берушінің қатысуынсыз шешілмейді. Еңбек ұжымы мен жұмыс беруші арасында еңбек қатынастары бар жерде міндетті түрде кәсіподақ болуы керек. Кәсіподақ орталығы, қаланың кәсіподақ белсенділері және кәсіподақ ұйымдары арқылы

жұмысшылардың еңбек және әлеуметтік-экономикалық мүдделерін қорғау бойынша жұмыстар жүргізеді, оларға ұжымдық шарттар мен ұжымдық шарттар, заңдық кездесулер жасасуға көмектеседі. Кәсіби орталық аймақтық мәселелерді бірлесіп және келісілген түрде шешу, жергілікті өзін-өзі басқару және басқару органдарымен, жұмыс берушілермен әлеуметтік серіктестік байланыс орнату мәселелері бойынша жұмыстар жүргізеді, шаруашылық субъектілерінде бастауыш кәсіподақ ұйымдарын құруға бағытталған әртүрлі іс-шаралар жүзеге асырылады. Кәсіподақтардың негізгі міндеттерінің бірі — кәсіподақ қозғалысын күшейту арқылы ең алдымен, кәсіподақ мүшелігінің мотивациясын күшейтуді білдіреді. Қарапайым тілмен айтқанда, кәсіподақта қанша жұмыскерлер болса, соғұрлым кәсіби қозғалыстар күшейеді [10].

Кәсіподақ бірлестіктерінің қызметін реттейтін ережелерді талдау кәсіптік одақтардың өз табиғаты бойынша мемлекеттік-билік өкілеттіктеріне ие емес деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Кәсіподақтардың рөлін арттыру үшін оларға жұмыскерлердің құқықтарын қорғауға байланысты мәселелерді бақылауға өкілеттік беру қажет. Бұл өте маңызды болады, өйткені ол кәсіподақтар мен жұмыскерлердің мемлекет атынан сындарлы өзара әрекеттесуіне ықпал етеді.

Еңбек заңнамасының талаптарына сәйкес елде еңбек заңнамасының сақталуын мемлекеттік бақылау (қадағалау) сияқты қорғау тәсілін еңбек инспекциясы жүзеге асырады. Еңбек инспекциясының негізгі өкілеттіктері еңбек заңнамасында бекітілген, бірақ олар әртүрлі болғанымен, еңбек құқықтарын қорғаудың бұл әдісі әрдайым тиімді бола бермейді. Шынында да, ҚР ЕК-нің 159-бабына сәйкес, жұмыс беруші мен шағын кәсіпкерлік субъектісі, жұмыскерлерінің саны он бес адамнан аспайтын коммерциялық емес ұйымның жұмыскері, үй қызметкері, заңды тұлғаның жеке-дара атқарушы органы, заңды тұлғаның атқарушы органының басшысы, сондай-ақ заңды тұлғаның алқалы атқарушы органының басқа да мүшелері арасында туындайтын дауларды қоспағанда, жеке еңбек дауларын келісу комиссиялары қарайды, ал реттелмеген мәселелер не келісу комиссиясының шешімін орындалмаған жағдайда соттар еңбек дауына байланысты өтініштерді қабылдайды. Келісу комиссиясы жұмыс беруші мен жұмыскерлер өкілдерінің тең санынан тепе-тең негізде ұйымдарда, оның филиалдары мен өкілдіктерінде құрылатын тұрақты жұмыс істейтін орган болып табылады [8].

Осылайша, еңбек инспекциясы еңбек дауларын шешуге уәкілетті органдардың қатарына кірмейді, еңбек инспекциясы еңбек дауын емес, еңбек келіспеушілігін реттейді. Еңбек инспекторлары өндірістік жарақаттың өсуіне жол бермеу үшін максатты профилактикалық іс-шаралар жүргізеді. Еңбек заңнамасын сақтау жағдайларын жақсарту үшін жұмыс берушілер өндіріс қауіпсіздігі мәселелерін тиімді шешуі керек. Бұл шараларды жүзеге асыру жұмыс берушілердің, әсіресе шетелдік қатысатын мекемелердің қауіпсіздігі мен тұрақтылығын қамтамасыз етуге және аумақтағы әлеуметтік-психологиялық жағдайларды жақсартуға көмектеседі. Дегенмен, мемлекеттік еңбек инспекторының жұмыс берушіге берген ұйғарымының мәртебесі сот орындаушысының ұйғарымымен тең екендігін атап өткен жөн. Бұл жаңалық жалақы бойынша қарызды уақтылы төлеуді күшейту мақсатында жасалды. Жұмыс тәжірибесі мүлікке қосымша тыйым салуға, жалақы төлеу жөніндегі міндеттерін бұзған жұмыс берушілерге қатысты елден шығуға шектеулер қоюға мүмкіндік береді. Қорыта айтқанда, еңбек инспекцияларының еңбек құқықтарын қорғауға қатысты құзыреттерін кеңейте отырып, мүмкіндіктер беру қажет. Еңбекті тоқтата тұруға құзыреттілік беріп, айыппұл мөлшерін көбейту, жұмыс берушілерге еңбек заңнамасының сақталуын бақылау және білуге міндеттеу қажет.

Бүгінгі таңда қорғаудың ең көп таралған әдісі — сот арқылы қорғау.

«Соттардың еңбек дауларын шешу кезінде заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы сотының 2017 жылғы 6 қазандағы № 9 нормативтік қаулысына сәйкес, ҚР Еңбек кодексінің 159-бабына сәйкес жұмыскерлердің немесе бұрын еңбек қатынастарында болған адамдардың не жұмыс берушінің келісу комиссиясына жүгінуі олардың арасында туындаған жеке еңбек дауын реттеудің сотқа дейінгі тәртібінің міндетті сатысы болып табылады. Егер жеке еңбек дауының тарапы келісу комиссиясының шешімімен толық немесе ішінара келіспесе, дау реттелмеген болып есептеледі және келісу комиссиясының шешімімен келіспейтін тарап келісу комиссиясының шешімі орындалмаған жағдайдағыдай еңбек дауын шешу үшін сотқа жүгінуге құқылы [11].

Сот арқылы қорғау тәсілдеріне, атап айтқанда, жұмыс берушінің жұмыскерлердің еңбек құқықтарын бұзатын әрекеттері мен шешімдеріне сотқа шағымдануды, сондай-ақ медиация институтын қолдана отырып, еңбек дауын реттеуді жатқызуға болады. Медиация сияқты қорғау тәсілі таяу болашақта соттардың, атап айтқанда, еңбек даулары туралы істер бойынша жүктемені

азайтуға және олардың арасында еңбек даулары туындаған кезде жұмыскерлерді ғана емес, жұмыс берушілерді де қорғауға мүмкіндік береді. Мәселен, 2018 жылғы 19 наурызда Қазақстан Республикасы Жоғарғы соты мен Кәсіподақтар федерациясы арасында өзара ынтымақтастық туралы меморандумға қол қойылды. Меморандумның мақсаты — «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында еңбек және басқа даулар мен қақтығыстарды «Татуласу орталықтарын» құру арқылы қоғамдағы қақтығыстарды барынша азайту мақсатында қоғамдық сананы жаңғырту қажеттілігінен туындады. Нәтижесінде, дауларды сот және құқық қорғау органдарымен байланыссыз шешу үшін азаматтық қоғамның өзара іс-қимылының жаңа философиясы қалыптасты, дауларды сотқа дейін шешу пайда болған жанжалдарды шешудің ең жақсы нұсқасы болып табылады, оның барысында тараптардың өзара әрекеті дауларды сот билігінің араласуынсыз шешуге бағытталған. Осы жылы татуластыру орталықтарында 1700 медиативтік рәсім өткізілді, оның ішінде 1583-ке жуық еңбек даулары оң шешімін тапқан [12].

Қазақстан Республикасының заңнамасында бекітілген жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғаудың нысандары мен тәсілдері формальды түрде бекітіліп қана қоймай, сонымен қатар жұмыскерлер тәжірибеде кеңінен қолданып, жеткілікті тиімділікке ие болғаны маңызды болып отыр. Осыған байланысты медиатордың (соттан тыс медиация) көмегімен реттелген даулар саны баяу және біртіндеп өсіп келе жатқаны кездейсоқ емес. Сонымен қатар, бүгінде медиация рәсімін қолдану негізінен сот процесі аясында жүзеге асырылады. Еңбек даулары бойынша сот тәжірибесіне жүгінсек, еңбек дауларының ең көп таралған түрлері: жалақыны өндіріп алу, жұмысты қалпына келтіру деп қорытынды жасауға болады. Еңбек дауларының себептері арасында — жалақының төмендігі; шетелдік және отандық жұмыскерлер арасындағы еңбекақының сәйкессіздігі; жұмыс берушілердің жұмыскерлердің өтініштерін елемей, ынтымақтастықтан және өзара қолайлы шешімдерді іздеуден жалтаруы; еңбек және кәсіподақ қызметі саласындағы қолданыстағы заңнаманың жетілмегендігі; кәсіподақ қозғалысымен қамтамасыз етілудің төмендігі болып табылады.

Еңбек дауларының көп бөлігі жалақыны өндіріп алу туралы дауларға тиесілі екенін атап өткен жөн. Сонымен бірге, көп жағдайда сотқа жұмыс берушімен еңбек шартын жасамаған немесе өтеулі қызмет көрсету шартын жасасқан жұмыскерлер талап-арыздармен жүгінеді. Сот тәжірибесінде жоғарыда аталған еңбек даулары жиі кездеседі. Осылайша, жұмыс беруші жұмыскермен қызмет көрсету, еңбек шарттарын жасаса отырып, ҚР Еңбек кодексінде көзделген міндеттер мен жауапкершіліктен жалтарады. Шарттардың осындай түрлерін жасасу жұмыскерді ҚР Еңбек кодексінде көзделген құқықтар мен кепілдіктерден айырады. Жұмыс берушімен ақылы қызмет көрсету шартын жасасу кезінде жұмыскер көбінесе еңбек шарты мен ақылы қызмет көрсету шарты арасындағы айырмашылықты түсінбейді. Егер сот процестері туралы, жұмысқа қайта қабылдау туралы айтатын болсақ, онда көбінесе мұндай даулар жұмысшылардың еңбек міндеттерін орындамағаны, штаттың қысқартылуы немесе лауазымның сәйкес келмеуі салдарынан жұмыстан босатылған кезде пайда болады. Егер жұмыстан босату заңсыз деп танылса, онда сот жұмыскерді бұрынғы жұмыс орнына қайтарады; мәжбүрлі жұмыстан шығару кезінде жұмыс берушіден орташа жалақыны өндіріп алады немесе жұмыстан шығару негізінің тұжырымдамасын өзгертеді.

Заң талаптарына сәйкес еңбек қатынастарын реттеу үшін жасалған еңбек шарты бойынша жұмыскер жұмысты (еңбек функциясын) орындауға міндеттенеді. Қазақстан Республикасының заңнамасында және Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік құқықтық актілерінде, ұжымдық шартта, жұмыс берушінің актілерінде көрсетілген жалақыны уақытылы және толық көлемде төлеуге, еңбек тәртібін сақтауға жұмыс беруші міндеттенеді. Қол қою алдында жұмыскер еңбек шартын мұқият зерттеп, оның негізгі шарттарына назар аудара білуі керек. ҚР Еңбек кодексінде тараптар арасындағы келіспеушіліктерді жоюға немесе болдырмауға көмектесетін ұжымдық шарттың нормалары көзделген. Бұл нормалар кәсіпорынның тұрақтылығы мен табыстылығының кепілі, жұмыскерлер мен жұмыс берушінің өзара міндеттемелері болып табылады. Жұмыс беруші мен жұмыскерлер тобының мүдделерін үйлестіруге, еңбек даулары мен жанжалдардың алдын алуға мүмкіндік береді. Өкінішке орай, жұмыскерлер немесе жұмыс берушілер бұл нормаларға немқұрайлы қарайды, нәтижесінде көптеген еңбек даулары туындайды.

Бұзылған еңбек құқықтарын сот арқылы қорғау еңбек құқықтарын қорғаудың ең тиімді және кең таралған әдісі болып табылады. Бұзылған еңбек құқықтарын қорғау туралы осы талап арыздарға Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес мемлекеттік баж салынбайтындықтан, сот арқылы қорғау әрбір жұмыскерге азаматтық істі аудандық сотта қараудың жалпы мерзімі кезінде жұмысқа қайта алу туралы істерді қараудың және шешудің қысқартылған айлық мерзімі екі айды

құрайтындығымен айқындалады. Сот шешімін дереу орындау мүмкіндігі жұмыскерге еңбек дауының әлсіз жағы ретінде өз құқықтарын қорғауға мүмкіндік береді. Алайда, көптеген жұмысшылар үшін бұзылған еңбек құқығын сот қорғауының тартымдылығына қарамастан, сотқа жүгіну өте маңызды шара болып табылады.

Жұмысшылардың әлеуметтік және еңбек құқықтарын сот арқылы қорғаудың кейбір мәселелері қолданыстағы еңбек заңнамасымен байланысты болады. Сондықтан, сот тиімсіз қызмет жасады деп айыпталған кезде, бұл сәгіс сот қорғаудың конституциялық-құқықтық өрісін іс жүзінде тарылтатын заң шығарушыға, қабылданған нормаларға жиі кепілдік бермей және жарияламай, жүктелуі керек. Тиімді сот қорғанысы азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының үстемдігі, олардың басқалардан басымдығы туралы конституциялық тұжырымдамалар кез келген мемлекеттік-құқықтық қызмет барысында жүзеге асырылған жағдайда ғана жүзеге асырылуы мүмкін. Еңбек нарығындағы жағдайға байланысты жұмыскерлер көп жағдайда өздерін жұмыс берушіге тәуелді деп санайды, жұмыссыз қалудан қорқады, сондықтан жұмыс беруші тарапынан заңнан ауытқуларға үнсіз шыдайды. Осылайша, жұмысынан айрылу қорқынышы жұмыс берушіге еңбек құқығын бұзуға мүмкіндік береді, сайып келгенде оларды қорғамайды. Өкінішке орай, іс жүзінде, көп жағдайда жұмыскер өзінің бұзылған құқықтарын қорғаудың кез келген әдісіне жүгінбейді немесе жұмыс орнын жай ғана өзгертеді, осылайша өзінің еңбек құқықтарын қорғау үшін заңмен берілген мүмкіндіктерді пайдаланбайды. Жұмыскерлердің еңбек құқықтарын қорғау жөніндегі заңмен бекітілген ережелерді іске асырудың негізгі функциясын мемлекет орындауы керек. Осыған байланысты мемлекет тарапынан еңбек саласындағы бұзушылықтарды ұдайы мониторингтеу және еңбек заңнамасы саласындағы бақылау және қадағалау органдарының пәрменді жұмысын бақылау, сондай-ақ еңбек заңнамасын бұзушыға тиімді әсер ету мақсатында сот органдарының өкілеттіктерін кеңейту қажет.

Жоғарыда айтылғандардың бәріне сүйене отырып, еңбек заңнамасына сәйкес еңбек құқықтарын қорғаудың әртүрлі тәсілдері болғанына қарамастан, іс жүзінде еңбек құқықтары мен бостандықтары үнемі бұзылып отырады, бұл еңбек дауларының көптеген істерінде көрініс тауып отыр. Осыған байланысты еңбек заңнамасы еңбек құқықтары мен бостандықтарын қорғау тәсілдерін пысықтауды талап етеді.

Қорытынды

Жұмыс барысында жұмыскерлер жалақыны көбейту туралы мәселені көтерумен қатар, бүгінгі таңда жұмыскерлер жалақы құрылымын өзгертуді ғана емес, әлеуметтік пакетті күшейтуді, еңбек жағдайларын жақсартуды талап етуде. Бірақ кейбір кәсіпорын басшылары әлі де қарамағындағылардың құқығын шектеп, жұмыскерлердің еңбегін ескермей, олардың әлеуметтік-еңбек құқықтарынан айыру фактілері орын алуда. Осы олқылықтарды жою барысында жұмыскерлердің құқықтарын қорғайтын әдістерді тәжірибеде шыңдау қажет. Жұмыскерлердің әлеуметтік-еңбек құқықтарын қамтамасыз ету және қорғау мәселелері әрдайым өзекті және жетілдіруді талап етеді. Әлеуметтік-еңбек саласындағы құқықтардың бұзылу себептері аз емес. Олардың бірі әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғау рәсімдері мен тетіктерінің қатаң жүйесінің болмауы болып табылады. Осылайша, осы ғылыми зерттеудің нәтижелері еңбек заңнамасында жұмысшылардың әлеуметтік және еңбек құқықтарын қорғаудың әртүрлі тәсілдері көзделсе де, азаматтар әрқашан шешуші әрекеттерге дайын бола бермейтінін көрсетеді. Олар көбінесе жұмыс берушімен қарым-қатынасты анықтаудан немесе еңбек заңнамасының сақталуын мемлекеттік бақылау және қадағалау органдарына жүгінуден аулақ болады. Бұл ретте жұмыскерлердің құқықтық пассивтілігі олардың еңбекке деген уәждемесіне теріс әсер етеді, сондай-ақ олардың мүдделерінде жұмыс істейтін жұмыс берушілердің озбырлығын күшейтеді.

Көбінесе құқықтарды қорғау жөніндегі қызмет жұмыскерлердің өздерінің әлеуметтік және еңбек құқықтарын қорғаудың заңды тәсілдері туралы нашар хабардар болуымен, сондай-ақ басшылық тарапынан жағымсыз реакциядан қорқумен және жұмысынан айрылу мүмкіндігімен қиындайды. Алайда, жұмыскерлердің енжарлығының негізгі себебі азаматтардың әлеуметтік және еңбек құқықтарын қорғауға уәкілетті мемлекеттік институттарға деген сенімнің төмен деңгейімен байланыстылығын көрсетеді.

Осыған орай, азаматтардың атқарушы және сот билігі органдарына сенімін нығайту, сондай-ақ қоғамдық бірлестіктердің азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғау жүйесін дамыту қажет. Яғни, еңбек қатынастарын дамытудың және кәсіподақ мектебінің қызметін жұмыскерлердің әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғау тетіктерінің бірі ретінде жетілдірудің қазіргі кезеңінде еңбек

дауларын қарау үшін арнайы орган құру қажеттілігі туындайды, осыған байланысты біз еңбек істері бойынша мамандандырылған соттар құруды ұсынамыз. Бұл біздің елімізде, Қазақстанда әлеуметтік мемлекеттілікті дамытудың өзіндік теориясын қалыптастыру үшін негіз болады. Зерттеудің одан әрі дамуы Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасын зерделеуден және тәжірибеде бар сын-тегеуріндерге сәйкес оларды жетілдірудің ықтимал жолдарын айқындаудан көрінеді.

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (Грант № AP09259109).

Әдебиеттер тізімі

- 1 Хамзина Ж.А. Трудовые споры: правовая конструкция для рассмотрения [Электронный ресурс] / Ж.А. Хамзина. 2016. — Режим доступа: <https://www.zakon.kz/4832056-trudovoye-spor-y-pravovaja-konstrukcija.html>.
- 2 Қазақстан Республикасының Конституциясы 30 тамыз 1995 ж. [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_
- 3 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2020 жылғы 1 қыркүйектегі «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Қазақстан халқына Жолдауы [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: https://www.akorda.kz/kz/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-2020-zhylygy-1-kyrkuiek
- 4 Всеобщая декларация прав человека. Принята Резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml
- 5 Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах. Принят Резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 1966 г., вступил в силу 3 января 1976 г. Ратифицирован Законом Республики Казахстан 21 ноября 2005 г. № 87-III, вступил в силу для РК 24 апреля 2006 г. (Письмо МИД РК от 27.06.06 г. № 12-1-2/1445) года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1010755
- 6 Общая теория права и государства / под ред. В.В. Лазарева. — М.: Юрист, 1994. — 348 с.
- 7 Гусов К.Н. Трудовое право России: учеб. / К.Н.Гусов, В.Н. Толкунова. — М.: ТК «Велби»; изд-во «Проспект», 2006. — 383 с.
- 8 Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі 23 қараша 2015 ж. № 414-V (өзгерістер мен толықтыруларды қоса 31.03.2021 ж.). — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414>
- 9 Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 27 маусымдағы № 221-V Кәсіподақтар туралы заңы (өзгерістер мен толықтыруларды қоса 25.05.2020 ж.). [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000211>
- 10 Өмірбаева З. Алматы қаласы кәсіподақтар орталығы аумақтық кәсіподақтар бірлестігінің төрайымы: «Ұжымдық шарт келіспеушіліктің жолын кеседі» [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://zanmedia.kz/27719/zagresh-omirbaeva-almaty-kalasy-kasipodaktar-ortalygy-aumaktyq-kasipodaktar-birlestigini-n-torajymy-uzhymdyk-sh/>
- 11 Қазақстан Республикасы Жоғарғы сотының 2017 жылғы 6 қазандағы № 9 «Соттардың еңбек дауларын шешу кезінде заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы» Нормативтік қаулысы [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P170000009S>
- 12 Ситуация в социально-трудовой сфере. Взгляд профсоюзов [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://kasipodak.kz/2019/12/23/%d1%81%d0%b8%d1%82%d1%83%d0%b0%d1%86%d0%b8%d1%8f%d0%b2->

Д.Ж. Белхожаева, Д.С. Байсымакова

Актуальные проблемы защиты социально-трудовых прав работников

Актуальность проблемы защиты социально-трудовых прав работников обусловлена недостаточным вниманием к данной проблеме со стороны науки трудового права и обстоятельством законодательства, не полностью отвечающего потребностям практики, основам неположительного решения вопроса защиты социально-трудовых прав на практике, требующим всестороннего совершенствования правового регулирования соответствующих отношений. Исследование показало, что нарушение социальных и трудовых прав работников в обществе, в особенности, в связи с выплатой заработной платы и режимом труда, происходит при оформлении приема на работу или увольнении. Однако большинство из них не идут никуда и не стремятся защищать свои социально-трудовые права, что свидетельствует как о пассивности граждан, так и о низком уровне их доверия к органам власти и общественным организациям, призванным защищать социально-трудовые права и интересы работника. В связи с этим целью статьи является теоретический анализ защиты социально-трудовых прав и законных интересов работников, определение места защиты социальных и трудовых прав в механизме правового регулирования социально-трудовых отношений. Кроме того, в качестве цели можно выделить анализ эффективности правовых средств защиты нарушенных социально-

трудовых прав на современном этапе развития трудовых отношений. Анализируя эффективность существующих методов восстановления нарушенных трудовых прав, в статье также затрагивается проблема разрешения трудовых споров посредством судебной защиты. В результате исследования авторы приходят к выводу о необходимости совершенствования трудового законодательства в сфере защиты социально-трудовых прав работников.

Ключевые слова: труд, трудовые споры, социально-трудовые отношения, охрана труда, защита социально-трудовых прав, нарушенные социально-трудовые права, социальные гарантии.

D.Zh. Belkhozhayeva, D.S. Baisymakova

Actual problems of protection of social and labor rights of employees

The urgency of the problem of protecting the social and labor rights of employees is associated with the lack of attention to this problem on the part of the science of labor law and the circumstance of legislation that does not meet the needs of practice, the basics of non-positive solutions to the problem of protecting social and labor rights in practice, requiring comprehensive improvement of the legal regulation of the relevant relations. The study showed that the violation of social and labor rights of employees in society, especially in connection with the payment of wages and working conditions, occurs when applying for employment or dismissal. However, most of them do not go anywhere and do not seek to protect their social and labor rights, which indicates both the passivity of citizens and their low level of trust in the authorities and public organizations designed to protect the social and labor rights and interests of the employee. In this regard, the purpose of the article is a theoretical analysis of the protection of social and labor rights and interests of employees, determining the place of protection of social and labor rights in the mechanism of legal regulation of social and labor relations. In addition, an analysis of the effectiveness of legal remedies for the protection of violated social and labor rights at the current stage of development of labor relations can be highlighted as an objective. Analyzing the effectiveness of existing methods of restoring violated labor rights, the article also addresses the problem of resolving labor disputes through judicial protection. As a result of the study, the authors conclude that it is necessary to improve labor legislation in the field of protection of social and labor rights of employees.

Keywords: labor, labor disputes, socio-labour relations, labor protection, protection of social and labor rights, violated socio-labor rights, social guarantees.

References

- 1 Khamzina, Zh.A. (2016). *Trudovye spory: pravovaya konstruktsiia dlia rassmotreniia* [Labor disputes: a legal structure for consideration]. *zakon.kz*. <https://www.zakon.kz/4832056-trudovye-spory-pravovaya-konstrukcija.html> [in Russian].
- 2 Qazaqstan Respublikasynyn Konstitutsiiasy 30 tamyz 1995 zh. [The Constitution of the Republic of Kazakhstan on August 30, 1995]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000> [in Kazakh].
- 3 Memleket basshysy Qasym-Zhomart Toqaevtyн 2020 zhylgy 1 qyrkuiektegi «Zhana zhagdaidagy Qazaqstan: is-kimyl kezeni» atty Qazaqstan khalqyna Zholdauy [Message of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan dated September 1, 2020 «Kazakhstan in new conditions: period of validity»]. *akorda.kz*. Retrieved from https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokayevtyн-kazakstan-halkyna-zholdauy-2020-zhylgy-1-kyrkuiek [in Kazakh].
- 4 Vseobshchaia deklaratsiia prav cheloveka. Priniata rezoliutsiei 217 A (III) Generalnoi Assamblei OON ot 10 dekabria 1948 goda [The Universal Declaration of Human Rights. Adopted by the UN General Assembly Resolution 217 A (III) of December 10, 1948]. *un.org*. Retrieved from https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml [in Russian].
- 5 Mezhdunarodnyi pakt ob ekonomicheskikh, sotsialnykh i kulturnykh pravakh. Priniat Rezoliutsiei 2200 A (XXI) Generalnoi Assamblei ot 16 dekabria 1966 goda, vstupil v silu 3 yanvaria 1976 goda. Ratifitsirovan Zakonom Respubliki Kazakhstan 21 noiabria 2005 goda № 87-III, vstupil v silu dlia RK 24 apreliia 2006 goda [The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights was adopted by General Assembly resolution 2200 A (XXI) of 16 December 1966, entered into force on 3 January 1976. It was ratified by the Law of the Republic of Kazakhstan on November 21, 2005 No. 87-III, entered into force for the Republic of Kazakhstan on April 24, 2006 (letter of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan dated 27.06.06 No. 12-1-2/1445)]. *online.zakon.kz*. Retrieved from URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1010755 [in Russian].
- 6 Lazarev, V.V. (Ed.) (1994). *Obshchaia teoriia prava i gosudarstva* [General theory of law and the state]. Moscow: Yurist [in Russian].
- 7 Gusov, K.N., & Tolkunova, V.N. (2006). *Trudovoe pravo Rossii* [Labor law of Russia]. Moscow: TK Velbi; Izdatelstvo «Prospekt» [in Russian].
- 8 Qazaqstan Respublikasynyn Enbek kodeksi 23 qarasha 2015 zh. No. 414-V [Labor Code of the Republic of Kazakhstan No. 414-V dated November 23, 2015 (with amendments and additions dated 31.03.2021)]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414> [in Kazakh].

9 Qazaqstan Respublikasynyn 2014 zhylgy 27 mausymdagy No. 221-V Kasipodaqtar turaly zany [Law of the Republic of Kazakhstan from June 27, 2014 No. 221-V on professional associations (with amendments and additions from 25.05.2020)] *adilet.zan.kz*. Retrieved from URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000211> [in Kazakh].

10 Umirbaeva, Z. Almaty qalasy kasipodaqtar ortalygy aumaqyq kasipodaqtar birlestiginin toraiymy: «Uzhymdyq shart kelispeushiliktin zholyyn kesedi» [Chairman of the territorial association of trade unions «Trade Union Center of Almaty: «collective agreement suppresses disagreements»]. *zanmedia.kz*. Retrieved from <https://zanmedia.kz/27719/zaresh-omirbaeva-almaty-qalasy-kasipodaqtar-ortalygy-aumaqyq-kasipodaqtar-birlestiginin-toraiymy-uzhymdyq-sh/> [in Kazakh].

11 Qazaqstan Respublikasy Zhogargy sotynyn 2017 zhylgy 6 qazandagy № 9 «Sottardyn enbek daularyn sheshu kezinde zannamany qoldanuynyn keibir maseleleri turaly» Normativtik qaulysy [Regulatory Resolution of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan dated October 6, 2017 No. 9 «On certain issues of application of legislation by courts in resolving labor disputes»]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P170000009S> [in Kazakh].

12 Situatsiia v sotsialno-trudovoi sfere. Vzgliad profsoiuzov [The situation in the social and labor sphere. The view of the trade unions]. *kasipodaq.kz*. Retrieved from <https://kasipodaq.kz/2019/12/23/%d1%81%d0%b8%d1%82%d1%83%d0%b0%d1%86%d0%b8%d1%8f-%d0%b2-> [in Russian].

Б.Ж. Айтимов^{1*}, Е.Ш. Дусипов², Б.А. Сериев¹

¹ I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан;

² ҚР Президенті жанындағы мемлекеттік басқару академиясы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: bola_30081978@mail.ru, ORCID ID 0000-0001-7928-8550, Scopus Author ID 56809373000,
seriev_bolat@mail.ru, d.e_64@mail.ru)

Коммерциялық емес ұйым түсінігі, оның азаматтық құқық жүйесіндегі орны

Мақалада «коммерциялық емес ұйымның» ғылыми-көпшілік ортада қалыптасқан түсінігі тәжірибелік мысалдармен, шетелдік теориялық ойлармен салыстырыла отырып зерттелген. «Коммерциялық емес ұйым» ұғымын дәл қазіргі уақытта қайта қарау аса маңызды болып отыр. Оның басты себебі, азаматтардың саяси-экономикалық, әлеуметтік белсенділіктерін арттыру арқылы жергілікті өзін-өзі басқарудың қазақстандық тәжірибесін қалыптастыру мен дамыту, нәтижесінде жергілікті мәселелерді тұрғындардың өз әлеуетін пайдалана отырып шешу болып отырғаны айқын. Алайда «коммерциялық емес ұйым» ұғымын оның негізгі мақсаттары тұрғысынан зерттеген ғылыми-теориялық ойлардың аздығы байқалады. Бұл өз кезегінде коммерциялық емес ұйымдар турасындағы отандық заңнаманы жетілдіруге мүмкіндік бермейтіні анық. Осы саладағы заңнаманың халықаралық және шетелдік ұйымдардың қатысынсыз дамымауының басты себептерінің бірі азаматтық қоғамды қалыптастыру мен дамытуға бағытталған мемлекеттік саясаттың жетілмеуінен байқауға болады. Бұл осы саланы дамытуға мүдделі мемлекеттік органдардың жұмысының нәтижесі деп білеміз. Зерттеудің мақсаты Қазақстан Республикасы азаматтық заңнамасы бойынша «коммерциялық емес ұйым» түсінігін айқындап, оның азаматтық құқық және де жалпы мемлекеттік-қоғамдық деңгейдегі орнын анықтау. Мақалада зерттеудің статистикалық, талдау, синтездеу, салыстырмалы-құқықтық, лингвистикалық әдістерімен қатар, олардың тәжірибелік дамуын зерттеуде нақты-әлеуметтік, құқықтық аудит жүргізу сияқты тәсілдер қолданылды. Ғылыми-зерттеулердің нәтижесінде коммерциялық және коммерциялық емес ұйымдарды ажыратудың қалыптасқан белгілерін қолданудың мүмкіндігі аз екендігі, осы себепті оларды өзара ажыратудың «қоғамдық пайдалылығы» сияқты т.б. жана өлшемдерін қалыптастыру қажеттігі негізделді.

Кілт сөздер: заңды тұлға, коммерциялық емес ұйым, азаматтық құқық, заңды тұлғаның белгілері, жарғылық қызмет.

Kіpіcne

Әлемдік жаһандану процесінің күшеюі адамның бірлесу бостандығына құқығын жаңаша қырынан қарауды талап етеді. Осы себепті коммерциялық емес ұйымдардың (КЕҰ) қызметін құқықтық реттеудің халықаралық тәжірибесін қазақстандық ерекшеліктерді ескере отырып ендіру уақыт талабы. ҚР Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Ұлт жоспары — Қазақстандық арманға бастайтын жол» атты мақаласында жаһандық қарама-қайшы әлемде еліміз өзінің тұрақтылығын әрбір ішкі және сыртқы сын-тегеуріндерге лайықты әрекет жасай отырып сақтап қалатыны айтылған [1]. Сондықтан да тұрғындарды қоғамдық процестерге кеңінен тарту арқылы азаматтық қоғамды дамытып, демократиялық, саяси және экономикалық жаңғыртуларды тікелей іске асыратын коммерциялық емес ұйымдарды құқықтық қамтамасыз етуді зерттеу өзекті мәселе деп айта аламыз.

Елімізді үздік отыздыққа апарар «100 нақты қадамның» 97-қадамында коммерциялық емес ұйымдар (азаматтық қоғам институты ретінде) қызметін құқықтық реттеуді жетілдіру азаматтық белсенділікті жандандырып, өзін-өзі реттеу мен жергілікті өзін-өзі басқаруды дамытатындығы, сол арқылы азаматтардың шешімдер қабылдау үдерісіне қатысу мүмкіндігін кеңейтуге мүмкіндік туғызатындығы айтылған [2]. Демек тұрғындардың өзіндік ұйымдасуына мүмкіндік беретін коммерциялық емес ұйымдардың қалыптасуы мен дамуына қажетті құқықтық орта қалыптастыру жергілікті өзін-өзі басқаруда маңызды орын алады. Ал, мемлекеттік құрылымы унитарлы болып келетін Қазақстан үшін жергілікті өзін-өзі басқаруды қалыптастыру әлі күнге дейін көкейтестігі жоғары мәселе.

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: bola_30081978@mail.ru

Қазақстан Республикасы 2005 жылы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіні ратификациялау арқылы адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарын сақтауда өз алдына міндеттемелер қойған. Оған сәйкес адамның бірлесу бостандығы құқығын Конституция мен азаматтық заңнамада бекіту жеткіліксіз. Тәжірибеде байқағанымыз аталмыш құқықты қамтамасыз ету үшін оның заманауи түсінігін ұғыну, оны реттеу мен оған қойылатын шектеулердің заңдылығын, негізділігі мен өлшемге сәйкестігін зерттеуді қажет етеді. Осыған сәйкес коммерциялық емес ұйымдар қызметін реттеуге бағытталған құқықтық нормалар бірлесу бостандығын жүзеге асыруға кедергі жасауға емес, оны қамтамасыз ету мен шынайы іске асыруға бағытталуы тиіс деген пікірдеміз. Ал бұл өз кезегінде мемлекеттік деңгейде жаңаша заңнама қалыптастыруды талап етеді.

Қазақстан Республикасының бұрынғы қалыптасқан экономикалық қатынастардан нарықтық қатынастарды құруға көшуі азаматтық айналымдағы барлық ұйымдардың қызмет ету тәртібін елеулі өзгерістерге ұшыратты. Тауар өндіру, жұмыс атқару немесе қызмет көрсетумен бұрыннан айналысып келе жатқан коммерциялық емес ұйым нысандары қазақстандық экономикалық жүйеде өз орнын жоғалтқан жоқ. Сонымен бірге, жүргізіліп отырған реформалар коммерциялық емес ұйымдардың шаруашылық қызметке қатысуының мақсаттарын нақты анықтап беріп, осыған сәйкес оны реттеудің құқықтық тәсілдерін қалыптастырудың қажеттілігін тудырды. Әсіресе, коммерциялық емес ұйымдардың кәсіпкерлік қызметін реттеуде бұл мәселе аса өзектілігін байқатты. Оны жүзеге асырудың шарттары мен тәртібінің зерттелмеуі нәтижесінде тәжірибеде коммерциялық емес ұйымдардың кәсіпкерлік қызметінің ешқандай ерекшелігі жоқ деген түсінік қалыптасқан. Сонымен бірге, тәжірибе жүзінде көптеген коммерциялық емес ұйымдар өзінің құқықтық мәртебесін өзгертпестен өзіне тән жеңілдіктерді негізсіз пайдалана отырып, коммерциялық ұйымдарға айналғандығын көру қиын емес. Бұл бағытта да зерттеудің өзектілігі нарықтық қатынастар тереңдеген сайын артып келеді.

Уақыт талабына сәйкес мемлекет және бизнес-құрылымдармен қатар «үшінші секторды» құрайтын коммерциялық емес ұйымдардың (үкіметтік емес ұйымдар, азаматтық қоғам ұйымдары) жүйесі өзіне ерекше көңіл бөлуді талап етеді. Себебі, соңғы жылдардағы тәжірибеге сүйенсек, бұл сектордың бақылаусыз қызмет атқаруы оның қатысушыларының құқықтары мен бостандықтарының бұзылуының потенциалды қаупін туындатып қана қоймайды, сонымен бірге азаматтық айналымның мемлекет, коммерциялық ұйымдар секілді өзге субъектілерінің де мүдделерінің қанағаттандырылмауына алып келеді. Коммерциялық емес заңды тұлғалар қызметін құқықтық реттеу, оның нысандарының құқықтық жағдайын жетілдіру мен құқықтық қамтамасыз етудің өзектілігін ресми статистиканы қарастыру арқылы байқауға болады. Оған сүйенсек, 2019 жылдың 1 қаңтарында КЕҰ-ның саны 59740-қа жеткен, оның ішінде 4446 жеке мекеме, 8810 қоғамдық бірлестік, 5327 қор, 1336 діни бірлестіктер, 1356 заңды тұлғалардың қауымдастығы, 5263 тұтыну кооперативтері, 362 тұрғын үй кооперативтері, 798 Коммерциялық емес Акционерлік қоғамдар, 2542 пәтер иелерінің кооперативтері, 7726 өзге де ұйымдар (жалпы ҰЕҰ — 37986), ал 20754 мемлекеттік мекеме [3]. Осыған байланысты бұл саладағы қоғамдық қатынастарға мемлекет тарапынан тікелей немесе жанама түрде ықпалдың болуы заңдылық. Сонымен қатар, коммерциялық емес ұйымдар қызметінің нарықтық сипатын айта отырып, олардың жарғылық «ережелер» шеңберінде шектелгендігін айтпау мүмкін емес. Мұндай шектеу коммерциялық емес ұйымдар жүйесін құрайтын «үшінші сектордың» экономика мен әлеуметтік салаға мүмкін болатын тиімді ықпалын әлсіретуі немесе мүлдем жоғалтуы мүмкін. Ал бұл өз кезегінде коммерциялық емес ұйымдар қызметін реттеу үшін, осы нысандағы заңды тұлғалардың түсінігін қайта қарауды талап етері сөзсіз.

Әдістер мен қолданылған материалдар

Мақаланы жазуда ғылыми зерттеудің жалпы және жеке әдістері: диалектикалық, тарихи, формальды-логикалық, салыстырмалы-құқықтық, лингвистикалық, нақты-әлеуметтік әдістер қолданылған. Коммерциялық емес ұйымдар туралы заңнаманың дамуы мен одан әрі жетілуін қарастыруда жалпы танымдық диалектикалық әдіс, осы бағыттағы құқықтық нормалардың өзара және өмірмен байланысын зерттеуде формальды-логикалық, талдау, синтез және хронологиялық әдістері, коммерциялық емес ұйым заңнамасы дамуының шетелдік тәжірибесін зерделеуде салыстырмалы-құқықтық әдістер, «коммерциялық емес ұйым», «бірлестік (бірлесу)» терминдерін тереңірек қарауда лингвистикалық әдістер қолданылды.

Зерттеу негізінде коммерциялық емес ұйымдардың кәсіпкерлік қызметінің мемлекеттік маңызы, оларды мемлекеттік-құқықтық қолдау барысында жеткен нақты нәтижелерді анықтауда статистикалық әдістер пайдаланылған.

Сонымен қатар, тәжірибеде коммерциялық емес ұйымдарды құру, қызметін жүзеге асыру мен тоқтатудың құқықтық мәселелерін анықтау мақсатында Түркістан, Алматы, Қызылорда облыстарындағы қоғамдық бірлестік, қор, тұтыну кооперативтері, мекеме нысандарындағы коммерциялық емес ұйымдарда құқықтық аудиттер (нақты әлеуметтік) жүргізілді.

Нәтижелер

Қазақстанда коммерциялық емес ұйымдар ХХ ғасырдың 80-жылдары саясат пен экономика саласындағы реформаларға байланысты дами бастады. Бүгінгі күні олар біздің елде азаматтық қоғамды дамытудың негізі болып табылады және олардың өскелең рөлі әлеуметтік бағыттағы нарықтық экономиканың құрылуымен байланысты.

Коммерциялық емес ұйымдарды белгілеуде әлемдік тәжірибе қазақстандық тәжірибемен салыстырғанда біршама ерекшеленеді.

Ұлттық заңнамамызда да оларды сипаттау үшін пайдаланылатын терминдер әртүрлі болуы мүмкін: ол үкіметтік емес ұйымдар (ҮЕҰ), коммерциялық емес ұйымдар (КЕҰ), азаматтық қоғам ұйымдары (АҚҰ). Қатаң мағынада «үкіметтік емес ұйымдар» заңды термин емес, алайда, олардың іс жүзінде орнығуының себебі, олар Біріккен Ұлттар Ұйымының, Дүниежүзілік Банктің, сондай-ақ, бірқатар басқа халықаралық құрылымдардың құжаттарында үкіметтік емес ұйымдарды белгілеу үшін пайдаланылуында. Шындығында, Қазақстанда «үкіметтік емес ұйым» термині, «өзіндік ұйымдасқан» немесе «тәуелсіз қоғамдық бірлестік» сияқты отандық атауларды ауыстыруына халықаралық донорлардың ықпалы жоғары болғандығын осы тақырыптағы ғылыми мақалада қарастырған болатынбыз [4; 196–204].

«Үкіметтік емес ұйым» термині тәжірибеде және заңда пайдаланылатынын атап өткен жөн. «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс, үкіметтік емес ұйымдарға арналған гранттар және сыйлықақылар туралы» ҚР Заңының 1-бабының 7-тармағында берілген анықтамаға сәйкес, үкіметтік емес ұйымдарға Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес өздерінің ортақ мақсаттарына қол жеткізу үшін ерікті негізде азаматтардың және (немесе) мемлекеттік емес заңды тұлғалардың күшімен құрылған коммерциялық емес ұйымдар (саяси партияларды, кәсіптік одақтарды және діни ұйымдарды қоспағанда) жатады [5]. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының бірқатар заңдарында «үкіметтік емес ұйым» термині Қазақстанда жұмыс істейтін шетелдік және халықаралық үкіметтік емес ұйымдарды белгілеу үшін пайдаланылады. Мысалы, ҚР «Қоғамдық бірлестіктер туралы» Заңның 3-бабында «Осы Заңның күші Қазақстан Республикасы аумағында құрылған және жұмыс істейтін шетелдік және халықаралық коммерциялық емес үкіметтік емес бірлестіктердің құрылымдық бөлімшелерінің (филиалдары мен өкілдіктерінің) қызметіне қолданылады, бұған діни бірлестіктер кірмейді» [6] деп көрсетіледі.

Арнайы мемлекеттік бағдарламаны жүзеге асыру үшін мемлекеттік коммерциялық емес ұйым құрылып, ұйым ресми түрде үкіметтік емес деп аталған жағдай мәлім [7].

Іс жүзінде, Қазақстанда бұл термин көбіне коммерциялық емес ұйымдардың синонимі ретінде қолданылады. Алайда тәжірибе мен жоғарыдағы анықтама байқатқанындай, үкіметтік емес ұйым бұл саяси-экономикалық ұғым екенін аңғару қиын емес.

Американдық ғалымдар Леон Е. Айриш, Роберт Кушен, Карла В. Саймон түрлі елдерде үкіметтік емес ұйымдардың құрамына түрлі құрылымдар мен қоғамдық ұйымдар кіреді (және шығарылады) деп көрсетеді. Біржақты мағынада — әрбір мемлекетке қатысты — «үкіметтік емес ұйым» термині құрылған құқықтық жүйенің заңды тұлға ретінде танылатын тек формальды түрде және де-юре құрылған мемлекеттік құрылымды білдіреді деп жазылған [8; 16].

Отандық ғылымда үкіметтік емес ұйымдар — кәсіби ерекшелікпен шектелмейтін (сондықтан ҮЕҰ-ға кәсіподақтар жатпайды) және мемлекеттік билікті көздемейтін (осыған байланысты бұларға саяси партияларды қоспайды) ашық коммерциялық емес ұйымдар [9; 39] деген пікірді қолдайтындар да бар.

Электрондық сөздіктерді ескере отырып, ресейлік ғалым-терминологтардың көбісі Ресей Федерациясының Азаматтық кодексінде берілген анықтамаға сүйенетінін түсіндік.

Г. Литвинцева институционалдық экономика бойынша терминдер сөздігінде мынадай жолмен коммерциялық емес ұйымның мәнін былайша анықтайды: «Коммерциялық емес (түсімсіз) ұйым —

бұл қызметі барысында табылатын кірістерден шығыстарды алып тастағандағы пайда ұйымның өзінде қалып, оның алдына қойған мақсаттарына пайдаланылуы тиіс ұйым» [10].

«Академик.ру» сөздігі де терминге дұрыс мағына бермейді, «үкіметтік емес ұйым — бұл пайда түсіруді көздемейтін ұйым, заңды тұлға. Коммерциялық емес ұйым жекелеген жағдайларда коммерциялық қызметпен айналысуға құқығы бар, бірақ тек коммерциялық емес бағыттағы мақсатқа жету үшін» [11]. «Жекелеген жағдайлар» деп автор нені меңзегені белгісіздеу.

Шетелдік немесе еуропалық әдебиет көздеріне сүйенсек, бұл ұйымдардың әртүрлі анықтамалары бар, бірақ негізінен олар «коммерциялық емес» деп аталатынын көруге болады. Ғылыми әдебиетте, әдетте, «үшінші сектор» немесе «пайда таппайтын ұйымдар» сияқты ұғымдар кездеседі, бірақ олар көпшілік мақұлдаған терминдер емес. Алайда, жоғарыда аталған терминдерге синоним ретінде пайдаланылуы екі талай бірқатар анықтамалар бар. Осылайша, экономикалық статистикада теріс шектейтін функционалдық аспектіні көрсететін «табыс алуды көздемейтін ұйым» деген анықтама қолданылады. Күнделікті тілде осындай үшінші сектор ұйымдарын таңбалау үшін «бірлестік», «одақ» белгілері пайдаланылады. «Ерікті бірлестік» ұғымының құрылымдық ерекшелігіне қоғамдық бастауларға қатысу назары топталған. Саясатта теріс жіктеуді білдіретін, не осындай ұйымдар мен мемлекет арасындағы қарым-қатынас белгілейтін, не экономикалық және экономикалық емес кәсіпорын бөлімшелерінің арасындағы айырмашылық орнататын «үкіметтік емес ұйым» және «коммерциялық емес ұйым» деген терминдер пайдаланылады. «Мемлекеттік емес ұйымдар» деп мемлекеттік секторға қатысы жоқ барлық ұйымдарды айтуға болады.

Американдық ғалымдар Salamon, Lester M., Anherer, Helmut K. «пайда таппайтын ұйымдар» азды көпті ашық, формальды құрылымы бар және мемлекеттің ықпалынан тікелей тәуелсіз, өздігінен қалыптасып белгілі бір мақсатқа жету үшін ерікті жұмыстар мен қызметтерді, түрлі материалдық және материалдық емес ресурстарды үйлестіретін социотехникалық құрылым деп түсіндіреді [12; 384]. Ұлыбританияда барлық қоғамға пайдалы ұйымдарға «қайырымдылық ұйымдар» [13; 487] термині қолданылады.

«Коммерциялық емес ұйым» ұғымының анық болмауы және де оның коммерциялық ұйымдармен қатар азаматтық айналымға қатысуы «заң шығарушының заңды тұлғаларды түрлерге бөлудің салалық критерийлеріне нұқсан келтіреді» [14; 107] деген пікірмен толықтай келісеміз.

Заңда қабылданған заңды тұлғаларды коммерциялық және коммерциялық емес ұйымдарға бөлуді сақтап қалу туралы тұжырымдамалық тенденцияны ұстана келе, «коммерциялық емес ұйым» ұғымын түсінуге қатысты мәселеде нақтылыққа қол жеткізуді алға тарта отырып, ғалымдар коммерциялық емес ұйымдардың заңнамалық атауына ұқсас: «кәсіпкерлік емес» [15; 19], «әлеуметтік» [16; 176], «азаматтық ұйымдар» [17; 245] деген атауларды ұсына бастады.

Алғашқы рет заңды тұлғаларды коммерциялық және коммерциялық емес деп бөлу 1991 жылдың 31 мамырында КСРО және Одақтас республикалардың азаматтық заңнама Негіздерін қабылдаған заңының 18-бабымен жүргізілді [18]. Мұндай қадам қазақстандық заң шығарушы тарапынан 1994 жылы жүргізілген болатын.

Аса ауқымды емес тарихи көзқарастарды ескере отырып, қазақстандық заңнамада, сонымен қатар еуропалықта да [19; 147], коммерциялық емес заңды тұлғаның қазіргі мінсіз кейіпі қоғам мен өз мүшелерінің (қатысушыларының) игілігін қамтамасыз етуге бағытталып «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» ҚР Заңының 4-бабына сәйкес «әлеуметтік, мәдени, ғылыми, білім беру, қайырымдылық, басқару мақсаттарына қол жеткізу; азаматтардың және ұйымдардың құқықтарын, заңды мүдделерін қорғау; даулар мен жанжалдарды шешу; азаматтардың рухани және өзге қажеттіліктерін қанағаттандыру; азаматтардың денсаулығын сақтау, қоршаған ортаны қорғау, дене шынықтыру мен спортты дамыту заң көмегін көрсету үшін, сондай-ақ қоғамдық игіліктерді және өз мүшелерінің (қатысушылардың) игіліктерін қамтамасыз етуге бағытталған басқа да мақсаттарда құрылуы мүмкіндігімен» байланысты болған және байланысты болып келеді [20]. Заң шығарушы дәл осындай аса коммерциялық емес кейіпті жасауды көздеген болатын.

Қолданыстағы заңнамада коммерциялық емес ұйымдардың кейбір ұйымдық-құқықтық нысандарына алынған таза табысты қатысушылар (мүшелер, құрылтайшылар) арасында қалай да бөлуге мүмкіндік беретін жалпы ережеден бөлек көптеген ерекшеліктердің болуы «коммерциялық емес ұйым» ұғымының тұжырымдамалық және нақты мазмұнының арасындағы айырмашылықты көбейтеді. В.Ф. Яковлевтің пікірі бойынша, бұл олардың құқықтық пішіні «жұмбақ, бұлыңғыр және алуан жүзді» болып қалуына себепші болды [21; 147]. Бұл түсініктің тұжырымдамалық мазмұны ретінде зерттеу пәнін белгілі бір топтарға бөлетін не біріктіретін белгілер жүйесі болса, нақты

мазмұны ретінде жекелеген нормативтік-құқықтық актілердегі осы түсінікті қолданудың прагматикалық қырлары танылады. Бұл екі арадағы айтарлықтай айырмашылықтың болуы ерте ме кеш пе жекелеген тұлғалардың бас пайдасына пайдалануға алып келеді. «Коммерциялық емес ұйым» түсінігінің тұжырымдамалық және нақты мазмұнының арасындағы айырмашылық теориялық және тәжірибелік тұрғыда жиі кездесетін жайт. Біздің айтпағымыз, ҚР Азаматтық кодексі мен ҚР «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» Заңындағы «коммерциялық емес ұйымның» заңды түсінігі қалыптасқанымен, шынайы тәжірибеде оның түрлі ұйымдық-құқықтық нысандары туралы заңды бастапқы мәнінде қолдану әртүрлі себептерге сәйкес мүмкін емес.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі коммерциялық емес ұйым қызметінің негізгі мақсаты ретінде пайда келтіре алмайтын және алынған таза табысын қатысушыларына үлестірмейтін деген анықтама береді. Және керісінше коммерциялық ұйымды қызметінің негізгі мақсаты ретінде табыс табу болып табылатын ұйым ретінде анықтайды [22].

Жоғарыдағы берілген анықтама заңды тұлғаның біз зерттеп отырған категориясына сипаттама беруге бағытталмағандығы байқалады. Бұл анықтама «коммерциялық ұйым» ұғымына теріс мағынадағы «болымсыз» түсінік беру жолымен берілген. ҚР Азаматтық кодексі 33-бабының 1-тармағына сәйкес «өз қызметінің негізгі мақсаты ретінде табысын келтіруді көздейтін» [22] болымды түсінік берілген «коммерциялық ұйым» бар.

Осылайша, заң шығарушы коммерциялық емес ұйымдардың заңдық маңызды белгілері ретінде төмендегідей оның екі «болымсыз» қасиеттерін атап көрсетеді: 1) пайда келтіру коммерциялық емес ұйым қызметінің негізгі мақсаты болмауы тиіс; 2) коммерциялық емес ұйым қатысушылары арасында таза табысты бөлуге тыйым салу.

Ендігі жерде коммерциялық емес ұйымның осы екі белгісін талдайық.

Талқылау

Коммерциялық емес ұйымның бірінші белгісі негізгі мақсат ретінде пайда келтіру болмауы тиіс деген талап. Егер де заң шығарушы тарапынан осы жерде нүкте қойылған болса, онда заңды тұлғаларды «коммерциялық» немесе «коммерциялық емес» түрлерге бөлу оңай болар еді. Демек коммерциялық ұйымдар бұл пайда келтіру негізгі мақсаты болып табылатын ұйымдар, ал өзге қоғамдық пайдалы мақсаттарды көздейтін ұйымдардың барлығы коммерциялық емес деп танылуы тиіс болатын. Ғылымда мұндай қарама-қарсы ұғымдар «сызықтық тәсіл» арқылы шешіліп отырады. Мұндай «сызықтық» әдіс «шындық-өтірік», «махаббат-жек көру» сияқты өзара оппозициялық ұғымдардың негізінде жатады. Тиісінше «коммерциялық емес» ұйымдардың өлшемдік қасиеттерінің максималды көрінісі кәсіпкерлік қызметпен айналысуына тыйым салу болуы тиіс. Алайда заң шығарушы толықтай сызықтық өлшемді басшылыққа алмастан, коммерциялық емес ұйымдарға кәсіпкерлік қызметпен айналысуына толықтай мүмкіндік берді. Осылайша, коммерциялық емес ұйымдардың екі тобы пайда болды: айталық, біріншісі қандай да бір қоғамдық мақсаттарды көздей отырып, табыс табумен де айналысатын ұйым болса, екінші топты қызметі тек қана қоғамдық игіліктерге жетуге ғана бағытталған ұйымдар құрады.

Жоғарыдағы жағдайдан қалыптасқан логикаға сәйкес пайда келтіру қызметінің болуы не болмауы қасиеті негізінде заңды тұлғаларды «коммерциялық» және «коммерциялық емес» деп бөлудің аса қиын екені байқалады. Біздің ойымызша, осының негізінде «коммерциялық емес ұйым» категориясы қазақстандық заңнамада біржақты коммерциялық та емес, немесе толықтай коммерциялық та емес «орталық позицияда» қалып қойған.

Құқық қолдану тәжірибесінде бірден-бір өзекті мәселелердің бірі коммерциялық емес ұйым қызметінің негізгі мақсатын анықтау қажеттігінің қиындығы. Яғни, көптеген мақсаттарының ішінде коммерциялық емес ұйым үшін «іс жүзінде» («де-факто») қайсысы «аса маңызды, негізгісі» болып табылады? Нәтижесінде ұйым мақсаттарының «негізгісін» табу үшін қандай өлшемдердің көмегімен саралауға болады? Қазіргі заң ғылымы мен тәжірибесі коммерциялық емес ұйымның негізгі мақсатын анықтау үшін қажетті тиімді тәсілдермен жабдықталған ба? Міне күнделікті тәжірибеде кездесетін сауалдардың тізімінің негізгілері осындай. Осы сұрақтарға жауап табуға тырыссақ.

Алғашқыда коммерциялық емес ұйымның қоғамдық игіліктерге бағытталған негізгі мақсатын, екінші кезектегі пайда келтіретін кәсіпкерлік қызметінен ажырата алуға болады деген жағдайды қарастырайық. Мұндай мүмкіндік екі жағдайда туындайды: біріншісі, коммерциялық емес ұйым кәсіпкерлік қызметпен мүлдем айналыспағанда, екіншісі, коммерциялық емес ұйымның қызметі мүлдем пайда келтірмеген жағдайда. Мысал ретінде бір жағынан қайырымдылықпен айналысатын,

екінші жағынан сауда-саттықты жүзеге асыратын ұйымның жағдайын айтуға болар еді. Қайырымдылық қызметі коммерциялық емес ұйым үшін негізгі және ол пайда келтірмейді де, ал сауда-саттық коммерциялық емес ұйымның негізгі қызметін қаржыландыруға қажетті қаражатпен қамтамасыз ету үшін қажетті пайда келтіретін және бірыңғай екінші кезектегі қызметі ретінде танылады. Жалпы мұндай ұйымда барлығы қисынға сай, түсінікті.

Негізгі қызмет коммерциялық емес ұйым үшін пайда келтірмеуі тиіс деген пікір ресей ғалымдарының еңбектерінде В.В. Залесский, Р.Ф. Калистратова [23, 93], О.П. Кашковский [24, 13] толықтай негізделіп қолданылады.

Ал өзге пікірлердің барлығы бұл өлшем мүлдем тәжірибеге сәйкес келмейді деп есептейді. Қазақстандық заң шығарушының коммерциялық емес ұйымдардың негізгі және екінші кезектегі қызметін қатар қолдануға көптеген мүмкіндік бергендігі туралы алдын ала жаңсақ пікір қалыптастырмас үшін, мысалдар келтірейік. Негізгі қызметі ретінде білім беруді мақсат тұтқан мекеме ұйымдық-құқықтық нысанында құрылған КЕҰ-ның өз оқушылары мен тыңдаушыларынан өз қызметін көрсеткені үшін ақы алуға құқығы бар. Алайда, білім беру қызметі мекеменің негізгі мақсаты емес пе еді? Міне, заң шығарушы бұл жағдайда коммерциялық емес ұйымға негізгі қызметінде қоғамдық пайдалы қызмет пен кәсіпкерлік қызметті қатар атқаруға мүмкіндік беріп отыр.

Кейбір ресейлік авторлар коммерциялық емес ұйымның қызметін негізгі және негізгі емес деп ажыратудың талпынысының нәтижесіздігін танып, оны шешудің жаңаша жолдарын ұсынады. Мысалы, ресейлік автор О.Е. Чернега ұйымдарды «коммерциялық» және «коммерциялық емес» деп бөлудің базалық өлшемі ретінде «қызмет мақсаты» мен «құрылу мақсатын» бөліп қарастыруды ұсынады [25; 135, 136].

Біздің ойымызша, ең бірінші КЕҰ-ның өзге де коммерциялық заңды тұлғалармен қатар мақсаты мен қызметі ҚР Конституциясына және де қолданыстағы заңнамаға сәйкес болуы қажет. Коммерциялық емес заңды тұлғалардың «қызметінің» «негізгі мақсатын» ҚР АҚ-нің 34-бабының өзі анықтап беріп тұр деп ойлаймыз. Оған сәйкес КЕҰ-ның «қызметінің» «негізгі мақсаты» пайда келтіруді көздемеу және таза табыс болған жағдайда да оны қатысушылары арасында үлестірмеу болып табылады. Ал, «құрылуының мақсаттарын» жоғарыда Қазақстан Республикасының «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» Заңының 4-бабында айқындалғандығын айтқан болатынбыз.

Сондықтан да ҚР Азаматтық кодексінің 34-бабының 3-тармағында көрсетілген «Коммерциялық емес ұйым кәсіпкерлік қызметпен өзінің жарғылық мақсаттарына сай келуіне қарай ғана айналыса алады» деген құқықтық шарты «Коммерциялық емес ұйым кәсіпкерлік қызметпен өзінің құрылу мақсатына жету үшін ғана айналыса алады» деген тұжырымда берілуі тиіс.

КЕҰ-лар қызметінің «қоғамдық пайдалылығы» мен «коммерциялық емес бағытқа бағытталғандығын» анықтау бұл басқа мәселе. Мұндай өлшемдер мен тетіктер коммерциялық емес ұйымның кәсіпкерлікпен айналысуының мөлшерін анықтап береді. Яғни ұйымның негізгі қызметі мен шығыстары жарғыда көрсетілген «коммерциялық емес қызметінің мақсаттарына» бағытталған ба әлде жоқ па осыны көрсетіп береді. Нәтижесінде өз қаражаттарының көпшілігін кәсіпкерлік бағытта жұмсап отырса, мұнда ұйым коммерциялық емес ұйым ретінде қызметін тоқтатуы қажет. Мысалы, АҚШ-та «айрықша мақсат» деп аталатын тест түріндегі қатал өлшемдер бар. Осы стандартқа сәйкес, егер ұйымның қоғамдық пайдалылығы оның жалпы мақсаттарының маңызды бөлігі болып табылмаса, ұйым КЕҰ деп танылмайды [26; 93].

Ендігі жерде коммерциялық емес ұйымның «өз қызметінің негізгі мақсаты ретінде пайда келтіре алмайтын» қасиетін оның «қызмет мақсаты» мен «құрылу мақсатын» ажырату арқылы шешу туралы мәселеге оралайық. Кәсіпкерлік қызметпен айналысуға рұқсат берілген күнде де коммерциялық емес ұйым өз алдына әртүрлі мақсаттар қоя алмайды, оның ішінде пайда келтіру мақсатында. Яғни, КЕҰ-ның «қызмет мақсаттары» оның «құрылу мақсатына» не керісінше сәйкес келуі заң талабы.

Бір қарағанда ресейлік ғалым О.П. Кашковскийдің [24; 13] «құрылу мақсаттары» мен «қызмет мақсаттарының» әрқашан біртектес бола бермейді деген пікірімен келісіп, «коммерциялық емес ұйым» түсінігін қалыптастыруда, оның қызмет мақсаттарына сүйеніп, ҚР АҚ-нің 34-бабының 1-тармағын «коммерциялық емес ұйымдар әлеуметтік, мәдени, ғылыми, білім беру, қайырымдылық, басқару мақсаттарына қол жеткізу... басқа да мақсатта» құрылады деп көрсету де шындыққа бір жақындайтын секілді. Алайда, коммерциялық емес ұйымдардың, барлық ықтимал мақсаттарын заңнамалық актіде қамту мүмкін емес, себебі, олардың негізінде қоғамда қазіргі уақытта бар және қайта орын алатын әлеуметтік қажеттіліктер мен коммерциялық емес мүдделердің алуан түрі жатыр. Сол себепті «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» Заңда жоғарыда келтірілген тізім түбегейлі

болып табылмайды және коммерциялық емес ұйымдардың «қоғам игілігі мен өз мүшелерінің (қатысушыларының) игілігіне бағытталған басқа мақсаттарда да» ашылу мүмкіндігі бар. Сондықтан да, «коммерциялық емес ұйым» түсінігін айқындауда бұл ұйымдардың «өз қызметінің негізгі мақсаты ретінде пайда келтіре алмау» қасиетінің тиімділігі төмен.

Енді «алынған таза табысты қатысушылар арасында үлестірмейтін» қасиетіне келсек.

Ресейлік И.В. Елисеев, В.В. Рахмилович, М.Ю. Тихомиров [27; 18–19]) және отандық ғалымдар М.К. Сулейменов [28; 171–176], Ю.Г. Басин [29; 95] таза табысты үлестіреуді коммерциялық емес ұйымдардың жалғыз ғана тиімді әрі сенімді белгісі ретінде бағалайды. Шындығында шетелдік құқықшығармашылық пен құқық қолдану тәжірибесі көрсеткеніндей осы белгі әзірге КЕҰ-ны коммерциялық заңды тұлғалардан ажыратудың тиімді өлшемі ретінде көрінеді.

Өкінішке орай, отандық және көршілес елдердің заңнамалары тәжірибеде бұл өлшемнің де дәйекті түрде қолданыла бермейтінін көрсетеді. Жалпы ережеден бөлек көптеген ерекшеліктердің болуы КЕҰ-ның кейбір ұйымдық-құқықтық нысандарына алынған табысты қандай да болмасын тәсілмен қатысушылары (мүшелері, құрылтайшылары) арасында бөлуге мүмкіндік беріп отыр. Бұған мысал ретінде, тұтыну кооперативтерін айтуға болады. «Тұтыну кооперативі туралы» Қазақстан Республикасының 2001 жылы 8 мамырдағы Заңының 14-бабының 8-тармақшасына сәйкес «тұтыну кооперативі таратылған жағдайда кредиторлармен есеп айырысқаннан кейін қалған мүліктің бір бөлігінің құнын немесе тұтыну кооперативі мүшелерінің келісімі бойынша мүліктік (пайлық) жарнасына бара-бар заттай түрде осы мүліктің бір бөлігін алуға» мүшелер құқылы.

Көрсетілген нормаға сәйкес кооператив мүшелері арасында алынған табысты бөле алу мүмкіндігі коммерциялық емес ұйым ретіндегі тұтыну кооперативінің құқықтық табиғатына сай келмейтінін байқау қиын емес. Бұл жағдайда заң шығарушы тарапынан ескерту енгізіліп, оның мүмкіндіктерін тарылту немесе тұтыну кооперативтерін коммерциялық емес ұйымдар қатарынан алып тастау қажет.

Сонымен коммерциялық емес ұйымның жоғарыда талданған екінші белгісі де көптеген цивилистердің сенімді және абсолютті жеткілікті белгісі ретінде оны коммерциялық заңды тұлғадан ажырататын деп сенімді айтқанына қарамастан, бұл белгінің де «коммерциялық емес ұйым» түсінігінің құқықтық табиғатын толық ашпайтындығына көзіміз жетті. КЕҰ-ның кейбір ұйымдық-құқықтық нысандары үшін жалпы ережеден бөлек ерекшеліктердің көп болуы, ол ережені одан әрі дамытпайды, керісінше оны жоққа шығарады. Бұл жағдай өз кезегінде коммерциялық емес нысанда құрылған ұйымды коммерциялық мақсатта теріс пайдалануға мүмкіндік берері сөзсіз.

Кейбір авторлар бұл жағдайдан шығудың бірден-бір жолы ретінде коммерциялық емес ұйымдардың мәндік белгілерінен гөрі оның алдыңғы белгілері ретінде нысандық өлшемдерді есептеуді жөн көреді [29; 35–41].

Қазақстанның азаматтық заңнамасына сәйкес коммерциялық заңды тұлғалар мемлекеттік кәсіпорын, акционерлік қоғам мен өндірістік кооператив және де шаруашылық серіктестік нысандарында құрылса, КЕҰ мекеме, акционерлік қоғам, тұтыну кооперативтері, діни бірлестіктер, қор, қоғамдық бірлестіктер мен өзге де нысанда құрылуы мүмкін.

Нысандық белгісіне сәйкес ұйым не коммерциялық заңды тұлғаның жоғарыда көрсетілген нысандарында не КЕҰ-ның нысандарында ғана құрылуы тиіс. Бұл бағытта әрине, нысандық белгі жоғарыда талданған КЕҰ-ның белгілеріне қарағанда шартсыз сипатқа ие. Яғни кез келген құрылған ұйым ең алғаш өзінің құрылу нысанын таңдайтыны белгілі. Басқаша айтар болсақ, өзінің мәні жағынан коммерциялық ұйым болып табылатын заңды тұлға нысандық белгілеріне сәйкес коммерциялық емес ұйымға жатқызылса, онда ол КЕҰ ретінде саналып, өзінің заңдық салдарларына ие болады. Мысалға, жоғарыда айтқан тұтыну кооперативтерін немесе мекеме нысанындағы коммерциялық емес ұйымды алайық, қызметінің ішкі мәніне сәйкес олар коммерциялық ұйым болғанымен, ұйымдық-құқықтық нысанына сәйкес коммерциялық емес заңды тұлға саналып, тиісті құқықтық мәртебеге ие болады.

Мұндай сыртқы нысаны мен ішкі мазмұны арасындағы қарама-қайшылық заңның әрпін бұлжытпай орындаудан туған құқықтағы «таза құқықтық құндылықтар» қалыптастыруға бағытталған нысандық тәсілдің артықшылығы болып табылады. Алайда, сыртқы нысан мен ішкі мазмұн бір-бірімен үйлеспейтінін тәжірибеде анық байқауға болады. Сондықтан да бұл екі категорияның арақатынасы өзара байланыстарды есептей отырып жасалуы қажет.

Қорытынды

Талданған әдістемелік тәсілдер біз қарастырып отырған «коммерциялық емес ұйым» құбылысының түсінігін одан әрі қарастыруда жол сілтеуші белгілер ретінде қолдануға болады дей отырып, мынадай қорытынды жасауға болады:

1. Қазіргі таңда заңды тұлғаларды коммерциялық және коммерциялық емес ұйымдарға ажыратудың «өз қызметінің негізгі мақсаты ретінде пайда келтіре алмау» сияқты белгісін коммерциялық емес ұйымдардың басым көпшілігіне тән дей отырып қолдану өзінің тиімділігін жоғалтты. Яғни бұл белгіні қолданудың аясы тарылып, универсалдық мәнін жоғалды деп есептейміз. Заң шығарушының алдында оны ажыратудың жаңа белгілері мен өлшемдерін ойлап табу емес, осыған дейін қалыптасқан өлшемдерді өз ретімен қолдану мақсаты тұр. Бүгінгі қазақстандық заңнамада «коммерциялық емес ұйым» жалпы түсінігін КЕҰ-ның жекелеген ұйымдық-құқықтық нысандарында қолданудың реттілігі (последовательность) сақталмаған.

2. КЕҰ-лар қызметінің «қоғамдық пайдалылығы» мен «коммерциялық емес бағытқа бағытталғандығын» (яғни «негізгі» және «екінші кезектегі» қызметін ажырату) анықтаудың өлшемдері мен тетіктерін жасақтап, ҚР АҚ-нің 34-бабына сәйкестендіру мақсатында қазіргі қолданыстағы құқықтық актілерге тексеру жүргізу қажет.

3. «Алынған таза табысты қатысушылар арасында үлестірмеу» белгісіне байланысты ұйымдарды коммерциялық емес және коммерциялық деп бөлудің де тиімділігі де бұл ережені өз ретімен (последовательно) қолданбау салдарынан тиімділігі төмендеуде. Яғни, «коммерциялық емес ұйым» туралы жалпы ережелерден бөлек ерекшеліктердің (исключение из общих правил) болуы кейбір ұйымдық-құқықтық нысандағы КЕҰ-ға қатысушылар (мүшелер, құрылтайшылар) арасында пайданы бөлуге мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде «коммерциялық емес ұйым» түсінігінің тұжырымдамалық мазмұны мен нақты тәжірибелік мазмұны арасындағы арақашықтықтың ұлғаюына және оның азаматтардың бас пайдасына пайдалануына алып келеді.

4. Ұйымдық-құқықтық нысан мен заңды тұлғаға тән сипаттық қасиеттер арасындағы қарым-қатынас сыртқы нысан мен оның мазмұны арасындағы өзара байланысты ескере отырып жасалуы және одан әрі жетілдірілуі қажет. Мұндағы ажыратудың басты белгісі ретінде ішкі мазмұны танылуы тиіс. Ұйымдық-құқықтық нысанның ішкі мазмұнына емес, сыртқы пішініне көбірек мән беру азаматтық құқықтық әлеуметтік белсенділігін төмендетіп қана қоймайды, сондай-ақ оның реттеушілік құнын жояды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Назарбаев Н. Ұлт жоспары — Қазақстандық арманға бастайтын жол / Н. Назарбаев // Егемен Қазақстан. — 2016, 6 қаңтар.
- 2 Назарбаев Н.Ә. «100 нақты қадам» — бұл жаһандық және ішкі сын-қатерлерге жауап және сонымен бір мезгілде, жаңа тарихи жағдайларда ұлттың дамыған мемлекеттердің отыздығына кіруі жөніндегі жоспары / Н. Назарбаев // Егемен Қазақстан. — 2015, 20 мамыр.
- 3 База данных юридических лиц [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.adilet.gov.kz>.
- 4 Айтимов Б.Ж. Теоретико-правовые подходы к определению понятия «некоммерческая организация» / Б.Ж. Айтимов // Вестн. Казах. нац. ун-та им. аль-Фараби. Сер. юрид. — 2015. — № 3 (75). — С.196–204.
- 5 Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс, үкіметтік емес ұйымдарға арналған гранттар және сыйлықақылар туралы 2005 жылғы 12 сәуірдегі № 36-III Қазақстан Республикасының Заңы [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z050000036>
- 6 «Қоғамдық бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының 1996 жылғы 31 мамырдағы № 3 Заңы [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z960000003>
- 7 Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 февраля 1998 г. № 103 «О Программе микрокредитования наименее обеспеченных граждан Республики Казахстан на 1998–2000 годы» (с изм., внесенными Постановлением Правительства РК № 730 от 1.08.98 г.) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.online.zakon.kz.
- 8 Леон Е.Айриш. Руководство по разработке и применению законов, регулирующих деятельность неправительственных организаций / Леон Е.Айриш, Роберт Кушен, Карла В. Саймон. — Алматы: Изд-во «LEM», 2006. — 172 с.
- 9 НПО: решение проблем бедности / под ред. А. Ильясовой, С. Исламовой. — Алматы: UNDP «Kazakhstan», 2004. — С. 39.
- 10 Словарь терминов по институциональной экономике [Электронный ресурс] / сост. Г.А. Литвинцева. — М., 2001. — Режим доступа: <http://vocabulary.ru/dictionary/96>.
- 11 Словарь бизнес-терминов «Академик.ру» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.dic.academic.ru>.
- 12 Salamon Lester M., Anherer Helmut K. In Search of the Nonprofit Sector / Salamon Lester M., Anherer Helmut K. // The Question of Definitions In Voluntas. — 1992. -№ 2. — P.384.

- 13 Helmut K., Anheier Gabriel Rudney, Lester M. Salamon. Non-profit institutions in the United Nations System of National Accounts: country applications of SNA guidelines // International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations. — 1994. — Vol. 4, issue 4. — P. 487.
- 14 Десятов И.Н. О праве некоммерческих организаций на деятельность, приносящую доход / И.Н. Десятов // Вестн. Перм. ун-та. — 2011. — № 1. — С. 107.
- 15 Серова О.А. Законодательство о юридических лицах: возможные пути совершенствования / О.А. Серова // Гражданское право. — 2009. — № 4. — С. 19.
- 16 Грешников И.П. Субъекты гражданского права: юридическое лицо в праве и законодательстве / И.П. Грешников. — СПб., 2002. — С. 176.
- 17 Фролова Н.К. Коммерческая деятельность: понятие и признаки. Актуальные вопросы частного права / Н.К. Фролова. — Самара, 2004. — 245 с.
- 18 Основы Гражданского законодательства Союза ССР и республик (утверждены Постановлением Верховного Совета СССР 31 мая 1991 года № 2211-1) (утратил силу) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.online.zakon.kz>.
- 19 Латурнеги Мари-Эме. Некоммерческие организации в российском праве / Латурнеги Мари-Эме // Закон. — 2009. — № 5. — С. 147.
- 20 «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 16 қаңтардағы № 142-ІІ Заңы [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z010000142_
- 21 Яковлев В.Ф. Некоммерческие организации: теоретические и практические проблемы / В.Ф. Яковлев // Журн. рос. права. — 2009. — № 1. — С. 147.
- 22 Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі (Жалпы бөлім). Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің 1994 жылғы 27 желтоқсандағы қаулысымен қолданысқа енгізілді [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000>
- 23 Залесский В.В. Комментарий к Федеральному закону «О некоммерческих организациях» / В.В. Залесский, Р.Ф. Калистратова. — 3-е изд., доп. и перераб. — М.: Юрайт, 2000. — С. 93.
- 24 Кашковский О.П. Правовое регулирование предпринимательской деятельности некоммерческих организаций: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О.П. Кашковский. — М., 2000. — С. 13.
- 25 Чернега О.Е. Правовая модель благотворительности и благотворительных организаций: гражданско-правовой и социологический аспекты: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О.Е. Чернега. — М., 1998. — С. 135, 136.
- 26 Защита общественных интересов: курс лекций. Школа управления НКО. — Кн. V / под ред. Центра поддержки НКО. — М.: ЦПНКО, 2002. — С. 93.
- 27 Комментарий к Федеральному закону «О некоммерческих организациях» / под ред. М.Ю. Тихомирова. — 2-е изд. перераб. и доп. — М.: Юриформцентр, 2000. — С. 18, 19.
- 28 Гражданский кодекс Республики Казахстан. (Общая часть). Комментарий (постатейный): [В 2 кн.] — 3-изд., испр. и доп. с использованием судебной практики / отв. ред. М.К. Сулейменов. — Алматы, 2007. — Кн. 1. — С. 171–176.
- 29 Костенко Н.В. Гражданско-правовое регулирование деятельности некоммерческих организаций в Российской Федерации: автореф. ... канд. юрид. наук / Н.В. Костенко. — Екатеринбург, 2004. — С. 35–41.

Б.Ж. Айтимов, Е.Ш. Дусипов, Б.А. Сериев

Понятие некоммерческой организации и ее место в системе гражданского права

В статье понятие «некоммерческая организация», сформированное в научном сообществе, исследовано в сравнении с практическими примерами, зарубежными теоретическими идеями. На данный момент важно пересмотреть понятие «некоммерческая организация». Очевидно, что основной причиной является формирование и развитие казахстанского опыта местного самоуправления за счет повышения политической, экономической и социальной активности граждан, в результате чего местные проблемы решались бы, используя собственный потенциал населения. Однако отсутствует научное и теоретическое осмысление концепции «некоммерческой организации» с точки зрения ее основных целей. Это, в свою очередь, не позволит усовершенствовать отечественное законодательство о некоммерческих организациях. Одну из основных причин неразвитости законодательства в этой сфере без привлечения международных и иностранных организаций можно увидеть в несовершенстве государственной политики, направленной на формирование и развитие гражданского общества. Мы считаем, что это результат работы государственных структур, заинтересованных в развитии этой отрасли. Целью исследования является определение понятия «некоммерческая организация» по гражданскому законодательству Республики Казахстан и ее места в гражданском праве на государственном и общественном уровне. Помимо статистических, аналитических, синтезирующих, сравнительно-правовых, лингвистических методов исследования, в статье использованы такие методы, как оценка реально-социальной деятельности, правовой аудит при исследовании их практического развития. В результате исследования было высказано мнение, что существующие критерии различия коммерческих и некоммерческих организаций вряд ли применимы, и, следовательно, имеется необходимость создания новых критериев для их разделения, таких как «общественная выгода» и т.д.

Ключевые слова: юридическое лицо, некоммерческая организация, гражданское право, признаки юридического лица, уставная деятельность.

B.Zh. Aitimov, Ye.Sh. Dussipov, B.A. Seriev

The concept of a non-profit organization and its role in the civil law system

In the scientific article, the concept of «non-profit organization», formed in the scientific community, is investigated in comparison with practical examples, foreign theoretical ideas. At the moment, it is important to reconsider the concept of «non-profit organization». Obviously, the main reason is the formation and development of the Kazakh experience of local self-government by increasing the political, economic and social activity of citizens, as a result of which local problems would be solved using the population's own potential. However, there is no scientific and theoretical understanding of the concept «non-profit organization» in terms of its main goals. This, in turn, will not allow to improve the domestic legislation on non-profit organizations. One of the main reasons for the underdevelopment of legislation in this area without the involvement of international and foreign organizations can be seen in the imperfection of state policy aimed at the formation and development of civil society. We believe that this is the result of the work of government agencies interested in the development of this industry. The aim of the study is to define the concept of «non-profit organization» under the civil legislation of the Republic of Kazakhstan and its place in civil law, at the state and public levels. In addition to statistical, analytical, synthesizing, comparative legal, linguistic research methods, the article uses methods such as the assessment of real social activities, legal audit in the study of their practical development. As a result of the study, it was suggested that the existing criteria for distinguishing between commercial and non-commercial organizations are hardly applicable, and, therefore, there is a need to create new criteria for their separation, such as «public benefit», etc.

Keywords: legal entity, non-profit organization, civil law, characteristics of a legal entity, statutory activity.

References

- 1 Nazarbayev, N.A. (2016). Ult zhospary — Qazaqstandyq armanga bastaityn zhol [The plan of the nation is the path to the Kazakhstan dream]. *Egemen Qazaqstan – Sovereign Kazakhstan* [in Kazakh].
- 2 Nazarbayev, N.A. (2015). «100 naqty qadam» — bul zhakhandyq zhane ishki syn-qaterlerge zhaup zhane sonymen bir mezgilde, zhana tarikh zhagdailarda ultyn damygan memleketterding otyzdygyna kirui zhonindegi zhospary [«100 concrete steps» is a response to global and domestic challenges and, at the same time, a plan for the nation to join the top thirty developed countries in the new historical context]. *Egemen Qazaqstan – Sovereign Kazakhstan* [in Kazakh].
- 3 Baza dannyykh yuridicheskikh lits [Legal entities database]. *adilet.gov.kz*. Retrieved from <http://www.adilet.gov.kz>. [in Russian]
- 4 Aitimov, B.Zh. (2015). Teoretiko-pravovye podkhody k opredeleniu poniatia «nekommercheskaia organizatsiia» [Theoretical and legal approaches to the definition of the concept of «non-profit organization»]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo universiteta imeni al-Farabi. Seria Yuridicheskaiia* [in Russian].
- 5 Qazaqstan Respublikasyndagy memlekettik aleumettik tapsyrys, ukimettik emes uymdarga arналған grantтар және syilyqaylar туралы 2005 жылғы 12 сәуірдегі № 36-III Qazaqstan Respublikasynyn Zany [Law of the Republic of Kazakhstan dated April 12, 2005 No. 36-III on state social order, grants and bonuses for non-governmental organizations in the Republic of Kazakhstan]. *adilet.gov.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z050000036> [in Kazakh].
- 6 «Qogamdyq birlestikter туралы» Qazaqstan Respublikasynyn 1996 жылғы 31 мамырдағы № 3 Zany [Law of the Republic of Kazakhstan dated May 31, 1996 No. 3 «On Public Associations»]. *adilet.gov.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z960000003> [in Kazakh].
- 7 Postanovlenie Pravitelstva Respubliki Kazakhstan ot 12 fevralia 1998 g. № 103 «O Programme mikroreditovaniia naimenee obespechennykh grazhdan Respubliki Kazakhstan na 1998–2000 gody» [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated February 12, 1998 No. 103 «On the Microcrediting Program for the Least Income Citizens of the Republic of Kazakhstan for 1998–2000» (as amended by the Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 730 dated 1.08.98)]. *online.zakon.kz*. Retrieved from <http://www.online.zakon.kz> [in Russian].
- 8 Leon, E.Airish, Robert, Kushen, & Karla, V. Saimon. (2006). *Rukovodstvo po razrabotke i primeneniю zakonov, regulirushikh deiatelnosti nepravitelstvennykh organizatsii* [Guidelines for the Development and Implementation of Laws Governing the Activities of Non-Governmental Organizations]. Almaty: Izdatelstvo «LEM» [in Russian].
- 9 Ilyasova, A., & Islamova, S. (Eds.). (2004). *NPO: reshenie problem bednosti [NGOs: Addressing Poverty Issues]*. Almaty: UNDP «Kazakhstan» [in Russian].
- 10 Litvintseva, G.A. (2001). Slovar terminov po institucionalnoi yekonomike [Institutional Economics Glossary]. Moscow: *Vocable.ru*. Retrieved from <http://vocable.ru/dictionary/96> [in Russian].
- 11 Slovar biznes-terminov «Akademik.ru» [Dictionary of business terms «Academic.ru»]. *dic.academic.ru*. Retrieved from <http://www.dic.academic.ru> [in Russian].
- 12 Salamon Lester, M., & Anherer Helmut, K. (1992). In Search of the Nonprofit Sector // The Question of Definitions In *Voluntas*.

- 13 Helmut, K., & Anheier, Gabriel Rudney, Lester M. Salamon. (1994). Non-profit institutions in the United Nations System of National Accounts: country applications of SNA guidelines // *International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*.
- 14 Desyatov, I.N. (2011). O prave nekommercheskikh organizatsii na deiatel'nost, prinosiashchuiu dokhod [On the right of non-profit organizations to generate income]. *Vestnik Permskogo universiteta — Perm University Bulletin*, 1, 107 [in Russian].
- 15 Serova, O.A. (2009). Zakonodatel'stvo o yuridicheskikh litsakh: vozmozhnye puti sovershenstvovaniia [Legal Entity Legislation: Possible Ways to Improve]. *Grazhdanskoe pravo* [in Russian].
- 16 Greshnikov, I.P. (2002). *Subekty grazhdanskogo prava: yuridicheskoe litso v prave i zakonodatel'stve* [Subjects of civil law: a legal entity in law and legislation]. Saint Petersburg [in Russian].
- 17 Frolova, N.K. (2004). *Kommercheskaia deiatel'nost: poniatie i priznaki. Aktualnye voprosy chastnogo prava* [Commercial activity: concept and characteristics. Topical issues of private law]. Samara [in Russian].
- 18 Osnovy Grazhdanskogo zakonodatel'stva Souza SSR i respublik (utverzhdeny Postanovleniem Verhovnogo Soveta SSSR 31 maia 1991 goda № 2211-I) (utratilo silu) [Fundamentals of the Civil Legislation of the USSR and the republics (approved by the Decree of the Supreme Soviet of the USSR on May 31, 1991 No. 2211-I). (invalidated)]. *online.zakon.kz*. Retrieved from <http://www.online.zakon.kz> [in Russian].
- 19 Laturnegi, Mari-Eme. (2009). Nekommercheskie organizatsii v rossiiskom prave [Non-profit organizations in Russian law]// *Zakon*, 5 [in Russian].
- 20 «Kommertsialyq emes uymdar turaly» Qazaqstan Respublikasynyn 2001 zhylygy 16 qangtardagy No. 142-II Zany [Law of the Republic of Kazakhstan dated January 16, 2001 No. 142-II «On non-profit organizations»]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z010000142_ [in Kazakh].
- 21 Yakovlev, V.F. (2009). Nekommercheskie organizatsii: teoreticheskie i prakticheskie problemy [Non-commercial organizations: theoretical and practical problems]. *Zhurnal rossiiskogo prava — Journal of Russian Law*, 1, 147 [in Russian].
- 22 Qazaqstan Respublikasynyn Azamattyq Kodeksi (Zhalpy bolim). Qazaqstan Respublikasy Zhogargy Kenesinin 1994 zhylygy 27 zheltoqsandagy qaulysymen qoldanysha engizildi [The Civil Code of the Republic of Kazakhstan (General Part). came into force by the Resolution of the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan of December 27, 1994]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000> [in Kazakh].
- 23 Zalesskiy, V.V., & Kalistratova, R.F. (2000). Kommentarii k Federalnomu zakonu «O nekommercheskikh organizatsiiakh» [Commentary to the Federal Law «On Non-Commercial Organizations»]. (Ed. 3d.). Moscow: Rait [in Russian].
- 24 Kashkovskiy, O.P. (2000). Pravovoe regulirovanie predprinimatelskoi deiatel'nosti nekommercheskikh organizatsii [Legal regulation of entrepreneurial activity of non-profit organizations]. *Candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 25 Chernega, O.E. (1998). Pravovaia model blagotvoritel'nosti i blagotvoritel'nykh organizatsii: grazhdansko-pravovoi i sotsiologicheskii aspekty [Legal model of philanthropy and charitable organizations: civil law and sociological aspects]. *Candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 26 Zashchita obshestvennykh interesov: kurs lektsii. Shkola upravleniia NKO (2002). [Protection of public interests: a course of lectures. NCO Management School]. Book V / under the editorship of the NGO Support Center. Moscow: SPNKO [in Russian].
- 27 Tikhomirov, M.Yu. (Ed.). (2000). *Komentarii k Federalnomu zakonu «O nekommercheskikh organizatsiiakh»* [Commentary to the Federal Law «On Non-Commercial Organizations»]. Moscow: Urinformtsentr [in Russian].
- 28 Suleimenov, M.K. (Ed.). (2007). *Grazhdanskii kodeks Respubliki Kazakhstan. (Obshaia chast). Kommentarii (postateinyi)* [Civil Code of the Republic of Kazakhstan (General Part). Comment (post-article)]. (In 2 books — 3 ed.). Almaty [in Russian].
- 29 Kostenko, N.V. (2004). *Grazhdansko-pravovoe regulirovaniie deiatel'nosti nekommercheskikh organizatsii v Rossiiskoi Federatsii* [Civil and legal regulation of the activities of non-profit organizations in the Russian Federation]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Ekaterinburg [in Russian].

DOI 10.31489/2021 L3/191-201

УДК 347.73

К.Ю. Проскурина*

*НИИ финансового и налогового права, ВШП «Әділет»
Каспийского общественного университета, Алматы, Казахстан
(E-mail: Kristina.Proskurina@unius.kz)*

Правовые формы установления платежной и накопительной денежных функций

Предметом настоящего научного исследования являются правовые формы установления двух денежных функций: платежной и накопительной. На современном этапе развития правового регулирования денежной системы Республики Казахстан платежная денежная функция наиболее полно, по сравнению с прочими экономическими денежными функциями, отражена в законодательстве РК. Наоборот, правовые формы установления накопительной денежной функции в действующем законодательстве встречаются как бы «между строк» или закреплены косвенно, что вызывает необходимость их специального поиска и толкования. Автором настоящей работы приведены не только авторские определения предлагаемым терминам, но и установлена разница в таких значимых для современной экономики понятиях, как «платежное средство», «законное платежное средство», «единственное законное платежное средство» и «незаконное платежное средство». В свете появления и внедрения в рыночную экономику «частных» (негосударственных) денег, появления криптовалюты и необходимости определения их правового положения, установление такого теоретического разграничения представляется весьма актуальным. По результатам исследования сделаны выводы и даны рекомендации по совершенствованию действующего законодательства. Методологию данной научной работы составили аналитический, системный, сравнительный, формально-юридический методы. Помимо прочего, теоретической основой исследования явились труды ученых в области финансового и гражданского права как Республики Казахстан, так и Российской Федерации. А с тем учетом, что деньги являются экономико-правовой категорией, автором также были изучены и применены труды ученых-экономистов. Результаты, полученные в ходе проведения настоящего исследования, могут быть использованы при написании научных и практических работ в этой области права, системного толкования норм права, регулирующих товарно-денежные отношения, а также для целей совершенствования действующего законодательства Республики Казахстан.

Ключевые слова: деньги, денежное обращение, денежные функции, национальная валюта, иностранная валюта, средство платежа, средство накопления.

Введение

В ранее опубликованной нами работе было положено начало исследованию правовых форм установления денежных функций в действующем законодательстве РК. Как правило, дефиницию термину «деньги» дают через перечисление их экономических функций. И это может быть вполне оправданным, поскольку деньги — категория изначально экономическая, существующая в объективной реальности и используемая субъектами гражданского оборота для целей получения ими материальных и духовных благ, а также расчета с государством по своим публично-правовым обязательствам. Необходимо помнить, что не в праве зародились деньги и не в писаных законах правителей. Деньги возникли в обществе, в народе, в хозяйстве для облегчения товарообмена на ограниченной территории, а в последующем и на международной арене. Только после того, как деньги и денежные отно-

* Автор-корреспондент. E-mail: Kristina.Proskurina@unius.kz

шения появились объективно, прижились в обществе и прочно укрепились в экономике, став ее неотъемлемой частью, были установлены и нормы права, регулировавшие товарно-денежные отношения. Однако невозможно закрепить правовую регламентацию возникновения, изменения и прекращения денежных отношений без установления в праве нормы-дефиниции о деньгах. Поскольку, как мы отметили ранее, большинство ученых дает определение деньгам посредством перечисления их экономических функций, то и в законодательстве функции денег находят свое правовое отражение.

Правовые формы установления денежных функций — это нормы права и положения гражданско-правовых сделок, которые закрепляют возможность и порядок использования денежного товара, денежной единицы или денежного знака в качестве меры стоимости товаров, работ, услуг, средства их обращения, законного платежного средства, средства накопления (сбережения), средства международных расчетов (мировые деньги), а также закрепляющие иные денежные функции в праве.

Ранее нами уже были проанализированы правовые формы установления таких денежных функций, как мера стоимости, средство обращения и функция мировых денег. В настоящей работе приведен анализ правовых форм установления платежной и накопительной денежных функций.

Методы исследования

При проведении настоящего научного исследования были использованы различные теоретические и эмпирические методы, в том числе методы сравнительно-правового анализа, индукции и дедукции, герменевтики и исторический метод.

Результаты и обсуждение

Деньги как средство платежа

Правовые формы установления платежной денежной функции — это нормы права и соответствующие (или не противоречащие) им положения гражданско-правовых сделок, которые закрепляют возможность и порядок использования денежного товара, денежной единицы или денежного знака в качестве платежного средства.

С этой функцией дело обстоит несколько иначе по сравнению с другими денежными функциями, поскольку к деньгам, как средству платежа, государство относится более скрупулезно и внимательно. Ведь государство получает деньги в уплату обязательных платежей в бюджет, формирует свой собственный бюджет за счет денег, находящихся в частноправовом обращении, и финансирует деньгами из бюджета государственные расходы по своим обязательствам перед всеми остальными юридическими и физическими лицами.

Первоначально следует определиться с понятием «платеж» и установить, какова его сущность. Итак, в Казахстане, согласно пп. 41 ст.1 Закона РК «О платежах и платежных системах», под платежом понимается исполнение денежного обязательства с использованием наличных денег и (или) платежных инструментов. Примечательно, что в этом случае законодатель, по всей видимости, относит безналичные деньги к платежным инструментам в виде средства электронного платежа, формируя таким образом очередной подход к определению правового положения безналичных денег.

Таким образом, законодатель определяет, что платеж есть не что иное, как динамика денежного обязательства, т.е. его исполнение посредством совершения позитивных действий должником обязательственного правоотношения, а исполняться оно должно посредством наличных денег и платежных инструментов. Функцию средства платежа в таком случае могут осуществлять не только деньги в узком смысле их понимания (деньги в виде денежных знаков национальной и иностранной валюты), но и платежные документы и средства электронного платежа.

По данному вопросу в научной литературе указывают следующее: деньги как средство платежа функционируют только при совершении платежей вне товарооборота (например, как объект налоговых обязательств и одновременно средство уплаты налога); деньги вступают в обращение лишь тогда, когда товар уже вышел из него (так, например, возникают долговые обязательства, кредитные деньги, денежные обязательства, когда товар передан ранее уплаты денег) [1, 2]. Значимость выбора конкретной позиции состоит в последующем определении, в каких правовых формах устанавливается данная денежная функция, существует ли необходимость в реформе системы норм права, отражающих юридическое закрепление денежных функций.

В литературе справедливо отмечается, что «платежи, как движение денег, их перемещение в пространстве, реализуют платежную функцию денег, содействуют их обращению в гражданском и публичном обороте и, в конечном счете, прекращают существующие денежные обязательства»

[3; 154]. А, соответственно, нормы права, закрепляющие возможность использования денежной единицы в форме банкнот и монет в качестве средства платежа, будут являться правовой формой установления платежной денежной функции.

На основе анализа исследований о денежных функциях мы приходим к выводу о том, что деньги осуществляют функцию платежного средства в случаях, когда: 1) производятся односторонние и двусторонние платежи в адрес государства и со стороны государства (уплата налогов, пошлин, таможенных сборов, иных обязательных платежей в бюджет государства, штрафов, пени, выплата государством пенсий, социальных пособий), то есть как со взаимным предоставлением, так и без такового; 2) производятся односторонние выплаты без встречного предоставления в частноправовом обороте (выплата алиментов); 3) исполнение денежных обязательств в гражданско-правовом обороте, не связанных со встречным предоставлением товара, работы или услуги, либо когда такое встречное предоставление по времени значительно отсрочено от уплаты денег, либо связано с периодичностью выплат (уплата неустойки, возмещение убытков, приобретение товара в кредит или с рассрочкой платежа, рентные и арендные платежи). В экономической литературе отмечается, что деньги как платежное средство используются также при оплате многих видов услуг жилищно-коммунального хозяйства (оплата квартиры, коммунальные услуги, телефон и др.), при осуществлении иных платежей (добровольные пожертвования, различные субсидии, компенсации нанесенного ущерба, уплата штрафов и т.п.) [4; 25].

В результате выделяются и различные правовые формы установления платежной денежной функции. Так, на территории РК законным платежным средством является казахстанский тенге (денежная единица в форме денежного знака, национальная валюта) за исключением случаев, прямо предусмотренных законодательными актами (ст. 39) [5]. Законодатель РК платежность банкнот и монет определяет как их «способность выступать в качестве законного платежного средства в Республике Казахстан» (п. 3) [6]. Соответственно, банкноты и монеты, не являющиеся законным платежным средством, не подлежат приему для осуществления платежей и переводов денег. Не являются также законным платежным средством банкноты и монеты, изъятые из обращения, являющиеся поддельными, бракованными и неплатежными (п.16) [6].

В качестве платежного средства на территории РК могут также выступать валютные ценности [7] (ч. 2 пп. 3 п.1), под которыми понимаются иностранная валюта; ценные бумаги и платежные документы, номинал которых выражен в иностранной валюте; не имеющие номинала ценные бумаги, выпущенные резидентами или нерезидентами РК; аффинированное золото в слитках (пп. 2 п. 1 ст. 1) [7].

Силой платежного средства, как уже было отмечено ранее, обладают платежные документы: платежный ордер, платежное требование, платежное поручение, чек, вексель, платежная карточка и иной электронный носитель. Строго говоря, платежные документы не являются средствами платежа. Поскольку платеж — это исполнение денежного обязательства, то и осуществляться платеж может не иначе как посредством передачи наличных денег или перевода безналичных денег. Все перечисленные выше платежные документы лишь содержат в себе информацию и указание на то, какую сумму денег необходимо перевести для совершения платежа, то есть исполнения денежного обязательства.

Платежи на территории РК осуществляются как с использованием наличных денег, так и без применения таковых (безналичные платежи). Платежи наличными деньгами заключаются в физической передаче наличных денег в виде банкнот и (или) монет, являющихся законным платежным средством, а безналичные платежи и (или) переводы денег осуществляются на основании платежных инструментов с использованием банковских счетов, а также без их использования в тенге и иностранной валюте (ст. 25) [8]. Исследователи в области экономики отмечают, что «в качестве средства платежа используются преимущественно безналичные деньги» [4; 25].

Закон РК «О платежах и платежных системах» вообще не знает понятия «безналичные деньги». Здесь используется термин «безналичные платежи» как платежи, осуществляемые без использования наличных денег. Причем в таком случае становится вообще непонятно, что же переводится кредитор, если безналичных денег не существует, а наличные деньги при переводах не используются? И какой будет правовая природа безналичных денег в отсутствие наличных как таковых (например, при полном изъятии наличных денег из обращения как в случае с тыйн)? Так, согласно п.1 и 2 Указа Президента Республики Казахстан от 7 февраля 2001 г. № 549 «О некоторых вопросах функционирования национальной валюты Республики Казахстан», было постановлено изъять из денежного обращения наличные денежные знаки — тыйны; изъятие наличных тыйнов из денежного обращения

осуществить до 31 декабря 2012 г. включительно. При этом, согласно п. 3 Указа, учет, отражение твинов во всех платежных документах и порядок осуществления безналичных платежей с использованием твинов были оставлены без изменений, т.е. твины, как безналичные деньги, были сохранены даже в отсутствие в обращении их наличных аналогов.

В качестве платежного средства по гражданско-правовым сделкам, помимо прочего, могут быть также использованы электронные деньги, под которыми законодатель в своем определении понимает безусловные и безотзывные денежные обязательства эмитента электронных денег, хранящиеся в электронной форме и принимаемые в качестве средства платежа в системе электронных денег другими участниками системы (пп. 67 ст.1) [8].

Платежи по сделкам между индивидуальными предпринимателями и (или) юридическими лицами, состоящими на регистрационном учете в качестве плательщиков НДС, осуществляются исключительно в безналичном порядке (п. 9 ст. 25) [8].

В рамках налогового законодательства в качестве платежного средства при уплате налогов, платежей в бюджет, пени и штрафов используется преимущественно национальная валюта РК. Однако в прямо предусмотренных для этого законом случаях может быть использована иностранная валюта. А согласно п. 2 ст.737 НК РК, в ходе осуществления деятельности по контракту на недропользование, денежная форма выплаты налога на добычу полезных ископаемых по решению Правительства РК может быть заменена натуральной формой. При этом, согласно пп.2) ст.773 НК РК, замена денежной формы уплаты налога на добычу полезных ископаемых и рентного налога на экспорт по углеводородам, установленных НК РК, может быть произведена временно, полностью или частично.

В рамках таможенного права платежи могут осуществляться как в национальной, так и в иностранной валюте. В качестве примера можно привести следующие правовые формы установления платежной денежной функции: ввозные таможенные пошлины, подлежащие уплате в РК, уплачиваются в национальной валюте РК, если иное не установлено Договором о Союзе (п. 5 ст. 94 Таможенного кодекса РК); специальные, антидемпинговые, компенсационные пошлины уплачиваются в национальной валюте РК, если иное не установлено Договором о Союзе (п. 7 ст. 138 Таможенного кодекса РК); таможенные пошлины, налоги, взимаемые по единым ставкам, либо таможенные пошлины, налоги, взимаемые в виде совокупного таможенного платежа, подлежат уплате в национальной валюте РК (п.19 ст. 349 Таможенного Кодекса РК) и т.п.

В Трудовом кодексе порядок выплаты заработной платы (как платежа) основан на более консервативных принципах и методах, и таковые платежи могут производиться только в национальной валюте РК (п.1 ст.113 Трудового кодекса РК).

Применительно к алиментным правоотношениям платежи по уплате алиментов осуществляются в деньгах (денежной сумме) (см., например, п. 2 ст. 162 Кодекса РК О браке (супружестве) и семье).

Законодательством установлена законная платежная сила ветхих и поврежденных денег: «Ветхие и поврежденные банкноты и монеты являются законным платежным средством» (п. 6) [9]. При этом банкноты и монеты, юридически изъяты из обращения, но фактически остающиеся во владении физических и юридических лиц, утрачивают функцию законного платежного средства.

Таким образом, с точки зрения буквы закона, банкноты и монеты, юридически изъяты из обращения, утрачивают статус «денег», но фактически остаются товаром. Поскольку бумага и металл, из которых изготовлены изъяты из обращения деньги, имеют стоимость. Следовательно, и сами банкноты и монеты обладают внутренней стоимостью и могут быть реализованы по цене, равной стоимости материала, из которого они изготовлены. Кроме того, такие банкноты и монеты в последующем могут быть реализованы как коллекционные в нумизматических целях.

В тех случаях, когда деньги выступают платежным средством по гражданско-правовым сделкам и в случае осуществления иных частноправовых платежей, речь следует вести о правовых формах установления платежной денежной функции, закрепленных не властным указанием государства в лице его уполномоченных органов, а соглашением участников сделок. В таких случаях правовые формы установления платежной денежной функции могут быть закреплены в гражданско-правовых сделках непосредственно участниками данных правоотношений.

Обратим внимание на то, что в ряде случаев мы намеренно используем термин «платежное средство» вместо «законное платежное средство».

Так, например, исследователи в области экономики дают определение законному платежному средству, под которым понимают «денежные знаки, которые, согласно действующим в стране законам, являются обязательными к приему в качестве средства платежа на территории данной страны»

[4; 47]. Полагаем, что не следует отождествлять денежные функции платежного средства и законного платежного средства. Деньгам, как изначально объективно возникшему экономическому явлению, не обязанному своим происхождением государству, не всегда присуща функция законного платежного средства. Эта функция является, на наш взгляд, производной от функции платежного средства. Различные товары, именуемые деньгами, могут не быть установленными законодательством в качестве законного платежного средства, при этом вполне могут иметь хождение в гражданско-правовом обороте в качестве средства платежа.

Из изложенного выше следует оправданность предложенного нами определения правовых форм установления платежной денежной функции, включающего в себя в качестве таковых как нормы права, так и соответствующие (или не противоречащие) им положения гражданско-правовых сделок, которые закрепляют возможность и порядок использования денежного товара, денежной единицы или денежного знака в качестве платежного средства. Поскольку денежная функция законного платежного средства является производной от функции денег в качестве средства платежа, следовательно, уместным будет определение правовой формы установления функции денег в качестве законного платежного средства как исключительно норм права, которые закрепляют возможность и порядок использования денежного товара, денежной единицы или денежного знака в качестве законного платежного средства.

Более того, в контексте исследуемых правовых форм следует также выделить такую категорию, как «незаконное платежное средство». Как видно из данных выше определений, не каждое платежное средство является незаконным, но законным является то платежное средство, которое определено в качестве такового законодательно. Незаконным платежным средством представляется денежный товар, денежная единица или денежный знак, который в качестве такового объявлен государством в нормах права, либо все прочие денежные товары, денежные единицы или денежные знаки, которые не вошли в перечень единственно возможных законных платежных средств, установленных государством в нормах права, определяющих исключительную возможность использования конкретного вида товара в качестве единственного законного платежного средства и запрещающих использование других средств в качестве платежного.

Например, в первом случае законодательно может быть установлено, что использование золота (криптовалюты, ценных бумаг, иностранной валюты) в качестве платежного средства является незаконным. Во втором случае в законе может быть определено, что единственным законным платежным средством является национальная валюта, использование прочих товаров (знаков, валюты) в качестве средства платежа запрещено.

Так, согласно п.1 ст. 75 Конституции РФ, денежной единицей в Российской Федерации является рубль. Введение и эмиссия других денег в Российской Федерации не допускаются. При этом рубль, согласно п.1 ст.140 Гражданского Кодекса РФ, является законным платежным средством. Рубль как законное платежное средство является, согласно Конституции РФ, деньгами, а введение и эмиссия других денег на территории РФ запрещены. Здесь следует оговориться, что рубль не является единственным законным платежным средством на территории РФ и использование в обращении иных денег, законно введенных и эмитированных не на территории РФ другими управомоченными субъектами, на территории РФ не запрещено Конституцией РФ.

Из изложенного выше следует, что, во-первых, функцией платежного средства обладают не только деньги в их классическом понимании (денежные единицы в форме денежных знаков национальной валюты, наделенные законной платежной силой актом уполномоченного государственного органа), но и иностранная валюта, электронные деньги, полезные ископаемые, золото, а, во-вторых, закрепление часто противоречащих друг другу положений о распространении платежной силы на те или иные средства представляется не корректным с точки зрения финансового права и гражданского права. Мы полагаем, что общие нормы, которые, в сущности, представляют собой общие для всех видов правоотношений правовые формы установления платежной денежной функции, должны быть сосредоточены в одном нормативном правовом акте, систематизированы и приведены в соответствие друг другу. В отдельных актах законодательства могут быть предусмотрены специальные правовые формы, а также правовые формы могут быть сосредоточены в положениях гражданско-правовых договоров.

Следует также внимательно рассмотреть и официально закрепить в общих нормах права такую категорию, как «натуральный платеж». Как следует из законодательства РК, в качестве средства платежа вполне могут быть использованы золото и полезные ископаемые, причем при осуществлении

публично-правовых платежей. В таких условиях золото и полезные ископаемые объективно приобретают статус товарных денег, а исполнение денежного обязательства посредством товарных денег — статус натуральных платежей.

Деньги как средство накопления

Правовые формы установления накопительной денежной функции — это нормы права и соответствующие (или не противоречащие) им положения гражданско-правовых сделок, которые закрепляют возможность и порядок использования денежного товара, денежной единицы или денежного знака в качестве средства накопления (сбережения).

Б.Б. Жамишев, характеризуя тенге с точки зрения выполнения им своих денежных функций, указывает, что «тенге в полной мере выполняет все функции денег... нет недоверия к национальной валюте как к мере стоимости и как к средству платежа, также нет недоверия к политике по вопросам конвертации тенге в другие валюты. Да, в меньшей степени тенге доверяют как средству сбережения» [10].

В научной литературе отмечается, что «в современных условиях быстрого обесценивания валют функция денег как средства накопления в большей степени становится присуща только специально выделенным государством в самостоятельную категорию инвестиционным и коллекционным монетам с содержанием в них, как правило, драгоценного металла» [3; 117].

Действительно, правовой формой установления накопительной денежной функции служат нормы, закрепленные в действующем законодательстве относительно инвестиционных и коллекционных монет.

Так, например, в ст. 42 Закона РК «О Национальном банке РК» установлено, что инвестиционные монеты — монеты, изготовленные из драгоценных металлов, являющиеся объектом инвестирования и накопления, а коллекционные монеты — юбилейные, памятные и иные монеты специального чекана, изготовленные ограниченным тиражом как из драгоценных, так и из недрагоценных металлов, являющиеся объектом коллекционирования и накопления.

Однако отметим, что на сегодня такая функция присуща не только специально объявленным законодательством инвестиционным и коллекционным монетам, но также и монетам и банкнотам, изъятым из обращения и представляющим собой нумизматическую и культурную ценность.

Например, на сегодняшний день изъятая из наличного денежного обращения монета номиналом в 50 тиын образца 1993 г. в нумизматических целях оценивается на рынке в 2 400 (две тысячи четыреста) тенге, а набор изъятых государством из обращения монет тиынов всех номиналов — порядка 7 000 (семи тысяч) тенге [11].

Соглашаясь с Е.В. Пороховым, мы добавим, что, если бы сегодня функцию средства накопления осуществляли лишь коллекционные и инвестиционные монеты, а все остальные денежные знаки и товарные деньги утратили бы такую функцию, следовательно, они должны были бы перестать существовать в качестве денег. Накопительную функцию осуществляют и деньги в широком смысле этого слова, поскольку любые деньги, не используемые в качестве средства обращения в данный момент, составляют накопления физического или юридического лица. Деньги могут выполнять функцию средства накопления при внесении их в качестве вклада на текущий счет, при их отчислении в пенсионный фонд, при их физическом хранении в сейфе банка или «под подушкой» в виде наличных денежных знаков и пр.

В экономической теории приходят ко мнению, согласно которому функция денег как средства накопления может проявляться в форме накопления властями иностранной валюты и золота, в форме накоплений бюджетных средств государства в различных фондах, в форме накопления денежных средств организаций на банковских счетах, в форме сбережения гражданами как наличных денег, так и безналичных денег на счетах в банках [4; 27]. В таком случае правовыми формами установления накопительной денежной функции будут выступать следующие нормы права.

Например, в соответствии с ч. 1 и ч. 2 п. 3 ст. 21 Бюджетного кодекса РК Национальный фонд РК осуществляет сберегательную и стабилизационную функции. Сберегательная функция обеспечивает накопление финансовых активов и иного имущества, за исключением нематериальных активов, и доходность активов Национального фонда РК в долгосрочной перспективе при умеренном уровне риска. При этом к финансовым активам относятся, в том числе и деньги (п. 2 ст. 128–1) [12]. А под Национальным фондом подразумеваются сами активы государства, в том числе и деньги, сосредоточиваемые на счетах Правительства РК в Национальном банке РК, полезные ископаемые, передаваемые в счет исполнения отдельных видов налоговых обязательств и пр. (п. 1 ст. 21) [13]. Изложено

ного выше следует, что фактическое нахождение денег на счетах Правительства РК в Национальном банке РК представляет собой форму реализации накопительной денежной функции, а нормы права, закрепляющие соответствующие положения о возможности использования указанных форм хранения активов в деньгах, представляют собой правовые формы установления накопительной денежной функции.

По договору банковского вклада одна сторона (банк) обязуется принять от другой стороны (вкладчика) деньги (вклад), выплачивать по ним вознаграждение в размере и порядке, предусмотренных договором банковского вклада (ст. 756) [12]. Вклад может являться, в частности, сберегательным. Банк выплачивает вкладчику вознаграждение на сумму вклада в размере, определяемом договором банковского вклада, с учетом положений указанной статьи. Деньги в любой валюте, сохраняя свою стоимость во времени, могут храниться также в сейфах банков по соответствующему договору клиента с банком.

Таким образом, правовые формы установления накопительной денежной функции применительно к банковскому законодательству могут быть закреплены как в соответствующих нормативно-правовых источниках, так и непосредственно в договорах, заключаемых между банками и их клиентами. При этом следует отметить, что в юридической литературе высказано мнение, согласно которому «не является накоплением размещение денег на банковских счетах определенного вида, например, сберегательные счета, поскольку в этом случае деньги не исключаются из обращения, а наоборот привлекаются банком для их использования в качестве средства обращения» [14; 262]. Экономическая же теория парирует подобное правовое утверждение тем, что «кредитные деньги, выполняя функцию накопления, могут одновременно находиться в обращении и обеспечивать держателю этих денег доход. Речь идет о деньгах, размещаемых на депозитных счетах банков, которые в итоге оказываются на финансовых рынках, «зарабатывая» прибыль банку и доход клиенту банка» [4; 45].

Мы придерживаемся той позиции, согласно которой деньги на текущем банковском счете, не участвующие в обращении товаров, работ или услуг на внутреннем или мировом рынке, фактически находящиеся в собственности клиента банка, представляют собой пример правовой формы реализации накопительной денежной функции, а положения банковского законодательства и соответствующих гражданско-правовых договоров об открытии и функционировании текущего банковского счета будут являться правовыми формами установления накопительной денежной функции.

В пп. 15 ст. 1 Закона РК «О пенсионном обеспечении в РК» под пенсионными накоплениями подразумевают деньги вкладчика (получателя пенсионных выплат), учитываемые на его индивидуальном пенсионном счете, включающие обязательные пенсионные взносы, обязательные профессиональные пенсионные взносы и добровольные пенсионные взносы, инвестиционный доход, пеню и иные поступления в соответствии с договорами, настоящим Законом, законодательством РК. Аккумулятивное пенсионное накопление осуществляется за счет обязательных пенсионных взносов и обязательных профессиональных пенсионных взносов в виде денег.

Таким образом, правовой формой установления накопительной денежной функции будут служить нормы права, устанавливаемые гражданским, налоговым, бюджетным, социальным, пенсионным законодательством о вкладах и обязательных и добровольных социальных отчислениях, а также соответствующие (или не противоречащие) им положения гражданско-правовых сделок.

Справедливости ради отметим, что, несмотря на отсутствие в действующем законодательстве РК правовых норм, прямо закрепляющих экономические функции денег (за исключением функции платежного средства), в Законе РК «О платежах и переводах денег», действовавшем до 26.07.2016 г., была закреплена правовая норма следующего содержания: «Деньги являются средством платежа и накопления и служат мерой стоимости» (п. 1 ст. 5) [15]. Полагаем, что данная норма права представляет собой правовую форму установления сразу нескольких денежных функций (мера стоимости, средство накопления и платежное средство) в чистом виде.

Заключение

Деньги, как явление, знакомое обществу на протяжении многих тысяч лет в самых разнообразных его видах и формах, все же остаются для нас феноменом мало изученным. Общество воспринимает деньги как должное, как благо и как властное установление государства и признак его суверенитета, и лишь немногие осознают значение товарных или частных денег для целей определения сущности денег на современном этапе. Исследованиями в области экономики установлены наиболее значимые функции или признаки денег, однако отдельные представители юридической науки отказыва-

ются принимать их в качестве базиса для проведения дальнейших правовых исследований денег и возможного формулирования их правовой сущности, основываясь на экономических разработках.

Ученые в области финансового и гражданского права выделяют правовые функции денег, такие как деньги являются особыми знаками, выраженными в форме, установленной законом; государство устанавливает платежную силу денежных знаков; монопольное право государства на эмиссию денежных знаков; деньги реализуют свои экономические функции с помощью юридических норм; обязательность их к приему всеми; официальный характер установления денежной единицы; производность денег от права государства осуществлять денежную эмиссию; платежеспособность; использование денег подчинено определенным правилам, закрепленным в нормативно-правовых актах.

Представляется, что подобные суждения связаны с противопоставлением экономики и права, экономической науки и юриспруденции, что в корне неверно. Ведь экономические (имущественные) отношения являются ядром предмета регулирования большинства отраслей права. Указанные выше «правовые» функции денег в большинстве своем являются, на наш взгляд, правовыми формами установления экономических функций денег, опираясь на то исследование, что было нами проведено.

Ввиду изложенного выше, уместно заметить, что цели достоверного определения сущности денег послужит взаимодействие экономики и права, финансового и гражданского права, а отправной точкой будет являться выявление правовых форм установления денежных функций и их закрепление на законодательном уровне. В этой связи законодательной ветви власти следует рассмотреть возможность законодательного определения и закрепления правовых основ существования и функционирования денег и определения правовых форм установления денежных функций в едином законе, предпосылкой которому являлся утративший силу закон о денежной системе. Помимо того, что общие и основополагающие правовые формы установления функций денег должны быть закреплены в едином нормативно-правовом акте, а их специальные формы могут быть отражены в отдельных актах законодательства, следует помнить и нормативно закрепить, что правовые формы денежных функций могут быть также установлены субъектами гражданских правоотношений в пределах той автономии, что будет установлена законодательством и отдана на откуп гражданскому обществу.

В литературе высказывается мнение, согласно которому невозможно для целей юриспруденции дать определение деньгам, опираясь на их экономические функции, и не может быть у финансового права и гражданского права единого определения денег. Мы придерживаемся иной позиции. Такое сочетание возможно, и правовые формы, реально существующие на данном этапе, прямое тому доказательство. Посредством закрепления экономических функций денег в правовых нормах произойдет необходимый симбиоз, который и позволит определить сущность денег не только как экономическое явление, но и как правового, будет способствовать установлению точного, лаконичного, достоверного, отображающего истинное существо денег, всеобъемлющего экономико-правового определения, отвечающего современным реалиям и учитывающего историческое развитие данного феномена.

Список литературы

- 1 Кучеров И.И. Деньги, денежные обязанности и денежные взыскания: моногр. / И.И. Кучеров. — М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2012. — 190 с.
- 2 Арзуманова Л.Л. Функции денег как категории финансового права [Электронный ресурс] / Л.Л. Арзуманова. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/funktsii-deneg-kak-kategorii-finansovogo-prava/viewer> (Дата обращения: 20.01.2021 г.).
- 3 Порохов Е.В. О властно-имущественном феномене денег, проблемах их правового режима и организации денежной системы / Е.В. Порохов / Научные труды по финансовому праву. Актуальные проблемы правового режима денег и правовых основ денежной системы. Материалы Шестой междунар. научн.-теор. конф. «Худяковские чтения по финансовому праву» (Алматы, 11 декабря 2015 г.). Вып. 6 / под общ. ред. Е.В. Порохова. — Алматы: ТОО «Налоговый эксперт», 2016. — С. 109–166.
- 4 Деньги, кредит, банки: учеб. и практ. для сред. проф. образ. / В.Ю. Катасонов [и др.]; под ред. В.Ю. Катасонова, В.П. Биткова. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Изд-во «Юрайт», 2020. — 499 с. — Профессиональное образование. — Текст: непосредственный.
- 5 Закон Республики Казахстан от 30 марта 1995 г. № 2155 «О Национальном банке Республики Казахстан» (с изм. и доп. по состоянию на 01.07.2021 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1003548
- 6 Правила определения платежности банкнот и монет национальной валюты Республики Казахстан, утв. Постановлением Правления Национального банка Республики Казахстан от 29 ноября 2017 г. № 230 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1700016120>
- 7 Закон Республики Казахстан от 2 июля 2018 г. № 167-VI «О валютном регулировании и валютном контроле» (с изм. и доп. по состоянию на 01.01.2020 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33740496

8 Закон Республики Казахстан от 26 июля 2016 г. № 11-VI «О платежах и платежных системах» (с изм. и доп. по состоянию на 01.07.2021 г.) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38213728

9 Правила обмена банкнот и монет национальной валюты Республики Казахстан, изымаемых и изъятых из обращения, а также ветхих и поврежденных банкнот и монет национальной валюты Республики Казахстан, утв. Постановлением Правления Национального банка Республики Казахстан от 24 августа 2012 г. № 253 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1200007926>

10 Жамишев Б. Нет недоверия к тенге [Электронный ресурс] / Б. Жамишев. — Режим доступа: <https://kapital.kz/finance/91159/bolat-zhamishev-net-nedoveriya-k-tenge.html> (Дата обращения: 17.02.2021 г.)

11 Информация получена с веб-сайта <https://www.bon.kz/>

12 Гражданский кодекс Республики Казахстан. (Общая часть), принят Верховным Советом Республики Казахстан 27 декабря 1994 г. (с изм. и доп. по состоянию на 01.07.2021 г.)// [https://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001000_Гражданский_кодекс_Республики_Казахстан_\(Общая_часть\)_от_1_июля_1999_г._№_409-I_\(с_изм._и_доп._по_состоянию_на_01.07.2021_г.\)](https://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001000_Гражданский_кодекс_Республики_Казахстан_(Общая_часть)_от_1_июля_1999_г._№_409-I_(с_изм._и_доп._по_состоянию_на_01.07.2021_г.)) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K990000409_

13 Бюджетный кодекс Республики Казахстан от 4 декабря 2008 г. № 95-IV (с изм. и доп. по состоянию на 12.07.2021 г.) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30364477

14 Карагузов Ф.С. Ценные бумаги и деньги в системе объектов гражданских прав / Ф.С. Карагузов. — Алматы: Жеті жарғы, 2002. — 432 с.

15 Закон Республики Казахстан от 29 июня 1998 г. № 237-I «О платежах и переводах денег». Утратил силу в соответствии с Законом РК от 26 июля 2016 г. № 11-VI [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1009757

К.Ю. Проскурина

Төлем және жинақтау ақша функцияларын белгілеудің құқықтық нысандары

Мақалада екі ақшалай функцияны белгілеудің заңды нысандары болып табылатын: төлем және жинақтау ұғымдары туралы қарастырылған. Қазақстан Республикасының ақша жүйесін құқықтық реттеудің қазіргі даму кезеңінде төлем ақша-несиелік қызметі Қазақстан Республикасының заңнамасында көрсетілген басқа экономикалық монетарлық функциялармен салыстырғанда анағұрлым толық болып табылады. Керісінше, қолданыстағы заңнамада жинақтаушы ақша функциясын орнатудың құқықтық нысандары, «сызықтар арасында» сияқты немесе жанама түрде бекітілген, бұл оларды арнайы іздеу мен түсіндіруді қажет етеді. Мақалада автор ұсынылған терминдердің авторлық анықтамаларын ғана емес, сонымен қатар қазіргі заманғы экономика үшін маңызды «төлем құралдары», «заңды төлем құралдары», «жалғыз заңды төлем құралдары», «заңсыз төлем құралдары» және басқа ұғымдардың айырмашылығын белгілейді. Нарықтық экономикаға «жеке» (мемлекеттік емес) ақшаның пайда болуы мен енгізілуі аясында криптовалютаның пайда болуы және олардың құқықтық мәртебесін анықтау қажеттілігі тұрғысынан осындай теориялық айырмашылықты орнату өте өзекті болып көрінеді. Зерттеу нәтижелері бойынша қорытындылар жасалды және қолданыстағы заңнаманы жетілдіру бойынша ұсыныстар берілді. Зерттеудің әдістемесі аналитикалық, жүйелік, салыстырмалы, формальды құқықтық әдістерден тұрады. Сонымен қатар, зерттеудің теориялық негізі Қазақстан Республикасының, Ресей Федерациясының қаржы және азаматтық құқық саласындағы ғалымдардың еңбектері болды. Ақшаның экономикалық және заңды категория екенін ескере отырып, автор экономистердің еңбектерін де зерттеп, қолданған. Осы зерттеу барысында алынған нәтижелер құқықтық осы саласы бойынша ғылыми-практикалық жұмыстарды жазуда, тауар-ақша қатынастарын реттейтін құқық нормаларын жүйелі түрде түсіндіруде, сондай-ақ Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнаманы жетілдіру мақсатында қолданыла алады.

Кілт сөздер: ақша, ақша айналымы, ақшаның функциялары, ұлттық валюта, шетел валютасы, төлем құралы, жинақтау әдісі.

K. Yu. Proskurina

The legal forms of establishing payment and accumulative monetary functions

The subject of this scientific research is the legal forms of establishing payment and accumulative monetary functions. At the present stage of the development of legal regulation of the monetary system of the Republic of Kazakhstan, the payment monetary function is, in comparison with other economic monetary functions, more comprehensively reflected in the legislation of the Republic of Kazakhstan. The legal forms of establishing accumulative monetary function in the current legislation, on the contrary, can be found “between the lines”, or are indirectly fixed, which necessitates their special search and interpretation. The author of this work provides not only the author’s definitions of the proposed terms, but also established the difference in such concepts important for the modern economy as “means of payment”, “legal means of payment”, “the on-

ly legal means of payment” and “illegal means of payment”. In light of the emergence and introduction of “private” (non-state) money into the market economy, the emergence of cryptocurrencies and the need to determine their legal status, the establishment of such a theoretical distinction seems to be very relevant. Based on the results of the study, conclusions were drawn and recommendations for improving the current legislation were given. The methodology of this scientific work was made up of analytical, systemic, comparative, formal legal methods. Among other things, the theoretical basis of the study includes the works of scientists in the field of financial and civil law of both the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation. Taking into account that money is an economic and legal category, the author also studied and applied the works of economists. The results, obtained in the course of this research can be used in writing scientific and practical works in this area of law, systemic interpretation of the rules of law governing commodity-money relations, as well as for the purpose of improving the current legislation of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: money, monetary circulation, monetary functions, national currency, foreign currency, means of payment, store of value.

References

- 1 Kucherov, I.I. (2012). *Dengi, denezhnye obiazannosti i denezhnye vzyskaniia [Money, Monetary Obligations and Monetary Penalties]*. Moscow: JSC «TsentrYurInfoR®» [in Russian].
- 2 Arzumanova, L.L. Funktsii deneg kak kategorii finansovogo prava [Functions of money as a category of financial law]. *cyberleninka.ru*. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/funksii-deneg-kak-kategorii-finansovogo-prava/viewer> [in Russian].
- 3 Porokhov, E.V. (2016). O vlastno-imushchestvennom fenomene deneg, problemakh ikh pravovogo rezhima i organizatsii denezhnoi sistemy [On the power-property phenomenon of money, the problems of their legal regime and the organization of the monetary system]. «Khudyakov Readings» on Financial Law: *Nauchnye trudy po finansovomu pravu. Aktualnye problemy pravovogo rezhima deneg i pravovykh osnov denezhnoi sistemy. Materialy Shestoi mezhdunarodnoi nauchno-teoreticheskoi konferentsii — Scientific works on financial law. Actual problems of the legal regime of money and the legal foundations of the monetary system. Materials of the Sixth International Scientific and Theoretical Conference*. (Almaty, 11 dekabria [December] 2015 g.). Vyp. 6 / E.V. Porokhov (Ed.). Almaty: TOO «Nalogovyy ekspert» [in Russian].
- 4 Katasonov, V.Yu. & et al. (2020). *Dengi, kredit, banki: uchebnik i praktikum dlia srednego professionalnogo obrazovaniia [Money, credit, banks: textbook and workshop for secondary vocational education]*. V.Yu. Katasonova, V.P. Bitkova (Eds.). (2d ed.). Moscow: Izdatelstvo «Yurait» (Professionalnoe obrazovanie [Professional education]). — Tekst neposredstvennyi [Text: direct]. [in Russian].
- 5 Zakon Respubliki Kazakhstan ot 30 marta 1995 goda № 2155 «O Natsionalnom banke Respubliki Kazakhstan» [Law of the Republic of Kazakhstan dated March 30, 1995 No. 2155 «On the National Bank of the Republic of Kazakhstan»]. *online.zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1003548 [in Russian].
- 6 Pravila opredeleniia platezhnosti banknot i monet natsionalnoi valiuty Respubliki Kazakhstan, utverzhennye Postanovleniem Pravleniia Natsionalnogo banka Respubliki Kazakhstan ot 29 noiabria 2017 goda № 230 [Rules for determining the banknotes and coins of the national currency of the Republic of Kazakhstan, approved by the Resolution of the Board of the National Bank of the Republic of Kazakhstan dated November 29, 2017 No. 230]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1700016120> [in Russian].
- 7 Zakon Respubliki Kazakhstan ot 2 iuliia 2018 goda № 167-VI «O valiutnom regulirovanii i valiutnom kontrole» [Law of the Republic of Kazakhstan dated July 2, 2018 No. 167-VI «On currency regulation and currency control»]. *online.zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33740496 [in Russian].
- 8 Zakon Respubliki Kazakhstan ot 26 iuliia 2016 goda № 11-VI «O platezhakh i platezhnykh sistemakh» [Law of the Republic of Kazakhstan dated July 26, 2016 No. 11-VI «On payments and payment systems»]. *online.zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38213728 [in Russian].
- 9 Pravila obmena banknot i monet natsionalnoi valiuty Respubliki Kazakhstan, izyamaemykh i iziatykh iz obrashcheniia, a takzhe vetkhikh i povrezhdennykh banknot i monet natsionalnoi valiuty Respubliki Kazakhstan, utverzhennykh Postanovleniem Pravleniia Natsionalnogo banka Respubliki Kazakhstan ot 24 avgusta 2012 goda № 253 [Rules for the exchange of banknotes and coins of the national currency of the Republic of Kazakhstan, investigated and withdrawn from circulation, as well as worn and damaged banknotes and coins of the national currency of the Republic of Kazakhstan, approved by the Resolution of the Board of the National Bank of the Republic of Kazakhstan dated August 24, 2012 No. 253]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1200007926> [in Russian].
- 10 Zhamishev, B. Net nedoveriia k tenge [No mistrust of tenge]. *kapital.kz*. Retrieved from <https://kapital.kz/finance/91159/bolat-zhamishev-net-nedoveriya-k-tenge.html> (Accessed: 17.02.2021 g.) [in Russian].
- 11 Informatsiia poluchena s web-saita [Information obtained from the website]. *bon.kz*. Retrieved from <https://www.bon.kz/> [in Russian].
- 12 Grazhdanskii kodeks Respubliki Kazakhstan. (Obshchaia chast), priiat Verhovnym Sovetom Respubliki Kazakhstan 27 dekabria 1994 goda [The Civil Code of the Republic of Kazakhstan (General Part), adopted by the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan on December 27, 1994 (with amendments and additions as of July 1, 2021)]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001000>; Grazhdanskii kodeks Respubliki Kazakhstan. (Osobennaiia chast) ot 1 iuliia 1999 goda № 409-I [Civil Code of the Republic of Kazakhstan (Special Part) dated July 1, 1999 No. 409-I]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from https://adilet.zan.kz/rus/docs/K990000409_ [in Russian].

13 Biudzhetniy kodeks Respubliki Kazakhstan ot 4 dekabria 2008 goda № 95 - IV [Budget Code of the Republic of Kazakhstan dated December 4, 2008 No. 95-IV]. *online.zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/? doc_id=30364477 [in Russian].

14 Karagusov, F.S. (2002). *Tsennye bumagi i dengi v sisteme obektov grazhdanskikh prav [Securities and money in the system of civil rights objects]*. Almaty: Zheti zhargy [in Russian].

15 Zakon Respubliki Kazakhstan ot 29 iyunia 1998 goda № 237-I «O platezhakh i perevodakh deneg». Utratil silu v sootvetstvii s Zakonom RK ot 26 iulia 2016 goda № 11-VI [Law of the Republic of Kazakhstan dated June 29, 1998 No. 237-I «On payments and money transfers». Abolished in accordance with the Law of the Republic of Kazakhstan dated July 26, 2016 No. 11-VI]. *online.zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/document/? doc_id=1009757 [in Russian].

Б.Г. Габбасали*

Карагандинская академия им. Б. Бейсенова МВД Республики Казахстан, Казахстан
(E-mail: gabota12@mail.ru)

Особенности первоначального этапа расследования преступлений, связанных с созданием и руководством финансовой пирамиды

Статья посвящена рассмотрению особенностей первоначального этапа досудебного производства при поступлении заявлений и сообщений, содержащих сведения о деятельности финансовой пирамиды. В рамках исследования, в подтверждении актуальности темы, приведены данные правовой статистики по рассматриваемому виду преступления, указывающие на низкий процент направления уголовных дел в суд. Указано, что первоначальный этап расследования преступлений, связанных с организацией и деятельностью финансовых пирамид, характеризуется сложностью ввиду кардинального изменения первоначального этапа расследования в Республике Казахстан и введения базы Единого реестра досудебных расследований. Автором приведены две типичные следственные ситуации, с которыми сталкиваются практические работники при рассмотрении первоначальной информации об уголовном правонарушении, ответственность за которое предусмотрена ст. 217 УК РК, и рассмотрены обстоятельства, подлежащие установлению в каждой из них. В статье предложен авторский подход к установлению обстоятельств, необходимых для принятия процессуального решения о регистрации или нерегистрации в Едином реестре досудебных расследований (ЕРДР). Рекомендации, изложенные в статье, направлены на оказание помощи практическим работникам в принятии своевременного, обоснованного и законного решения на первоначальном этапе расследования, при рассмотрении заявлений и сообщений об уголовных правонарушениях, связанных с организацией и деятельностью финансовых пирамид.

Ключевые слова: финансовая пирамида, досудебное расследование, уголовное правонарушение, рассмотрение и регистрация заявлений, следственная ситуация, единый реестр досудебных расследований.

Введение

Современное стремление общества к повсеместному использованию достижений научно-технического прогресса, несомненно, облегчает как жизненные, так и рабочие процессы. Компьютеризация и цифровизация различных видов деятельности сегодня позволяют достичь высоких результатов практически во всех функциональных сферах. Однако, несмотря на все положительные стороны инновационных достижений науки и техники, они могут использоваться как во благо общества, так и во вред. В частности, сегодня преступность шагает в ногу со временем, а многие правонарушители применяют для совершения своих деяний современные способы и новейшие разработки, зачастую ставят в тупик органы расследования. К тому же, с приходом всемирной системы объединённых компьютерных сетей *Internet*, облегчился доступ к персональным данным и расширились возможности совершения уголовных правонарушений в финансовой сфере. Повсеместно внедряемый безличный расчёт и допустимость международных переводов на банковские счета клиента, практически в любую точку мира, ограничивают потенциал правоохранительных органов и их возможности по установлению личности правонарушителя и его сообщников. Как показывают материалы судебной следственной практики, на сегодняшний день наиболее затруднительными в плане раскрытия и расследования являются уголовные правонарушения, связанные с деятельностью финансовой (инвестиционной) пирамиды.

История существования «финансовых пирамид» берёт своё начало с XVIII в., когда подобные организации появились во Франции. В последующем, организация финансовых пирамид получила развитие в США. Между тем нельзя оставить без внимания известную финансовую пирамиду «МММ», распространённую в России, в середине 90-х годов [1; 3].

Следует отметить, что до принятия специальной уголовно-правовой нормы, предусматривающей ответственность за создание и руководство финансовой (инвестиционной) пирамидой, такие деяния

* Автор-корреспондент. E-mail: gabota12@mail.ru

признавались мошенничеством [2]. Специальная норма была введена Законом Республики Казахстан от 17 января 2014 г. «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам противодействия деятельности финансовых (инвестиционных) пирамид», тогда в Уголовный кодекс РК была включена — ст. 177–1 [3].

Вступивший в силу с 1 января 2015 г. Уголовный кодекс Республики Казахстан содержит норму (ст. 217 УК РК), которая предусматривает ответственность за действия, направленные на создание и руководство финансовой (инвестиционной) пирамидой.

Результаты анализа статистических данных по Республике Казахстан, представленных Комитетом по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан, показывают, что в 2015 г. по ст. 217 УК РК в производстве находилось всего 9 преступлений, а за год было зарегистрировано 6 уголовно наказуемых деяний данной категории. В 2016 г. было зарегистрировано уже 237, а в производстве находилось 360 уголовных дел. Откуда взялось еще 114 правонарушений данной категории непонятно. Хотя возможно, что некоторые деяния, начатые по признакам мошенничества или другим аналогичным составам, были в дальнейшем переклассифицированы на действия, предусмотренные ст. 217 УК РК, — создание и руководство финансовой (инвестиционной) пирамидой.

В 2017 г. за год было зарегистрировано всего 74 уголовных правонарушений, при этом в производстве находилось уже 429 преступных деяний. В 2018 г. зарегистрировано 103, а в производстве находилось только 180 уголовных дел, в 2019 г. в производстве находилось 200, а новых преступных деяний было выявлено всего 24. В 2020 г. было зарегистрировано 181 новый факт создания финансовой пирамиды, при этом в производстве находилось 310 уголовных дел. Согласно официальным данным, представленным Комитетом по правовой статистике и специальным учетам, на первое февраля 2021 г. в производстве органов расследования находится 162 уголовных дела, квалифицируемых по признакам преступления, предусмотренного ст. 217 УК РК, — создание и руководство финансовой (инвестиционной) пирамидой, а в суд в текущем году направлено пока только 1 уголовное дело [4].

Из оценки статистических данных, можно также заключить, что большинство расследуемых правонарушений данной категории по различным причинам не завершаются принятием решения о направлении дела в суд. В частности, если в 2015 г. в суд направлено 4 уголовных дела, что составляло 44,4 %, от общего количества находящихся в производстве, то в 2016 г. всего направлено в суд 3 уголовных дела, что составило всего 1,2 %. Ситуация изменилась в 2017 г., когда по ст. 217 УК РК было направлено в суд 353 уголовных дела, что составило 82,2 % из находящихся в производстве уголовных правонарушений. Однако в 2018 г. вновь произошло снижение и в суд направлено всего 14 (13,6 %), в 2019 — 61 (30,5 %), а в 2020 г. — 150 уголовных дел, что составляет 48,3 % из находящихся в производстве за отчетный период [4].

Следовательно, большинство (за исключением одного года) расследуемых уголовных правонарушений, ответственность за которые предусмотрена ст. 217 УК РК (создание и руководство финансовой (инвестиционной) пирамидой), так и не приобретают судебной перспективы [5]. Наглядно сложившаяся ситуация представлена на диаграмме (см. рис.).

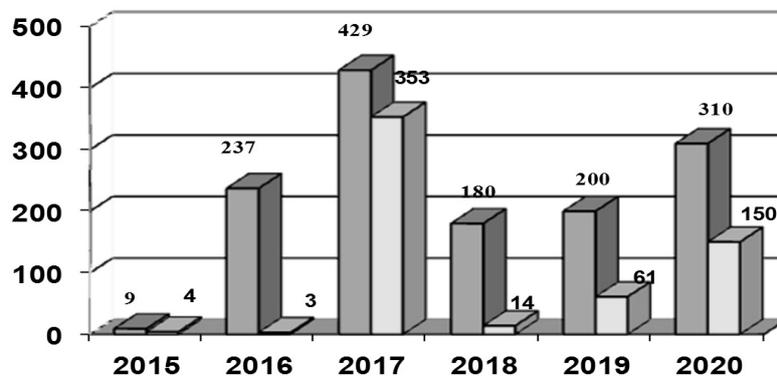

Рисунок. Количественное соотношение досудебных расследований, начатых по ст. 217 УК РК, находящихся в производстве и направленных в суд, в период с 2015 по 2020 гг.

На сегодняшний день остро нуждается в совершенствовании как тактика, так и методика раскрытия и расследования рассматриваемых уголовных правонарушений, поскольку преступниками, для облегчения совершения своей незаконной деятельности, используются изощренные методы и способы сокрытия информации, а также искажаются важные сведения, в том числе данные о личности злоумышленников. Несмотря на наличие ряда актуальных работ по схожей тематике [6–8], многие вопросы так и не решаются. В частности, возникают проблемы, связанные с первоначальным этапом досудебного производства. К тому же отсутствуют работы казахстанских авторов, рассматривающих особенности производства при поступлении заявлений и сообщений, содержащих сведения о преступной деятельности финансовой пирамиды. Имеются лишь отдельные публикации, рассматривающие особенности регистрации и новый порядок начала досудебного производства по отдельным категориям уголовных правонарушений [9–11].

Следует отметить, первоначальный этап расследования уголовных правонарушений, связанных с организацией и деятельностью финансовых пирамид, характеризуется особой сложностью, поскольку с 2015 г. в Республике Казахстан кардинально изменился порядок приема и регистрации заявлений и сообщений. Создана автоматизированная база Единого реестра досудебных расследований и отныне решение о регистрации или нерегистрации уголовного дела (о начале досудебного расследования) следует принять в течение 24 ч. Так, именно в данный период необходимо не только принять процессуальное решение, но и суметь правильно квалифицировать совершенное уголовно-наказуемое деяние и установить признаки его состава. Обстоятельствами, затрудняющими деятельность правоохранительных органов по принятию процессуального решения, также выступают следственные ситуации, возникающие по рассматриваемым видам преступлений, в первые часы поступления информации об уголовном правонарушении. При этом перед лицом, осуществляющим расследование, ставится целый ряд задач, которые ему необходимо выполнить. Следует отметить, что от успешного принятия решения и установления необходимых обстоятельств по делу, именно на первоначальном этапе рассмотрения заявлений и сообщений, зависит успех всего расследования в дальнейшем.

Статья направлена на рассмотрение и анализ процессуальной деятельности органов внутренних дел (далее ОВД) на первоначальном этапе расследования, при поступлении информации, свидетельствующей о создании и руководстве финансовой пирамидой.

Методы исследования

Для достижения поставленной цели, в ходе исследования рассматриваемых вопросов, были использованы следующие методы: сравнительно-правовой метод — для сопоставления следственных ситуаций, возникающих на первоначальном этапе досудебного производства, метод анализа статистических данных — в обоснование актуальности рассматриваемой тематики; метод системного моделирования — для установления видов ситуаций, возникающих на первоначальном этапе расследования рассматриваемых уголовных правонарушений; метод анализа криминалистических ситуаций — для определения круга обстоятельств, подлежащих установлению и необходимых для принятия решения на первоначальном этапе досудебного производства.

Результаты и обсуждение

Первоначальный этап расследования любого уголовного правонарушения характеризуется своей сложностью, поскольку действия, выполняемые в первые часы после поступления информации о правонарушении, имеют различный характер и зависят от сложившейся ситуации. Так, в соответствии со ст. 179 УПК РК, при поступлении информации о готовящемся или совершенном уголовном правонарушении, лицо, осуществляющее расследование, должно произвести регистрацию заявления или сообщения в Едином реестре досудебных расследований [12]. Однако в ряде случаев ОВД могут столкнуться с необходимостью принятия других решений, не связанных с регистрацией.

Касаемо рассматриваемого вида уголовного правонарушения — создание и (или) руководство деятельностью финансовой (инвестиционной) пирамиды на первоначальном этапе могут сложиться различные следственные ситуации.

1. Поскольку уголовное правонарушение, ответственность за которое предусмотрена в ст. 217 УК РК, относится к делам, расследуемым в публичном порядке (в соответствии с положениями ст. 32 УПК РК), то к первому виду следственной ситуации можно отнести случаи, когда поводом к началу досудебного расследования выступает Рапорт об обнаружении уголовного правонарушения. Как пра-

вило, для рассматриваемого случая характерно отсутствие подробной информации о возможных потерпевших или подозреваемых, а обнаружение признаков правонарушения происходит посредством мониторинга интернет-ресурсов, мессенджеров или при проверке анонимных обращений.

При данных условиях лицу, осуществляющему расследование, необходимо установить следующее:

- анкетные данные потерпевших или подозреваемых лиц;
- местонахождение возможных потерпевших и свидетелей, для последующего вызова на допрос;
- информацию, подтверждающую незаконность дохода, получаемого посредством участия в предполагаемой финансовой пирамиде;
- способ передачи денежных средств от предполагаемых потерпевших, к предполагаемым подозреваемым;
- необходимость в производстве выемки и осмотра (в случаях, если имеются сведения о документах, видео- или аудиозаписях, подтверждающих фактические данные, излагаемые в Рапорте).

Указанные выше обстоятельства не являются исчерпывающими и зависят от объёма первоначально поступившей информации и характера сведений, излагаемых заявителем.

Для данной следственной ситуации характерно следующее:

А. Возможность производства следственных действий. Так, в соответствии с ч. 2 ст. 179 УПК РК, прокурор, следователь, дознаватель, орган дознания до регистрации заявления и сообщения об уголовном правонарушении производят неотложные следственные действия по установлению и закреплению следов уголовного правонарушения. Одновременно они обязаны принять меры к регистрации заявления и сообщения об уголовном правонарушении в Едином реестре досудебных расследований, в том числе с использованием средств связи. В соответствии со ст. 196 УПК РК, неотложным может выступать любое следственное действие, поэтому, применимо к таким уголовным правонарушениям, как создание и (или) руководство деятельностью финансовой (инвестиционной) пирамиды, неотложным следственным действием могут являться осмотр, допрос, выемка.

Б. Возможность принятия решения о регистрации в ЕРДР и решения, не связанного с регистрацией в ЕРДР.

Регистрация в ЕРДР должна быть произведена незамедлительно, после производства неотложных следственных действий по установлению и закреплению следов уголовного правонарушения (ч. 2 ст. 179 УПК РК).

Следует отметить, что изначально сведения об уголовном правонарушении фиксируются в Книге учёта информации (далее КУИ) и в последующем, при подтверждении преступности деяния, сведения регистрируются в ЕРДР и начинается досудебное расследование. Однако при рассматриваемой следственной ситуации, по итогам проверки поступившей информации, существует возможность принятия других решений, не связанных с началом досудебного расследования:

- при отсутствии состава уголовного правонарушения, на основании рапорта должностного лица, с согласия руководителя органа уголовного преследования либо его заместителя, информация должна остаться без рассмотрения и в дальнейшем храниться в номенклатурном деле (наряде) вместе с подтверждающими документами;
- в случае если рассмотрение информации относится к компетенции другого органа уголовного преследования, материалы должны быть переданы по территориальности или подведомственности;
- при отсутствии достаточных данных, указывающих на признаки уголовного правонарушения, и при необходимости проведения ревизий и проверок уполномоченных органов для установления признаков уголовного правонарушения, материалы в течение трех суток должны быть направлены для рассмотрения уполномоченным государственным органам.

2. Ко второму виду следственной ситуации следует относить случаи непосредственного обращения заявителя. При данных условиях лицу, осуществляющему расследование, необходимо установить следующее:

- соответствует ли заявление требованиям ст. 179 УПК РК, а именно имеются ли сведения о незаконном доходе, подтвержденные актами проверок;
- каким способом потерпевший передал свои денежные средства (путём перевода, через сайт и т.п.);
- имеются ли у заявителя данные о других потерпевших;

- имеется ли необходимость в производстве выемки (в случаях, если у заявителя имеются документы, видео- или аудиозаписи, подтверждающие сведения, излагаемые в заявлении);
- имеется ли необходимость в производстве осмотра (к примеру, в случаях, когда переписка с возможным подозреваемым велась из дома, через компьютер);
- имеется ли необходимость в производстве обыска (в случаях, когда заявителю известно местонахождение офиса предполагаемого подозреваемого).

Указанные выше обстоятельства не являются исчерпывающими и зависят от объёма первоначально поступившей информации и характера сведений, излагаемых заявителем.

Для данной следственной ситуации характерно следующее:

А. Невозможность производства неотложных следственных действий в рамках материала, зафиксированного в КУИ (в соответствии со ст. 179 УПК РК), поэтому лицо, осуществляющее расследование, должно получить от заявителя как можно больше информации, подтверждающей преступность деяния, чтобы принять решение о начале досудебного расследования.

Б. Возможность принятия решения о регистрации в ЕРДР и решения, не связанного с регистрацией в ЕРДР:

- регистрация в ЕРДР должна быть произведена в случаях, если заявление соответствует требованиям ч. 1 ст. 179 УПК РК;
- для рассматриваемой следственной ситуации отказ в регистрации ЕРДР может наступить лишь в случае, если в заявлении отсутствуют сведения о незаконном доходе, подтвержденные актами проверок, ревизий, аудита и другими данными, когда их наличие является обязательным признаком уголовного правонарушения, поскольку в соответствии с положениями ч. 3 ст. 179 УПК РК, досудебное расследование обязательно по всем заявлениям, сообщениям об уголовных правонарушениях, за исключением дел частного обвинения.

При этом отказ в регистрации не может быть осуществлён в случае поступления коллективных, многочисленных заявлений о недобросовестном исполнении договорных обязательств, даже если в заявлениях отсутствуют сведения о незаконном доходе (ст. 179 УПК РК) [12]. Так, для того, чтобы решение, принятое органом досудебного расследования, было законным, рекомендуем в каждом случае подачи заявления с признаками деятельности финансовой пирамиды, проводить мониторинг ранее зарегистрированных заявлений по базам данных, с целью отыскания аналогичных сведений.

Вместе с тем, если положение ст. 179 УПК РК о том, что «отказ в регистрации не может наступить при поступлении коллективных заявлений» — не вызывает особых вопросов, то регистрация при поступлении многочисленных заявлений является более сложным явлением. Так, коллективное заявление представляет собой единичный документ, подписанный несколькими лицами, пострадавшими от деятельности финансовой пирамиды. В противоположность этому многочисленные заявления представляют собой различные документы, поступающие в уполномоченные органы в разные промежутки времени и подписанные единолично каждым заявителем, пострадавшим от деятельности финансовой пирамиды.

В связи с указанными выше обстоятельствами, отследить по единой базе ЕРДР материалы, поступившие ранее по одним и тем же фактам, представляет определенную сложность. Единично поступившее заявление о деятельности финансовой пирамиды, зачастую, принимается за неисполнение гражданско-правовых обязательств и после фиксации в КУИ, по истечении 24-часовой проверки, такое заявление может быть списано в номенклатурное дело без каких-либо подтверждающих документов. При этом законом не предусмотрена возможность производства неотложных следственных действий по рассматриваемым материалам (ст. 179 УПК РК). В итоге, даже если орган, ведущий расследование, сопоставит ранее поданные заявления и установит взаимосвязь пострадавших от одной и той же пирамиды, он столкнётся с отсутствием каких-либо подтверждающих документов, кроме заявлений.

В этой связи предлагаем следующее решение. В случаях единоличного обращения граждан по факту совершения уголовного правонарушения, подпадающего под признаки деятельности финансовой пирамиды, орган, осуществляющий расследование, должен установить посредством принятия заявления, следующие факты:

- из какого источника заявитель узнал о деятельности финансовой пирамиды (СМИ, Интернет и т.п.);

- посредством каких средств и ресурсов заявитель принимал участие в финансовой пирамиде (мессенджеры, интернет-сайты, платформы и т.п.);
- каким способом были переданы денежные средства;
- какой информацией владеет заявитель о финансовой пирамиде (название, местонахождение офиса и т.д.);
- имеется ли информация о других возможных потерпевших;
- имеется ли информация о свидетелях;
- составлялся ли какой-либо договор (договор финансирования или договор целевого финансирования);
- имеется ли информация об учредительных документах компании, её учредителях и руководителях;
- имеется ли информация о номерах телефонов, через которые велись переписки с предполагаемыми участниками или организаторами финансовой пирамиды.

Благодаря наличию в каждом заявлении названной выше информации, лицо, осуществляющее расследование, будет иметь возможность сопоставить имеющиеся сведения с ранее поданными заявлениями, в целях своевременного установления их возможной многочисленности, что в последующем будет влиять на принятие законного и обоснованного решения о регистрации в ЕРДР, в соответствии с положениями ч. 1 ст. 179 УПК РК.

К слову, обратим внимание на то, что образец заявления, разработанный еще в 2014 г. и приведенный в Приказе ГП РК № 89 (Приложение 1) [13] содержит все необходимые поля для заполнения. Однако, как показывает практика, данное заявление часто сокращается до минимальных размеров, так что из содержания заявления редко возможно получить какую-либо значимую для правильного принятия решения информацию. Отметим, что действующий образец заявления был разработан как раз для подробного описания деяния, с целью повышения эффективности работы по раскрытию и расследованию уголовных правонарушений на первоначальном этапе, поскольку до 2015 г., практически 80 % всех заявлений были составлены лишь из нескольких предложений [14].

Кроме того, законом не запрещено приобщение к заявлению различных материалов. Так, положения Приказа ГП РК № 89 указывают, что при списании в номенклатурное дело, заявление хранится вместе с подтверждающими документами (материалами). Поэтому, при наличии подтверждающих сведений, в виде отдельных документов (договора, учредительные документы и т.п.) или информации на электронном носителе (архив переписки, скриншоты с мессенджеров или интернет-сайтов и т.п.), рекомендуем приобщать их для того, чтобы в случаях поступления аналогичных заявлений, имелись достаточные данные для принятия решения о регистрации в ЕРДР.

Выводы

Подводя итог, следует отметить, что первоначальный этап досудебного производства по категориям уголовных дел, связанных с деятельностью финансовых пирамид, характеризуется особой сложностью. При поступлении информации с признаками уголовных правонарушений, связанных с организацией и деятельностью финансовых пирамид, изначально, она фиксируется в КУИ и в последующем лицо, осуществляющее рассмотрение данной информации, может столкнуться с различными следственными ситуациями, для каждой из которых, необходим свой частный, индивидуальный подход. В статье мы попытались представить два наиболее очевидных вида следственных ситуаций и предложили свой подход к установлению обстоятельств, необходимых для принятия процессуального решения на первоначальном этапе расследования, а именно — принятие решения о регистрации или нерегистрации в ЕРДР. Предложенные рекомендации, на наш взгляд, могут оказать помощь практическим работникам в принятии своевременного, обоснованного и законного решения на первоначальном этапе расследования, при рассмотрении заявлений и сообщений об уголовных правонарушениях, связанных с организацией и деятельностью финансовых пирамид.

Список литературы

- 1 Улейчик В.В. Расследование преступлений, связанных с организацией деятельности по привлечению денежных средств и (или) иного имущества (ст. 172.2 УК РФ): метод. реком. / В.В. Улейчик, Л.В. Яковлева, Е.И. Майорова, В.А. Рязанцев. — М.: ФГКУ «ВНИИ МВД России», 2018. — 64 с.

- 2 Алибекова А.М. Некоторые вопросы квалификации создания и руководства финансовой (инвестиционной) пирамидой [Электронный ресурс] / А.М. Алибекова. — Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35918804#pos=6
- 3 Закон Республики Казахстан от 17 января 2014 г. № 166-V «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам противодействия деятельности финансовых (инвестиционных) пирамид» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31497256
- 4 Сведения о зарегистрированных уголовных правонарушениях за 2015–2020 годы [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://qamqor.gov.kz>
- 5 Маринкин Д.Н. Особенности первоначального этапа расследования мошенничества с финансовой пирамидой, совершенного с использованием информационных технологий блокчейн / Д. Н. Маринкин / Аграрное и земельное право. — 2019. — № 2 (170). — С. 145–147.
- 6 Яковлева Л.В. Способы совершения и особенности расследования мошенничеств, совершенных по принципу финансовых пирамид / Л. В. Яковлева // Вестн. Краснодар. ун-та МВД России. — 2019. — № 4 (46). — С. 54–59.
- 7 Белицкий В.Ю. Использование средств массовой информации при расследовании мошенничеств, совершенных по принципу финансовых пирамид / В. Ю. Белицкий // Актуальные проблемы современности. — 2018. — № 3 (21). — С. 32–38.
- 8 Мукушев А.Б. Моделирование финансовых пирамид посредством Mathcad / А.Б. Мукушев // Economic Series of the bulletin of the L.N. Gumilyov ENU — 2018. — № 3. — P.56–52.
- 9 Садвакасова А.Т. О новой системе учета и регистрации заявлений, сообщений и иной информации об уголовных правонарушениях / А.Т. Садвакасова // Всерос. крим. журн. — 2019. — Т. 13. — № 2. — С. 340–353.
- 10 Пархоменко Е.Н. Начало досудебного производства по новому уголовно-процессуальному кодексу Республики Казахстан / Е.Н. Пархоменко // Проблемы права. — 2015. — № 5 (53). — С. 159–164.
- 11 Ханов Т.А. О некоторых особенностях начала досудебного расследования по делам о дорожно-транспортных происшествиях / Т.А. Ханов / Актуальные проблемы современности. — 2018. — № 2 (20). — С. 20–26.
- 12 Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 04.07.2014 г. // Казахстанская правда. — 2014. — 10 июля — № 133 (27754).
- 13 Приказ Генерального прокурора Республики Казахстан № 89 от 19.09.2014 г. «Об утверждении Правил приема и регистрации заявления, сообщения или рапорта об уголовных правонарушениях, а также ведения Единого реестра досудебных расследований» [Электронный ресурс]. — Режим доступа. — URL: <https://www.online.zakon.kz>
- 14 Принимать заявления в полиции теперь будут по-новому [Электронный ресурс]. — Режим доступа URL: <https://www.kazpravda.kz/news/obshchestvo/prinimat-zayavleniya-v-politsii-teper-budut-po-novomu>

Б.Г. Габбасали

Қаржы пирамидасын құруға және басқаруға байланысты қылмыстарды тергеудің бастапқы кезеңінің ерекшеліктері

Мақала қаржы пирамидасының қызметі туралы мәліметтері бар өтініштер мен хабарламалар түскен кезде сотқа дейінгі іс жүргізудің бастапқы кезеңінің ерекшеліктерін қарастыруға арналған. Зерттеу аясында тақырыптың өзектілігін растауда қылмыстық істерді сотқа жіберудің төмен пайызын көрсететін қылмыстың қаралатын түрі бойынша құқықтық статистика деректері келтірілген. Қаржы пирамидаларын ұйымдастырумен және қызметімен байланысты қылмыстарды тергеудің бастапқы кезеңі Қазақстан Республикасындағы тергеудің бастапқы кезеңінің түбегейлі өзгеруіне және сотқа дейінгі тергеулердің бірыңғай тізілімінің (СДТБТ) базасын енгізуге байланысты күрделілікпен сипатталатыны көрсетіледі. Автор практикалық қызметкерлер қылмыстық құқық бұзушылық туралы бастапқы ақпаратты қарау кезінде кездесетін екі типтік тергеу жағдайларын келтірген, олар үшін жауапкершілік Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 217-бабында қарастырылған және олардың әрқайсысында анықталатын жағдайларды зерттеген. Мақалада СДТБТ-де тіркеу немесе тіркемеу туралы процестік шешім қабылдау үшін қажетті мән-жайларды анықтауға авторлық көзқарас ұсынылған. Сонымен қатар, мақалада баяндалған ұсынымдар тергеудің бастапқы кезеңінде, қаржы пирамидаларын ұйымдастыруға және олардың қызметіне байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы арыздар мен хабарламаларды қарау кезінде практикалық қызметкерлерге уақтылы, негізделген және заңды шешім қабылдауға көмек көрсетуге бағытталған.

Кілт сөздер: қаржы пирамидасы, сотқа дейінгі тергеу, қылмыстық құқық бұзушылық, өтініштерді қарау және тіркеу, тергеу жағдайы, сотқа дейінгі тергеулердің бірыңғай тізілімі.

B.G. Gabbasali

Features of the initial stage of the investigation of crimes related to the creation and management of a financial pyramid

The article is devoted to the consideration of the features of the initial stage of pre-trial proceedings consideration receiving applications and messages containing information about the activities of a financial pyramid. As a part of the study, the data of legal statistics on the type of crime under consideration is given to confirm the topic relevance, indicating a low percentage of sending criminal cases to court. Complexity due to the radical change in the investigation's initial stage in the Republic of Kazakhstan and the introduction of a Unified register of pre-trial investigations characterizes the initial level of the inspection of crimes related to the organization and activities of financial pyramids. The author presents two typical investigative situations that practitioners face when considering initial information about a criminal offense, responsibility for which is provided for in Article 217 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan and considers the circumstances to be established in each of them. The article suggests the author's approach to establishing the circumstances necessary for making a procedural decision on registration or not registration in the ERDR. The recommendations set out in the article are aimed at assisting practitioners in making a timely, reasonable and legal decision at the initial stage of the investigation when considering applications and reports of criminal offenses related to the organization and activities of financial pyramids.

Keywords: pyramid scheme, pre-trial investigation, criminal offense, consideration and registration of applications, investigative situation, unified register of pre-trial investigations.

References

- 1 Ulejchik, V.V., Yakovleva, L.V., Majorova, E.I., & Ryazancev, V.A. (2018). Rassledovanie prestuplenii, svyazannykh s organizatsiei deiatelnosti po privlecheniiu denezhnykh sredstv (ili) inogo imushchestva [Investigation of crimes related to the organization of activities to attract funds and (or) other property] (statia 172.2 UK RF: Metodicheskie rekomendatsii — Article 172.2 of the Criminal Code of the Russian Federation): methodological recommendations. Moscow: FGKU «VNII MVD Rossii» [in Russian].
- 2 Alibekova, A.M. Nekotorye voprosy kvalifikatsii sozdaniia i rukovodstva finansovoi (investitsionnoi) piramidoi [Some questions of qualification of the creation and management of a financial (investment) pyramid]. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35918804#pos=6 [in Russian].
- 3 Zakon Respubliki Kazahstana ot 17 yanvaria 2014 goda № 166–V [O vnesenii izmenenii i dopolnenii v nekotorye zakonodatelnye akty Respubliki Kazahstan po voprosam protivodeistviia deyatelnosti finansovykh (investitsionnykh) piramid] [On amendments and Additions to Some Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on countering the activities of financial (investment) pyramids]. *online.zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31497256 [in Russian].
- 4 Svedeniia o zaregistrirrovannykh ugovolnykh pravonarusheniiax za 2015–2020 gody [Information on registered criminal offenses for 2015-2020]. *qamqor.gov.kz*. Retrieved from <https://qamqor.gov.kz> [in Russian].
- 5 Marinkin, D.N. (2019). Osobennosti pervonachalnogo etapa rassledovaniia moshennichestva s finansovoi piramidoi, sovershennogo s ispolzovaniem informatsionnykh tekhnologii blokchein [Features of the initial stage of the investigation of fraud with a financial pyramid committed using blockchain information technologies]. *Agrarnoe i zemelnoe pravo*, 2 (170), 145–147 [in Russian].
- 6 Yakovleva, L.V., & Yakovlev, V.V. (2019). Sposoby soversheniia i osobennosti rassledovaniia moshennichestv, sovershennykh po printsipu finansovykh piramid [Methods of committing and features of investigating frauds committed on the principle of financial pyramids]. *Vestnik Krasnodarskogo universiteta MVD Rossii*, 4 (46), 54–59 [in Russian].
- 7 Belickij, V.Yu. (2018). Ispolzovanie sredstv massovoi informatsii pri rassledovanii moshennichestv, sovershennykh po printsipu finansovykh piramid [The use of mass media in the investigation of frauds committed on the principle of financial pyramids]. *Aktualnye problemy sovremennosti*, 3 (21), 32–38 [in Russian].
- 8 Mukushev, A.B., Esenova, G.Zh., Dosaliyev, B.A., Mukushev, S.B., & Adilbekova, B.A. (2018). Modelirovanie finansovykh piramid posredstvom Mathcad [Modeling of financial pyramids using Mathcad]. *Economic Series of the bulletin of the L.N. Gumilyov ENU*, 3, 46–52 [in Russian].
- 9 Sadvakasova, A.T., & Khanov, T.A. (2019). O novoi sisteme ucheta i registratsii zaiavlenii, soobshchenii i inoi informatsii ob ugovolnykh pravonarusheniiax [On the new system of accounting and registration of statements, messages, and other information about criminal offenses]. *Vserossiiskii kriminologicheskii zhurnal*, 13, 2, 340–353 [in Russian].
- 10 Parkhomenko, E.N. (2015). Nachalo dosudebnogo proizvodstva po novomu ugovolno-protsessualnomu kodeksu Respubliki Kazahstan [The beginning of pre-trial proceedings under the new criminal procedure Code of the Republic of Kazakhstan]. *Problemy prava*, 5 (53), 159–164 [in Russian].
- 11 Khanov, T.A., & Sadvakasova, A.T. (2018). O nekotorykh osobennostiakh nachala dosudebnogo rassledovaniia po delam o dorozhno-transportnykh proishchestviiakh [On some features of the beginning of the pre-trial investigation in cases of road traffic accidents]. *Aktualnye problemy sovremennosti*, 2 (20), 20–26 [in Russian].
- 12 Ugolovno-protsessualnyi kodeks Respubliki Kazahstan ot 04.07.2014 g. [Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan dated 04.07.2014]. *Kazahstanskaia pravda*, 2014–10 iulia, 133 (27754) [in Russian].
- 13 Prikaz Generalnogo prokurora Respubliki Kazahstan № 89 ot 19.09.2014 g. «Ob utverzhdenii Pravil priema i registratsii zaiavleniia, soobshcheniia ili raporta ob ugovolnykh pravonarusheniiax, a takzhe vedeniia Edinogo reestra dosudebnykh

rassledovanii» [Order of the Prosecutor General of the Republic of Kazakhstan No. 89 of 19.09.2014 "On approval of the Rules for receiving and registering an application, message or report on criminal offenses, as well as maintaining a Unified register of pre-trial investigations"]. *online.zakon.kz*. Retrieved from <https://www.online.zakon.kz>. [in Russian]

14 Prinitat zaiavleniia v politsii teper budut po-novomu [The police will now accept applications in a new way]. *kazpravda.kz*. Retrieved from <https://www.kazpravda.kz/news/obshchestvo/prinitat-zayavleniya-v-politsii-teper-budut-po-novomu> [in Russian].

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Abylasimov, M.N.** — Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the chair of Constitutional and international law, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Aitimov, B.Zh.** — PhD, Associate Professor, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan.
- Akimzhanova, M.T.** — Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Department of civil and labor law, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Aliyeva, L.R.** — Master of jurisprudence, doctoral student, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Altynbasov, B.O.** — Candidate of juridical sciences, Associate Professor, doctoral of Faculty of Law and Social Sciences, the University of Bristol, United Kingdom.
- Amandykova, S.K.** — Doctor of of juridical sciences, Professor, Executive Director of the Astana International Science Complex, Dean of the Highest School of Law of the Astana International University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Arenova, L.K.** — Candidate of juridical sciences, Associate Professor of the Department of Criminal Law, Process and Criminalistics, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Assetova, G.B.** — Master of jurisprudence, Senior teacher of chair of the Civil and labor law of the Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Baisalova, G.T.** — Candidate of juridical sciences, Professor, Kazakh National Agrarian Research University, Almaty, Kazakhstan.
- Baisymakova, D.S.** — Master of jurisprudence, Senior teacher, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
- Belkhozhayeva, D.Zh.** — Master of jurisprudence, Senior teacher, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
- Bissaliyev, M.S.** — 1 year PhD student, Department of International Law, Senior teacher, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Bizhanova, A.R.** — Doctor of juridical sciences, Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
- Borankulova, K. B.** — Master's student of the Department of Department of Criminal law, Criminal procedure and Criminalistics, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Boretskiy, A.V.** — Candidate of juridical sciences, Senior lecturer of the Department of Law, Innovative University of Eurasia, Pavlodar, Kazakhstan.
- Duisenova, A.E.** — Candidate of Legal Sciences, Leading Researcher of the Research Institute of Private Law, Associate Professor of the Adilet HSL, Caspian University, Almaty, Kazakhstan.
- Dussipov, Ye.Sh.** — Doctor of juridical sciences, First vice rector, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan.

-
- Duzbayeva, S.B.** — Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the chair of Department of Criminal law, Criminal procedure and Criminalistics, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Dzhansarayeva, R.E.** — Doctor of juridical sciences, Professor, the Head of Department of Criminal law, Criminal procedure and Criminalistics, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Gabbasali, B.G.** — Doctoral student, Karaganda Academy of the Ministry of internal affairs of the Republic of Kazakhstan named after B. Beysenov, Kazakhstan.
- Ilyassova, G.A.** — Candidate of juridical sciences, Full Professor, the Head of chair of the civil and labor law, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Isayeva, Zh.A.** — Candidate of juridical sciences, Associate Professor, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.
- Khamzin, A.Sh.** — Doctor of of juridical sciences, Professor, Head of the Department of Law, Innovative University of Eurasia, Pavlodar, Kazakhstan.
- Meyrbekova, G.B.** — Associate Professor, Department of Jurisprudence, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
- Morozov, N.V.** — Candidate of juridical sciences, Associate Professor, National research nuclear University MEPhI, Moscow, Russia.
- Nukusheva, A.A.** — Candidate of juridical sciences, Associate Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Oleinik, V.I.** — Head of the Legal Department of the Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Proskurina K.Y.** — Master of jurisprudence, doctoral student of Adilet Law School, Caspian Public University, research fellow of the Research Institute of Financial and Tax Law, Almaty, Kazakhstan.
- Rustembekova, D.K.** — Doctor of Philosophy (PhD), Associate professor, Professor of chair of the civil and labor law, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Ryabinina, T.K.** — Candidate of juridical sciences, Professor, Head of the Department of Criminal Procedure and Criminalistics of the Southwestern State University, Kursk, Russia.
- Saniyazova, E.K.** — Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.
- Sarsembayev, M. A.** — Doctor of juridical sciences, Professor, Chief Researcher of Consulting Group «Bolashak», Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Seriev B.A.** — Candidate of Legal Science, Professor, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan.
- Shakenov, A.O.** — Candidate of juridical sciences, Full Professor, Professor of chair Criminal law, criminal procedure and criminalistics chair of Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Shakirov, K.N.** — Doctor of juridical sciences, Professor of the Department of International Law, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Shnarbayev, B.K.** — Doctor of of juridical sciences, Associate Professor, Professor of the department of Law, Kostanay branch of Chelyabinsk State University, Kazakhstan.
- Skiba, A.P.** — Doctor of of juridical sciences, Head of the Department of Criminal Enforcement Law, Academy of the Federal Penitentiary Service of Russia, Ryazan, Russia.
- Suleimenov, M.K.** — Doctor of Law, Professor, Director of the Research Institute of Private Law of the Caspian University, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.
- Taitorina, B.A.** — Doctor of juridical sciences, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
- Tokatov, R.A.** — Master of jurisprudence, Senior teacher of chair of the Civil and labor law of the Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.

-
- Turlaev, A.V.** — Candidate of juridical sciences, Associate Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Tussupbekova, S.K.** — Head of the Department for Academic Work, Kazakh National Medical University named after S.D. Asfendiyarov, Almaty, Kazakhstan.
- Volgina, A.P.** — Master of jurisprudence, Doctoral PhD student, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Yerzhanova, F.A.** — Candidate of juridical sciences, Associate Professor, Professor Chair of constitutional and international law, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Zhamiyeva, R.M.** — Candidate in jurisprudence, associate professor, the Head of Criminal law, criminal procedure and criminalistics chair of Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Zhetibayev, Zh. K.** — The Chairman of the Akkol district court of Akmola region, Senior Lecturer at the Department of Private Law at the Higher School of Law at KazGUU University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Zhunisova, G.A.** — Candidate in jurisprudence, Almaty Academy named after M. Esbulatova under the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.